

Декемврийски дни на българската средновековна археология

ПРИНОСИ КЪМ БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ Т. VIII

В памет
на Ирина Щерева

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

София 2018

Декемврийски дни на българската средновековна археология
„проф. д.и.н. Станчо Ваклинов”

ПРИНОСИ
КЪМ
българската
археология
т. VIII

В памет на Ирина Щерева

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

София 2018

1892 - 1921 - 1948

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM

Поредица "Приноси към българската археология" т. VIII

© НАИМ-БАН, издател

© Валери Григоров, Петър Димитров, Методи Златков, Евгения
Коматарова-Балинова, *съставители и редактори*

Татяна Стефанова, *превод*

Росица Кънева, *предпечатна подготовка*

Печатница "БУЛГЕД"

Contributions to the Bulgarian Archeology Series, volume 8

© NAIM-BAS, *publisher*

© Valeri Grigorov, Petar Dimitrov, Metodi Zlatkov, Evgenia Komatarova-
Balinova, *editors and compilers*

Tatiana Stefanova, *translations*

Rositsa Kaneva, *layout*

BULGED, *printing house*

ISSN 1310-7976 (print)

ISSN 2603-3410 (online)

ISBN 978-954-9472-56-1 (print)

ISBN 978-954-9472-57-8 (online)

Sofia 2018

Посвещава се на доц. д-р Ирина Щерева

**Ирина Щерева Георгиева
(1942 – 2015)**

Съдържание Contents

Маргарита Ваклинова	9
С ОБИЧ И УВАЖЕНИЕ, ПОКЛОН ПРЕД ИРИНА ЩЕРЕВА ГЕОРГИЕВА (1942-2015)	
ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА ДОЦ. Д-Р ИРИНА ЩЕРЕВА	14
Алла Романчук (Екатеринбург, Россия)	15
МАСШТАБНОЕ СТРОИТЕЛСТВО VI В. В ХЕРСОНЕ, ИЛИ ВЛИЯНИЕ ТРАДИЦИИ НА ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ОБ ЭПОХЕ ЮСТИНИАНА I?	
Alla Romanchuk (Ekaterinburg, Russia)	
A large-scale construction in Chersoneses in the 6th century or the influence of the tradition on the idea of the age of Justinian I?	
Валентин Плестньов	21
ГРАДЪТ КАРВУНА? (ИЗВОРИ И АРХЕОЛОГИЯ)	
Valentin Pletnyov	
The Town of Karvuna? (Sources and Archaeology)	
Павел Георгиев	33
МОГИЛНИЯТ КОМПЛЕКС ПРИ КАБАЮК И НАЧАЛОТО НА ПЛИСКА	
Pavel Georgiev	
Barrow Assemblage at Kabayuk and the Foundation of Pliska	
Евгения Коматарова-Балинова	47
„ПРАБЪЛГАРИТЕ“ ПРИ БАЛЧИК И НОМАДИТЕ В ПОЛЕТО НА „ПРАБЪЛГАРСКАТА“ АРХЕОЛОГИЯ	
Evgenia Komatarova-Balinova	
"THE PROTOBULGARS" AT BALCHIK AND THE NOMADS IN THE FIELD OF "THE PROTOBULGAR" ARCHAEOLOGY	
Валери Григоров	93
РАННОСРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ ДО С. ДРАГОВИЩИЦА, ОБЩИНА КОСТИНБРОД	
Valeri Grigorov	
Early Medieval Settlement near the Village of Dragovishtitsa, Kostinbrod Municipality	
Деян Рабовянов, Пламен Дойчев, Калин Чакъров	115
СЛЕД КРАЯ – РАННОВИЗАНТИЙСКО И СРЕДНОВЕКОВНО ПРИСЪСТВИЕ В ЦЪРКВА EXTRA MUROS ДО КРЕПОСТТА БУЗОВО КАЛЕ, КАЗАНЛЪШКО	
Deyan Rabovyanov, Plamen Doychev, Kalin Chakarov	
After the End – the Early Byzantine and Medieval Occupation in an <i>Extra Muros</i> Church at Buzovo Kale Fortress, Kazanlak Region	
Людмила Дончева-Петкова	127
ДАННИ ЗА НОВО СРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ КРАЙ С. ОДЪРЦИ, ДОБРИЧКО	
Lyudmila Doncheva-Petkova	
Data from a New Medieval Settlement near Odartsi, Dobrich Region	
Валерий Флёрв	139
ИУДАИЗМ, ХРИСТИАНСТВО, ИСЛАМ В ХАЗАРСКОМ КАГАНАТЕ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ (КРАТКИЙ ОБЗОР)	

Valerii Flyorov Judaism, Christianity, Islam on archaeological data in Khazaria	
Мария Манолова-Войкова 147 ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ТАНЦ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ Mariya Manolova-Voykova A Dance Representation from Veliki Preslav	147
Румяна Колева 153 КЕРАМИКА СЪС ЗЛАТИСТА И С ЧЕРВЕНА АНГОБА ОТ СРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. ЗЛАТНА ЛИВАДА, ОБЩИНА ЧИРПАН Rumyana Koleva Mica-Dusted and Red-Slipped Ware from the Medieval Settlement near the Village of Zlatna Livada, Chirpan Region	153
Елена Божинова, Камен Станев 165 СРЕДНОВЕКОВНИ СТРУКТУРИ И МАТЕРИАЛИ ОТ ПЛОВДИВ, „БУЛ. „ЦАР БОРИС III ОБЕДИНИТЕЛ“ № 65 Elena Bozhinova, Kamen Stanev Medieval Structures and Artifacts from Plovdiv, 65 Tsar Boris III Obedinitel Blvd.	165
Катя Меламед, Емилия Евтимова 183 КЪСНОАНТИЧНА И СРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИКА ОТ СЕДЛАРИ, МОМЧИЛГРАДСКО Katya Melamed, Emilia Evtimova Late Antique and Medieval Pottery from Sedlari, Momchilgrad Region	183
Петър Димитров, Мария Костадинова-Аврамова 199 ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА ПЕЩ ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ Petar Dimitrov, Maria Kostadinova-Avramova Interdisciplinary Study of a Medieval Furnace from Veliki Preslav	199
Стела Дончева 207 КОЛЕКЦИЯ ПРОРЕЗНИ ОЛОВНИ НАКРАЙНИЦИ ОТ РИМ-ШУМЕН Stella Doncheva Slotted Dense-Lead Strap-ends from RHM – Shumen	207
Живко Аладжов 215 БРОНЗОВ МЕДАЛЪОН ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ Zhivko Aladzhov A Bronze Pendant from Veliki Pleslav	215
Георги Атанасов 221 ОТНОВО ЗА РУСКО-ВАРЯЖСКИТЕ КУЛТОВИ БРАДВИЧКИ НА ДОЛЕН ДУНАВ – <i>CORRIGENDA ET ADDENDA</i> (ПО ПОВОД НОВИ НАХОДКИ ОТ ДРЪСТЪР/СИЛИСТРА) Georgi Atanasov Once again on the Russian-Varangian Cult Axes from the Lower Danube – <i>Addenda et Corrigenda</i> (Based on New Finds from Drustar–Silistra)	221
Константин Тотев 235 ВРАТИЧКА ОТ БРОНЗОВ ТРИПТИХ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА СВ. ГЕОРГИ– ВОЙН Konstantin Totev Panel of a Triptych with St. George the Warrior	235

Илиян Петракиев	239
ЗА ЕДНА НЕПОЗНАТА ВЕНЕЦИАНСКА АПТЕКА И НЕЙНОТО ЛЕКАРСТВО В БЪЛГАРИЯ	
Shiyan Petrakiev	
The Unknown Venetian Pharmacy and its Drug in Bulgaria	
Методи Даскалов, Юри Пулчев	245
„СТРАВА“ И „ТРИЗНА“ В КОНТЕКСТА НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЕЗИЧЕСКИ НЕКРОПОЛИ (АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ПОМЕНАЛНИТЕ ОБРЕДИ)	
Metodi Daskalov, Yuri Pulchev	
„Strava“ and „trizna“ within the Context of the Early Mediaeval Pagan Cemeteries (Archaeological Evidence for Funerary Rituals)	
Александра Петрова, Мария Христова	255
СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ НА УЛИЦА „ТОДОР БАЛАБАНОВ“ № 1 В ГРАД ВРАЦА	
Alexandra Petrova, Maria Hristova	
Medieval cemetery situated on 1 Todor Balabanov Street in Vratsa	
Филип Михайлов, Орлин Рачев	265
СРЕДНОВЕКОВЕКОВНИЯТ НЕКРОПОЛ ОТ ГЪЛЪБНИК	
Philip Mihaylov, Orlin Rachev	
The Medieval Cemetery from Galabnik	
Хитко Вачев	297
ОПИТ ЗА ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА ПОГРЕБАНИЯ В ГРОБ № 72 ОТ БОГОРОДИЧНИЯ МАНАСТИР В МЕСТНОСТТА „ФРЕНКХИСАР“ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ТЪРНОВГРАД	
Hitko Vachev	
About the Identification of the Person Buried in Tomb N 72 in the Holy Virgin Mary Monastery in Frenk-Hissar Neighbourhood of the Mediaeval Capital City of Tarnovgrad	
Румен Т. Иванов	303
ПЕЧАТИ НА I ИТАЛИЙСКИ И XI КЛАВДИЕВ ЛЕГИОН ОТ РАЙОНА НА ЛОВЕЧ	
Rumen T. Ivanov	
Stamps of <i>Legio I Italica</i> and <i>Legio Xi Claudia</i> from the lovech region	
Николай Марков	311
БЕЛЕЖКИ ПО ПОВОД НА РАЗКАЗА НА ТУРСКИЯ ПЪТЕШЕСТВЕНИК ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ ОТ 1652 Г. ЗА ВЕЩИЦАТА ОТ С. ЧАЛЪКАВАК (ДН. С. РИШ, ШУМЕНСКО) ИЛИ ЗА ЕДИН НЕПОЗНАТ ОБИЧАЙ ОТ ДНЕШНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ	
Nikolai Markov	
Notes on the Story of the Turkish Explorer Evliya Chelebi Written in 1652 about the Witch from the Village of Chalakavak (Present-day Village of Rish, Shumen Region) or about an Unknown Tradition from the Present-day Bulgarian Territories	

С ОБИЧ И УВАЖЕНИЕ, ПОКЛОН ПРЕД ИРИНА ЩЕРЕВА ГЕОРГИЕВА

(1942 – 2015)

Тя живя за археологията половин век и завинаги остана в нея. Светла, отзивчива и всеотдайна, приятел за всички и труженик за науката. Името ѝ ще се свързва с откриването на крепостта Туида (Сливен), с Дворцовите комплекси на Плиска и Велики Преслав и разкриването на Владетелската църква на втората българска столица, с разкопките на Голямата княжеска базилика в Плиска.

Ирина Щерева се учи на археология от майстори като Димитър Димитров, Станчо Ваклинов, Йорданка Чангова, Стамен Михайлов, Светлана Плетнѐва... Камъните на героичната Пернишка крепост, некрополите на Девня, пещерите и суходолията на Черноморието ще запазят спомена за нейната упорита работа на терена.

Реалната равностойност за живот, отдаден на науката, се прави от времето. Ирина Щерева бе скромна и честен изследовател, чужда на разхищаването на излишни слова и недоказани фантазии. Това, което тя ни остави като научно наследство е съвестно доказано с факти и премерено в изводите. Беше удоволствие, спокойствие и доверие да се работи и пише заедно с нея.

Родена е на 8 март 1942 г. в Новосибирск. Руският ѝ беше майчин език, а и средното ѝ образование беше в руско училище и ние винаги експлоатирахме великолепно то ѝ познание и на двата езика. Бащата – ген. Щерю Атанасов, бе бележита личност в новата ни история и човек-историк. Тази негова чувствителност към историческото минало бе наследила тя. Дори хоби ѝ бе новата история, която тя отлично познаваше.

Силистренският музей не я задържа дълго и едновременно бяхме назначени в Археологическия институт с музей в знойното лято на 1966 г., когато ни напусна акад. Кръстю Миятев. Тогава се проведе и Първият международен конгрес по балканистика. Интересите ни събраха, и то беше за близо половин век, в една секция на Института – тази по средновековна археология, често и в един и същ научен екип. Живяхме заедно, вълнувахме се от откритията и споделяхме личните радости и скърби. Писахме и защитихме едновременно дисертационните си трудове. Често, като Илф и Петров, раждахме общи публикации. Обвързаността ни бе житейска и съдбовна. Такива ще бъдат и моите думи за нея – на неразделен приятел, на съмишленик, колега...

Доц. д-р Ирина Щерева беше личност книжовна – четяща и мислеща, с богата култура, чувствителна познавачка на изкуството във всичките му форми и прояви. Четеше непрестанно и при писане езикът ѝ беше точен, ясен, богат. Въздействие върху нея имаше всякаква музика, от класическа до народна и джаз, стига да е красива и мелодична. Често у нея възникваха спонтанно различни въпроси. Тя търсеше отговорите им и понякога те бяха съвсем неочаквани и пълни с любопитни догадки. Познанията и интересите ѝ бяха разнопосочни. Стъписващо беше, когато изведнѐж казваше: „Я, ти, която знаеш всичко, кажи ми...“. Внимателен наблюдател по време на теренната работа, тя не се успокояваше докато не „изчоплеше“ в интерпретацията и най-малката възможност да стигне най-близо до истината. Безценна в съвместната работа, подредена и дисциплинирана, болезнено усещам липсата ѝ като коректив днес, когато я няма. И си мисля, че липсата ни е обща – за науката, за тези, които бяха нейни приятели, колеги, ученици.

Самото начало я отведе на разкопки в Плиска със Стамен Михайлов и в лютата зима – с Димитър Димитров, качена на мотора му – в Девня – на прабългарските некрополи. Тя обиколи и Черноморското крайбрежие със Станчо Ваклинов и Димитър Димитров в търсене

Обр. 1. Велики Преслав, 2012 г.

Обр. 2. Велики Преслав, 2011 г.

на следите от прабългарските заселвания. Безценна школа! Така тя навлезе в дебрите на ранното средновековие, както никой друг и се превърна в добър, опитен и обучен в теренните дейности практик и отличен познавач на ранните прояви на българската и византийската ранносредновековни култури. Тя стана незаменим член на екипите, а после и ръководител на проучванията в първите столици Плиска и Велики Преслав, на Пернишката крепост и откривател на Туида-Цоида – укрепеният център в Сливен. Разкопките на Перник дадоха и основа за дисертационния ѝ труд. Там тя усъвършенства опита си в работа на многослойни обекти с останки от праисторията до късното средновековие, опозна спецификите в историческото

Обр. 3. Велики Преслав, 2010 г.

Обр. 4. Велики Преслав, 2006 г.

и културно развитие на западните предели на българските земи. Люлката на българската държавност тя познаваше до съвършенство от работата почти през целия си творчески живот в двете първи средновековни столици. Там работеше по изучаването на най-представителни части, сгради и комплекси. В Плиска участва в детайлното изучаване на строителната история на Голямата базилика и откриването на нашумелите през седемдесетте години погребения в саркофази около нея. Малко останаха вече тези, които бяха свидетели на тази оперетна трагикомична епопея, рожба на нечисто плътен кариеризъм и взрив на безпросветно безумие. Тогава върху учените изследователи се стовариха обвинения в национален нихилизъм,

Обр. 5. Велики Преслав, 2010 г.

Обр. 6. Велики Преслав, 2007 г.

в съзнателно унищожаване на открити факти при проучванията. Какъв абсурд! Печално и унизително! Това се случи и при раздуханата измислена история около „гроба“ на Васил Левски. Впрочем, и тогава честно и добросъвестно Ирина Щерева застана заедно с колегите си в защита на правдата. Тя заставаше в защита на всяка кауза, в която вярваше и на науката си.

Сливен отвори друга глава в живота на Ирина като учен. Там тя понесе цялостната отговорност за разкриването и интерпретацията на сложен обект. Тя беше единствен ръководител, а пред участниците в екипа се разкри богатството на античен и средновековен град с неподозирано дотогава богато минало, с име, което бе познато от писмените източници и което се откри именно по време на проучванията тогава – Туида-Цоида. Днес разкритото може да бъде видяно, а Ирина бе отличена съвсем заслужено с наградата на града. Нали нейният труд възроди древното му минало!

Повече от 40 години Центърът на Велики Преслав бе неин изключителен интерес. Година след година, историческата съдба на най-важните сгради на българската държавност във втората столица се разкриваше пред нейния опитен взор и те възкръсваха, възстановени за нов живот, извадени от пепелта на така превратната си съдба. Тя участваше в изясняване на структурата на главните дворцови сгради и ансамбъла на централната градска част на бляскавата столица на X век – дело трудно и отговорно. Голямата владетелска базилика се разкри пред погледа ѝ и тя подготвяше за публикация част от окончателното ѝ представяне в цялост пред науката и обществото. Привързаността ѝ към Преслав бе неизмерима.

Ирина щедро раздаваше опита и познанията си. През години съвместна работа колеги и възпитаници черпеха от съкровищницата на учения и се усъвършенстваха с нейна помощ.

Щерева бе опитен и първокласен музееен специалист. Месеци наред подготвяхме и сами подредихме експозицията на Националния археологически музей, на която бяхме и оформители през 1968 година. Разотидохме се безкрайно уморени, но доволни и щастливи (тримата заедно с Пею Гатев) в една ранна утрин, когато миеха улиците. Тя участваше в обработката на фонда и изготвяне на научните паспорти и каталози, бе пазител на колекцията от предмети от скъпоценни метали от Средновековието във фонда на НАИМ, в подготовката и реализацията на изложби и бе неизтощима при работата, пълна с идеи. Подготвяхме конгреси, конференции, симпозиуми, пишехме протоколите на Научния съвет... Всъщност, на практика – всичко минаваше през нас. И Ирина винаги прецизно изпълняваше задълженията си. Никога не възропта... На опита и фантазията ѝ дължим много в работата върху съвременната експозиция за Средновековието на Музея. Така всеотдайно тя бе и към работата с музеите, с които извършваше съвместни теренни проучвания.

Така неусетно минаваха дните на нашия живот. За доц. д-р Ирина Щерева, носител на гордото звание АРХЕОЛОГ, те не преминаха напразно. След нея остават светли спомени, благодарност за човешката приветливост и доброта и още златни зрънца в житницата на науката (та нали тя откри и такава сграда, запазвала преди векове запасите от зърно на бранителите на Сливенската крепост!).

Благодарим ти, Ира!

Маргарита Ваклинова

Избрана библиография на доц. д-р Ирина Щерева

- Щерева, И. 1973. Колективна находка от средновековни накити от София. – Археология, XV, 1, 38-41.
- Щерева, И. 1977. Принос към проучването на средновековната керамика в България XI-XII в. – Археология, XIX, 3, 6-18.
- Ирина Щерева Георгиева. 1979. Материалната култура в областта на Горна Струма VIII – XII век: керамика, въоръжение, накити. Дисертация.
- Щерева, И. 1989. Теренни археологически проучвания в областта на Средновековието през 1987 г. Състояние и проблеми. – Археология, XXXI, 1989, 4, 5-12.
- Щерева, И. 1990. Туида, Цоида, Сливен, С.
- Щерева, И. 1992. Интересен паметник на средновековната металопластика. – Годишник на националния археологически музей, VIII, 269 – 274.
- Щерева, И. 1992. Средновековният Сливен. – Приноси към българската археология, I, 92 – 95, С.
- Щерева, И. 1992. Керамика XI-XII вв. Из области по верхнему течению реки Струмы. – В: Четвърти международен конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения, Т. 1, 518-527, С.
- Ваклинов, Ст., Щерева, И. 1993. Проучвания на Голямата базилика в Плиска през 1971-1973 г. – Плиска – Преслав, 6, 33 – 48.
- Щерева, И. 1993. Приноси към историята на Сливен. В: Сборник Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV в. С.
- Щерева, И. 1994. Рядка култова находка от Велики Преслав. – Годишник на Департамент Археология – НБУ, I, С.
- Щерева, И. 1994. Принос към проучването на ранното средновековие в Северозападна България. – В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. Станчо Ваклинов, 67-72, В. Търново.
- Ваклинова, М., Щерева, И. 1995. Югозападният двор на Преславския дворец. – Плиска – Преслав, 7, 81 – 91, Шумен.
- Горянова, С., Меламед, К., Пазвантова, Е., Щерева, И. 1995. Българският средновековен град: технологии (Bulgarian medieval town: Technologies), С.
- Щерева, И. 1998. Редки керамични форми от средновековен Сливен. – Археологически вестник, 2, 41-43.
- Stereva I., Manolova, M. 2001. About the Problem of the Origin of Slip-Coated Ceramics from 11th-12th Century in Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, V, 3, 54-64.
- Щерева, И., Радева, М. 2001. Средновековна трапезна керамика от Сливен. – Годишник на Археологическия институт с музей (Annuary of the Institute of Archaeology with museum), 1, 268-287, С.
- Щерева, И., Вачева, К., Владимирова-Аладжова, Д. 2001. Туида – Сливен I. – Разкопки и проучвания, XXVIII, С.
- Ваклинова, М., Щерева, И., Горянова, С., Димитров, П., Манолова-Войкова, М. 2003. Владетелската църква на Велики Преслав (Предварително съобщение). – Археология, XLIV, 4, 30 – 40.
- Ваклинова, М., Щерева, И., Горянова, С. 2005. Преславският дворец след Станчо Ваклинов. – В: Проф. д. и н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, 11 – 23, В. Търново.
- Щерева, И. 2006. Вкопани жилища във Велики Преслав. – Приноси към българската археология, III-IV, 63 – 73, С.
- Ваклинова, М., Щерева, И. 2008. Княз Борис I и Владетелската църква на Велики Преслав. – В: Сб. Християнската култура в средновековна България. Материали от национална научна конференция, Шумен 2 – 4 май 2007 година по случай 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил (ок. 835 – 907 г.), 185 – 194, Шумен.
- Щерева, И. 2009. Владетелският център на Велики Преслав в следстоличния период. – Приноси към българската археология, VI, 67 – 78, С.
- Щерева, И. 2009. Новооткрита поклонническа ампула от Велики Преслав. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam, 243 – 249, С.
- Щерева, И. 2009. Амфори от ранновизантийския град Цоида. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, I, 83 – 88, С.

Масштабное строительство VI в. в Херсоне, или влияние традиции на представление об эпохе Юстиниана I?

Алла Романчук

*Уральский Федеральный университет, кафедра истории Древнего мира и Средних веков, проспект „Ленин“ № 51,
Екатеринбург 620083, Русская федерация; alrom1@yandex.ru*

A large-scale construction in Chersoneses in the 6th century or the influence of the tradition on the idea of the age of Justinian I?

Alla Romanchuk

*Ural Federal University, Department of Ancient History and Middle Ages, 51 Lenin Str., 620083 Yekaterinburg, Russian
Federation; alrom1@yandex.ru*

ABSTRACT

The article presents:

- the opinions on the construction of the basilicas excavated in Chersoneses/Kherson (Crimea) for a construction period of 150 years: the 5th – early 7th century or the 6th – the mid 7th century;
- the epigraphic information (single pieces of information from other region) provided evidence that it took 8-10 years to complete the construction of a religious building;
- doubts have been raised that if the 17 basilicas discovered on the territory of the fortress were to be dated back to one of the chronological periods of Chersoneses, a continuous construction activity would have been required over a long period. It is deemed unlikely that a settlement of 5500-7000 inhabitants had the necessary resources for an activity of this scale. In support of this argument, data is presented from the capital cities of the First Bulgarian Kingdom in which religious buildings were constructed for a period of 100-120 years. Data suggests that the financial and human resources in these cities were considerably higher, and the number of the temples in each capital city was lower than the number in Chersoneses. This leads to the conclusion that the temples which stopped functioning in the late 10th or the early 11th century were constructed between the 5th and the 10th century. In this case, the inaccuracies in the dating during the archaeological excavations do not allow to establish with certainty the time of construction of each of the unearthed religious complexes in the ancient Chersoneses.

Key words: Early Byzantium, Chersonesus, Town planning, Justinian I

Преамбула. Балканский полуостров подчас образно именуют „крестопутием“ народов и цивилизаций. В равной мере такая характеристика может быть отнесена и к Крымскому, где хронологически последовательно существуют греко-римские, византийские и, если обратиться к восточной его части, древнерусские памятники (Тмутараканское княжество). Безусловно, следует учитывать и „следы“ тех, кто обитал в Таврике до появления на берегах Черного моря эллинов и многочисленные „варварские племена“ эпохи Великого переселения народов. Но, пожалуй, особое место в истории региона во все периоды принадлежало Херсонесу-Херсону-Корсуну. Выдающийся византинист двадцатого столетия Д. Оболенский называл Херсон „жемчужиной всех византийских владений на северном побережье Черного моря“ (Оболенский 1994, 61). И блеск этой „жемчужине“ придавали многочисленные храмы.

Безусловно, относительно времени строительства каждого из сакральных сооружений

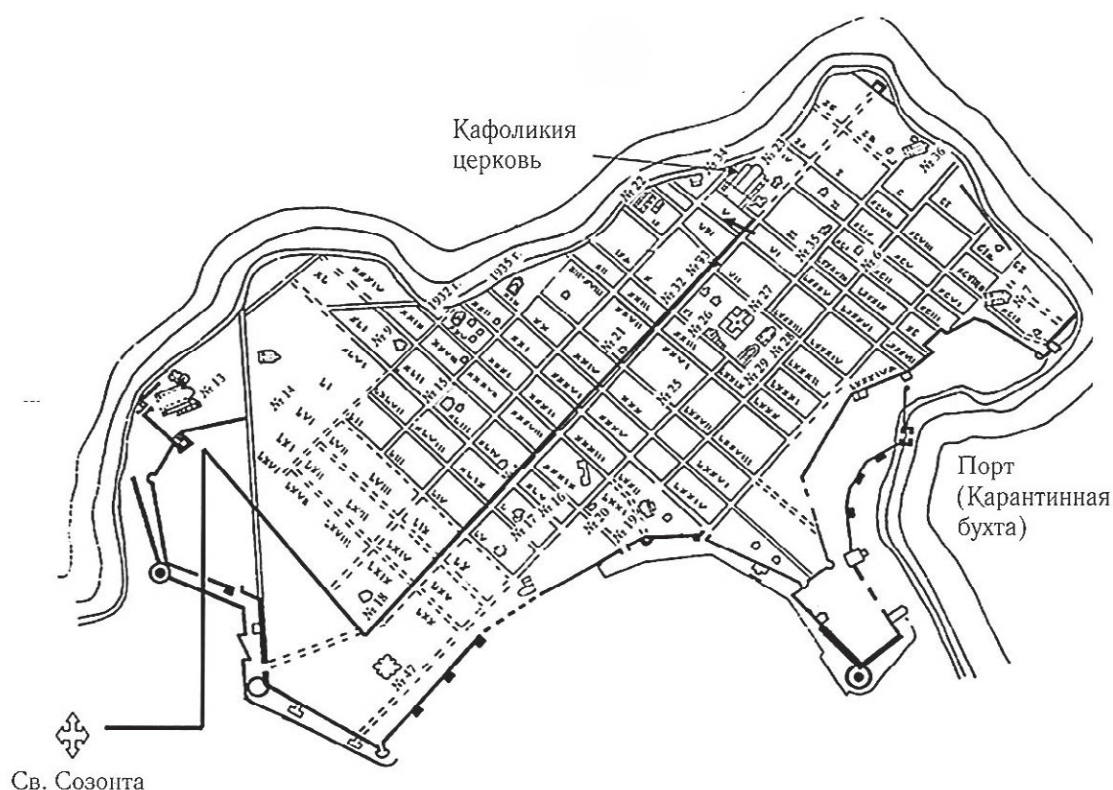
ведутся дискуссии, а тонкости споров о хронологии некоторых из памятников Болгарии являлись предметом бесед на раскопках в Великом Преславе, где в последние годы творческого пути Ирина Щерева вместе с коллегами работала над познанием тайн „Владетельской“ базилики, именно это обстоятельство и предопределило обращение к такому сюжету как вероятное время возведения базилик в Херсоне в сборнике, посвященном ее памяти.

В процессе исследований археологических комплексов прежде всего приходится отвечать на вопрос – насколько объективны и достаточны данные для датировки памятника. Для византийского периода вполне закономерно соотнесение свидетельств письменных источников о том времени, к которому, вероятнее всего, относится открытый объект, особенно если это фундаментальное общественное сооружение с археологическими реалиями. Предлагаемый ниже текст – это 1) обращение к традиционной (распространенной во многих изданиях) датировке базиликальных храмов Херсонеса, 2) сопоставление свидетельств о деяниях императора Юстиниана I из трактатов Прокопия Кесарийского „О постройках“ и „Тайная история“; 3) „логическое приближение“ к возможным реалиям рассматриваемого хронологического периода.

1. Сочинение „О постройках“ Прокопия Кесарийского, где приведены примеры созидательной деятельности Юстиниана I и упомянут Херсон, стены которого „застав в совершенно разрушенном состоянии, он сделал их замечательно красивыми и крепкими“ (О постройках, III, 7, 10), оказало значительное влияние на формирование точки зрения о крепостном и сакральном строительстве в VI в. В частности, свидетельство историка стало одним из аргументов для крупнейшего исследователя Крыма А. Л. Якобсона, полагавшего, что после VI в. „значительного строительства не производилось“, а „строительство при Зеноне и Юстиниане I завершило создание единой линии крепостной ограды“ (Якобсон 1959, 68). Даже для периода экономического подъема города (IX–X вв.) „вряд ли оно велось в более или менее крупных масштабах“ и только в середине XI в. херсониты вынуждены были предпринять небольшие ремонтные работы, так как стены пострадали во время осады Владимира (Якобсон 1959, 69–70). Последующее монографическое изучение фортификации Херсона выявило следы строительных работ не только VI в., но и VII–VIII вв. (Антонова 1963, 60–66.), существенные ремонтные работы IX в., а также более позднего времени. Они были вызваны изменениями территории города, стремлением максимального учета рельефа, обуславливались влиянием морского режима (Антонова 1996, 128–132).

Упоминание о фортификационном строительстве вызвано парадоксальной ситуацией, суть которой в том, что и возведение большей части храмов базиликального вида, как и крепостной ограды города, датируется близким временем, а обобщение археологических материалов раскопок в Херсонесе-Херсоне в середине XX в. стало и временем формирования ряда концептуальных положений и, выводов относительно хронологии памятников. В ставшими „настоящими книгами“ для всех исследователей Таврики монографиях А. Л. Якобсона был сделан вывод о строительстве базилик в середине V – VI в., (Якобсон 1959, 35), а позднее подчеркнуто, что возведение большинства базилик вряд ли выходит за пределы VI в., может быть, начала VII в. (Якобсон 1988, 163). И исследователь полагал, что масштабное строительство в Херсоне – показатель блистательной эпохи, способствовали же этому благоприятная ситуация в Северном Причерноморье и активная византийская политика, особенно при императоре Юстиниане I.

К концу XX – началу XXI столетия произошло „смещение хронологических акцентов“ и : высказано мнение, что значительная часть храмов, светских общественных сооружений, новые участки оборонительных стен возведены во второй половине VI в. (конце VI) – начале-середине VII в., что в этот период было построено более ста общественных сооружений светского и сакрального характера. Непосредственно в пределах городской территории к периоду с VI до середины VII в. относятся следующие базиликальные храмы (рис. 1): №№ 7, 13, 14, 15, 17, 22, 23, „А“ (рядом с № 23), 26, 27, 28, 32, 33, 35а (мартирий с криптой), 36, базилика 1932 г., поздняя базилика 1935 г., а также ряд сакральных сооружений за пределами оборонительных стен (Сорочан 2005, 1026–1030).

Обр. 1. Схематический план Херсонесского городища с указанием храмов и пути процессии с мощами св. Климента (IX в.)

Fig. 1 Schematic plan of the Kherson Settlement with the mention of temples and the route of the procession with the relics of St. Clement (IX century)

Итак, в период „масштабного строительства“ (А. Л. Яковсон) или „строительного бума“ (С. Б. Сорочан) херсониты возвели в течение 150-летнего периода 17 храмов, следовательно, каждые 8–10 лет в городе закладывалась очередная церковь.

В письменных источниках данные о времени строительства храмов малочисленны. К примеру, Десятинная церковь в Киеве построена за 6 лет (Комеч 1987, 170–178). Однако она имеет меньшие размеры в сравнении с большей частью базилик Херсона: длина ее 27,0; ширина 18,0; диаметр купола 8,0 м¹.

Единичные свидетельства о закладке храмов и времени их освящения содержатся в эпиграфических памятниках Армении. Храм в Баганане был заложен в 631 г. и завершен в 639 г. (Орбели 1917, 128–134); семь лет (624–631) шло строительство собора в Баганане (Токарский 1961, 148). Безусловно, сравнение памятников различных регионов с отличающимися архитектурными традициями и людскими ресурсами условно. Приведенные примеры позволяют судить лишь о том, что для возведения монументальных храмов могло потребоваться от 6 до 11 лет².

¹ Предполагалось, что участие в строительстве Десятинной церкви принимали византийские мастера (Раппопорт 1970, 10–11). В процессе новых исследований памятника выявлено, что первоначально она „задумывалась“ как крестовокупольный храм, однако, в ходе строительства ведущую роль стали играть мастера, для которых были характерны традиции „балканских провинций империи, до конца X в. входивших в состав I Болгарского царства“, что и привело к базиликальному виду сооружения (Ивакин, Иоаннисян 2008, 12–19).

² Трехнефная трехапсидная купольная церковь в Баганане считается одним из наиболее крупных сооружений первой половины VII в. (ее размеры: 46,0 x 27,0 м). Более или менее близкую длину и ширину имеет самая внушительная базилика Херсона — № 23 (Уваровская). Ее размеры: 52,25 X 20,45 м.

Следует упомянуть, что строительство в Багаване находилось под контролем князя Давида Сааруни. Вряд ли храмы Херсона имели столь могущественных ктиторов. Конечно, можно предположить, что помощь людскими и финансовыми ресурсами городу оказали из Константинополя, поскольку в самом Херсоне при численности населения в пределах 5,5–7 тыс. (Якобсон 1961, 154–165) вряд ли было достаточно мастеров для всех видов работ, связанных с непрерывным строительством храмов и одновременно с существенным ремонтом оборонительных стен.

2. Вернемся к поставленному выше вопросу: могла ли быть оказана херсонитам помощь из Константинополя в реализации столь масштабного, фактически непрерывающегося строительства. Для ответа на него обратимся к свидетельствам Прокопия Кесарийского о времени правления Юстиниана I, но внимание остановим не на событиях войн с персами и вандалами, не на восстании Ника, а на „тяготах народа“, что были порождены ими, а главное – на деяниях императора, которые усиливали эти „тяготы“. Прежде всего – это мор, „распространившийся среди жителей“ во время вторжения Хосроева (Тайная история, IV, 1), за мир с которым Юстиниан отдал множество кентинариев (XI, 12); он „не колеблясь составлял указы, безо всяких оснований предписывающие разрушение областей, сожжение городов...“ (VIII, 29), „отдавая ранее награбленное каким-нибудь варварам или тратя на бессмысленное строительство“ (XI, 3); „более того, те средства, которые жители всех городов собирали между собой на свои гражданские нужды или на зрелища, он осмелился перенаправить и присоединить к общим податям“ (XXVI, 6); „никто не мог больше позаботиться об общественном строительстве“ (XXVI, 7). И историк неоднократно отметил, что император не тревожился ни о священнослужителях, ни о законах, ни о народе.

Обратим внимание на слова Прокопия относительно общественного строительства и трат „на бессмысленное строительство“, что вряд ли согласуется со стремлением оказать содействие херсонитам в осуществлении масштабной строительной программы, особенно, если учитывать, что отбирались у городов даже те средства, которые жители „собирали на свои гражданские нужды“.

Итак, состояние дел в Империи при Юстиниане I и при его ближайших преемниках на престоле вряд ли способствовало оказанию радикальной помощи херсонитам, которые каждые 8–10 лет закладывали очередной храм, которые, как показали раскопки, прекратили функционирование или в конце X в. или в начале XI в.

3. И все же несомненно, что утверждение христианства, способствовали сакральному строительству в целом в Византийской империи и в частности в Херсоне. Близкие процессы можно видеть в Первом Болгарском царстве, где принятие христианства привело к возникновению базиликальных храмов не только в таких столичных центрах, как Плиска и Великий Преслав. Однако чрезвычайно примечательно, что на территории всего государства в IX–X (начале XI) в. было возведено 28 храмов (Дончева 2003, 133–153)³. И в данном случае следует учитывать, что строительство являлось своеобразной государственной (политической, а не только идеологической) программой, для реализации которой существовала возможность привлечь людские и финансовые ресурсы всего царства. Город Херсон таковых не имел и вряд ли даже при оказании помощи из столицы могло иметь место „непрерывающееся“ в сущности строительство на протяжении 150 лет. Следовательно, между завершением строительства одного храма и закладкой другого проходило какое-то время, а это в свою очередь позволяет полагать, что некоторые из базилик, возведение которых, отнесено к 150-летнему периоду, были построены позднее, но не позднее конца X в., поскольку в первые десятилетия XI в. (или в конце X в.) они прекратили существование в результате, скорее всего, природных коллизий. Но не исключено, что в Херсоне в VI в., в сравнении с последующим временем, было возведено большее количество сакральных сооружений, однако многие из них были

³ В каталоге отсутствуют „Владетелската базилика“ в Великом Преславе и храм в Силистре, раскопки которого не были завершены С. Ангеловой. В данном случае они учтены.

раскопаны в те годы, когда еще не отсутствовала тщательная стратиграфическая фиксация, что и порождает дискуссии о хронологии памятников⁴.

Цитирана литература:

- Антонова 1963:** И. А. Антонова. Западный фланг обороны Херсонеса (Сообщения Херсонесского музея, 3). Симферополь, 1963, 60-67.
- Антонова 1996:** И. А. Антонова. Юго-восточный участок оборонительных стен Херсонеса: Проблемы датировки. – В: Херсонесский сборник, 7. Севастополь, 1996, 101-132.
- Дончева 2003:** С. Дончева. Базиликите от Първото Българско царство: архитектурен облик. Шумен, 2003.
- Ивакин, Иоаннисян 2008:** Г. Ю. Ивакин, О. М. Иоаннисян. О новых раскопках (2005–2007 гг.). – В: Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале, 1. Москва, 2008, 12-19.
- Комеч 1987:** А. И. Комеч. Древнерусское зодчество конца X – начала XI в. Москва, 1987.
- Оболенский 1994:** Д. Д. Оболенский. Херсон и Крещение Руси: Против пересмотра традиционной точки зрения. – Византийский временник, 55/80, 1994, 53-61.
- Орбели 1917:** И. А. Орбели. Багаванский храм и его надписи. – В: Христианский Восток, 5, вып. 2. Москва, 1917, 127-134.
- Раппопорт 1970:** П. А. Раппопорт. Древнерусская архитектура. Москва, 1970.
- Романчук 2008:** А. И. Романчук. Исследования Херсонеса–Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы: в 2 т. Т. 2: Византийский город. Тюмень, 2008.
- Сорочан 2005:** С. Б. Сорочан. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X в.). Очерки истории и культуры. Харьков, 2005.
- Токарский 1961:** Н. М. Токарский. Архитектура Армении IV–XIV вв. Ереван, 1961.
- Якобсон 1959:** Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. – Материалы и исследования в СССР, 63, 1959.
- Якобсон 1961:** А. Л. Якобсон. О численности населения средневекового Херсонеса. – Византийский временник, 19, 1961, 154-165.
- Якобсон 1988:** А. Л. Якобсон. Закономерности и этапы развития архитектуры средневекового Херсонеса. – Византийский временник, 49, 1988, 162-172.

Ключови думи: Ранна Византия, Херсонес, градоустройство, Юстиниан I

⁴ О дискуссиях относительно времени строительства той или иной базилики см.: Романчук 2008, 247–388.

Градът Карвуна? (Извори и археология)

Валентин Плетньов

Регионален исторически музей – Варна, бул. „Мария Луиза“ № 41, Варна 9000

The Town of Karvuna? (Sources and Archaeology)

Valentin Pletnyov

Regional History Museum – Varna, 41 Maria Luiza Str., 9000 Varna, Bulgaria

ABSTRACT

This study reviews all available sources and publications about the territory known in the 11th–14th century under the name of the Karvuna land (*Karvunskata zemya*), *Karvona chora*, Karvuna archontate and the town of Karvuna.

The analysis contradicts the claim that Tsar Ivan Alexander's charter form 1230 given to the merchants from the city of Dubrovnik includes all territories within the Bulgarian kingdom. The thesis that these territories have always been named after their administrative centers has also been rejected. This is supported by the *Privilegium* given by Emperor Alexios III Angelos to Venice in 1198. It is widely accepted, based on the territories listed in the Dubrovnic Charter – *Tarnovo and entire Zagora, and Preslav, and the the Karvuna chora*, that the centers of these two territories were the new and the old capital cities of Tarnovo and Veliki Preslav, and not a town named Karvuna. According to the written sources, other ports and fortresses did not exist to the north of the present-day city of Varna and the Danube estuary until the late 13th and the early 14th century. The data allows to reject the suggestion of the existence of a district center named Karvuna in the 10th–13th century. It has also been established that the theses that a town named Karvuna has given the name of the territory in the 11th century is based on sources dating back as late as the 14th–18th century.

The archaeological evidence for the two towns claiming the title of administrative center of the Karvuna – Kavarna and Balchik has also been reviewed. The conclusion is that this evidence does not support the possibility of the existence of a fortress and an administrative center with this name. There is no reason to believe that either town was the center of the *Karvuna archontate*. The studies reveal that the fortress and port named Karvuna developed as late as late 13th century and existed in the 14th century when a port with this name appeared on the portolan charts and sea maps.

The analysis of the written sources dated back to the 14th century reveals that the information they provide is not about the town of Karvuna but about a territory – the *Karvuna chora* and the Karvuna archontate. One of the sources provides information about a fortress but its name is *Karnava-Kavarna* and not Karvuna. The evidence from written and archaeological sources examined in this study does not support the longstanding thesis that this 14th century fortress gave the name of the area – *Karvuna/Karvuna chora*/Karvuna land – in the 11th century. The origin of the name of the *Karvuna land/chora* area is a subject of further research, but it seems possible that this is the name given by the Bulgarians to the Slavic toponim Hundred hills (*Stobalmie*). Since there is no information about the location of the fortress/town of Karvuna in the 11th–13th century, it seems more logical that the name of the harbour or the fortress of Karvuna marked on a number of maps and portolan charts after the 14th century was taken from the name of the district.

Finally, this study argues that Karvuna is not the “first capital” of the Karvuna *archontate*/principality. There is no evidence of the existence of a castle or residence in any of the fortresses claiming this name; similarly, there is no evidence of an intense urban life in the 14th century. Such evidence exists only for the Kaliakra fortress, which functioned as the center of the principality from its establishment in the 1320s until its possible relocation to Varna after 1385.

Key words: Late Middle Ages, Second Bulgarian Empire, Karvuna Late Middle Ages, Second Bulgarian Empire, Karvuna

След битката при Клокотница на 22 март 1230 г. цар Иван II Асен (1218 – 1241), дава на Дубровник грамота (оризмо), с която дубровнишките търговци придобиват правото на свободна търговия по земите на Царството (Дуйчев 1943, 155; Петров, Гюзелев 1978, 205): *Дава Царството ми това оризмо на Дубровнишката област, на обичаните и всеверни гости на Царството ми, да ходят по всяка хора на Царството ми. И всички стоки да внасят или изнасят, или каквото и де е стока да пренасят. И до която искат земя или хора да дойдат: до Бдин или до Браничево и до Белград да дойдат, или до Търново и по цялото Загоре, или достигнат до Преслав и Карвунската хора, или Крънската хора, или до Боруиската, или в Одрин и в Димотика, или в Скопската хора, или в Прилепската, или в Девопската хора, или в земята Арбанашка, или в Солун... навсякъде да си купуват и продават свободно...*

В този документ се споменава за пръв и единствен път областта *Карвунската хора* с цялото си име, чийто обхват е предизвиквал и продължава да предизвиква спорове и неясноти. Приема се, че името е произлязло от това на нейния административен център – град Карвуна. Град, чиято локализация също е проблемна, чието съществуване през времето преди XIV в. се приема за даденост, но както ще видим, за това няма никакви данни. Та съществувал ли е подобен град през X – XIII в. и каква е ситуацията според наличните писмените и археологическите данни?

Основната теза е, че в оризмoто са отбелязани „всички области в пределите на Българското царство“, а „областите в България са получавали своите наименования според основните си административни центрове“ (Гюзелев 2004, 197, 379; Кузев 1981, 280). По принцип това е вярно и видно от оризмoто, но също така има и доста изключения както в българската, така и във византийската административна система. Като изключим *Крънската* и донякъде *Боруиската хора*, в грамотата са изброени градове и територии, които са по границите на царството. На юг и югозапад *Одрин* и *Димотика*, *Солун*, *Скопската*, *Девопската* и *Прилепската хора* и най-западно – *земята Арбанашка*. В грамотата ги няма областите на Пловдив, на Средец и Велбъжд. Вероятно поради отсъствието на тези сравнително обширни територии от текста се приема, че споменатата в грамотата област *Загоре* е обхващала земите и на север и на юг от Балкана (Гюзелев 2004а, 197). Странно е, но по-близките до Търново територии на Крън и Боруи са обособени в отделни хори, а далечните Средец и Велбъжд се оказват включени в *Загора*. Всъщност границите на областта *Загоре* могат да се определят по тези на Търновската митрополия от началото на XV в., обособена след премахването на Търновската патриаршия. Към нея са епархиите на епископиите Ловеч, Червен и Преслав (Тютюнджиев 2007, 31), т. е. територии северно от Стара планина. В такива граници тя остава до включването към нея на епископията Враца през XVII в. и през XVIII в. само временно на епископията Стара Загора (Вачев 2012, 11-14).

В грамотата хорите са посочени ясно: *Боруиска*, *Крънска*, *Скопска*, *Прилепска* и *Девопската*. За градовете, изброени в началото, вероятно е спестена думата за административна единица „хора“, но тя е записана непосредствено преди тяхното споменаване – *Браничево* (Браничевската хора), *Белград* (Белградската хора) и *Бдин* (Бдинската хора), те са и центрове на епископии и митрополия. За южните три града обаче, според мен, с „в“ е посочен достъпа само до градовете – *или в Одрин, и в Димотика* и *или в Солун*, които нямат обособени хори, защото не са български градове и не са управлявани от българска администрация.

На югозапад е посочена и съседната на Дубровник *земя Арбанашка*, а не област (хора), което се явява едно от изключенията при образуването на имената на административните области. Там водещ военноадминистративен център винаги е била голямата крепост Драч. В случая не е спазена предлаганата схема „име на град – име на област“. По това време Драч е български, споменат в Търновския надпис (Гюзелев 2004а, 197), но областта не се нарича примерно „Драчката хора“.

Подобни примери има и в сходния на оризмoто „Превилегиум“ за свободна търговия, даден през 1198 г. от император Алексий III Ангел (1195 – 1203) на Венеция. Там са посочени много повече области (*теми*), някои включени в оризмoто тридесет години по-късно: *темите Драч, Девоп, Охрид, Преспа, Скопие, Солун, Одрин и Димотика, Берое*. Посочени са и области,

които през 1230 г. са български, но ги няма в оризмото: *темите Триадица и Велбъжд, Тракия и Македония, Анхиало; Пловдив* (Гюзелев 2001, 10-12). Разбира се няма я голямата тема северно от Хемус – Паристрион, която в началото на управлението на цар Калоян (1197 – 1207), когато е издаден „Превилегиума“ е изцяло българска. Тя, както и някои от темите също не носят името на административния им център.

В оризмото са посочени само дунавските градове на запад – *Браничево, Белград и Видин*, които явно са центрове на хъри. Няма го Дръстър, бивш център на тема Паристрион, както и градовете към делтата, известни още от XI в. – Главиница, Вичина, Преславица и Демническ. Няма посочени градове и по Черноморието, дори и Анхиало, център на тема от „Превилегиума“ на император Алексий III.

В цялата територия източно от *Търново и цялото Загоре*, до делтата на Дунава и брега на морето, в оризмото е посочена само *Преслав и Карвунската хора*. Това впрочем е единствено споменаване на Карвунска хора. Отсъствието на други области в района вероятно не е случаен пропуск, а отразява реалната ситуация. Дръстър и някой от споменатите по на изток градове по брега на реката вероятно са част от областта *Търново и Загоре*. Територията около Велики Преслав и на изток до брега на морето явно принадлежи на областта *Преслав и Карвунската хора*. Във вътрешността на тази територия, за разлика от времето до XI в. (Атанасов 2009, 13-19; Плетньов 2008а, 109-197; Пеев 2008, 260-261), в днешното Лудогорие и Добруджа няма крепости и селища и тя неслучайно е наречена в различни извори от XI – XV в. *стен* (Петров, Гюзелев. 1981, 432) или *пустиня, обитавана от диви животни, в която не може да се намери нищо полезно за човека* (ГИБИ VII, 226; Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992, 30; Мирчев 1964, 87-92; Гюзелев 2004в, 384). Ситуацията в източната част на Паристрион много добре личи от „Географията“ на Ал-Идриси от 1154 г. (Недков 1960, 69, 81, 99). Единственият търговски маршрут посочен там започва от *Барнас* (Варна) през *Батерни* (Петрич, при с. Разделна), *Бурфанту* (Овеч, Провадия) до *Мегали Барасклафа* (Велики Преслав). Отбелязан е и път по брега на Дунава от запад на изток, който започва от *Афранисуфа* (Браничево) през *Нукастро* (Кладово), *Бидуни* (Видин), *Субест Кастро* (Свишов), *Диристра* (Силистра), *Бересклафиса* (Преславец), *Дисина* (Мачин) до *Армукастру* (Енисала) при делтата на р. Дунав. Няма посочен път между Дръстър и Велики Преслав или от който и да е град на Дунава през днешна Добруджа към градовете южно от Стара планина или към Черноморието. Отбелязано е, че дунавския път завършва при *Армукастру* (дн. Енисала), а от там само по море се стига до *Барнас*. Няма градове и път по брега на морето, което, както ще видим, се доказва и по археологически път (Плетньов 2015а, 66-80).

Според текста на оризмото, явно в началото на XIII в. на мястото на голямата тема Паристрион са формирани две административни области – Загоре (*Търново и цялото Загоре*), а след това на изток – Карвунската хора (*Преслав и Карвунската хора*). Това са единствените земи, в които името на град и на определена територия са свързани със съюза „и“. Това не са какви да е градове, а новата и старата столица (*прототрон*) на царството. Областите явно са свързани с имената на градовете, изписани преди тях, защото това са техните административни центрове. На *Загора* център е новата столицата Търново. На *Карвунската хора* център е старата столица Велики Преслав. В. Гюзелев също понякога приема, че „Карвунската хора е тясно свързана с Велики Преслав, който бил неин военнаадминистративен и църковен център“ (Гюзелев 2004в, 380)¹.

Територията на *цялото Загоре* е сравнително ясна. Византийските автори от XI – XII в. не

¹ В. Гюзелев посочва (Гюзелев 2004а, 197-198), че изброените в грамотата имена означават центрове на области – „Търново със Загоре (земите на север и юг от Балкана), Преслав, Карвунската област...“. Така свързва Търново и Загоре, но явно отделя Преслав от Карвунската хора. Продължава: „Съседни области на Карвунската са били Търново и Загоре, Преславската и Крънската“ и по-нататък: „От Петровата земя се обособили две области – Преславската и Карвунската“. Явно тук вече не става дума за това, че Преслав е административен център на Карвунската хора. По същата логика Търново трябва да се отдели от Загора и да се твърди, че е има Търновска хора и отделно Загорска хора, а съседни на Загора трябва да бъдат Търновската и Преславската хора. Подобно нещо няма в грамотата.

я споменават, а пишат за „Мизия“, „мизийски области“, „земите отвъд Хемус“, „земите край Истър“, „градовете край Истър“ (ГИБИ VI, 299, 300, 312 (Йоан Скилица); ГИБИ X, 117 (Михаил Глика); ГИБИ VII, 191 (Йоан Зонара)). „Загора“ се появява за пръв път у Никита Хониат († 1213 г.), Теодор Скутариот († 1282 г.) и Георги Кодин в текстовете, отнасящи се за събитията след въстанието в Търново през 1185 г. (ГИБИ XI, 35, 63; ГИБИ VIII, 245; Гюзелев 2004а, 195, бел. 7). Първият български църковен глава след възстановяването на Българското царство – архиепископ Василий е *загорски примат* (т.е. примас на България) (Петров, Гюзелев 1981, 53). Мануил Фил в поемата за подвизите на Михаил Глава Тарханиот не споменава България, а Загора (ГИБИ X, 143). Примерите са много (Иширков 1925, 80-88; Сакъзов 1933, 353-358). През XIV в. името на централната част на царството с Търново или *Загора*, става толкова популярно, че в дипломатически, църковни и особено в търговските документи то се употребява наравно, дори по-често от България. С него се обозначава в политически смисъл Българското царство, защото това е района администриран от столицата. Името *Загора* е възприето от държавите на запад, влезли в дипломатически и търговски контакт с Второто българско царство (Гюзелев 2001, 42, 48, 82; Гюзелев 1995, 103-105, 120-121; Гюзелев 1981, 181). Понякога *Загора*, като заместващо България, се използва и при обозначението на земите, в които пристанищата са във владение от деспот Добротица (Гюзелев 2001, 136, 282). За венецианците земите на Добротица са част от България, а и в негово владение след 1369 г. са източните части на *Загора*, включително и Варна. Името *Загора*, дублиращо България, се среща и в средновековните карти, дори столетия след унищожаването на Българското царство (Атлас 2008, карти № II, 12; № III, 4, 6).

Областта, наречена *Карвунската хъра* е посочена източно от *Загора*. Област или територия с подобно име не се споменава от византийските автори от XI – XIII в. От хрониката на Никита Хониат (ГИБИ XI, 25-28) е известно, че царете Петър и Асен след обявяването на въстанието в Търново се насочват към премахването на византийската администрация в източните части на темата Паристрион. Първият град, който нападат веднага след като *Петър увенчал главата си със златен венец*, но не успяват да превземат е Велики Преслав. Изглежда това става няколко години по-късно. Теодор Скутариот (ГИБИ VIII, 254-255) и Георги Акрополит († 1282) (ГИБИ VIII, 154), които обаче не са преки свидетели на събитията, в пасажа след описанието на битката в Тревненския поход през 1190 г. пишат, че... *братът Асен подарил на Петър като собствено владение и Велики Преслав, и Проват, и земите около тях. Поради това те и досега се наричат Петрова земя (той Петър хъра)*. Според Паоло Рамузио, автор от XVI в., който ползвал стари извори, *цар Петър царувал в Преслав, град в Хемус* (Ракова 2006, 250-252). Какви са границите на тази „Петрова земя“ е трудно да се отговори. В нея явно влизат градовете *Велики Преслав и Проват*, както и земите *около тях* (?). Двата града се намират на споменатия по-горе важен път, описан от Ал-Идриси – *Мегали Бересклафа* (Велики Преслав), *Бурфанту* (Проват, Овеч), *Бетерни* (Петерни, Петрич) до *Барнас* (Варна) на морето. В тях при археологически проучвания са открити метални находки, монети и цели керамични комплекси от XI – XII в., включително и вносна керамика. Византийските автори не споменават Петрич и Варна сред „подарените“ на цар Петър градове, но това не е и възможно, защото те през 1190 г. не са български, макар Варна да е превзета и частично разрушена от цар Асен, но остава византийска (ГИБИ XI, 43; Гюзелев 1995, 13). Тя е присъединена към Българското царство едва на 24 март 1201 г., когато цар Калоян след тридневна обсада превзел града, избил населението и съборил крепостните стени (ГИБИ XI, 66-67). Трябва да се приеме, че тази „Петрова земя“ обхваща точно описаното от хронистите: *Преслав и Проват и земите край тях* – т.е. долините на непресъхващите реки Тича и Провадийска към Варна, а не към запустелите и безводни земи на север от тях.

Няма основания да се смята, че *Петровата земя* е идентична със споменатата на няколко пъти във византийските извори от XI в. местност *Сто могили* (у Скилица *Ἐκατόν βούρους*) (ГИБИ VI, 316, 318). Сега тя се отъждествява с Лудогорието и цялата днешна Добруджа и се възприема за територия на Карвунската хъра (Гюзелев 2004а, 195; Гюзелев 2004в, 378; Кузев 1981, 278, 280). Тези *Сто могили* се свързват пряко със *земята Карвунска*, защото се споменават заедно на няколко пъти и в един от малкото домашни извори от епохата – Българската

апокрифна летопис, която традиционно се датира в средата на XI в. (Иванов 1970, 280-284; Дуйчев 1940, 154-146). Там пише за *земята Карвунска, неречена българска*, за *цар Слав*, който сътворил *сто могили в земята българска* и бил наречен *стомогилен цар*. Както обърна внимание П. Георгиев (Георгиев 2002, 105-107) в една не твърде сериозно приемана негова теза, *сто могили* и *кар-вуна* може да имат еднакво значение на славянски и тюркски – земя *Стохълмие*. Тъй като през Средновековието думата „сто“ често се употребява в смисъл на „много“ – от там земята на многото хълмове/могили. Да не забравяме, че Скилица пише, че именно *местното население я нарича Стохълмие*, т.е. името не е измислена от ромеите. Твърде е смущаващо обаче, че в апокрифа се споменават неща, които няма как да бъдат известни на „старобългарската устна и книжовна традиция за създаването на държавата, записани през XI в.“ (Гюзелев 2004а, 195; Гюзелев 2004в, 379; Кузев 1981, 278). Там пише за *куманите, наречени българи*, както и за *града Червен*. В същото време е известно, че куманите се появяват северно от Дунав в края на XI в., а в земите на запад, където пророк Исая от апокрифа ги „търси“ и още по-късно – през XIII в. Те преминават Дунава за пръв път през 1087 г. (ГИБИ VIII, 54, 57). Преданието и съставителят на апокрифа, ако го е записал през XI в., няма как да знае, че малка част от куманите трайно ще се заселят в българския Североизток през XII, а масово през XIII в. Че куманите ще се впишат в етническата среда, за да могат да се отъждествяват и *наричат българи*. Смущаваща е информацията, че цар *Гаган-Оделян е създал града Червен*. Всички данни, с които разполагаме от археологията показват, че Червен е строен през XIII в., а на неговата територия и в околностите няма материали от X – XII в. Това подсказва, че апокрифната летопис или е писана след XI в. или достига до нас с добавки и преработки от XIII в. (Атанасов 2009, 20-21).

В случая, без да се вземат предвид тези несъответствия, се прави връзката – щом в извор от XI в. пише за *земята Карвунска*, следователно тя е кръстена на град Карвуна, който трябва да е важен византийски административен център в Паристрион. По логиката, че българските области (хори) носят имената на административните си центрове то *Карвунската хора* също носи името на този град, който през XIII в. се превръща във важен български административен център. Това, както посочих не е задължително. Къде обаче е този толкова важен град, който не е споменат от нито един съвременник, в нито един писмен извор, което не пречи съществуването на тази Карвуна да се приема за неоспорима даденост за периода след XI в. Град с твърде неясна и спорна етимология, а още повече – неясна идентификация и местоположение.

В. Бешевлиев приема, че топонима *Карвуна* (Καρβωνά, Καρβουνα) произлиза от гръцкото „карбон“ (въглен, въглища). Той обаче поставя под съмнение съществуването на град или селище с това име през XI в. (!). Според него това е името на територия, свързана с производството на дървени въглища в района на днешна Добруджа (Beševliev 1970, 75-76). Ал. Кузев с основание отхвърля идеята, но е убеден, че наименованието на областта произлиза от „град Карвуна, който още тогава (т. е. през XI в.) ще да е бил значителен административен център“. Приема, че *Карвуна* е гръцко име, което щом не е засвидетелствано през Античността, „то ще да се е появило наскоро след установяването на византийското владичество в Североизточна България през 971 г.“ (Kuzev 1975, 119-121; Кузев 1981, 278-279). След това с многобройни примери от известните средновековни писмени извори (официални документи, търговски и църковни документи, както и османски данъчни регистри и морски карти), но всички от XIV – XVII в. Кузев твърдо отстоява идеята, че град Карвуна трябва да се локализира при днешния град Балчик. Подкрепен е от дългогодишния проучвател на града М. Димитров (Димитров 1982, 34-38; Димитров 1988, 72-77).

Към локализацията Карвуна-Балчик се присъединява и Ив. Божилов. Според него името се появява в края на VII в., възприето от българите от населението на античния град, защото, ако името е от XI в. то не би могло да влезе в употреба сред българското население (Божилов 1990, 12-13; Божилов 2004а, 21). Това обаче напълно не отговаря на демографската ситуация в района на днешна Южна Добруджа през периода на XI – XIII в., когато тя започва да се нарича от различни автори „пустиня“. Освен това, византийските хронисти явно са знаели как българите наричат района и са го споменали няколкократно – *Сто могили* (Ἑκατόν βούρους). „Прабългар-

ските“ тези са логични, но недоказуеми предвид на състоянието на Дионисопол при идването на българите на кан Аспарух в района – разрушен и обезлюден град, засегнат от етнодемографския колапс, който настъпва в провинциите Мизия и Скития в края на VI и началото на VII в. (Плетньов 2008а, 56-74; Атанасов 1996, 3-6; Торбатов 2002, 192). На този факт Ив. Божилов обръща сериозно внимание в някои свои изследвания (Божилов 2004б, 23-39).

За доказване на връзката между *Карвуна* и Балчик са използвани и данни от археологическите разкопки в града, проведени и интерпретирани от М. Димитров. Откритите там материали и сравнението с находките от археологическите обекти по брега на морето северно от Варна показват, че Балчик е единственото селище, където има сигурни археологически находки от XI до XIV в., което общо взето е вярно. При проведените разкопки на хълма „Дженни баир“ над Балчик е установено (Димитров 1987, 197-198; Дончева-Петкова 2004, 186), че на сравнително малкото по площ плато са открити тридесетина жилища – вкопани и наземни, стопански помещения, зърнени и боклучни ями. Разкрит е земен вал, който прегражда тясната шийка към голямото платото на запад, както и следи от малка еднокорабна църква и некропол. В някои от проучените жилища е открит богат керамичен комплекс и находки от XI – XIV в., които показват сравнително висока материална култура на селището, особено по отношение на изобилието от византийски амфори и луксозна вносна керамика. Това всъщност е основанието да се приеме, че на „Дженни баир“ е разположен средновековния град Карвуна. Последните изследвания на същия материал обаче показаха, че керамичния комплекс, открит в района на единствената обитавана територия на Балчик през Средновековието – височините „Джани баир“ и „Сусам баир“, е предимно от XII до първата половина на XIII в. (Манолова-Войкова 2015, 411-420). Там са открити многобройни представители на характерни византийски типове амфори и керамика – глазирана белоглинени и червеноглинени съдове с подглазурна украса от ангоба, с рисувана в зелено и червено подглазурна украса, фино ранно сграфито и комбинация от рисувана и сграфито украса, сграфито и гравирани украса. Фрагментите керамика, както и монетите от XIV в. са малобройни, което подсказва за проблемите на селището, предизвикани от нашествието на татарите и трудното му възстановяване след това. С отбраната срещу татарите вероятно е свързан и малкият земен вал. Явно вносите на луксозна византийска керамика е прекъснат през първите десетилетия на XIII в., с изместването на Византия от търговията в Черно море. След това време селището запада, като постепенно живота замира до края на XIV или началните десетилетия на XV в. Археологическите данни не подкрепят идеята, че в района на Балчик е съществувал византийски град Карвуна, дал името си на цяла област. Там няма следи и от т. нар. „първа столица“ на Добруджанското княжество от първата половина на XIV в. Реално на „Дженни баир“ е съществувало селище, но не и административен център, отдалечено от морето, предпазено от запад с малък земен вал, със сравнително богата материална култура през XII до средата на XIII в.

В. Гюзелев също твърдо отстоява идеята, че *земята Карвунска* и *Карвунската хора* носят името на град Карвуна, който обаче според него е разположен на нос „Чиракман“ до Каварна. Това е и най-разпространената теза (Мирчев, Тончева, Димитров 1962, 21-41; Гюзелев 1984, 85-107; Гюзелев 2004а, 195; Гюзелев 2004б, 378-381). Мястото на Карвуна-Каварна от XI в. на сетне се определя с многобройни аргументи от същите писмени извори, портулани и морски карти, но всички от XIV – XVIII в., които посочва и Ал. Кузев. За потвърждение се ползва и френско описание на пристанищата на западния бряг на Черно море от 1738 г., където се казва, че *селото се наричало от турците Каварна, а от гърците – Карбона* (Тодорова 1987, 140; Гюзелев 2004б, 305). Основният проблем за локализирането на град Карвуна на нос „Чиракман“ през XI – XIII в. е пълното отсъствие на археологически материали от това време. Там е разположена неголяма крепост, с находки от Античността до края на VI в. След разрушаването ѝ се формира малко българско селище с традиционния земен вал и хиатус след неговото унищожаване през XI в. През първите десетилетия на XIV в. след частичното възстановяване на антични крепостни съоръжения възниква малка крайбрежна крепост – ситуация, която е характерна за почти цялото Западно Черноморие северно от Варна. На територията на крепостта са

открити жилища от камъни на кал и вероятно със сламени покриви, както и малка еднокорабна църква, също със стени на калова спойка. По-скоро данните насочват към наличието на малък крайбрежен град, укрепено селище, с малобройно население, а не към важен административен и търговски център. Няма силна крепост, нито административни сгради, замък или храмове. На „Чиракмана“ не са открити керамични комплекси, метални предмети, накити или монети, които да докажат живот през XI – XIII в., когато би трябвало да съществува голям византийски административен център с името Карвуна. Всички археологически данни показват, че крепостта на нос „Чиракман“ е обитавана от малобройно население през XIV в., когато обаче няма разцвет, какъвто се очаква за „първа столица“ на Добруджанското княжество.

Сравнението на данните от проучванията на двата града, основни претенденти за „важния административен византийски център Карвуна“, който би трябвало да е дал името на областта Карвунска земя/хора още от XI в. показва следната картина:

1. На нос „Чиракман“ с локализацията Карвуна-Каварна няма находки от XI – XIII в., няма масивни сгради или замък. Има малка крепост, еднокорабна църквица, бедни жилища, а откритите материалите са изключително от XIV в. Сред тях няма представителни паметници, свързани с някакъв специален разцвет на крепостта като „първа столица“ на архонтство или административен център. Данните за селището се изведени от писмени извори, портулани и морски карти, но всички от XIV – XVIII в. и нито един от преди това.

2. На „Дженни баир“, с локализацията Карвуна-Балчик няма крепост, няма масивни сгради или замък. Има наземни жилища, градени от камъни на кал, земянки и малка църква. За разлика от нос „Чиракман“ там има сравнително луксозни археологически паметници XII – XIII в., но почти няма находки от XIV в. Монетите и керамиката от XIV в. са много малко, което също не показва разцвет, какъвто се очаква от резиденция на карвунските архонти. Данните за селището също са изведени от писмени извори, портулани и морски карти, дори османски дефтери, всички от XIV – XVIII в. и нито един от преди това.

По-непопулярна е локализацията Карвуна-Кранево, според която град Карвуна е разположен на височината „Екренско кале“, над с. Кранево. Тезата твърде неубедително е подкрепена със същите извори, карти и портулани от XIV – XVIII в., ползвани от всички изследователи, но с тенденциозно подбрани аргументи, примери и свръхинтерпретация на изворите от XII в., основно на Ал-Идриси.

Г. Атанасов първо свързва името Карвуна с „резиденцията на куманските вождове от Дунавската половецка група, обитаваша територията между Дунав, Прут и Днестър – „Карабуна“ („Черен кладенец“)“ (Атанасов 2007, 112-114; Атанасов 2009, 21). Според него името е пренесено и възприето от местното население с идването и инфилтрацията на големи кумански маси на юг от Дунава след татарското нашествие през първата половина на XIII в. (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992, 40, 47). Тази идея е твърде хипотетична и трудно може да обясни наименованието на „Карвунската хора“, фиксирано в грамотата на Иван II Асен от 1230 г. След това въз основа на обстоен преглед на изворите и на археологическата ситуация, с които боравят всички изследователи, достига до общото заключение – град Карвуна трябва да се търси „южно от Каварна и северно от Варна“ (!). Съмнява се в локализацията на града Карвуна и при Балчик и при Каварна. Доближава се до идеята, че тя може да е до с. Кранево, където обаче е крепостта Кранея. Вижда несъответствието на писмените данни, археологията и картографията, на крачка е от отхвърлянето на съществуването на град Карвуна през XI в., но не може да се отърси от дълго отстояваната идея – непременно да има град с това име, който да е важен византийски административен център, дал името си и на *Карвунска земя/хора* (Атанасов 2007, 119).

Интерпретации за последната локализация Карвуна-Кранея са възможни и поради факта, че името на крепостта Кранея не се открива в лoции и морски карти от епохата. Крепостта е на височината сравнително далеч от морето, в подножието няма удобен залив и не е имало пристан. Поради това Кранея не е влязла в ползването на мореплаватели и картографи. В противен случай щеше да бъде отбелязана на картите северно от Кастрици (в Евксиноград) и преди Карвуна. Макар крепостта над с. Кранево (Екренско кале) да не е достатъчно добре проучена, съм

убеден, че това е средновековната Кранея, а не Карвуна. Освен описанието и плана на крепостните стени от Античността и Средновековието, засега от там са известни находки единствено от края на XIII и XIV в. – нещо напълно нормално, като се има предвид, че тогава са създадени и обитавани повечето крепости по брега на морето северно от Емона. Изключение е крепостта Варна, за която има писмени и археологически данни, че съществува непрекъснато от XI до XIX в. (Плетньов 2007, 232-241; Плетньов 2008б, 354-372; Плетньов 2015б, 193-219).

За пръв път селище с името Варна се споменава в житието на монаха Кирил Филеот от втората половина на XI в. Това е първото сигурно сведение за наличието на селище с името Варна, без уточнението за мястото до античния Одесос, както е в изворите от IX в. Споменатият там арменецът е роден във Варна и пътя до там и по суша и по море бил известен (Гюзелев 1972, 319). Оловен печат, датиран по същото време – средата на XI в. показва, че по-това време Варна е стратегия, управлявана от арменецът Ашот (Seibt 2004, 253). През средата на XII в. Варна (*Барнас*) е отбелязана сред пристанищата по западния бряг на Черно море в „Географията“ на ал-Идриси. Тя е единственото пристанище между *Айман* (Емона) и *Армукастру* (Енисала) при устието на Дунав. Търговците, които са дали информация на работещия в Сицилия Ал Идриси са знаели за Созопол, Анхиало, Месемврия, Емине и Варна. Явно не са посещавали пристаните, които ще станат известни от лоциите и картите от края на XIII – XV в.: Галата, Кастрици, Карвуна, Каварна, Калиакра, Ласалутико и пр. Най-логичното обяснение за това е едно – тези пристани през XII в. все още не са функционирали. Странно, но в „Географията“ на Идриси го няма и предполагаемия голям византийски административен център Карвуна, който трябва да е дал името си на *Карвунската земя/хора*.

Хронистите от XIII в. не съобщават за други крепости по брега на морето северно от Хемус, които да са превзети от първите Асеновци при походите от 1190 и 1201 г. Царете Петър, Асен и Калоян на два пъти, през десет години нападат и превземат Варна, а южно от планината – Анхиало, крепости, които явно имат важно стратегическо значение. Странно е и без всякаква логика, че те не правят дори опит да завладеят град с името Карвуна, който трябва да е важния византийски административен център на териториите край морето още от XI в. – град, за който се твърди, че продължително време играе важна роля в историята на Добруджа и Българското Черноморие, оставил името си в областното наименование. В същото време в тези извори, писани от различни автори през двата века византийска власт, северно от Хемус са споменати – Плиска, Преслав/Йоанопол, Ловеч, Диня, Търново; по Дунава – Преславица, Дръстър, Вичина, Главиница, Демничек, а по брега на морето – само Варна. След погрома над града от 1201 г., през втората половина на XIII в. там е изградена нова крепост, разположена на северния бряг на залива, непосредствено над пристанището (Плетньов 2007, 238-240). Вероятно е превзета от войските на Михаил Глава Тарханиот през 1278 г., но според поемата на Мануил Фил от 1305 г. В нея са посочени десетки крепости в планината *Зигос* и в *Загора* от Варна до Видин, на север до Дръстър и на юг – Галата, Козяк, Емона, но странно, няма нито една крепост по брега на морето северно от Варна (ГИБИ X, 141-148). Няма я Карвуна, т. нар. „административния център на Черноморието северно от Хемус“. В този богат на имена на крепости текст ги няма селищата, крепостите и пристаните, които от първите десетилетия на XIV в. ще бъдат постоянно отбелязвани на портулани, морски карти и в някои църковни документи. Това е така, защото дори през 70-е години на XIII в. тях все още ги е нямало, каквито и логически заключения да се правят (Атанасов 2016, 297).

Според документ от 1276 г. (Гюзелев 2001, 42), пристанището на Варна започва да се превръща в дебуше на Второто българско царство, на *Загора*. Тогава венецианците внесли в Константинопол жито от *Варненската област*, а не примерно от Карвунската област. След това през XIV до началото на XV в., в наръчниците за търговия ще се пише за качеството и цените на различни стоки под формата *житото/ечемикът/восъкът от Варна; от Варна и цяла Загора; житото се продава в България, във Варна* (Гюзелев 2004б, 333-334; Петров, Гюзелев 1981, 284). През варненското пристанище се осъществяват повечето сделки със стоките, произвеждани в *Загора*. Поради това западни търговци го наричат *пристанището на Загора* (*porto del Zagora*)

(Гюзелев 2001, 202; Гюзелев, Маргос 1978, 169; Тодорова 1982, 82). Факт е, че не е известна нито една търговска сделка, която да е осъществена през пристанище с името Карвуна.

Carbona се открива само в портулани след края на XIII в., като пристан, разположен между Варна и Калиакра (Димитров 1979, 21 и др.). За пръв е отбелязан в карта на Петрус Весконтес от 1311 г. (Атлас 2008, карта № II. 2). В същото време, в някои от съпътстващите портуланите мореплавателни карти се среща и пристанище, изписано като *Gauarna*², звучащо много близо до Каварна и разположено на същото място (Кузев 1981, 272; Атанасов 2007, 114-115). Крепост със сходно име и звучене – *Cauerna* е спомената от Андреас де Палацио (Мирчев 1964, 89) и Филип Калимах (Коларов 1973, 247) преди описанието на битката при Варна през 1444 г. Трябва да отбележа, че в лоциите от XIV – XV в., които придружават мореплавателните карти, но които са писани от капитани на корабите, не се открива името на пристана *Gauarna*. Там между Варна и Калиакра неизменно присъства различни варианти на изписване на *Карвуна*. Името го има само в картите, рисувани от картографи по описания или по преписи на стари карти, със съответните авторски добавки, което все пак поражда съмнение за съществуването на пристанище с това име. Прави впечатление и факта, че в картите, в които се среща името *Gauarna*, преди това на юг е сгрешено името на Варна и изписано под формата *Uarna* (Атлас 2008, карти № II.7, II.10, II.11, II.12, II.13), а не традиционното *Varna*, но това е друга тема.

Мисля, че от писаното дотук стана ясно, че като изключим наименованията *земя Карвунска* и *Карвунска хора*, в изворите от XI – XIII в. няма споменаване на град или крепост Карвуна. Името се появява на няколко пъти в писмени извори от XIV в. и то без уточнение дали това е град, крепост или нещо друго. Къде освен в карти и портулани откриваме името *Карвуна*:

1. В титулатурата на първия предстоятел на Варненската митрополия *Методий Варненски и Карвунски, ипертим* от 1325 г. (Гюзелев 1994, 138-140). Тази *Карвуна* обаче не е задължително да е име на град, който да е „втора резиденция“, или на който митрополита да е проедър. В случая може в титулатурата на първия митрополит да се пояснява, че катедрата му е във Варна, а той управлява (с екзархийски права, за които има документи) областта Карвуна. Подобна е ситуацията с областта *Загора*, в титулатурата на търновския архиепископ Василий стотина години преди това (Петров, Гюзелев 1981, 53). С много сходна титулатура са *Софроний, митрополит на Минемвазия, ипертим и екзарх на Пелопонес* или пък *Максим Никомедийски, ипертим и екзарх на цяла Витиния* (Гюзелев 1994, 122, 138). Карвуна в титулатурата на варненския митрополит се среща само в този документ и може да в подписа на митрополита да са спестени „ипертим и екзарх на цяла Карвуна“. От 1327 г. следващия предстоятел Маркел е *Варненски митрополит, ипертим и проедър на Христопол* (Гюзелев 1994, 132). Катедрата на митрополитите е Варна, а управляват областта Карвуна. Неслучайно в двата града спорещи за името Карвуна не са открити представителни храмове, като за втора резиденция, защото такава явно няма.

2. В надгробен надпис на Георги от крепостта Мъглиж (Аксаково, Варненско) (+ *Георги... на Балик... на Карвуна...*) (Кузев 1961, 78). Георги е бил свързан по някакъв начин с Балик, но не е задължително той да е управител на [крепост] *Карвуна*. Напълно е възможно той да е [архонт] на *Карвуна* (т. е. управител, господар на Карвунската хора, областта Карвуна), какъвто е бил и реално и споменат в следващия текст.

3. В текста на Йоан Кантакузин за отряда от хиляда конници, начело с Теодор и Добротица, изпратен на помощ на Ана Савойска през 1347 г. от *някой си Балик, архонт на Карвуна* (ГИБИ Х, 374). Тук също не е задължително Балик да е *архонт на* [град] *Карвуна* (съмнително е от един малък град да се събере отряд от хиляда конници), а да е архонт на областта Карвуна (т. е. Карвунската хора), а за резиденция да има съвсем друг град. По същия начин, няколко десетилетия по-късно, зетят на деспот Добротица Михаил Палеолог не е наричан „деспот на Месемврия“, а е *деспот на Загора* (Гюзелев 1970, 163-167), т. е. на византийския апанаж, *деспотата Загора*, формиран през 70-те години на XIV в. с център Месемврия.

² За пръв път името е изписано в карта на Анджело Делорто/Дулсерт и след това в редица други карти на братя Пицигани, на Гилелмо Солиери и др. предимно от XV – XVI в. (Атлас 2008, карта № I. 8 и сл.)

4. В синодално решение на Патриаршията от 1369 г. за прехвърлянето за управление на митрополита на Месемврия на Варненската епархия с *нейните владения* – *Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна* (Гюзелев 1994, 192). Вероятно през 1369 г. Месемврийският митрополит поема временно управлението на овдовялата Варненска митрополия, в чиято епархия попадат земите на Добротица. По същото време той получава от цар Иван Александър крепостите на „Загора“ Овеч, Петрич, Козяк, Емона, Дръстър и дори Варна. Поради това някои крепости на юг и на запад от Варна са включени от деспота в епархията на *светейшата митрополия на Варна*. Затова те са отбелязани отделно – *Петрич, Проват* на запад и *Галата, Кичево* (може би сгрешено – Козяк ?) и *Емона* на юг. Освен тях Месемврийският митрополит приел и управлението на споменатата в края на текста [област] *Карвуна*, разположена северно от Варна. В текста не става дума, че му е предена крепост Карвуна, а областта Карвуна (*Карвунската хора*). В тази област са били разположени редица крепости, споменати в следващия документ. Три години по-късно двете южни крепости Козяк и Емона, дадени на Добротица от българския цар през 1369 г., са върнати в управление на Месемврийската митрополия (Гюзелев 1994, 197).

5. По-особена е ситуацията с двете решения на Патриаршията от юни и юли 1370 г. за поемане на ексархийски права над някои патриаршески крепости от новия Варненски митрополит Алексий, където са посочени *Карнава, Кранея, Келия или Ликостомиион, Геранея, Тристра, Калиакра*, а в следващия документ е записано: *Принадлежащи към Варна: Карнава, Кранея, Геранея, Тристрея и Калиакра* (Гюзелев 1994, 194). Само тук става дума за ексархийски права върху *патриаршески крепости*. За разлика от предходния документ, тук са посочени крепостите на север от Варна, в областта Карвуна (всички изброени на юг все още са в епархията на Варна). Видно е, че в двата документа е отбелязана крепост с името *Карнава* (*Карнава*), а не Карвуна. Това едва ли е грешка на писарите в Патриаршията, които на два пъти, през месец ще сгрешат в официални документи името на Карвуна, или са били болни от аграфия и са го изписали като *Карнава*. Трябва да признаем, че при разместване на буквите по-скоро се получава Каварна, отколкото Карвуна. Подобно име на пристан се среща и в споменатите по-горе карти от XIV и предимно следващите векове.

Има и още едно, макар спорно споменаване на името Карвуна – в писмото на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър, *благородната жена Петрица, Карвунска деспотица* (*ducessae Carvonnen*). Същата Кераца-Петрица от „Синодика на цар Борил“, жена на деспот Срацимир (Попруженко 1928, 88, § 121). Титлата на майката на българския цар дава две възможности – да е деспотица на града Карвуна или деспотица на Карвунската област. Според мен, по вероятната възможност е втората – получила е титлата си *деспотица на Карвуна* от мъжа си Срацимир, който вероятно през двадесетте и тридесетте години на XIV в. е бил деспот на областта Карвуна (Карвунската хора). След смъртта си е наследен от представител на близките роднини на българския цар от рода Тертеровци – Балик, архонт (господар) на Карвунската област. По същото време Варна, която до 1369 г. е част от *Загора*, вероятно поне до 1355 г. е управлявана от цар Иван Асен, брат на Иван Срацимир, изобразяван на монети, заедно с цар Михаил Асен (Лазаренко 2016, 473-483).

Последните представени примери от изворите от XIV и XV в. не са сигурно потвърждение за съществуването на града Карвуна. По-скоро в тях става дума за областта Карвуна, за Карвунската хора. Все пак, през XIV в. в портуланите е отбелязан пристан с това име. Пристаните обаче не са свързани задължително с наличието на крепост със същото име, какъвто е случая с отбелязаните на картите пристани като Росико/Росито, Мавро моло, Виза/Лавиза и др. Въпреки това е възможно, крепостта на нос „Чиракман“ при Каварна да е носила името Карвуна, но може да се е наричала и Каварна. Дълго отстояваната теза, че тази крепост, възникнала през XIV в., е дала името на областта *Карвуна/Карвунска хора /земя Карвунска*, но още от XI в. е недоказуема с доводи от писмените извори и археологията. Според мен произходът на името на областта *Карвунска земя/хора* трябва да се търси по-задълбочено, но е възможно да е българското име на славянското *Стохълмие*. То не е произлязло от името на призрачния „град Карвуна“,

какъвто не е съществувал през X – XII в. По-скоро е вярна обратната теза. След като липсват писмени и веществени данни за локализацията на крепостта/града Карвуна през XI – XIII в. е по-логично името на селището/крепостта Карвуна, отбелязано на редица карти и портулани след XIV в., да е произлязло от името на областта (Гюзелев 2004в, 381), каквито случаи се срещат често и през Античността и през Средновековието. Селището Карвуна от XIV в. едва ли е имало съществена роля в историята, икономиката и търговията на Добруджа и на Българското Черноморие, освен в споровете, които днес поражда.

Цитирана литература:

- Атанасов 1996: Г. Атанасов. Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското Черноморие през Средновековието. – Исторически преглед, 1996, 2, 3-9.
- Атанасов 2007: Г. Атанасов. Още веднъж за името и локализацията на Карвуна. – Известия на Народния музей – Варна, 43 (58), 2007, 110-124.
- Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009.
- Атанасов 2016: Г. Атанасов. Началото на „Българската флотилия“ и военноморските експедиции на деспот Добротица. – В: Великите Асеневци. В. Търново, 2016, 292-307.
- Атлас 2008: Атлас. Българските земи в европейската картографска традиция (III–XIX в.). София, 2008.
- Божилов 1985: Ив. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186–1640). Генеалогия и просопография. София, 1985.
- Божилов 1990: Ив. Божилов. Карвуна – твърдина на средновековна България. – В: Балчик. Балчик, 1990.
- Божилов 2004а: Ив. Божилов. Малка Скития – Карвуна и раждането на българската държава. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 14-22.
- Божилов 2004б: Ив. Божилов. Карвунската област – Добруджа 681–1000 г.: Вътрешни проблеми. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 23-56.
- Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.
- Георгиев 2002: П. Георгиев. Името Карвуна и прабългарите. – Старобългаристика, XXVI, 2, 2002, 102-107.
- ГИБИ VI: Гръцки извори за българската история. VI, София, 1965.
- ГИБИ VII: Гръцки извори за българската история. VII, София, 1968.
- ГИБИ VIII: Гръцки извори за българската история. VIII, София, 1972.
- ГИБИ X: Гръцки извори за българската история. X, София, 1980.
- ГИБИ XI: Гръцки извори за българската история. XI, София, 1983.
- Гюзелев 1970: В. Гюзелев. Очерк върху историята на град Несебър през периода 1352–1453 г. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 64, 3, 1970, 160-167.
- Гюзелев 1972: В. Гюзелев. Сведения за Варна и Анхило през XI в. в житието на Кирил Филеот. – Известия на Българското историческо дружество, XXVIII, 1972, 315-323.
- Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.
- Гюзелев 1984: В. Гюзелев. Средновековната Карвуна–Каварна. София, 1984.
- Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.). В австрийските ръкописни сборки. София, 1994.
- Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII–началото на XV век). София, 1995.
- Гюзелев 2001: В. Гюзелев. Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. (Архивите говорят, 18). София, 2001.
- Гюзелев 2004а: В. Гюзелев. Добруджа от края на XII до XV в. Политическа история на областта. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 191-272.
- Гюзелев 2004б: В. Гюзелев. Население, поселищен живот, стопанско развитие, материална култура. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 273-352.
- Гюзелев 2004в: В. Гюзелев. Наименованията на Добруджа през Средновековието (IV–XVII в.). – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, 375-390.
- Гюзелев, Маргос 1978: В. Гюзелев, А. Маргос. Нови извори за средновековната история на София (XIV–XVII в.). – В: Сб. Сердика-Средец-София. София, 1978, 165-208.
- Димитров 1979: Б. Димитров. Българските пристанища в XIII–XIV в. според два портулана. – Археология, XXI, 1, 1979, 16-27.
- Димитров 1982: М. Димитров. Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1982, 25-48.
- Димитров 1987: М. Димитров. Проучвания върху хълма „Дженни баир“ в Балчик. – Археологически открития и

- разкопки през 1986 г. София, 1987, 197-198.
- Димитров 1988: М. Димитров. Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа, 5, 1988, 68-77.
- Дончева-Петкова 2004: Л. Дончева-Петкова. Разкопки на хълма „Дженни баир“. – Археологически открития и разкопки през 2003 г., 2004, 186.
- Дуйчев 1943: Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, I. София, 1943.
- Иванов 1970: Ъ. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970.
- Иширков 1925: Ат. Иширков, Областното име Загорье или Загора в миналото и сега. – Известия на Народния етнографски музей, V, 1925, 80-88.
- Коларов 1973: Хр. Коларов. Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444 г. – Известия на Народния музей – Варна, IX (XXIV), 1973, 241-254.
- Кузев 1961: Ал. Кузев. Един средновековен гръцки надпис от с. Аксаково, Варненско. – Известия на Народния музей – Варна, XII, 1961, 77-78.
- Кузев 1980: Ал. Кузев. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. София, 1980, 81-90.
- Кузев 1981: Ал. Кузев. Каварна и Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости, I. Варна, 1981, 272-324.
- Лазаренко 2016: Иг. Лазаренко. Монетите на царя-престолонаследник Михаил Асен (след 1331 – преди 1355 г.) от района на Варна. – В: Великите Асеновци, В. Търново, 473-483.
- Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992: Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България. В. Търново, 1992.
- Манолова-Войкова 2015: М. Манолова-Войкова. Вносна керамика от селището върху хълма Джани баир в Балчик. – Добруджа, 30, 2015, 411-420.
- Мирчев 1964: М. Мирчев. Андреас де Паладио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудовик. – Известия на Варненското археологическо дружество, XV, 1964, 85-97.
- Мирчев, Тончева, Димитров 1962: М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне–Карвуна. – Известия на Варненското археологическо дружество, XIII, 1962, 21-41.
- Недков 1960: Б. Недков. България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Ал Идриси. София, 1960.
- Нешри 1984: М. Нешри. Огледало на света. София, 1984.
- Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, II. София, 1978.
- Петров, Гюзелев 1981: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 2. София, 1981.
- Плетньов 2007: В. Плетньов. Нови данни за средновековната варненска крепост. – В: Тракия и Хемимонт (IV – XIV в.). Варна, 2007, 232-241.
- Плетньов 2008а: В. Плетньов. Варна през Средновековието, I (от VII до X век). Варна 2008.
- Плетньов 2008б: В. Плетньов. Изграждането на варненската крепост и варненската митрополия (XI–XIV в.). – В: Християнската култура на средновековна България. В. Търново, 354-378.
- Плетньов 2015а: В. Плетньов. Одесос, Варна и районът в историческите извори от IV–XII век. Варна, 2015.
- Плетньов 2015б: В. Плетньов. Крепостта Варна според писмените извори от IX–VII в. – Добруджа, 30, 2015, 193-220.
- Пеев 2008: Пр. Пеев. Физикогеографско описание на варненския залив и езерата. – В: Приложение към: В. Плетньов. Варна през Средновековието. От VII до края на X в. Варна, 2008, 250-281.
- Попруженко 1928: Г. Попруженко. Синодик царя Борила, София, 1928.
- Ракова 2006: Сн. Ракова. Представата за България у венецианския историк Паоло Рамузио. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 243-257.
- Сакъзов 1933: Ив. Сакъзов. Областното име Загора по нови извори. – В: Сборник в чест на Ат. Иширков. София, 1933, 353-358.
- Тодорова 1982: Е. Тодорова. За търговията а Варна през XV век. – Известия на Народния музей – Варна, 18 (33), 1982, 79-87.
- Торбатов 2002: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002.
- Тютюнджиев 2007: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007.
- Beševliev 1970: V. Beševliev. Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgarien. – Studia Balcanica, 1, 1970, 69-78.
- Kuzev 1975: Al. Kuzev. Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža. – Studia Balcanica, 10, 1975, 116-121.
- Seibt 2004: W. Seibt. Probleme der historischen Geographie Bulgariens im späteren 10. und 11. Jahrhundert – ein sigilographischer Beitrag. – Acta Musei Varnaensis, II, 2004, 253-264.

Ключови думи: Късно средновековие, Второ българско царство, Карвуна

Могилният комплекс при Кабаяк и началото на Плиска

Павел Георгиев

*Филиал на Национален археологически институт с музей – Шумен, Българска академия на науките,
ул. „Генерал Тошев“ № 4, Шумен 9701; pavel_g@gbg.bg*

Barrow Assemblage at Kabayuk and the Foundation of Pliska

Pavel Georgiev

*Branch of the National Institute of Archaeology with Museum – Shoumen, Bulgarian Academy of Sciences, 4 General
Toshevo Str., 9701 Shoumen, Bulgaria; HYPERLINK "mailto:pavel_g@gbg.bg" pavel_g@gbg.bg*

ABSTRACT

A complete study of the assemblage of four mounds near the earthen fortification facility in Kabayuk excavated by R. Rashev was published in 2014. The researchers' attention focused specifically on a burial under one of the barrows. It is a burial of a young aristocrat buried with an abundance of luxurious grave goods in accordance with the pagan ritual. The authors suggest that the burial dates back to the very late 7th or very early 8th century, and the barrow dates back to the early 9th century.

Recently, St. Stanilov has argued that these results provide strong evidence supporting the argument about the functioning of a royal residence at this location from the late 7th and the early 8th century. This allowed him to defend the traditional view that Pliska, which is situated ca. 15 km away from it, has emerged as the center of the First Bulgarian Kingdom during the reign of Khan Asparukh (in the years after 681).

This article reports the results of a critical comparison of the burial and barrow assemblage, which concludes that there is no clear chronological difference between the two archaeological structures. The burial preceded the barrow assemblage, and its location was carefully hidden. The four barrows were accumulated immediately after that in two stages. The barrows were smaller during the first stage, and barrow № 4 covered the burial whose grave pit was cut into the bedrock. Pits and ovens were made at the periphery of the barrows. They were used for preparing ritual meals and grave goods during commemoration ceremonies. Following the completion of the funerary and commemorative ceremonies, the covers of the barrows were finalized.

The author believes that the assemblage cannot be dated earlier than the beginning of the 9th century. A parallel can be made with similar assemblages in Pliska, the Fortification of Khan Omurtag on the Ticha River among others, all dating back to the first half of the 9th century. He believes that the four barrows in Kabayuk have important characteristics, but they cannot be linked to a ruler of the capital Pliska; it is more reasonable to link them to an inhabitant of a nearby earthen fortification.

The author also reports the results of stratigraphic and comparative analyses used to establish the chronology of the grave good yielded by the burial under the barrow. R. Rashev's conclusions that the barrows represent elements of certain activities from the early 9th century have been taken into consideration. Commenting on Rashev's thesis and recent studies on the so-called Vrap–Velino group dated back to the 760s, the author suggests that the artifacts yielded by the burial are similar to others yielded by several individual burials excavated in the Pliska Field. The author believes that the earliest burials (such as burial № 5 under barrow III, situated between Pliska and Madara ritual center) can be linked to the two important crossroads (crosswise and parallel) in the Pliska field. The field is situated between two territories: the Black Sea Coast and Dobrogea and the territory to the north of the Stara Planina Mountain, both densely populated with Bulgars in the 8th and 9th century.

These findings allow to conclude that the currently available evidence does not support the argument of the existence of Pliska as an administrative and political center of the First Bulgarian Kingdom before the end of 8th century.

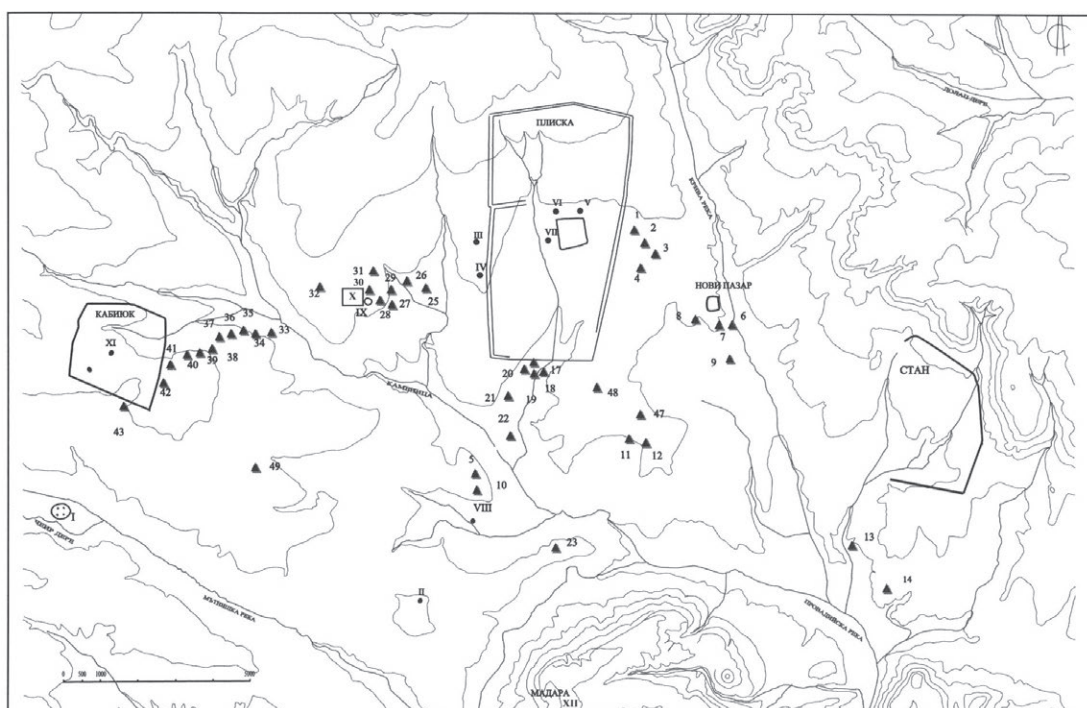
Key words: Early Middle Ages, First Bulgarian Empire, Pliska, Kabayuk

Непосредственият подтик за настоящата статия е публикувана току-що „бележка“ (Станилов 2016, 529-538) по развиваната от мен през последните 15 – 20 години теза, с която поставям под съмнение утвърдения възглед за Плиска като водещ български център още в последните десетилетия на VII или най-късно в началото на VIII в. Ст. Станилов е прав, че съм разглеждал темата „в близо две десетки заглавия“, основните от които цитира добросъвестно. Това ме освобождава от задължението да напомням за тях. Ще изтъкна само, че за основа на своята „бележка“ той е избрал моя публикация от 2003 г. (Георгиев 2003, 83-93). По-актуална информация за структурата и характера на ранна Плиска през спорния първи век от съществуването на Дунавска България се съдържа и в някои мои последни публикации (Георгиев 2014, 194-221; Георгиев 2018, под печат).

На проблемите за „НАЧАЛОТО НА ПЛИСКА“ следва да се гледа като на открити за обсъждане, както и на всичко, което е свързано с нея: в пространствен или хронологически аспект и в различни направления: историческо, нумизматично-сфрагистично, топонимично, географско-климатично, тъй като общоприемлив напредък може да се реализира с комплексен изследователски подход. Впрочем, не оспорвам и още едно направление, което Ст. Станилов въвежда. А именно логическото, като се осланя „на съждението на Окам, че най-вероятно е най-очевидното“ като на решаващ аргумент в полза на традиционното схващане за Плиска като „Аспарухова“ или „Тервелова“ столица. Разбирането на Станилов е че, приложението на този принцип отвежда към извода, че мястото на Аспаруховия център в Плисковското поле е единствено възможно поради неговата „комплексна(та) пространствена характеристика“, сиреч геоклиматичните и военностратегически условия, в които той се намира (Станилов 2016, 530). Дали е така? Отговорът на този въпрос заслужава специално разискване, защото по принцип устойчивите номадски станове се устройват на местата на техните „зимовища“ (Плетнева 1982, 42 и сл.; Войтов 1986, 86). А в климатично отношение Плисковското поле е крайно неподходящо за зимовище, но е привлекателно за устойчиво обитаване през топлите сезони и запазва ролята си на „летовище“ дълго след началото на своето формиране като столична агломерация с постоянна владетелска резиденция към края на VIII и началото на IX век (Георгиев 2007, 22 и сл.). Най-убедителното доказателство за това е отсъствието на стационарен некропол не само в чертите на укрепена Плиска, но и нейната близка околност, както в края на VII, така и през VIII век. Откритите досега при Нови пазар, Върбяне, Правенци, Велино и Кабаюк се датират не по-рано от края на VIII в. и принадлежат на заселеното по това време в Плисковското поле население.

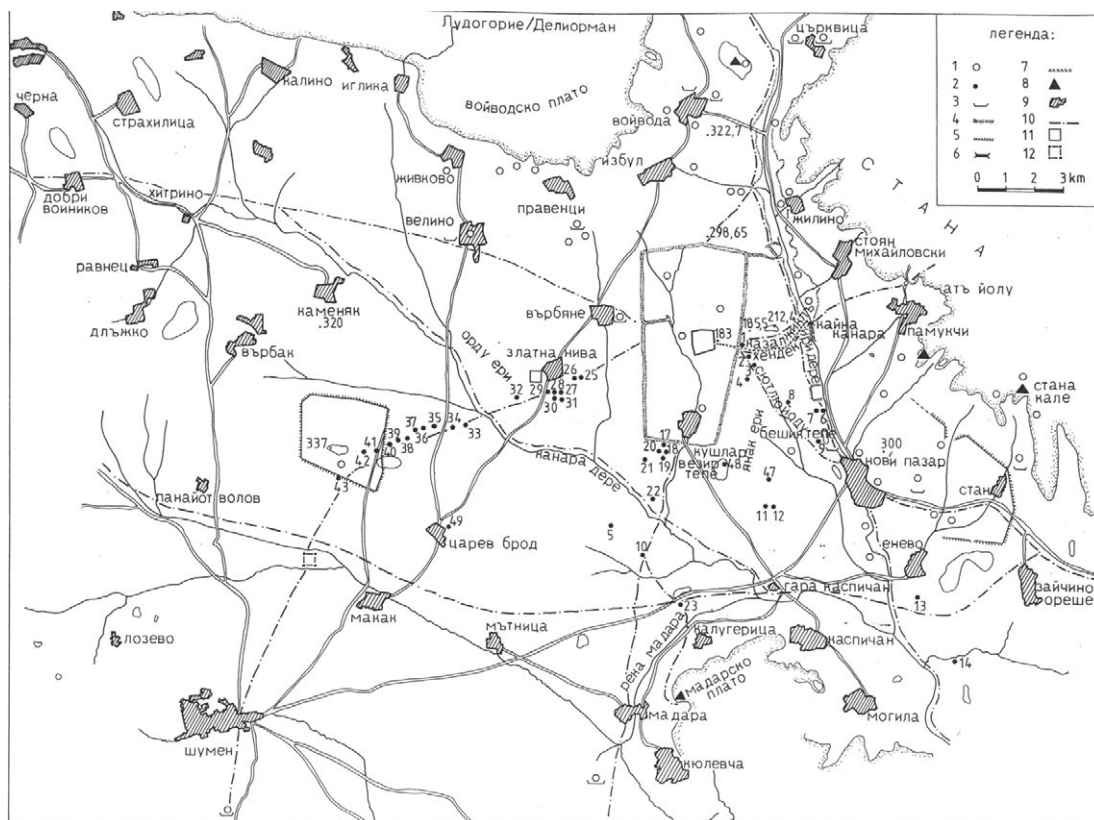
Станилов концентрира своето внимание на резултатите от проучванията на експедициите „Плиска-Запад“ и особено на могиления комплекс в м. Чаир-дере, южно от земления лагер Кабаюк (= Кабиюк), както и на подобните на него структури в околността на Плиска. Неговото разбиране е, че те „сздава(т) нова обстановка в проучванията на Плиска и Плисковското поле, като единна културна агломерация, която в една или друга степен отразява структурата на живия организъм на езическата столица на българите“ (Станилов 2016, 532). Авторът е представил фактите, очертаващи новата изследователска ситуация „телеграмно“, но зад това стои излязлото през 2014 г. негово монографично изследване, посветено на гроба на погребан по езически аристократ под могила № 4 от могиления комплекс при Кабаюк. Изследването предоставя конкретна и претендираща за пълнота интерпретация, както на въпросния комплекс, тъй и за сродните нему културно-исторически и хронологически структури и паметници, при това не само в Плисковското поле (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, *passim*). За негово съжаление, поне засега, няма отзиви, включително и от онези български автори, които използваха материали от гроба още преди неговата пълна публикация. Тази празнина се запълва, но само донякъде, от мнението на покойния Р. Рашев по тези паметници. То трябва да се вземе предвид задължително като контрапункт на интерпретациите в посочения и от негово име труд на Ст. Станилов и други съавтори. Още повече, че Рашев беше водещият изследовател на Плисковското поле до 2008 г., откривател на повечето от структурите там и техен пръв интерпретатор: по отделно или в по-общи рамки (Рашев 2008, 49 и сл.).

Гробът под могила № 4 при Кабаюк е несъмнено забележителен резултат от работата на Р. Рашев. Въпросната могила е една от четири, които образуват единна в топо-хронологично отношение структура. Тя е разположена върху ниска незаливна тераса между два малки потока, които образуват река Мътница, ляв приток на р. Мадара, която се влива в Провадийска река (историческата река Варна) и може да се приеме за югозападна граница на Плисковското поле (обр. 1). Четирите могили ограничават в ъглите близка до квадрат площ с размери 155 x 175 м, която отстои на около 5 км южно от земленото укрепление Кабаюк и в непосредствена близост до пътя, който пресича Плисковското поле от изток на запад още през античността и средновековието. Това трасе следва и построената през последните години автомагистрала „Хемус“. Четири-могилната структура остава от южната страна на паралелния път, до кръстовище с общо взето меридионален път от Плиска през земляния лагер „Кабаюк“ към Шуменското плато и долината на река Тича, а от там и към Ришкия и Върбишки проход (Георгиев 2009, 342, обр. 1). С тази си позиция могилният комплекс има, поне от пръв поглед, основно или поне съпътстващо значение на своеобразна „пътна станция“, подобна на неголемите ранносредновековни землени укрепления към Дунав и Ришкия проход (Георгиев 2009, 338-341) (обр. 2). Това поставя въпроса дали четирите могили (диам. близо 30 м и вис. 4 – 4,50 м) не са ъглови структури в укрепена площ, както в източните ъгли на земленото укрепление с аула на хан Омуртаг на река Тича, или пък могили XXXII и XXXIII в северните ъгли на първоначалното землено ук-

Обр. 1. Карта на паметниците от VIII – IX в. в Плисковското поле. I. Четиримогилуе в м. Чаур дере; II. Могила III с гроб 5 между Плиска и Мадара; III. Шахтов кенотаф в могила XXII; IV. Кенотаф в могила XXIV; V. Ранносредновековна могила XXXII; VI. Ранносредновековна могила XXXIII; VII. Ранносредновековна могила XXXIV; VIII. Ранносредновековна могила №27; IX и X. Култов комплекс при с. Златна нива; XI. Езически храм в земляния лагер Кабаюк; XII. Езическият култов център под Мадарските скали. Легенда: кръгче – могили; триъгълник – групи девташлари с пореден номер (по Рашев, Станилов, Стойчев, 2014).

Fig. 1. Map of the Pliska Field and the sites dated back to the 8th and 9th century. I. Four barrows in the Chair Dere locality; II. Barrow III and burial 5 situated between Pliska and Madara; III. Shaft cenotaph in barrow XXII; IV. Cenotaph in barrow XXIV; V. Early medieval barrow XXXII; VI. Early medieval barrow XXXIII; VII. Early medieval barrow XXXIV; VIII. Early medieval barrow № 27; IX, X. Ritual assemblage near the village of Zlatna Niva; XI. Pagan sanctuary in the earthen fortification in Kabayuk; XII. Pagan ritual center at Madara. Legend: circle – barrows; triangle – clusters of *devtashlari* (large rocks) with serial number (after Rachev, Staniolov, Stoychev, 2014).

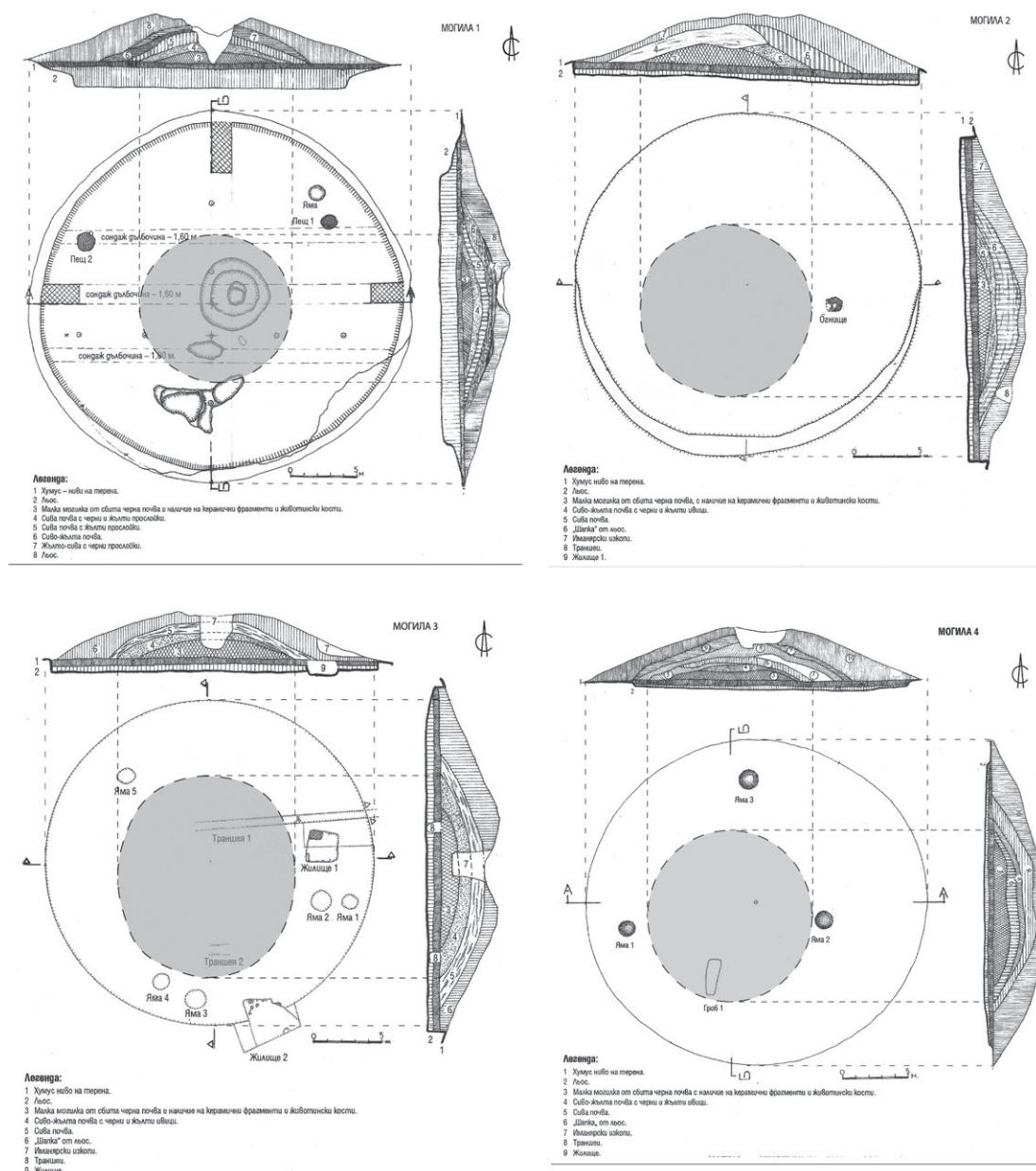
Обр. 2. Карта на Плисковското поле с основни пътища и паметници VIII – IX в. Легенда: 1. Ранносредновековни неукрепени селища; 2. Групи девташлари; 3. Езически некрополи; 4 и 5. Землени укрепления; 6. Язовир на р. Крива; 7. Трасе на водоснабдителен канал за Плиска; 8. Късноантични крепости; 9. Съвременни села; 10. Трасета на ранносредновековни пътища; 11. Култов комплекс при с. Златна нива; 12. Четиримогилие в м. Чаир дере при земляния лагер Кабайук (по П. Георгиев, 2009).

Fig. 2. Map of the Pliska Field and the main roads and sites dated back to the 8th and 9th century. Legend: 1. Early medieval unfortified settlements; 2. Clusters of *devtashlari*; 3. Pagan cemeteries; 4, 5. Earthen fortifications; 6. Artificial lake at the Kriva River; 7. Route of a channel providing water for Pliska; 8. Late Antique fortresses; 9. Modern villages; 10. Routes of Early medieval roads; 11. Ritual assemblage near the village of Zlatna Niva; 12. Four barrows in the Chair Dere locality near the Kabayuk earthen fortification (after П. Георгиев, 2009).

репление на Плиска (Георгиев, Иванов 2015, 69-70). При могилите край лагера „Кабайук“ няма видими следи от вал или ров, но би следвало да се провери дали между тях не е имало дървена ограда или друга преграда на сключената от тях площ. Леко дървено ограждение е установено например при Златна нива, за което се приема, че е част от поменален комплекс (Рашев 2008, 208-209), или, че има „сакрална стойност“, свързана с разположено до него светилище и една от групите девташлари (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 153, обр. 9).

Разкопките на Р. Рашев в м. Чаир дере се проведеха през 2005 и 2006 г. и бяха съсредоточени само върху четирите могили и терена под тях, тъй като имаха за цел установяване на евентуални вътре-могилни или под-могилни гробове (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 9-11) (обр. 3а – г). За нейната ефективна реализация беше използвана земекопна техника. До положителен резултат от тази гледна точка се стигна само в проучената още отначало могила № 4 (обр. 3г). Под нивото на нейния насип се откри единичен, вкопан в терена, гроб с трупологане, в който беше открит богат и важен инвентар.

В първичните отчети, а и в крайната публикация, гробът се интерпретира като „яма“, без могилен насип над нея. Последният е бил насипан около век по-късно, заедно с останалите три. В техния насип са открити битова керамика и останки от градеж на жилища и стопански ями от ранносредновековно селище „от IX-X в.“ (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 11). Спо-

Обр. 3. Могили № 1 – 4 в гробно-поменалния камплекс при Кабайюк (м. Чаир дере) (по Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев, 2014). С пунктир са отбелязани параметрите на първоначалния и окончателния насип в могилиите (добавка на П. Георгиев).

Fig. 3. Barrows № 1–4 in the burial and commemorative assemblage at Kabayuk (Chair Dere locality) (after P. Rachev, St. Stanilov, St. Stoychev, 2014). The initial and the last barrow cover are marked with a dotted line (addition by P. Georgiev).

ред събрания на повърхността материал, селището е заемало югозападната част от приречната тераса. Под могила № 3 (югоизточната) са разкрити изцяло или частично две полужемлянки, две успоредни траншеи, може би от ограда в селището (обр. 3в). Намерената на място в жилищните структури или в насипа на могилиите битова керамика се датира „в началото на IX в.“ и се приема от една страна за горна граница в съществуването на жилищата под могила № 3 и сигурен *terminus post quem* за изграждането на могилиите (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 28).

При разкопаването на могила № 4 не е документиран профил, който да фиксира съотношението на могилияния насип с гробната яма. Това би могло да породни съмнения относно първич-

ността на гроба спрямо него. За щастие инвентарът в него е изразителен във висока степен и сочи категорично, че извършеното в него погребение не може да е по-късно от могилите. Така че основателен остава само въпросът как и защо над безмогилия отначало гроб е била насипана, около столетие по-късно, могила № 4, а редом до нея и останалите три?

Внимателният поглед върху профилите на всяка от могилите показва следното. В ядрото на могила № 4, както и на останалите три, се открояват малки могилики, насипани от черна пръст, взета очевидно от хумусния пласт наоколо. Това обяснява наличието на фрагменти от битова керамика, камъни от печки на жилища и останки от обитаване на ранносредновековното селище (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 14, обр. 5). Черната пръст в ядрото на могиликите е „с по-висока“ плътност, вероятно в резултат на трамбоване. Над тези могилици „ядра“ е била натрупана сива пръст с прослойки от по-тъмна, която образува вътрешна, възможна първична, „шапка“. Произходът на този насип не е изяснен, но преобладаващо сивият му цвят подсказва, че е наситена с изгнила растителност и най-вероятно е загребвана от съседните речни корита. Към това предположение водят моите наблюдения върху структурата на насипа в могила XXXIV в Плиска, а и на прослойките в структурата на могила № 27 в Плисковското поле (Димитров 2014, обр. 3). Над слоя от „сива почва“ следват подобни по цвят, но с повече жълта пръст, а най-отгоре и „външна шапка“ от лъскава пръст. Тази картина показва тяхното еднообразно и едновременно натрупване, но оставя впечатление, че то е протекло в две фази. Към това водят и наблюденията за два обхвата на могилен насип: малък и голям.

В материка под могила № 1 са установени два вида ями: една с кръгли очертания и без следи от опалване и други две, които се приемат за огнища/пещи, вкопани в дълбоки до 0,60 – 0,80 м. „Артефакти“ в ямите не са открити, но в запълването им са установени въглени, пепел и бучки отухлена, както и сива, пръст. И трите структури остават под периферията на големия насип, но извън реконструирания, според габаритите на двата профила, очертания на първоначално натрупания, състоящ се от ядро от чернозем и „шапка“ от сива пръст (обр. 3а).

Под могила № 2 е установена само една пещ, вкопана по-плитко, в „погребения“ под могилата хумус. Тя се намира в източната периферия и остава също извън очертанията на могиленото ядро, което тук е с височина 2 м (обр. 3б).

Под могила № 3 са открити две полувкопани жилища с печки от камъни в ъгъла и над пода (обр. 3в). Те попадат, наполовина или изцяло, съответно под южната и източна периферия на целия могилен насип. За отбелязване е, че тяхното запълване е от сивочерна пръст близка или аналогична на слой № 5 от големия насип. Битовата керамика в жилищните ями е с относително ранни белези, но е оставена в широките граници на VIII – X в. (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 19-20). Заседно с открития в тях инвентар (прешлен за вретено, костено шило и игла, хромелно устройство) те са несъмнено от селището. Максимално широките граници на неговото обитаване са от края на VIII до към началните десетилетия на IX в.

В югоизточната периферия на големия могилен насип и в съседство с двете полуземлянки са открити по две ями с бъчвовидна форма и дълб. до 1,50 м от старата повърхност на терена. Те са по-дълбоки и без следи от опалване. Скромният материал от тях ги свързва с ранносредновековното селище. Яма № 5, която остава изолирана в северозападната периферия на могилата, съдържа и материали от бронзовата епоха (Миткова 2014, 185-186), но това едва ли е категорично основание да бъде отнесена към това време. Така или иначе, петте ями остават също извън реконструирания с приблизителност първоначални очертания на могилия насип.

В ядрото на могила № 4 са открити 17 фрагмента от керамични съдове, повечето от които са „с белези за датиране в IX в.“ (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 25, обр. 11₂), но има и такива от късната античност (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, обр. 11₂). Ями № 1 и 2 са били установени едва след отнемане на материков слой с дълбочина до 0,50 м, а гробната яма след допълнително влизане в него с още 0,40 м (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 25, обр. 10). Разрезът на гробната яма отразява само нейната долна част (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 31, обр. 2). Ако съдим от описанието, тя е била вкопана на около 1,35 м от старата повърхност и запълнена с пръст, която цветово и по структура не се е различавала от материковата наоколо до около 2/3

от своята дълбочина. Това обаче не се отнася за ями № 1 и 2, а изглежда и за № 3, запълнени в по-голямата си част с тъмна пръст. Те са сходни на тези от могили № 1 и 3 и по съвкупност на данните следва да се отнесат към ранното средновековие, а не към бронзовата епоха (Миткова 2014, 192), макар че Станилов колебливо приема вероятността да не са средновековни за вероятна.

Описаната ситуация под могила № 4 води до заключение, че гробът и трите ями съставят обща фигура, в която гробът е на нейната южна страна (обр. 3г). Погребеният е с глава на север и фактически е обърнат „с лице“ на юг, към слънчевия зенит. Яма № 3 е на север, по оста на гроба, а ями № 1 и № 2 го фланкират, но са зад него. Малкият насип покрива само гроба, докато трите ями остават извън неговата периферия.

В резултат на тези наблюдения, стигам до убеждение, че гробно-могилният комплекс при Кабаюк е бил оформен в следната последователност.

1. Единственият гроб е бил изкопан в крайнината на току-що евакуирано или наскоро оставено ранносредновековно селище от полуземлянки. За него е било избрано място без вкопавания и преки следи от строителство. Погребението е било извършено скрито, като засипването на гробната яма е била маскирана толкова старателно, че археолог с опита на Р. Рашев е забелязал нейните очертания едва след последователното снемане на материковата пръст отначало с дълбочина 0,50 м, а след това и на още 0,40 м, на практика малко над нивото на дървения ковчег. Очевидно той е бил засипван и трамбован с прясна пръст, в последователност обратна на нейното изкопаване.

2. След замаскиране на гроба се пристъпило към насипване на четири могили, една от които целенасочено е покрила гробната яма, докато останалите три са имали задачата да прикрият под коя от тях е гробът, но с това и да оформят заедно с № 4 сложен по структура поменален комплекс.

Насипването на могили протекло на два етапа

– при първия са били насипани само техните ядра, като за целта са използвани документирани в профилите слоеве със цифрови обозначения 3 и 4, евентуално и 5;

– насипването след това е било преустановено, за да се извършат ритуални действия, свързани с използване или не на огън в изкопани в подножието на малките насипи ями или пещи;

– след приключване на обредите насипването е продължило с полагане на останалите слоеве от големите могили, които покрили и ритуалните съоръжения.

3. Завършването на строителството на така оформения поменален комплекс е включвало вероятно и трети етап на неговото изграждане със залагане на постоянен или временен строеж в центъра или в източната част на ограничената от могили площ, а може би и на околновръстна ограда. Тяхното наличие остава недоказано до регистрирането им чрез резултатни проучвания.

С тези елементи (реални и хипотетични) могилният комплекс е уникална езическа мемория, изградена на етапи, но в кратко време, който можем ориентировъчно да поставим в рамките на приетите срокове за помени, т.е. най-много година след погребението на младия аристократ. Издигнатият в негова памет комплекс е трябвало от една страна да осигури неприкосновеност на неговите тленни останки, а заедно с това и да възвеличи посмъртно личността му. Ако съдим от разположението и оформлението на специално устроената площ, бихме могли да допуснем, че е изпълнявал и по-широки социални функции, както в добре проучените древнотюркски поменални ансамбли (Кляшторний 1978, 238 и сл.; Базылхан 2011, 189). При всички случаи обаче с разположението си на кръстопът и в съседство със земления лагер „Кабаюк“, той има сходство с позицията на осветените с домашни писмени паметници и археологически проучвания големи аристократични комплекси с поменален характер в долината на р. Орхон в Централна Азия. Там те се разполагат в неголяма долина, „на мястото на пътна станция (спирка)“ (Малък Кюл Тегинов надпис) и на около 40 км от древнотюркската столица Карабалгасун (Малов 1959, 28, 35; Кляшторний 1964, 43, 55 и сл.; Šmahelova 2009, 328 sqq., fig. 3).

Скритият под могила № 4 гроб е бил устроен в духа на старата хуно-тюркская традиция (ЛИБИ 1958, 354; Плетнева 1982, 16-17; Рашев 2008, 207-208). При най-ранните степни погребения на аристократи е характерно вземането на максимални мерки за укриване на техните гробове, чрез затъпкване на местата от коне, зачимяване, наводняване и др. По-късно се наблюдава отказ от вземане на толкова крайни мерки и се възстановява архаичната практика над гробовете да се насипват могили, увенчавани със статуя („каменна баба“) (Бартольд 1921, 62, 67; Плетнева 1982, 82-83). У монголите ханските и другите аристократични гробове се правят отначало на трудно достъпни места (т. нар. курук, чурук), които се считат за „забранени“ и получават ограждения и стража за охрана (Бартольд 1921, 62 и сл.).

В светлината на еволюцията в избора и оформлението на местата за погребения в номадските и полуномадски общества комплексът при Кабаюк изглежда да е замислен като съоръжение в духа на хуно-тюркската традиция, съгласно която гробното и поменалното съоръжение съставят едно цяло, но са и до известна степен разграничени. Съчетание на двата вида предлагат някои от т. нар. кургани със стълбово-поменална конструкция под насипа от пръст и камъни в Тува, които И. Кизласов свързва с местните поменалници от хуно-сарматско време на среден и горен Енисей, които след V в. намират разпространение на запад под влияние на тюрките и уйгурите в епохата на техните хаганати (VI – IX в.) (Кизласов, 2010, 98-99).

Ямите и пещта в периферията на всяка от могилите при Кабаюк са били свързани с пост-погребални церемонии, извършени в къс период от време след същинското погребение. Извършвани са били при всяка от натрупваните могили вероятно с цел да скрият под коя от тях се е намирал гробът, а вероятно и поради това, че в церемонията са вземали участие хора от различни колективи. В горните слоеве и особено в двете „шапки“ на могилените насипи липсват останки от селището. Те са били концентрирани напълно съзнателно в техните ядра (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 27).

Изграждането на ями-огнища и пещи при гробове е рядко явление. Напротив, те са характерни за поменалните съоръжения (Абрамова 1982, 138 и сл.; Кузнецов 1985, 206 и сл.). Разказаното от Приск за погребението на Атила показва, че насипаният след тайното му погребение на друго място хълм е бил публично достъпен, тъй като там се провела т. нар. страва. Характерен пример за безмогилно възпоменание е Вознесенският комплекс. При него липсва реален гроб, но в източната част на правоъгълна, оградена с ров и вал, площ е устроено ритуално жилище (?), а в съседство и две „огнищни ями“, които играят роля на жертвеници с богати пост-погребални дарове, а наоколо – следи от тризна (Плетнева 2003, 38-39; Рашев 2007б, 126-127, табл. 74). В подобна яма изглежда е било укрито и знаменитото Перешчепинско съкровище.

Ямите в периферията на първоначалните могилене насипи от Четиримогилието са имали временен, ритуален характер, свързан с приготвяне на храна и напитки за възлияния, а не за съпътстващи помена депозити от дарове. Дори и при могила № 4 те отбелязват само една първоначална фаза на поменални ритуали. В този смисъл те изглеждат като скромни отглас от първоначално по-пищна церемония. В този смисъл, впечатляващият землено-насипен строеж изглежда като своеобразен рудимент на старинна степна погребално-поменална практика.

Четири могили имат структура и начин на насипване, които са близки до тези в насипаните в началните десетилетия на IX в. могили в и край Плиска. Главната им прилика е в последователността на тяхното насипване. За пример ще дам по-добре проучената могила XXXIV в чертите на Външното землено укрепление на Плиска, а също и могила № 27, разположена по средата на пътя между нея (по-точно т. нар. шахта-кенотаф в могила XXII) и общобългарският култов център под Мадарските скали (Георгиев 2006а; Димитров 2014, 84-92; Георгиев 2018, под печат). Те също са изградени в съседство или над обживяни или използвани до последно места. Долната част от техните насипи е от пръст, взета от съществуващите там производствени или селищни структури, а горната – от чиста пръст, предимно жълт лъос.

Под разкопаната напълно могила № 27 са открити 28 структури, от които 6 полуземлянки, които отстоят на 2 – 5 м една от друга, в две фази на съществуване. Датират се във втората половина на VIII – началото на IX в. (Димитров 2014, 85). Между датата на напускането им и насип-

ването на могилата се отбелязва слой от 0,10 м самоотложил се хумус. Може да се допусне обаче, че е насипан „за изолация“ между заварената повърхност на селището и могилата. Останалите структури под нея са „обредни ями“, които са вкопани „на чисто“ между заварените и засипани жилища. Подобно на ямите под могилите от Чаир дере и те са свързани с поменални действия, без целеви депозити на вещи. В някои от тях са открити „цели или части от животни“, а други са гнезда и следи от неизяснена засега дървена конструкция, издигната преди насипването на могилата. Гроб не е открит и това дава основание тя да бъде интерпретирана като „поменална от езическия период на Първото българско царство“ (Димитров 2014, 86). В съседство с могилата се откриват неидентифицирани със сигурност вкопани, и други, вероятно също ритуални структури. С тези си белези могила № 27 изглежда да е от типа на т. нар. поменални кургани със стълбове под могилния насип от V – VI в. в Тува, които се изграждат встрани от погребалните полета (Кызласов 2010, 97-98).

Като поменални се определят и трите могили: XXXII, XXXIII и XXXIV във Външния град на Плиска (Рашев 2008, 205). В светлината на Четиримогилието обаче въпросът за тяхното същинско значение може да бъде поставен за ново разглеждане, с оглед на откриване на първични подмогилни гробове и там. Първият проучвател на могила XXXII Геза Фехер беше изказал лаконично и слабо обосновано мнение, че е с гроб с кремирани останки в нейната периферия. Близо до мястото, където той открил скелет от кон и депозит от многобройни керамични съдове, са отбелязани и три глинобитни пещи (Георгиева 1955, 12). Тези данни насочват към извода по-скоро за постпогребални ритуали като в периферията на могилите от Чаир дере.

Без точна аналогия остава гробно-поменалният комплекс при Кабаюк и по отношение на своята структура. Познатият ни елемент в нея са четирите еднообразни и изградени на два етапа, но с общ замисъл, могили. Могилата в представите на степните народи, в т.ч. и на (пра) българите, има особена роля. Те се насипват или използват като Grabhugel, т.е. гробничен хълм, който може да обозначава мястото на първичен гроб, но още по-често се строи и използва за възпоменание (Бартольд 1921, 55 и сл.). В тюркските, а от там и в славянските езици те се обозначават с понятието qurgan (qorgan). В тюркските наречия, а и в Орхонските рунически надписи, то има изначално значение на „убежище, крепост“ (Мурзаев 1984, 36-37). В този смисъл изглежда се използва понятието „могила“ и през ранното средновековие в Дунавска България (Георгиев 2006б, 54-68). Укрепената централна област на държавата носи епитета „стомогилна“, а владетелят – „стомогилен цар“. В Търновския надпис на хан Омуртаг като „панфилос тумба“ (гр.) (= всеславна могила) се обозначава пункт, разположен точно в средата между двете владетелски резиденции: на Дунав и вътрешността, може би Плиска или пък нейният предшественик от VIII век (Георгиев 2004, 31-32). Въпросната „всеславна могила“ обаче не е гробнично съоръжение, както се мисли и до днес (Рашев 2008, 202), а войсково убежище в българския Отокен, тъй като същото по значение съчетание „magi qurgan“ е използван и в древнотюркски надпис за централното средоточие на войската там. Това приложение на понятието се проследява донякъде и в местата за насипване на могилини хълмове у нас през VIII – IX в. Макар и немногочислени, те са издигани в съседство или като елемент от отбранителната структура на възлово важни средища като столицата Плиска, аула на хан Омуртаг на Тича и др. В този смисъл е естествена тяхната поява и край лагера Кабаюк. Навсякъде те имат роля и на сакрални топоси в рамките на споменатите селищни центрове или в прилежащи към тях територии, както е в случая с могила XXXIV в Плиска или могила № 27 сред войсковото поле, южно от нея и по пътя към свещена Мундрага-Мадара (Георгиев 2018, под печат).

В този смисъл бихме могли, макар и теоретично или прогнозно, да виждаме в Четиримогилието средище подобно на „всеславната могила“ от Омуртаговия надпис. По-реално е обаче, с оглед на неговата доказана обвързаност с гроб и изявения му поменален характер, той да бъде сравнен с древнотюркските поменалници на важни пътни възли и по-малко с монголския „курук“.

Най-близкият му, макар и не напълно точен аналог засега е площта между северните ъгли с могили в елиминирания в началото на IX в. част от „вътрешното“ укрепление и кръглите

кули на изгражданата по това време каменна крепост на Плиска (Георгиев, Иванов 2015, 69 и сл.). Такова е и земленото укрепление около аула на хан Омуртаг на Тича, при чиито източни краища са били издигнати две, все още неизяснени по характер, могили (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981, обр. 44, 18Б). Позицията им в това укрепление е като в т. нар. Онгински поменален комплекс: неголям по площ мемориал в долината на р. Орхон, който също има правоъгълен план с главна ос изток – запад и заоблени ъгли, като до източните от тях са установени „два неголеми квадратни насипа“, издигнати с пръст със строителни останки, а на върха са забити каменни стели (?) (Войтов 1989, 34 и сл.).

Специфичното при гробно-поменално съоръжение край Кабаюк е в това, че могилените насипи в него са четири и така са обърнати в две посоки – на изток и на запад. В сравнение с могилените от север на резиденцията в Плиска и източно от резиденцията на Тича, както и с Онгинския или Вознесенския поменални комплекси, той изглежда „сдвоен“. Още по-сложна е тази структура в сравнение с „единично“ насипаните, също през първата половина на IX в., могили: XXXIV или № 27. От типологична гледна точка „билатералната“ ориентация на комплекса в Чаир дере изглежда като възникнала на основата на примера с този от север на резиденцията в столицата Плиска. Всички тези паметници влизат в хронологическите рамки от края на VIII до средата на IX век, но убедителна хронологическа диференциация между тях засега е невъзможна.

Датировка на гроба. Така разчетени, стратиграфията и планиметрията на могиления комплекс при Кабаюк потвърждават неговата обща датировка не по-рано от началото на IX в. Новото, което изтъкват на преден план моите наблюдения, е изводът, че между датата на гроба и датата на издигане на четирите могили няма хиатус и доловима времева разлика. Така че гробът под могила № 4 може да се датира най-рано в края на VIII в. и то при положение, че керамиката от предшествашкото го ранносредновековно селище може да бъде поставена преди или по същото време, а не от началото на IX в.

Какви са данните за хронологията от самия гроб?

Анализът на находките от комплекта метални украси, намерени в него, е много детайлен (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 53-114). Станилов оправдано посочва три зависимости за датировката на гроба: 1. Зависимост от хронологията на подобни паметници в Аварския хаганат; 2. Хронологията на комплекса Врап-Ерсеке, включително и българските им аналози, наречени сумарно „група Врап-Велино“; 3. От останалите паметници на металопластиката на Долен Дунав (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 114-115). От първата зависимост той извежда за долна граница – под и малко над 700-та г., а за горна – преди 750-та година. При втората зависимост се опира на общоприетото свързване на съкровището от Врап с последния период от развитието на аварската култура и специално датировката на П. Щадлер за производството на неговите коланни украси на границата между VII и VIII в. В тази връзка се изтъква изрично, че тя „съответства на датировката на най-ранните (sic – П. Г.) обкови от Кабиюк“ (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 115). Третата зависимост той формулира извън спецификациите си по хронология на аварския и авароиден художествен метал и малко неочаквано я свежда само до хронологията на керамичната кана от гроба и на керамиката от селището.

Каната от гроба има прилика засега само с първата кана от гроб № 33 на некропола при Нови пазар, която У. Фидлер поставя на границата между VII и VIII в. Но Станилов приема, че каната от гроба при „Кабаюк“ „трябва да бъде отнесена в последното десетилетие на VII в. или в самото начало на VIII в., колкото и необичайно категорично да изглежда това“ (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 115). Колебанието има своите основания в непосочени наблюдения на Р. Рашев за датата на гроб № 33 при Нови пазар. В тях той обърна внимание най-вече на костената пластина, украсена с „орнамент с листа с кръгла форма, чийто център е маркиран с точка ... това са т. нар. кръгови листа от късноаварските лятни коланни украси, чието начало се поставя около 710/720 г...“ (Рашев 2003, 147-150). На тази основа можем да приемем, че

каната от Кабаюк е с дата, която трябва да се търси по-скоро в VIII, отколкото през последните десетилетия на VII в. Позволих си горния цитат, тъй като посочената от Рашев костена плас-тина от Нови пазар е пропуснат важен паралел и репер в хронологията на украсите от втория колан от гроба при Кабаюк, както и от Дивдядово и други подобни от групата Врап-Велино. По отношение на каната от Кабаюк ще изтъкна, че нейната висока цилиндрична шийка с издаден напред чучур, а и кълбовидно тяло, напомнят форми на метални съдове или на керамични кани от Прикавказието, както изтъкна това още Ст. Станчев (Ваклинов) и е явно реликтов паметник в керамичното производство на Долен Дунав.

От тази гледна точка представената от Станилов примерна хронологическа скала на на-ходките от гроба при Кабаюк със сигурност би изглеждала по-различно и те биха получили корелационна датировка с няколко десетилетия по-късно. Това вероятно е имал предвид и Р. Рашев като предлага гробът да бъде датиран „около средата на VIII в.“ (Рашев 2008, 157). По този повод покойният съавтор на Ст. Станилов написа: „Очевидно коланът от Кабиюк стилово принадлежи на същата група (апликации от Ерсек – П. Г.), но по някои детайли на формата, материала и технологичните белези трябва да се смята за по-късна реплика. Ориентировъчната дата на находката се поставя около средата на VIII в.“ (Рашев 2008, 157). Ф. Дайм датира предметите от Велино, Каменово и др. също към средата и дори втората половина на VIII в. (Daim 2000, Abb. 112). В подкрепа на подобна дата на изделията от групата „Врап-Велино“ се застъпи напоследък и Г. Сенте (Szenthe 2014, 61-76), разглеждайки връзките между българския и късноаварския материал от самия хаганат. По негово мнение, хронологията на споменатата група авароидни материали в България е все още неизяснена. В тази връзка посочва виждането на Ф. Дайм, че материалите от Врап, а и при Шумен, Дивдядово и Търгшор, могат да се поставят в първата половина на VIII в., докато находките от Велино, поради съставния си характер, е склонен да отнесе към втората половина на века. Г. Сенте приема, че като цяло „хоризонтът Врап-Велино“ може да бъде поставен в по-тесни граници: производството на изделията – към първата половина на VIII в., а тяхната употреба до към 60-те години, но счита, че находките от Врап – Ерсек и Златари – Гледачево предхождат по време тези от Велино, Каменово и подобните им от България (Szenthe 2014, 62, fig. 6). По-близките до Врап находки следва да се датират в първата половина, а тези като Велино – във втората половина на VIII в. и са произведени дълго време.

Но горните заключения на цитираните автори са за датата на производството и най-вече за използване на коментираните изделия. В свой доклад от началото на 2007 г. Рашев се спря по-обстойно на датата на гроба от Кабаюк и написа: „На современном этапе изучения комплекса дату погребения можно определить временем не раньше середины VIII в. – начала IX в.“ (Рашев 2007а, 107).

При търсене на други, още по-късни, опорни точки следва да се отчитат и отбелязаните от изследователите на предметите от гроба следи от износване и ремонти на някои от детайлите, поява на желязно изделие като W-образната желязна окачалка към един от коланите, следите от допълнително, непрофесионално и семпло занитване на някои от детайлите към кожения ремък и други. Всички те говорят за тяхното продължително използване, което не може да се ограничи в рамките на живота на 20 – 22 годишния им последен собственик. Очевидно е, че украсите от коланите, а и каната, са „реликви“, т.е. останки от VIII в., но използвани по предназначение може би 50 или повече години.

Така, наборът от данни от самия гроб напълно подкрепя стратиграфски и типологически обоснованата дата на гробно-поменалния комплекс. При това положение няма необходимост от две негови датировки, към което е прибегнал Ст. Станилов. Водеща в случая е ролята на стратиграфските данни и в такъв случай може обосновано да се заключи, че датата на аристократичния гроб при Кабаюк не може да бъде търсена преди края на VIII и с повече увереност може да се постави в първата половина на IX в.

Това естествено обезсилва неговата роля на доказателство за съществуването в Плисковското поле на устойчив държавен център още от края на VII и по-голямата част на VIII в. Вну-

шения в тази посока, макар и индиректни и внимателно поднесени, направи още Р. Рашев. Във връзка с отсъствието на същински гробни паметници от езическо време в Плиска той писа: „Едва през 2005 г., на 15 км, западно от Плиска, при Кабиюк, бе проучен гроб под могилен насип (sic! – П. Г.), който може да бъде свързан с погребалната практика на прабългарската аристокрация“ (Рашев 2008, 202). И още: „Изглежда хановете и аристокрацията са били погребвани на известно разстояние от столицата в специални места и поотделно, без гробовете да образуват некрополи. Тези места могат да се търсят около земленото укрепление при Кабиюк“.

Теоретично това не е изключено. Какви са обаче фактите? През 2012 г., от другата (северна) страна на могиления комплекс при Чаир дере, беше установен езически некропол с 27 трупологания плюс отделна група от 4 гроба в близост до кръгов „ров“ (диам. 5,40 и дълб. 2,80 м), подобен на такъв в некропола Девня-3, но не за хекатомба, а за ритуално погребани животни (Иванов и др. 2013, 494-497; Георгиев 2018, под печат). Няма съмнение, че това е некропол на стационарно живеещо прабългарско население сходен с Девня-3. Той се намира право на юг от землия укрепен лагер Кабаюк и по всяка вероятност принадлежи на редовото население в него. Четири-могилието се намира по същата ос на отсрещния бряг на реката и е напълно резонно да свързваме местоживелището на погребания там млад аристократ също с лагера „Кабаюк“, отколкото с разположената на 15 км Плиска. Към този извод води и анализираното по-горе негово ефектно поменално съоръжение. То е усложнен вариант на подобни от първата половина на IX в. в Плиска, а може би и при аула на хан Омуртаг на Тича и отразява напреднал етап на „стационаране“ на погребалните и поменални церемонии на българската аристокрация по това време.

Така че, разгледани заедно, „плоският“ некропол и гробно-поменалният могилен комплекс образуват единен и общо взето едновременен ансамбъл на една от най-значимите в края на VIII и началото на IX в. селищни агломерации в Плисковското поле. Те са резултат от напреднала фаза в процеса на седентаризация на полуномадското население и ни дават за пръв път конкретна представа за това как би трябвало да изглежда и къде да се търси неоткритият/ите некропол/и на Плиска преди християнизацията.

Гробът при Кабаюк е единственият засега същински могилен гроб у нас и насочва търсенията на аристократични погребения от VIII – IX в. не само в по-стари могили и не само в Плисковското поле.

На този етап от проучвания можем да допускаме съществуване в Плисковското поле само на една относително по-ранна концентрация от единични гробове. Те се намират в по-стари или под новоизградени могили, или са без връзка с тях, общо взето по трасето на античния и средновековен път от Одесос-Варна и Марцианопол на запад към Никополис ад Иструм и Мелта. В отсечката, която преминава през южната част на Плисковското поле, са засвидетелствани преки или косвени данни за няколко единични гроба на воители, може би с аристократично потекло, от края на VII до към средата на IX в. Това на първо място е известният гроб № 5 в могила III на вододелната височина между Плиска и Мадара, разгледаният гроб от Чаир дере, както и откритият при спасителни разкопки немогилен гроб, северно от кв. Макак (Тонкова и др. 2013, 157-158). Към тях може да се добави и косвеното указание за ранен гроб на намерения случайно в землището на с. Мътница, Шуменско златен пръстен с украса от „пръчици-ластари“ (Станилов 2006, 190 и сл.). Тази концентрация обаче може да бъде обяснена не само с близкото разположение на Плиска, а и с близостта на култовото средище под Мадарските скали (Георгиев 2018, под печат).

Плисковското поле лежи, от една страна – между Подунавие и Лудогорието и Мадара, а от друга – между Черноморието и вътрешността на Мизия и е било важна транзитна или пасионарна (преходна) зона за (пра)българите още от края на VII в. През него именно минават едни от най-важните вътрешни пътища в новосъздадената държава и не е никак изненадващо, че край тях се появяват единични гробове на воители или аристократи.

Убеждението за концентрация на гробове от края на VII или първата половина на VIII век в южните части на Плисковското поле обаче може да се окаже измамна. Засега сравнително сигурен е само гроб № 5 от могила III.

Регистрираните находки от коланни украси от „групата Врап-Велино“ се появяват в по-широк ареал, включително и в Лудогорието, Варненско, а и в цяла северна България (Станилов 2006, 98-101). Подобни произлизат и от втория некропол в кв. Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007, 57 и сл.), а и от Преславско. Единични попълнителни гробове със скъпи коланни и други украси от VIII век бяха регистрирани и в Горнотракийската равнина (Златари, Гледачево, Нова Загора) (Борисов 2012, 50 и сл.). Причините и времето на тяхната изненадваща поява там обаче изискват отделно разглеждане.

Приоритетни зони за търсене на могилен гробове (вторични и евентуално първични) с материали от втората половина на VII и особено през VIII век са Варненско (преди всичко в долното течение на Провадийска река с езерата), Добруджанското плато и Лудогорието. Там, със или без помощта на „бръснача на Окам“, трябва да продължат да се издирват следи от полунномадски, относително устойчиви, центрове на българите от първия век на съществуването на създадената от тях през 680 г. държава. Металните украси от колани и други принадлежности от VII–VIII в. запазват своето значение за регистрирането на ранните държавни или племенни центрове и можем само да съжаляваме, че много от находките, които достигат до нас, са безпаспортни (Тотев, Пелевина 2007, 111 и сл.; Stanilov 2015, 53 sq. и други) и ние трябва да можем само да гадаем от коя част на българската територия те произлизат.

Цитирана литература:

- Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981: В. Антонова, Цв. Дремсизова-Нелчинова. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.
- Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007: Г. Атанасов, Св. Венелинова, Ст. Стойчев. Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово). – Археология, 2007, 1-4, 57-66.
- Абрамова 1982: М. П. Абрамова. Новые материалы раннесредневековых могильников Северного Кавказа. – Советская археология, 1982, 2, 35-55.
- Бартольд 1921: В. В. Бартольд. К вопросу о погребальных обрядах турков имонголов. – Записки Восточного Отделения Русского археологического общества XXV, 1917-1920 г. Петербург, 1921, 55-76.
- Базылхан 2011: Н. Базылхан. Древнетюркские каганско-княжеские поминальные комплексы Центральной Азии. – В: „Форум „Идель – Алтай“. Материалы Первого Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, Казань, 2009 г. Казань, 2011, 187-194.
- Борисов 2012: Б. Борисов. Археологические свидетельства прабългарского присутствия на территории Южной Болгарии. – Поволжская археология, 2012, 2, 50-65.
- Войтов 1986: Е. В. Войтов. Древнетюркские памятники на Ханусе. – Советская археология, 1986, 4, 74-89.
- Войтов 1989: Е. В. Войтов. Онгинский памятник. Проблемы культуроведческой интерпретации. – Советская тюркология 1989, 3, 34-50.
- Георгиев 2003: П. Георгиев. Началото на Абоба-Плиска. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 175-182.
- Георгиев 2004: П. Георгиев. Археологическите реалности в Търновския надпис на хан Омуртаг (I част). – Археология 2004, 3-4, 27-36.
- Георгиев 2006а: П. Георгиев. Разкопки на могила XXXIV в Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 1995 г. София, 1996.
- Георгиев 2006б: П. Георгиев. Стохълмието и неговите центрове. – Старобългаристика, 2006, 4, 54-68.
- Георгиев 2007: П. Георгиев. Раннобългарската култура – култура „на колела“. – В: Изследвания по средновековна българска археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 22-40.
- Георгиев 2009: П. Георгиев. Хинтерландът на Абоба-Плиска – пътни комуникации, селищни и военни средища. – В: Eurika. In honorem L. Donchevae-Petkovaе. София, 2009, 333-353.
- Георгиев 2014: П. П. Георгиев. Плиска в восьмом веке. – Поволжская археология 3 (9), (Казань), 2014, 194-221.
- Георгиев 2018: П. Георгиев. Плиска – езическият култов център на България през IX век. – Плиска-Преслав 13, 2018, под печат.
- Георгиев, Иванов 2015: П. Георгиев, Ст. Иванов. „Вътрешното“ землено укрепление на Плиска (краят на VIII – начало на IX в.) (проучвания през 2000 – 2006 г.). – Плиска-Преслав, 11, 2015, 49-90.
- Георгиева 1955: С. Георгиева. Разкопки на могили № XXXIII и XXXII в Плиска. – ИАИ XX, 1955, 11-42.
- Димитров 2014: Я. Димитров. Два новооткрити обекта от раннобългарското средновековие (VIII-IX в.) в землището на град Каспичан. – В: Град на хилядолетия. Каспичан, 2014, 84-92.
- Иванов и др. 2013: Я. Иванов, Ч. Лалов, Г. Радославова, и др. Археологически проучвания на обект №4 по АМ

- „Хемус“, етап II. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 494-497.
- Кляшторний 1964:** С. Г. Кляшторний. Древнетюркские рунические надписи как источник по истории Средней Азии. Москва, 1964.
- Кляшторний 1978:** С. Г. Кляшторний. Храм, изваяния и стела в древнетюркских текстах (к интерпретации Ихе-Ханьин-норской надписи. – В: Тюркологический сборник 1974 г. Москва, 1978, 238-256.
- Кузнецов 1985:** В. А. Кузнецов. Поминальный комплекс VIII века в окрестностях Кисловодска. – Советская археология, 1985, 3, 206-213.
- Кызласов 2010:** И. Л. Кызласов. Новый тип поминальных памятников тюркоязычного населения Южной Сибири (к расселению и ранней истории чиков). – Российская археология, 2010, 4, 88-100.
- ЛИБИ 1958:** Латински извори за българската история, I. София, 1958.
- Малов 1959:** С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, 1959.
- Миткова 2014:** Р. Миткова. Паметници от бронзовата епоха. – В: Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014, 185-202.
- Мурзаев 1984:** Э. М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.
- Плетнева 1982:** С. А. Плетнева. Кочевники средневековья. Москва, 1982.
- Плетнева 2003:** С. А. Плетнева. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века). Учебное пособие. Воронеж, 2003.
- Рашев 2007а:** Р. Рашев. Праболгары на юго-западной окраине Евразийской степи. – В: Средневековая археология евразийских степей. Материалы Учредительного съезда Международного конгресса, Казань, 14-16 февраля 2007 г. Казань, 2007, 104-117.
- Рашев 2007б:** Р. Рашев. Прабългарите през V – VII век. В. Търново, 2007 (четвърто допълнено издание).
- Рашев 2008:** Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008.
- Рашев, Станилов, Стойчев 2014:** Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014.
- Станилов 2006:** Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7 – 9 век). София, 2006.
- Станилов 2016:** Ст. Станилов. Бележка към проблема за началото на Плиска. – В: Проф. Борис Борисов: ученици и приятели (= ВТУ и българската археология 2). Велико Търново, 2016, 529-538.
- Тонкова и др. 2013:** М. Тонкова, М. Тонева, Р. Георгиева, Я. Димитров. Селище от ранноелинистическата и ранносредновековната епоха при кв. Макак, гр. Шумен (АП „Хемус“ – обект 7). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 156-158.
- Тотев, Пелевина 2007:** Б. Тотев, О. Пелевина. Борба между животни в коланната металоластика от езическия период на Дунавските българи. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Изследвания в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 111-124.
- Daim 2000:** F. Daim. “Byzantinische” Gurtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – In: Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Hrsg. F. Daim. Innsbruck 2000, 77-204.
- Šmahelova 2009:** L. Šmahelova. Kul Tegin Monument and Heritage of Lumir Jisl The Expedition of 1958. – In: Current Archaeological Research in Mongolia: Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” Held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007 (Bonn contributions to Asian archaeology, v. 4). Bonn, 2009, 325-341.
- Stanilov 2015:** St. Stanilov. Awarische und bulgarische Gürtelbeschläge des VIII. Jahrhunderts in der Sammlung Watewi. – Archaeologia bulgarica, XIX, 2015, 1, 53-68.
- Szenthe 2014:** G. Szenthe. Contributions to the Connections of the Vrap – Velino Horizont and the Late Avar Material. – In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Sofia – Pilisczaba, 2014, 61-76.

Ключови думи: Ранно средновековие, Първо българско царство, Плиска, Кабиюк

„Прабългарите“ при Балчик и номадите в полето на „прабългарската“ археология

Евгения Коматарова-Балинова

*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София
1000; e_komatarova@abv.bg*

“The Protobulgars” at Balchik and the nomads in the field of “the Protobulgar” archaeology

Evgenia Komatarova-Balinova

*National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria;
e_komatarova@abv.bg*

ABSTRACT

In 2016 “Marin Drinov”, the publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences, printed the voluminous monograph “The Protobulgar Cemetery at Balchik”. This book is a result of the efforts of Prof. Lyudmila Doncheva-Petkova, its leading author, and her team, that excavated singlehandedly this important for Medieval Europe site in 2004-2008. This publication will clarify some facts, the reasons for their interpretation and their cultural and ethnic identification by following the structure and the content of the book. This is done without the slightest intention of casting a shadow or diminishing the value of what has been achieved.

Key words: Early Middle Ages, Protobulgarians, Balchik

Amicus Socrates, sed magis amica veritas

В средата на XIX в., когато Романтизмът в Европа изживява последните си десетилетия, в Източна Пруссия се ражда един изследовател, чиито убеждения, по силата на „историческата неизбежност“, ще окажат значително влияние върху европейската археология в следващото столетие. В няколко щрихи биографите на Густаф Косина ни представят противоречива, със сложен житейски път, личност, към която анализаторите на творчеството му добавят още специфичния, провокативен и полемичен маниер на неговото изразяване (Veit 2000, 40-42). Малцина от съвременниците му остават равнодушни към написаното от него и дори един от най-изявените му идеологически опоненти – сър Гордън Чайлд – е на мнение, че в немската археология не съществува друга толкова запомняща се личност, чиито приноси могат да се сравняват само с тези на Оскар Монтелиус (цит. по Veit 2000, 41).

Освен, че е сред основоположниците на културно-историческата школа със своята концепция за „културните провинции“, Косина и неговото творчество най-често се сочат като пример за политическата (зло)употреба с археологията във времето на национал-социализма, а и на други тоталитарни режими.

Повече от век след публикуването на една от най-популярните му монографии, Косина се помни от сегашните поколения главно с едно от положенията в своята концепция: „Ясно дефинираните археологически ареали съответстват без съмнение на ареалите на отделни

народи или племена“ (Kossina 1911, 3), а те от своя страна – на исторически документираните (етнически) групи¹.

До началото на ХХІ в. не малко представители на европейската археология полагат усилия да я освободят от „демона на Косина“ (цит. по Curta 2008, 163). Като използва в доказателство конкретен археологически материал, Себастиан Братер прави опит да раздели археологическото от историческото знание и това го води до заключението, че определянето на „етническата идентичност е отвъд възможностите на археологията“ (Brather 2002, 175)².

Скоро след смъртта на Косина, неговият демон, ако използваме метафората на Курта, започва да се въплътява в различни „лица“, които в страните от Европейския изток се явяват основоположници на т.нар. археологическа история. Нейните привърженици, предимно в тогавашния Съветски съюз, осмислят археологията като помощна историческа дисциплина, чиято основна задача е „реконструкцията на историческото минало във всички негови аспекти“ (Клейн 1993, 39). Сред отличителните характеристики на археологическата история са слабо разработеният понятиен апарат и методологията, заимствана предимно от други дялове на историческата наука – изворознанието и етнографията (Клейн 1993, 39). Корените на археологическата история обикновено се поставят в дореволюционния период, когато Александър Спицин започва да картира различни типове обеци, произхождащи от ранносредновековни гробове, за да идентифицира споменатите в „Повесть временных лет“ племена. Така той, приблизително по едно и също време с Косина, излага хипотезата, че картираните културни провинции съответстват на обитавалите ги етнически групи (Курта 2009, 33).

Основно в периода 50-те – 60-те години на ХХ в. като дял на археологическата история се развива т.нар. археологическа етногенетика, която достига своя апогей с археологическото проучване на скитите и славяните. С него е свързана и широката употреба (през втората половина на ХХ в. много извън границите на Съветския съюз) на понятието „етническо значение на културните сходства“ (Клейн 1993, 43). Няколко са основните задачи на „археолозите на етногенеза“: установяването на появата на археологическите култури, тяхната генетическа връзка (която е и генетическа връзка на етносите), техния упадък и трансформацията им в нови такива. В този смисъл компонентите на всяка култура се разбират като етнически признаци (Клейн 1993, 44), и се използват за очертаването на различни етнически ареали. Пак в това време, със санкцията на съветската национална политика, започва да се развива още една концепция, която с времето ще придобие почти същите митологични измерения, каквито и легендарния разказ за Аргонавтите и Златното руно. Две са основните „сюжетни линии“, които в ранносредновековната археология формират т.нар. Кавказки мит: едната, че районът на Северен и Централен Кавказ е обитаван от етнически хомогенна общност, чиито корени могат да се проследят до праисторическите периоди, и другата – че в средата на тази монолитна група от хора следва да се търсят преките предци на редица култури (Gadjiev, et al. 2007, 122-124). Сред тях, както ще стане ясно по-долу, е и тази на Първото българско царство.

През 70-те години на ХХ в., когато на изток започва „ерата на размразяването“ и „материалната форма на артефактите започва да губи своето историческо съдържание“ (Клейн 1993, 36), от запад идва вълната на „новите археолози“, която достига до Централна Европа. Пак в това време в България се появява една внушителна монография – „Славяни и прабългари по данни на некрополите VI – XI в.“. Според автора ѝ – Живка Въжарова книгата има една основна цел – да реши „по археологически път“ „проблемата за етногенезиса на българския народ“ (Въжарова 1976, 5). Част от нейните теоретични постановки включва и това, че „дадена археологическа култура може да се е разширила или разпаднала на няколко родствени култури, ..., да се е смесила или дори да е асимилирана от други култури, но във всички случаи тя отразява живота на етноса, който я представя“ (Въжарова 1976, 5). Така, повтаряйки от една страна

¹ Съдържателен преглед на литературата, включваща анализ на теориите на Г. Косина в: Trigger 1980, 25; Trigger 1989, 76-78, 157; Veit 1989, 35-56, Arnold 1990, 464-478, Курта 2009, 32-37; Hakenbeck 2016, 11-14.

² Още за дискусията Курта – Братер по този проблем в: Curta 2008, 163-173.

Косина, а от друга – съветските „археолози на етногенеза“, Въжарова ни (си) представя този генезис като резултат на два много прости процеса – придвижването на население от едно място на друго и запазването на неговата материална култура в новите земи. По този начин прабългарите се оказват всъщност салтовци, защото са носители на салтовската керамична традиция и погребален обред, а славяните, ако следваме постановките на Въжарова и от други нейни трудове (Въжарова 1986, 8-15), са носители на северномолдовската Хлинча-1, защото се предполага, че в придвижването си към Долен Дунав, прабългарите преминали и през земите на днешна Молдова, и увлекли по пътя си тамошното славянско население³. За трасетата на това придвижване основно се съди от многократно повтаряните исторически сведения, най-често – цитираната в превод „Хронография“ на Теофан Изповедник.

Четири десетилетия по-късно на вниманието на българската, а и на чуждата, научна общност е предложена нова внушителна монография, посветена на един безспорно интересен паметник, който, според водещия ѝ автор, се явява „едно от малкото археологически свидетелства, потвърждаващи сведенията на писмените извори (особено тези на Теофан – б.а.) за началото на българската държава“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 174).

От 1948 г., когато започва археологическото проучване на тези ранносредновековни паметници, „Прабългарският некропол при Балчик“ е едва втората монография, която осветява резултатите от дългогодишни теренни проучвания и в този смисъл за българската ранносредновековна археология е радостен прецедент⁴.

Многото ѝ достойнства включват решаването на важния проблем за началото на българската култура като естествено продължение на културата на населението от Кубано-Черноморската област (Дончева-Петкова и др. 2016, 169). Включват и решаването на други важни проблеми, каквито са: произходът на излъсканата керамика в ареала, очертан от Среден Днепър на запад до Средна Волга на изток и Централен Кавказ на юг, както и установяването на пряката приемственост в елементите на погребалния обред от същите земи за период от около 500 години (половин хилядолетие) – началото на V – IX в. Дискусията по тези проблеми заема значително място в монографията. Дори би могло да се каже, че общият обем, посветен на некрополите от Кубано-Черноморската група, известна и като Севернокавказка, е приблизително равен с този на всички издадени по същата тема работи (включително и липсващите в библиографията) за последния един век, като към тях се добави и една наскоро защитена дисертация (Успенский 2015).

Следвайки структурата и съдържанието на монографията, в следващото изложение ще бъдат внесени някои уточнения върху констатираните факти, основанията за тяхната интерпретация и културна и етническа идентификация, без ни най-малкото намерение с това да се хвърли сянка или да се омаловажи стойността на постигнатото.

От ранносредновековния некропол при Балчик (обр. 1) са известни 290 гроба, 206 са проучените от експедицията, ръководена от проф. Людмила Дончева-Петкова. От приложения план (Дончева-Петкова и др. 2016, 13, обр. 5) става ясно, че едни от гробовете са с кремация (119 или 57,76%), а други с инхумация (87 или 42,23%). И едните, и другите са сравнително равномерно разположени, така че конкретни зависимости в планиграфията едва ли биха могли да бъдат установени, или поне изказани с категоричност, доколкото сигурно ясна е единствено южната граница на некропола.

Както и при много други ранносредновековни биритуални некрополи, гробните съоръжения, в които са полагани горели човешки останки и гробен инвентар биват предимно „кремации в ями и в камери“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 14). Дълбочината им варира, като от приложените схеми (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 8, 9) ясно се вижда, че всички

³ Тази концепция на Живка Въжарова също не е оригинална, защото ползва хипотезите на Светлана Плетнѐва (Плетнѐва 1967, 188) и на Мария Комша (Comşa 1972, 9-28).

⁴ Благодаря на ръководителя на разкопките Людмила Дончева-Петкова, за това, че в периода 2004 – 2008 г. бях част от „постоянния, ентузиазирания екип, който сам (твърде сам – б.а.), без шум и показност“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 9) извърши проучванията и имаше възможността „да направи графичното заснемане на повечето от гробовете“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 9).

те са вкопани в чернозема (обр. 2). При липсата на по-прецизна апаратура, дълбочините са измервани от съвременната повърхност, многократно заравнявана при изграждането на пистите на летището, в близост до които е разположен некрополът, така че и нивото на стария терен, от който са извършвани вкопаванията не може да бъде документирано.

Напълно коректна е констатацията, че поради характеристиките на терена, и поради плитко вкопаните ями с кремации изцяло в чернозема, очертанията на тези гробни съоръжения се установяват трудно и затова за формата им се съди според разпръскването на костите (Дончева-Петкова и др. 2016, 17). Както прилежно е онагледено в Таблица 2 (Дончева-Петкова и др. 2016, 17) ямите със „сигурни очертания“ (кавичките мои – б.а.) се разпределят на елипсовидни, правоъгълни, кръгли и квадратни. Общият им брой е 79. Значителни несъответствия, обаче, се наблюдават при някои от гробовете с едни размери и „очертания“, а със съвсем друго разположение на костите. От елипсовидните това са гробове: 118, 143 (обр. 9), 144, 150, 158, 183, 200, 202, 210 (табла: LXXVII, C, CI, CVIII, CXVI, CXLVI, XLVII, CLXXI, CLXXXI); от правоъгълните са гробове: 165 (обр. 7), 177, 267 (табла: IV, CXLII, CCXLVIII); от кръглите – гроб 146 (табла IV, CIII); от квадратните – 199 (табло CLXVIII). Относителният дял на изброените по-горе гробове съставлява 19%, а точният им брой е 15⁵.

И един бегъл поглед върху фото и графичните приложения позволява да се види, че плитките ями с тяхната малка вместимост не са били достатъчни, за да поберат горелите кости и гробен инвентар. С това може да се обясни и разпръскването им извън устието на ямата на площ, по-голяма от тази на самата яма, която при дъното значително се стеснява. Следователно графичното документиране на това „разпръскване“ на горели кости не отразява действителната форма и размери на гробните ями с кремации⁶.

Счита се, че ориентацията е един от най-консервативните елементи на погребалния обред, защото тя е „свидетелство за трайно установени религиозни вярвания“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 43). Ориентацията на гробовете с кремация в ями и в камери е представена сумарно в таблица и в диаграма (Дончева-Петкова и др. 2016, табл. 3, обр.10). „Стремежът да се фиксира точно ориентацията на всеки гроб“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 43) с основание изключва съоръженията с квадратна и кръгла форма и свежда общият им брой до 102. Въпреки добросъвестния изследователски стремеж, в текста не е посочено как точно е фиксирана ориентацията на всеки гроб. Подразбира се, но само донякъде, че тя е определяна съобразно „издължената“ ос на ямата (Дончева-Петкова и др. 2016, 18). Може би по тази причина в сектора север-юг попадат предимно ямите с „елипсовидни“ и „правоъгълни“ „очертания“. Известно объркване предизвиква фактът, че гробове с близки форми, размери и очертания, основно най-многобройните – елипсовидните, и съответно „издължена ос“, имат различна ориентация. Най-добре това е онагледено при гробове 95 (обр. 3) и 96 (обр. 4), видно и от общия план (Дончева-Петкова и др. 2016, 302, 303, обр. 5, Табла LXII, LXIII), при които единствено поставените керамични съдове „гледат“ в посоки, съответстващи на „фиксираната точно“ ориентация. По такъв начин е определяна ориентацията и на други кремации в ями, което също добре личи в приложенията (виж например и обр. 5). Разбира се, посоката, в която са наклонени, съдовете едва ли е резултат от ритуални действия. Поради липсата на корелационна таблица, от съпоставянето на данните в таблици 2 и 3 става ясно и друго – че ориентация север-юг имат и ямите с неопределена форма (гробове 184 и 189), кубичните камери (гробове 226, 281), камерите с неопределени очертания

⁵ По отношение на формата на тези ями теренните дневници за периода 2004 – 2008 г., които се пазят в архива на Националния археологически институт с музей – БАН, „казват“ друго. Според написаното там, най-малко още 15 кремации са в ями, чиято форма е вписана като „неопределена“ или очертанията им изобщо не са описани. От „елипсовидните“ това са гробове 129, 130, 132, 158, 183, 218, 225, 246; от „правоъгълните“ – 157, 165, 178, 182, 254; от „кръглите“ – 168, 187. Пак в теренните дневници едни ями са посочени като кръгли, а в Таблица 2 от монографията са елипсовидни (например гроб 129), други от кръгли са станали правоъгълни (гроб 165 – обр. 7), крушовидните (гроб 158), са преправени на елипсовидни.

⁶ Направените графични разреди на всички ями с кремации също не са действителни, защото те не отразяват реално извършени на терена разреди или профили на гробните съоръжения. Това обяснява и липсата им във фото-документацията в цветните приложения.

(гроб 85), „квадратните и неопределените очертания“ на „особените“ гробове 149, 272. Тоест комплексите, при които ориентацията би могла да се счита за съмнителна съставляват най-малко 24% от всички 29 гроба в сектора север-юг, но не само в този сектор.

В контекста на всички останали биритуални некрополи, основно от района на Добруджа, аналозите на „кремациите в ями“ от Балчик са посочени в един абзац (Дончева-Петкова и др. 2016, 20), вероятно защото дискусията по разгадаването на „тайните на биритуализма“ за водещия автор на монографията изглежда по-важна. Следвайки вълните на Арго, зоната на неговото формиране се търси в митичната кавказка земя, ареала на Източното Черноморие и долното течение на р. Кубан. Сред посочените разнообразни, но за съжаление – твърде кратки и непълни, източници, коректно цитирани са единствено работите на Камен Клисуранов, посветена на сравнителния анализ на трупоишгарянията в степите на Източна Европа и на Долен Дунав (Клисуранов 2013, 113-124), и на Нурбий Ловпаче върху мястото на керамичните съдове в погребалния обред на адигите (Ловпаче 1984, 128-146). Позовавайки се на първата публикация, е изказано твърдението, че „сигурни кремации от VI – VII в., извършвани от тюрките не са известни“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Всъщност, именно с тяхното придвижване към Западен Кавказ в този период се свързват не малка част от трупоишгарянията в Абрау Дюрсо (Дмитриев 1978, 48-49; Джигунова 2000, 7).

Определянето на Кубано-Черноморската група некрополи (обр. 10) като изходна зона за формирането на биритуализма търси потвърждение в написаното от Алексей Пянков, че „към края на XX в. от този район са известни около стотина средновековни некрополя с кремации“ (Пянков 2002, 13; Дончева-Петкова и др. 2016, 21, бел. 22). Освен, че по-голямата част от тях не са публикувани, в цитирания съвсем кратък доклад на същия автор (но на следващата страница) е написано още, че тези некрополи заемат периода VIII – XIII в., разделят се на две хронологични групи и са „оставени от различни племена“ (Пянков 2002, 14), защото едните са плоски, а при другите се срещат урнови кремации с първичен могилен насип (Успенский 2012, 389).

Към настоящия момент от тези „стотици“ некрополи в научен оборот е въведена, при това непълно, информация за 43. Относителният дял на тези от Първа хронологична група VIII – X в. е едва 23% (или общо 10) (Успенский 2012, 388), като от тях сравнително пълноценно публикувани са само два – Борисово (обр. 10 13) (Саханев 1914) и Дюрсо (обр. 10 7) (Дмитриев 1979, 52-57; Дмитриев 2003, 200-207). Поради факта, че проучените през 1913 г. гробове с кремация от Борисово не са нанесени на общия план, все още със скептицизъм следва да се приема твърдението, че тук става дума за биритуален некропол, или, казано още по-точно – на участък от този некропол с фиксирани по двата различни обряда погребения. Цитатът от публикацията на Алексей Комар върху предсалтовските и салтовските хоризонти на Източна Европа в изложението звучи така: „А. Комар също отбелязва синхронността на кремациите с инхумациите в ранната част на некрополя“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 21). Но, в цитираният пасаж, който е и с грешно посочени страници, Алексей Комар е написал, буквално в две последователни изречения, че синхронни с инхумациите са единствено два гроба с кремация (№ 28 и 47), заради откритите в тях В-образни токи. Тези два гроба, обаче, потвърждават данните не за практикуването на биритуализма, а за „плавната смяна на обряда на инхумацията с този на кремацията“, който остава единствен за късната част на некрополя (има се предвид от т.нар. му хазарски период – б. а.) (Комар 1999, 133). В още една, многократно „цитирана“ работа – тази на Игор Гавритухин и Алексей Пянков, при това на същата, посочена от Л. Дончева-Петкова страница, е написано съвсем ясно, на руски, и друго – че появата на този обред в района на Северозападен Кавказ „няма местни корени“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 21; Гавритухин, Пянков 2003, 195). Следователно да се проследят „традициите“ (кавичките мои – б. а.) в неговото практикуване назад във времето, до началото на V в., е неоснователно, още повече, че данните са твърде фрагментирани, а и некоректно цитирани. Част от изследователите, проучили същите тези некрополи, какъвто е известният при Ленинохабл, Краснодарски район, отбелязват, че комплексите, които биха могли да се отнесат към V – VII в. са общо два, единият от тях е и кенотаф, и „генетическата“ им връзка с

най-късните урнови кремации от XII в. е проблематична, не само поради разновременния им инвентар, но и заради различния им погребален обред (Носкова 2002, 172-173). Периодът V – VII в. е слабо осветен и от писмените извори, тъй като те дават информация за развоя на някои политически събития, но „не представят ясна картина за движението на население в Северен Кавказ, особено в неговата западна част“ (Носкова 2002, 169)⁷.

Редица елементи на погребалния обред при некрополите с кремация от Кубано-Черноморската група от периода VIII – X в. остават напълно непознати на Долен Дунав. Сред тях са: преднамереното разрушаване на предметите, използвани като гробен инвентар, поставянето им на кладата заедно с човешките останки и съвсем немалобройните кенотафи (Гавритухин, Пьянков 2003, 195). Към тях следва да се добави и пълната липса на животински кости (Успенский 2015, 148).

Без каквото и да е доказателствен материал се твърди, че „от непълните сведения става ясно едновременно съществуване през VII – IX в. на гробове с инхумации и с кремации и в други некрополи (освен Борисово, Дюрсо, в Молдованское, Восмая щел, Казазово II)“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 21), всички те са в района на гр. Краснодар. Но, в дадените архивни (непубликувани и също с грешно посочена година) материали (Дончева-Петкова и др. 2016, 21, бел. 20) от Молдованка (обр. 10/12) не съществува нито един хронологичен индикатор, насочващ към дата преди средата на VIII в., а единственият гроб с инхумация № 28 е твърде отдалечен от останалите гробове с кремации и това е видно от общия план в същия архив на Виктор Тарабанов (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1 14148, Илл. 1; Р-1 14149, Илл. 365, 366)⁸. Конкретно, сред най-ранните находки от Молдованка са токите с ажурна плочка, чието вътрешно пространство е изпълнено с растителна украса. Такива са намерени в комплекс № 25 (обозначен като кенотаф) (Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 7 16-18) и в гроб № 23 (обр. 11) (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1, 14149, Илл. 269, 272)⁹. В посочената по-горе, и „добре позната“ на Л. Дончева-Петкова, публикация на Алексей Комар подобни токи са определени като тип Тепсен или 2а, които са ди-агностициращи за хоризонт Столбище-Старокорсунска (наречен още „ранносалтовски“) с дата 740-770 г. (Комар 1999, 123, 132, табл. 2 11-12). На тази дата не противоречат и W-образната висулка със зооморфна украса, както и желязната фибула (обр. 11), съдейки по аналозите им от Борисово, Казазово II, Сухая Гомолша и Тополи (Пьянков 1990, 163).

Непосредственият досег с теренната документация от разкопките на Молдованския некропол позволява още някои наблюдения върху характеристиките на погребалния обред – изключително слабото присъствие на керамични съдове в състава на гробния инвентар. Значителен, заедно с типично салтовските съдове, местно производство, е делът на кримската импортна продукция – на каните, известни още като баклински по името на производствения център. Тези кани имат съвсем различни технологични характеристики, една, от които е, че са източени на бързо колело. Освен в Молдованския некропол (обр. 13), те присъстват както в некропола Скалистое на Крим (Веймарн, Айбабин 1993, 191), така и в единствения сигурен биритуален некропол при Красная Горка, Харьковска област, Украйна, на който е отделено толкова малко внимание. Съдейки по аналозите именно от Скалистое и от Красная горка (Аксёнов, Михеев 1998, 344-357; Аксёнов 2003, 182) появата на кримските импорти в Молдованка би могла да се отнесе към втората половина на VIII – началото на IX в. Към настоящия момент не съществува нито една публикация, написана особено от изследователите, разкопали Молдованския

⁷ Неизвестно защо тази информация е спестена, а работите на Людмила Носкова не присъстват в библиографията.

⁸ Пак на общия план ръководителят на разкопките сам е написал: „Кр. АЭ 89 (Краснодарска археологическа експедиция – б.а.), с. Молдованское, плосък кремационен некропол“.

⁹ Публикуването на факсимилета от теренната документация от разкопките на некропола при с. Молдованское се осъществява със знанието и с писменото разрешение на Зам. директора и на Завеждащия архива на ИА-РАН П. Гайдуков и У. Ючкаров, с изходящ № 14102/5475-462 от Канцеларията на ИА-РАН. Копие на разрешението е депозирано на 17.03.2017 г. в Научния секретариат на НАИМ-БАН. Направените от мен фотокопия на архива на В. Тарабанов са с дата 23.06.2009 г. и са регистрирани в Научния архив на ИА-РАН. На колегите, направили възможно тяхното публикуване, изказвам своята благодарност!

некропол, в която неговото начало да се поставя дори в широкоите граници на VII в. (освен архивните материали, виж още: Пьянков, Тарабанов 2004, 281 и цит. лит.).

Изцяло като салтовски и еднообреден с кремация, съдържащ 130 гроба, е определен и Казазово II (обр. 10 20) (Пьянков 1990, 158-165; Пьянков, Тарабанов 2008, 277). Онова, с което той привлича особен интерес е високият относителен дял – 40,6% на урновите кремации (Успенский 2015, 137) в песъчливи гърнета, изработени на бавно колело с врязана украса. Те принадлежат на период и пространство, които трудно биха могли да се свържат със славянско присъствие, доколкото тези елементи на погребалния обред се приемат и като етнически маркери.

Урнови кремации от същия период са известни и от некропола Восмая щел (обр. 10 4), но категорични изводи относно неговата планиграфия едва ли са възможни, защото паметникът е значително разрушен. Доколко той е биритуален се подразбира от факта, че синхронни на 25-те гроба с кремация са 12 гроба с трупополагане, но на коне (Пьянков, Тарабанов 2008, 277)¹⁰.

Всички изложени по-горе несъответствия, пропуски и фактологически грешки в „цитираната“ литература оставят противоречиво впечатление. Водещият автор на монографията „Прабългарският некропол при Балчик“ или е проявил избирателен подход при използването на различни източници в доказателство на предпоставена теза, или не се е запознал непосредствено с цитираните от него публикации. А вероятно, подобно на някои средновековни хронисти, предава информация само от един източник, който е предпочел да запази като анонимен. При всички случаи, базираните на такива „данни“ заключения едва ли могат да се считат за убедителни.

Началото на дискусиите, засегнати по-горе, при това сред българската колегия, разбира се, не започва с „Прабългарският некропол при Балчик“ и „кавказката връзка“ (кавичките мои – б. а.) не е съвсем нова и оригинална идея. Неизвестно защо тя не е изложена още в първата обобщаваща публикация след финала на разкопките, в която се твърди съвсем друго, на страниците на списание Археология: „Известните некрополи с кремация на територията на Русия и Украйна са твърде различни, даже разновременни. Това се отнася както за некрополите от Прикубанието (напр. Дюрсо, Казазово II, Перекупски (коректното изписване е Пскупски – б. а.), Молдованка и по-ранния Борисовски). Различни са и по отношение на нашите гробове с кремация. В посочените територии не са засвидетелствани биритуални некрополи като тези на Долен Дунав“ (Дончева-Петкова 2009, 84). Изправени сме пред феномен в българската ранносредновековна археология: данните от проучването на едни и същи паметници при съществуваща една и съща към 2009 и 2016 г. литература, се представят с напълно различно съдържание, като едното от тях със сигурност не отговаря на обективната истина. Нещо повече, данните в по-ранната публикация са изложени сравнително точно, за разлика от тези, изброени в монографичното изследване, при условие, че последното „ползва“ значително по-широк справочен материал, който съдържа допълнителни (почти) 20 заглавия. Това с основание повдига въпроса за двата основни източника на информация в единия и в другия случай, от които, оказва се, първият е по-достоверен.

В няколко издания на своята монография „Прабългарите през V – VII век“ Рашев също отделя внимание на възможностите за сравнителен анализ с „Некрополите в Кавказката периферия на степите“ и с тези в „Северозападен Кавказ“ (Рашев 2005, 146-153), сред които е и Борисовският некропол. „Характерните за местната кавказка традиция гробни камери от каменни плочи“¹¹ (Рашев 2005, 151) имат висок относителен дял, независимо от практикувания обред. За разлика от камерите с кремация от Балчик, които са предимно кубични, тези от Борисово са с преобладаващо издължена правоъгълна форма, от тук – издължената им ос би могла да се счита за сигурна, особено при определянето на ориентацията им. Тя, както и Л. Дончева-Петкова е посочила, е основно север-юг, с различни отклонения на запад и на изток (Саханев 1914, 142), „защото е подобна на камерите на Долен Дунав“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 24). Но, тези думи

¹⁰ Цитираната работа е включена в библиографията на монографията.

¹¹ Те трудно биха могли да бъдат определени и като камери, защото нямат нито каменни дъна, нито каменни покрития.

едва ли могат да се припишат на Виктор Саханев, както е направено в текста, защото във времето на отпечатване на монографията върху Борисовския некропол, на Долен Дунав не е бил известен нито един ранносредновековен такъв, още по-малко – биритуален.

Изобилие от „анalogии“ (кавичките мои – б. а.) срещат и гробовете с инхумация в некропола при Балчик (Дончева-Петкова и др. 2016, 31-36 и цит. лит.), общо 87. В зависимост от изграждането на гробното съоръжение те са разпределени на обикновени ями и такива, маркирани частично или изцяло с неоформени или грубо обработени камъни (Дончева-Петкова и др. 2016, 25). Обикновените ями имат различни очертания, всички те обобщени в Таблица 5, ориентацията им е систематизирана в Таблица 6, а позициите на тялото – в Таблица 7. Значително внимание, и с основание, е отделено на техните паралели, но не сред групата на биритуалните некрополи на Долен Дунав, а сред тези, проучени в източноевропейското степно пространство, в съвременните граници на Украйна и Русия. Ако следваме наистина огромната по обем цитирана литература и приемем за достоверно позоваването на изброените, като че ли по списък, публикации, гробовете с инхумация от Балчик имат аналогии в над 40 некропола (приетият термин на български е „плосък“, а не „ямен“, както е в руския език). Те са концентрирани в няколко зони, които, поради липсата на приложени карти в текста, можем да посочим: Северното Черноморие, Крим, басейните на Северски Донец и Оскол, Средна Волга, Долен Дон, Долен Кубан и Северен Кавказ. Обикновена справка показва, че по-голямата част от това пространство, маркирано по периферията си от съвременните градове от запад на изток: Киев, Воронеж, Самара и Краснодар заема площ от близо половин милион кв. км¹².

Ако се приемат схващанията на археолозите на етногенеза от средата на XX в. и преобладаващите елементи на обряда се определят като етнически признаци, то следва с увереност да се изкаже следващото твърдение: съвкупността от доминиращите в Балчик „обикновени“ ями, основната северна с различни отклонения ориентация и позиции на тялото на погребаните не среща аналогии в нито един от изброените над 40 некропола.

Няколко конкретни примера, изложени в хронологичен ред. Освен посочените обикновени, или по-конкретно – елипсовидни ями, както и тези с отстъпи (Дончева-Петкова и др. 2016, 32), в „култура“ Сивашовка се срещат и ямите с ниши по дългата страна. Трите вида гробни конструкции имат сравнително равен относителен дял, като последните две остават напълно непознати на Долен Дунав. Към тях, разбира се, трябва да се прибави и т.нар. дървена рама от епонимния сивашовски могилен гроб. От данните в Таблица 6 (Дончева-Петкова и др. 2016, 27) става ясно, че гробовете с ориентация север-юг, както и север-юг с различни отклонения на запад и на изток съставляват 91,5%. Високият относителен дял на „сивашовските“ гробове с ориентация от изток-югоизток до запад-югозапад, или от 90 до 240° (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50) също е непознат, не само в Балчик, изключителна рядкост е и на Долен Дунав. По няколко такива гроба са известни от най-късните некрополи при Николово и Батин, Русенско (Григоров 2006, обр. 15, 16), но там данните се основават и на непълни публикации.

От цитираните от работата на Андрей Атавин „сивашовски аналогии“ от Предкавказието, всички са с различна ориентация, като тези от Чапаевски хутор и Крупская (Дончева-Петкова и др. 2016, 32) са югоизток и изток, съответно 107 и 90° (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50). Именно от „подробното изследване“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 32) на А. Г. Атавин се вижда още, че данни за конструкцията на същите тези гробове не съществуват (Атавин 1996, табл. 1, 4). А от цялата „група“ Сивашовка те са единствените, които хронологично съвпадат (Атавин 1996, 229) с кратката във времето история на Велика България. И, доколкото се говори за българска принадлежност, внимателният прочит на цитираната публикация на Валентина Флорова, още повече в посочените страници, дискутира аргументите за идентификацията на могилените гробове от района на Средна Волга (Флорова 2001, 176), а не на тези от Северното Черноморие. За достоверността на останалите „кавказки аналогии“ и то сред обозначените като „по-късни некрополи VII – IX в.“, (Дончева-Петкова и др. 2016, 33) вече беше посо-

¹² Тези данни могат да бъдат проверени на: <https://www.google.bg/maps>.

чено, че тези „данни“ изискват по-сериозна, но най-вече – обективна верификация. Два последни примера за необходимостта от по-безпристрастна проверка: един от периодите на многократно посочваният Пашковски I некропол, според датировките на Вяра Ковалевска, на които Л. Дончева-Петкова се осланя, се поставя през VI до самото начало на VII в., но не по-късно (Ковалевская 1996, 8 и цит. лит.). Молдованският некропол, освен че е „датиран“ VII – IX в. е определен отново като биритуален, защото единственият гроб с инхумация, който е и извън очертанията му, се умножава в „гробове“, „данни“ за които се „цитират“ от неговия собствен разкопвач, ползвайки работа, на която той не е автор (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Проверката (и) на този „цитат“ у Наталия Аксьонова (Аксёнова 2007, 223) в нейната публикация, включена в българско академично издание, още повече в страниците, посочени от Л. Дончева-Петкова, показва, че и тези „данни“ не съответстват на обективната истина, защото в изнесената от Н. Аксьонова (напълно достъпна) информация Молдованка не присъства.

Следвайки хронологично изброените в изложението на монографията паметници, става ясно, че инхумациите в „обикновени ями“ от Балчик намират аналогии и сред гробовете, които се отнасят към Соколовския етнокултурен кръг. Аргументи в полза на това твърдение не са елементите на обряда, а фактът, че в някои от тях се срещат монети на „императорите Константин II и Константин IV“ (Дончева-Петкова 2016, 33), като към тях трябва да се прибавят и тези на Леонтий II. Но в опита да се изясни относителната им хронология, не са посочени конкретните емисии на тези монети, а периодите на управление на императорите, които са ги секли. Поради важността на Подгорненския IV некропол за източноевропейската относителна хронология са необходими някои пояснения към данните, изложени в монографията (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Подгорненският IV некропол е могилен (гробовете са с първичен могилен насип), а не плосък. Точното му ситуиране, според административната система, е Дубовски район, Ростовска (а не Воронежска) област¹³. В гроба под могила 14 са открити две златни монети, сечени в Константинопол, емисиите им се отнасят към: 651/2 – 661/663 (Безуглов, Науменко 1999, 35). Гробът под могила 2 наистина е с особено богат инвентар, но неговата датировка се съобразява с най-късните находки и те са двата пробити солида на Леонтий II (695 – 698). Освен тях в инвентара присъстват и монети на Юстиниан II, които се отнасят към 687 – 692 г. и на Константин IV Погонат – 674 – 681 (не пробита) и 681 – 685 г. (Безуглов, Науменко 1999, 36)¹⁴.

Натрупването на всички тези неточности (примерът с локализацията е особено показателен), избирателно подбрани или фрагментирани данни придава шеговит оттенък на всяка една интерпретация, която ползва подобен род информация. На аргументите на онези изследователи, конкретно посочените в текста О. Бубенок и А. Комар (Дончева-Петкова и др. 2016, 35) не се излагат контрааргументи по същество (не защото липсват), а такива, които носят емоционален характер. Включването или изключването на едни или други паметници в предсалтовския или в ранносалтовския период действително е важна дискусия, която след позоваването на краткия доклад на О. Белик (написан на украински), изглежда се счита за решена, тъй като е в съгласие с водещата концепция на монографията. Мнението на двамата, посочени по-горе автори се квалифицира като неправилно, защото „по такъв начин българският етнос е напълно игнориран“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Впрочем, в опитите началото на Салтово-Маяцката култура да се постави в края на VII в. се включват и български изследователи от по-ново време (Ангелова, Дончева-Петкова 1990, 62-63). Игнорират ли и те „по този начин българският етнос“?

Българо-хазарският спор има кратка, но наситена с различни мнения и ожесточени дискусии история. Припомнят се някои от хипотезите на „големия руски археолог“ Михаил Артамонов от 1940 г., които в библиографията не са отразени, но, цитирани по Светлана Плетньова, гласят, че „многовариантната салтово-маяцка култура е държавната култура на Хазарския хаганат, а не на етническите хазари“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Но, всъщност, това е аргумент в полза и на хазарската теза, защото мнението на Артамонов с пълна сила би могло да се пренесе и на Долен

¹³ Разстоянието между Воронеж и Ростов на Дон е 487 км.

¹⁴ Определението е извършено според класификацията на Ф. Гриерсон.

Дунав. Това означава, че некрополът при Балчик е част от културно-историческото пространство на езическа България, тъй като понятията „прабългари“ и „прабългарски“ се използват за населението и паметниците на (а не от периода на) Велика България, чиято идентификация става все по-сложна. А „генетическата“ им връзка с тези от езическа България – все по-трудно доказуема.

„Българските“ етнически маркери в погребалния обред на Долен Дунав са различни от „българските“ му характеристики в източноевропейското степно пространство и продължаващото търсене на аналогии между едните и другите, освен, че изисква много време, не обещава оптимистичен резултат. Пак от цитираната в монографията публикация на Светлана Плетнъва (Плетнъва 1981, 9-19) става ясно, че елементите на салтовския „ямен“ погребален обред показват изключително разнообразие, и тези, които тя е систематизирала в корелационна таблица не са валидни дори за епонимния Зливкинский („български“) некропол.

Добър пример за това разнообразие е единственият биритуален некропол при Красная Горка, Харковска област, Украйна. Поради липсата на достатъчно информация, тук „аналогията“ са съвсем пестеливо, но категорично посочени, без да се прилагат цитирани публикации. Написано е, че „обикновените гробни ями при инхумациите, позициите на скелетите, поставянето на животинска храна, на съдове с храна, както и гробовете с кремации (тук не става ясно дали в тях се включват и урновите в питоси – б.а.) доближават некропола до биритуалните некрополи в ранносредновековна България“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). От така изложените факти единствено достоверни са: наличието на позиции по гръб, като само част от тях са с изпълнати долни крайници, защото при останалите се пресичат при подбедриците, и поставянето на съдове до главата – част, от които не са местно салтовско производство. От една напълно достъпна, присъстваща и в библиографията работа (но пак с грешно посочени страници), се вижда, че от 189 гроба общият дял на тези с дървена конструкция съставлява 79%, като т. нар. дървени рами са поставяни в ями с отстъпи, а не в „обикновени“ ями, ориентацията им е основно юг-югоизток, и животинската храна в тях, освен разчленените коне, е незначителен процент (Аксънов 2002, 6-16). Пак в същата публикация един от разкопвачите поставя началото на този некропол във втората половина на VIII – началото на IX в. (Аксънов 2002, 13), а не „през втората половина на VII – VIII в.“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Въпросът дали последната „датировка“ се основава на някакви хронологични индикатори остава открит. Цитатът, който „поставя“ началото на Красная Горка във втората половина на VII в., е от публикация на първия му разкопвач Виктор Михеев и гласи: „(Отбелязаните гробове с коне) ни насочват към различни традиции, които имат най-широки аналогии в Евразийската степ. Обредът на полагане на коне над войни се отнася към предсалтовския период и може да се свърже с първата вълна на проникване на българско население в лесостепната зона между Днепър и Дон във втората половина на VII – VIII в., а погребенията на коне, положени до конниците се явяват визитната картичка на тюркоезичното население в цялата евразийска степна зона от ранното и късното средновековие“ (Михеев 2004, 83).

Друга част от посочените като „български“ в монографията – некрополите при Лисогоровка, Новолимаревка и Платоновка (Дончева-Петкова и др. 2016, 34-35) следва напълно да се изключат, защото те са мюсюлмански (Кравченко 2005, 153-186, рис. 1) и водеща в техния погребален обред е конфесията, а не етноста.

Колкото и да са близки на пръв поглед, салтовските плоски некрополи проявяват чувствителни разлики спрямо гробовете с инхумация на Долен Дунав. Непознати у нас остават гробовете с отстъпи, чиито относителен дял в некрополите по Северски Донец достига 39,4%, а познатите там гробовете с ниши, у нас, конкретно от Девня, са единични примери (Коматарова-Балинова 2010, 28). Значителното натрупване на емпиричен материал и огромната по обем литература в последните 20 години прибавят към тези чувствителни разлики и още една – ориентацията, която в салтовските плоски некрополи е основно запад-югозапад (Komatarova-Balinova 2016, 273).

Въз основа на по-горе изнесените факти, хипотезата, че:

„Различията в некрополите на българите в двете области се дължат не само на разнородни влияния, но на новата среда, в която се установяват, но и на факта, че разделени след разпадането

на Старата голяма (или Велика) България и отдалечени териториално, те са загубили връзка във времето“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 167).

Или:

„Заметные отличия в погребальном обряде являются следствием разной этнокультурной среды, в которой развивалось население, оставившее обе группы некрополей. Не подвергая сомнению взгляд, что и нижнедунайские, и салтовские ямные могильники принадлежат населению с преобладающим болгарским этнокомпонентом, напрашивается вывод, что после распада Великой Болгарии болгары, населявшие эти два культурных ареала, теряют связь между собой“ (Коматарова-Балинова 2012, 160).

следва да се ревизира.

Няколко са основните пунктове, които придават достоверност на замисления преди повече от половин век т.нар. Кавказки мит. Пренесени на българска почва те звучат така: „еднаквите белези в обряда се повтарят при всички некрополи, което показва, че създателите на българската държава са донесли този обред на Долен Дунав“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Съдейки по (несъществуващите) биритуални некрополи от района на Източното Черноморие, биритуализмът е привнесен в „готов вид“ от Северозападен Кавказ. Но тъй като това не е достатъчно, е необходим още един белег, който да даде „етническо значение на културните сходства“ (Клейн 1993, 43) и това е керамиката. Ето защо нейният до неотдавна „загадъчен“ (Дончева-Петкова 2009, 82) произход е открит не другаде, а пак там – в района, разрешил и „тайната на биритуализма“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Така каните и гърнетата (и) от селищата и некропола при Казазово, Краснодарски район (обр. 14), „са едни от малкото близки примери с керамиката на Долен Дунав, където българските майстори на съдове са продължили без прекъсване своята дейност“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Вероятно, за да запазят тези гърнета за нуждите на бита си във времето на своята дълга миграция, близо половината от населението, погребало своите мъртви в Казазово II, изоставя урновата кремация. И, казано на шага, донася със себе си тези песъчливи гърнета в Балчик.

Посочените „паралели“ (кавичките мои – б. а.) от различни райони на Кавказ са многобройни – Северозападен Кавказ, Дагестан, Централен Кавказ (дн. Чечня), Адигея, Грузия, Азербайджан и т.н., и т.н., и т.н., на север достигат дори до Средна Волга. Обектите, от които те произхождат са некрополи, селища, структури с проблематична интерпретация, стопански постройки, една производствена пещ. Целият керамичен репертоар от Балчик е намерил своите кавказки аналогии, след тях – пастирските, а след тях – и канцирските, всички те по отделно разпръснати на огромна територия и нито един, с повтарящ се или сходен с репертоара от Балчик комплекс. Този архаичен, защото е и съвсем скромнен репертоар, всъщност е сред най-характерните отлики с т.нар. севернокавказка керамика и всички изброени в библиографията заглавия по проблема, дори и малкото използвани коректно, го потвърждават¹⁵.

След всички изброени „анalogии“, от кратка и с дребен шрифт бележка под линия, става ясно, че „За голямо съжаление, не познаваме de visu нито пастирската, нито кавказката керамика“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 116, бел.41).

Затова, следвайки добронамерения тон, ще бъдат посочени само няколко примера. В началото такива от технологично естество. Сред най-приносните моменти в монографията са анализите на глините, осъществени от Лабораторията за анализи, консервация и реставрация на НАИМ-БАН. Един от техните резултати показва, че „в гърнетата от песъчлива глина на Балчишкия некропол, както и на други биритуални некрополи, разположени близо до Черно море, не се откриват парченца от миди и охлювчета, както това е характерно за приазовските и

¹⁵ През юни, 2009 г. беше осъществена консултация с Виктор Малашев, чиито авторски работи по проблемите на кавказката керамика, и такива, на които той е рецензент, също присъстват в библиографията. Поради това, че тази информация може да се провери, защото при изнасянето ѝ присъства част от екипа, разкопал (сам) некропола при Балчик, ще си позволя да посоча, че от десетките съдове, които бяха разгледани и дискутирани, посредством цветни фотографии, произхождащи от Девня 1, Девня 3, Бдинци, Кюлевча и Балчик, в морфологично отношение като кавказки от В. Малашев не беше разпознат нито един съд.

за кримските селища“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 113). За да се потвърди тази информация, защото сходната технология би доказала, макар и донякъде, кавказката хипотеза, е посочена библиографска препратка, съдържаща написана от Светлана Плетнѐва работа през 1976 г., по-конкретно стр. 13 от нея. Такава работа в библиографията не съществува, може би заради допуснатата техническа грешка. Разширена библиографска проверка, извършена заради важността на изнесените данни показва, че през тази година нито една от отпечатаните общо 4 работи на С. Плетнѐва не съдържа подобна информация, още по-малко на стр. 13¹⁶. Но дори в несъществуващата страница 13 от несъществуващата публикация да беше написано, че черупки от миди и охлюви все пак има, то това само би показало разнообразието от опостнители в състава на тестото, използвано за източването на съдове от двата района.

Допускането, че „повечето съдове от Балчишкия некропол са изработвани от две (някои гърнета, паници и ведра) или три части (гърнета, кани, стомна, амфоровидна стомна)“ се основава на „различните дебелини на (тези – б.а.) части, установени при някои съдове“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). Гърлата на каните са изработени на ръка, като тяхната симетричност е постигната посредством „бавното движение на колелото“ след тяхното залепяне към тялото (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). Че дебелината на повечето стени на съдовете варира, става ясно и от текста на каталога, в който са приложени метрични (без, за съжаление, количествени) показатели от най-ниската до най-високата стойност, изобщо на стените. Тази информация, обаче, би имала по-голяма достоверност (и приложимост) ако се посочи с какъв инструмент са мерени тези дебелини при целите съдове и най-вече – какво отклонение дава той¹⁷. Последното е от съществена важност при възстановяването на технологичния процес, предимно на каните с високи и тесни гърла, за чиято изработка, оказва се, наблюденията с просто око не са достатъчни.

От приложената в библиографията литература се вижда, че този, изглежда специфично балчишки, технологичен процес не намира прилики сред десетките изброени обекти от територията на Кавказ. Едно интересно наблюдение върху асортимента на кавказките гърнчари, съдейки по материалите от некропола Мокрая Балка от района на Кисловодск (които са използвани и в монографията), показва още нещо – повтарящи се еднакви релефни знаци върху дъната на различни типологични и функционални групи съдове (Малашев 2001, 35, рис. 73-74). При сравнението по този признак се вижда, че върху дъната на общо 42-те кани от Балчик се срещат 12 различни релефни знака, като най-простите от тях – кръгът и вписаният в кръг кръст се откриват съответно при три и два съда (Дончева-Петкова и др. 2016, 108, обр. 32). Останалите десет не се повтарят. Не се срещат освен това нито при гърнетата от чиста глина, нито при тези, изработени от песъчлива глина. Съдейки по тип-хронологичната скала на керамиката (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60), между 681 (точно – и първа година – б.а.) и началото на VIII в. се отнасят три кани. Те са без релефни знаци, различават се морфологично, фактурата им е различна, а украсата на повърхността е: без излъскване, с излъскване и врязани линии, с релефна украса и излъскани линии.

Интерпретацията на всички тези посочени (мними) прилики, разбира се, би имала далеч по-голяма тежест, ако тя е съпроводена и с детайлни непосредствени наблюдения, или най-малкото – с допълнителни приложения в монографията. Отличен пример за тази необходимост е „Много красива, разчупена над гроб № 165 кана, която е възстановена“ (обр. 7 5, обр. 15 1). „По посочените белези (освен, че е красив – б.а.) балчишкият съд се свързва и с кана (могила 2, гроб 3) от далечния Кайбелски некропол, датиран в VIII в., разположен на основната територия, върху която се разселват българските племена на Волга“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 94), на север от северната дъга на полуостров Самарска Лука. Посочената кана (обр. 15 2), освен различно оформеното устие, е изработена изцяло на ръка, произхожда от гроб, който е със съв-

¹⁶ През 1976 С.А. Плетнѐва издава: Хазары, Москва, 93 с.; Введение // Каменные бабы. Каталог. Днепропетровск. С. 3-6; Волоконовский древнеболгарский могильник (С. А. Плетнѐва, А. Г. Николаенко) // СА. № 3. М. С. 279-298; Работы Советско-Венгерской экспедиции // АО 1975 года. М. С. 80-81; Ausgrabungen in der Festung Majaki // Mitteilungen des archäologische Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. Budapest. S. 119-122.

¹⁷ От неудобство не бих назовавала вида на този (медицински) инструмент и основното му предназначение.

сем различна спрямо балчишките конструкция и е от некропол, чиято горна граница излиза и много извън VIII в., както това е посочено и в цитираната от Л. Дончева-Петкова работа на Дмитрий Сташенков (Сташенков 2007, 430).

Отново в непосредствена близост до Кайбелския некропол са разположени и други ранносредновековни могилен гробове и некрополи, част от тях също разкопани от Николай Мерперт. Фактът, че каните от тези гробове (преобладаващо) също са изработени на ръка (обр. 15 3) и всъщност копират салтовски форми, става ясен, освен от непосредствената работа с тях, но от редица публикации, които не са намерили място в библиографията. Но пък данни за тях се съхраняват в същия архив, до който водещият автор на монографията изглежда е имал достъп, ако се съди по вече „цитираните“ за Молдованския некропол материали.

Кайбелската кана е още един пример за етническата свръхинтерпретация на иначе ограничените, в случая с паметниците от Средна Волга – поредните несъществуващи, културни сходства. Тук, както и изобщо в целия текст на монографията, Л. Дончева-Петкова се опира изцяло на мненията на чужди, старателно подбрани автори при определянето на етническата принадлежност. На изследователите с друго мнение (свързани сякаш в общ заговор) тя не предлага собственото си становище, а им внушава некомпетентност, противопоставяйки им други чужди публикации, които непосредствено едва ли познава. Така, при липсата на собствена позиция по проблема, се оказва, че ако се сумират всички изброени в монографията „правилни“ мнения, то прабългарите в източноевропейското степно пространство през VII и VIII в. заемат на север териториите между Среден Днепър и Средна Волга, а на юг – до Долен Дон, Долен Кубан и западния бряг на Каспийско море. В тези територии те имат различен погребален обред – трупоиизгарят се, трупополагат се, имат различен състав на гробния инвентар и за тяхното „присъствие“ свидетелстват различни по своя характер източници, от които в монографията (обективно) приложените археологически са най-малко.

Обратно на палубата на Арго! От сензационно откритата прабългарска Колхида към Долен Дунав. Озоваха се веднъж на високото плато, северно от съвременния Балчик, най-малко 15 от новодошлите прабългари умират (7,28% от разкритите гробове) за съвсем кратък период от време. И всички те са положени с най-малко един предмет, който се явява хронологичен индикатор за *terminus ante quem*. Че за някои от тях това се е случило точно през 681 г., се опитва да ни убеди хронологичната скала на металните и стъклените предмети (Дончева-Петкова и др. 2016, Обр. 59). Особено интересно е как при затворен комплекс, какъвто е гроб 148, едни предмети датират времето на това погребение в 681 г., а металното копче от същия гроб в хронологичната скала е поставено в 750 г. Освен ако за тези 70 години разлика езичникът не е починал два пъти.

В близо 10 свои публикации, издадени за период от едно десетилетие до появата на монографията, Л. Дончева-Петкова повтаря многократно едни и същи аргументи за началната дата на Балчишкия некропол. За този не малък период от време тя внася незначителни корекции и прилага някои нови аналогии, предимно от Гърция и, най-сетне, след Кавказ и Крим – от България.

„От съществено значение за датата на некропола“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 134) са няколко токи, които спадат към групата на т.нар. хералдични украси, чиято употреба по презумпция, без това да е изрично споменато в текста, завършва в различните региони около края на VII – края на VIII в. Всички тези токи, които авторът определя като византийски или техни подражания (деривати), са намерени в гробове с кремация в ями и не носят следи от горене (виж обр. 9 I). Всички те, освен че са само единични части от коланни гарнитури, са претърпели ремонт и са деформирани (кръстовидната тока от гроб 185 – виж Грозданова 2017, 94) (обр. 8), счупени (токата тип „Коринт“ от гроб 119 – виж Инкова 2017, 94) (обр. 6 2), а може би и с липсващ щит (В-образната тока от гроб 243 – обр. 9 I). Отсъствието на следи от горене означава, че те не са били част от принадлежностите към костюма, с който мъртвите са били полагани на кладата. И представянето им в текста като част от облеклото (Дончева-Петкова и др. 2016, 131) е съмнително. Откриването на повечето от тези токи при устията на ямите предполага, че те са попадна-

ли там след запъването на гробното пространство със съдържимото от кладата. Следователно те са поставени там като гробен дар. Обезличени или износени, счупени или излезли от употреба са и повечето метални и стъклени предмети, чиято най-вероятна функция е на апотропеи. Такива са включително и пробитите антични монети от гробове 105 и 198 (Дончева-Петкова и др. 2016, 129). Би могло да се мисли, че пред нас се разкрива една специфична характеристика на обряда, която се среща и във всички други биритуални некрополи, и която включва поставянето на излезли от употреба предмети. Счита се, че освен метални и стъклени такива (последните без съмнение са анахронизъм) в гробовете са поставяни и съдове, които, след продължително използване, са излезли от ежедневния бит, или пък са били специално направени за нуждите на обряда. Известен в това отношение е примерът с разположения съвсем близо друг биритуален некропол при с. Топола, чиито разкопки в последните години се подновиха, отново под ръководството на проф. Л. Дончева-Петкова.

Ако се абстрахираме от горе казаното и приемем, че въпросните части от коланни гарнитури се явяват надеждни хронологични индикатори за началната дата на некропола, най-сигурни сред тях би следвало да са токата тип „Коринт“ от гроб 119 (обр. 6 I) и кръстовидната тока от гроб 185 (обр. 8). Последната всъщност се явяваше до неотдавна единственият предмет, който се сочеше в доказателство на това, че първите гробове в некропола са оставени точно през 681 г., а самият некропол, дебело подчертано, беше определян като „най-ранният“ (Дончева-Петкова 2009, 83). Сега „най-ранният“ отпада, независимо, че в сравнителната база, която е ползвана при обобщаващата публикация, предшестваща монографията, принципно нова информация не е постъпила.

Авторовата намеса в „спора“ (кавичките мои – б. а.) за датировката на кръстовидните токи между Медхилд Шулце-Дьорлам и Александър Айбабин звучи така (маркирана в прибавен от мен курсив): „Според класификацията и приведените примери на М. Шулце-Дьорлам малките кръстовидни токи са обединени в тип D 22 и се датират в първата до ранната втора половина на VII в. (Schulze-Dörrlamm 2002, р. 192-193, Tail. I). Появата им се свързва с времето на император Ираклий (610 – 641), с монета от чието ранно управление (610 – 614) са открити на о-в Самос. Авторката с основание не е съгласна с предлаганата от А. Айбабин дата – началото на IX в. (две токи от Херсонес произлизат от гроб с монета на Лъв V – 813 – 820 г.), *защото всички други находки от типа подкрепят предложената от нея датировка*“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 138). Запознатите с проблематиката и особено с монографията на Шулце-Дьорлам, сами биха могли да забележат, че „позицията“ на Л. Дончева-Петкова е преекспонирана, по обективната причина, че такъв спор не съществува, най-малкото в тези страници, които заедно с автора си са некоректно цитирани. Онова, което Шулце-Дьорлам пише е, че: две токи от тип D 22 са намерени в гробница 18 в Херсонес, освен с посочените монети, и с още една тока от тип D 25. За да поясни контекста на тези находки, тя цитира (достоверно) в бележка под линия 835 публикацията на Айбабин, издадена през 1982 г. И допълва, че монетите не могат да са част от този контекст, заради тяхната по-късна дата (Schulze-Dörrlamm 2009, 197). От погледа на запознатите непосредствено с работата на Шулце-Дьорлам едва ли би убегнало и нещо друго, с което и започва дискутираният пасаж: „съществува само едно свидетелство, което неоспоримо доказва, че токите от тип D 22 са били носени и през втората половина на VII в. и това е гроб 1 от катакомба 257 в Ески Кермен“ (Schulze-Dörrlamm 2009, 197), който е разположен непосредствено до входа на катакомбата и токата от тип D 22 е намерена *in situ* в поясната област на погребания.

Нека припомним, че самата Л. Дончева-Петкова намира за основателно да конкретизира началната дата на некропола при Балчик „в първите десетилетия на българската държава“ именно според откритата в катакомба 257 кръстовидна тока, защото в същата каткомба е намерена и монета на „победения от хан Аспарух император Константин IV“ (Дончева-Петкова 2009, 83). Контрааргументи на това заключение и на подходът, използван, за да се достигне до него, вече са изказани (Komatarova-Balinova 2016, 270). Те се основават на данните, че катакомба 257 не е затворен комплекс и кръстовидната тока и монетата на Константин IV принадлежат към

материалните следи от погребения, които са разновременни (Gavrituchin 2008, 77-79, fig. 19). Към така изложените данни следва да се добави още нещо. Византийското в тези токи, освен технологията, формата, а при някои – и украсата, е и устройството за закрепяне към ремъка. При всички, ясни от монографията на Шулце-Дьорлам примери (неизвестно защо Л. Дончева-Петкова е посочила само два от тях), произведените във византийски ателиста кръстовидни токи закрепянето е осъществено чрез петлик (Schulze-Dörrlamm 2009, 193-196). Същото закрепяне имат и византийските кръстовидни токи от Крим (Айбабин 1990, рис. 41). Следователно кръстовидната тока от Балчик със своето закрепящо с шипове устройство се явява уникална находка (в истинския смисъл на това определение), както за културно-историческото пространство на ези-ческа България, така и за византийския свят, с чиито предполагаеми ателиста тя засега не може да се свърже. От тук би могло да се допусне, че тя, подобно на токата тип „Коринт“, също е дериват.

Приведените аналогии на токата тип „Коринт“ отново са многобройни, особено информативни сред тях са примерите от Гърция. Посочените железни екземпляри, открити при разкопките на Коринт (Дончева-Петкова и др. 2016, 137) не са неизвестни, не са и необичайни, защото именно там е центърът, с който се свързва първоначалното разпространение на модата. Напълно очаквано е и първите подражания да са изработени на същото място или в близък до него център. Подобна е ситуацията и на Крим.

От цитираните многобройни примери (особено ако те са достоверно приложени) става ясно, че всички тези токи, освен че имат широко разпространение и са „известни от Турция, Сирия, Крим, Хърватия, Унгария, Италия и т.н.“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 135), имат и достатъчно широки хронологически граници, които на Крим достигат до края на VIII в. (Nalbani 2005, 666). Не става ясно обаче, с какво всички тези изброени аналогии допринасят за това началната дата на Балчишкия некропол да се стесни до първите десетилетия от съществуването на българската държава и дори с първата година на нейното основаване.

Археологическите аргументи за това твърдение имат съвсем умозрителен характер и в изложението, след обширния обзор на аналозите, са представени в следната последователност: „Въпреки основателните мнения, че токите могат да се носят дълго след датата на тяхното производство, разгледаните екземпляри от Балчишкия некропол подсказват, че не произлизат от завзетите територии на Малка Скития, където животът в ранновизантийските крепости прекъсва в първите десетилетия на VII в. (Плетньов 2008, 26-29, 56-74 и цит. лит.) и където при досегашните проучвания токи тип „Коринт“ не са засвидетелствани. Те *най-вероятно* (курсивът мой – б. а.) са донесени в края на VII в. от техните притежатели“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 139). С това се слага краят на археологическите аргументи. След тях започват историческите реконструкции и добре познатите пасажки от „Хронография“ на Теофан Изповедник, които всъщност са тези, които и „определят“ началото на „Прабългарския некропол при Балчик“ през 681 г.

Доколко всички тези аналогии и аргументи са достатъчни при опитите да се определят „фазите в развитието на некропола“, които на общия план са показани чрез различно оцветени петна (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 61) и валидни ли са те при разработването на тип-хронологичната скала на керамиката (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60), особено в нейната хронологична част – нека това решат „бъдещите проучватели“. Към тях се обръща Л. Дончева-Петкова в заключителната част на монографичното си изследване, за да продължат те нейните усилия. Вероятно те „ще се насочат и ще търсят подобни паметници както в Кубано-Черноморската област, така и в териториите на съвременна Украйна и Молдова“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 171).

По-скептично настроените сред тях, може би също след дълга работа, ще се усъмнят в мита за прабългарската Колхида. И това съмнение едва ли ще им бъде простено. Вероятно тук е мястото да се спомене, че за последния половин век след издаването на „Ранни тюрки на Северном Кавказе“ на Я. Федоров и Г. Федоров, с която започва заключението на монографията, е натрупана значителна по обем литература. И нито един от съвременните изследователи на т.нар. кавказка проблематика не е сред адептите на замисления в средата на XX в. Кавкази мит (виж например Kazanski, Mastukova 2003).

Разработването на неговия български вариант, колкото и оригинално да звучи то, за края на второто десетилетие на ХХІ в. е анахронизъм. След неимоверните усилия и продължителен труд (включително и на „постоянния, ентузиазирания“, но най-вече – „сам“ – екип на терена) „Прабългарският некропол при Балчик“ ни връща обратно в средата на 70-те години, при концепциите на Живка Въжарова. Защото и тук формирането на държавата и нейната самостоятелна култура са сведени отново до формулираните от Въжарова два съвсем прости процеса: придвижването на население от едно място на друго и запазването на неговата материална култура в новите земи. Ясната последователност на тези процеси, за онази, вече изживяна, епоха сега „възкръсва“ с нови „аргументи“ и изводи, които всъщност са взаимно изключващи се. От тях най-запомнящи в заключението на монографията са: че „обективните данни“ свидетелстват за едно население, което още на Северен Кавказ е „преминало към уседналост“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 167), но началото на българската култура с „основание“ се „свързва с паметниците от групата Сивашовка“ (Дончева-Петкова и др. 2016, 170), която без съмнение е оставена от номадстващо население, и то в степите на Северното Черноморие; че дошлите при Балчик от Кавказ прабългари-земеделци са запазили все пак спомена за онези минали времена, в които са номадствали неизвестно къде, защото са продължили да почитат коня като свещено животно и по тази причина в Балчишкия некропол липсват коне (Дончева-Петкова и др. 2016, 172); че те, бидейки земеделци, са донесли със себе си, освен почитанието към коня, още частите от хералдични коланни гарнитури, чиито аналогии, обаче, произхождат не от териториите, в които се търси Велика България или древната прабългарска Колхида, а от днешните територии на Албания, Гърция и Сирия; че в придвижването си на запад те са увлекли след себе си и местно население, свидетелство за което са (не)съществуващите аналогии на съдове от Пастирското градище, а самото то, в последната страница от заключението, е преместено от малкия приток на р. Тясмин на р. Днепър (Дончева-Петкова и др. 2017, 174). И много други, и много други.

Независимо от идейния си досег с „демона на Косина“, ако се върнем към метафората на Флорин Курта, „образът на прабългарина“ в монографията на Живка Въжарова изглежда по-достоверен, вероятно защото тогава и „лицето на демона“ не е било толкова силно изкривено.

Ходът и продължителността на Косиновата „историческа неизбежност“ са непредвидими. От „бъдещите проучватели“ зависи дали, стъпили на вече публикуваната емпирична база, те ще я използват рационално, или ще доразвият един мит. Или абсурд.

Изказвам своята признателност на Алексей Пянков и Инга Дружинина за предоставените трудно достъпни архивни материали и литература, за многобройните консултации, продължили в периода 2012 – 2014 г., но преди всичко – за отделеното от тях време.

“The Protobulgars” at Balchik and the nomads in the field of “the Protobulgar” archaeology

Evgenia Komatarova-Balinova

Amicus Socrates, sed magis amica veritas

In the mid-19th century, while Romanticism in Europe was going through its final decades, an explorer was born in Eastern Prussia. His views, by virtue of “historical inevitability” would have a considerable impact on European archaeology of the following century. In a few remarks, Gustaf Kossina’s biographers present to us a controversial persona who led a complicated life, and those who analyze his work add the peculiar, provocative and polemical manner of his expression (Veit 2000, 40-42). Few of his contemporaries remained indifferent to his written work, and even one of his most distinguished ideological opponents – Sir Gordon Child – was of the opinion that there was no other person so memorable in German archaeology, whose contributions could be compared only to those of Oscar Montelius (cit. after Veit 2000, 41).

Apart from being among the founders of the culture-historical school with his concept of “cultural provinces”, Kossina and his work are most often referred to as an example of political (mis)use of archaeology in the times of National Socialism and other totalitarian regimes.

Over a century after the publication of one of his most popular monographs, Kossina is remembered by present-day generations mainly with one of the points of his concept: “Sharply defined archaeological cultural areas correspond unquestionably with the areas of particular people or tribes” (Kossina 1911, 3), which in turn correspond to historically documented (ethnic) communities¹.

Until the turn of the 21st century, quite a few representatives of European archaeology invested efforts in liberating it from “Kossina’s demon” (quot. after Curta 2008, 163). By using concrete archaeological material as proof, Sebastian Brather made an attempt to separate archaeological from historical knowledge and this led him to the conclusion that the establishment of “ethnic identity is beyond the possibilities of archaeology” (Brather 2002, 175)².

Not long after Kossina’s death, his demon, if we use Curta’s metaphor, began to possess various “individuals” who, in the countries of Eastern Europe turn out to be the founders of the so-called archaeological history. Its followers, especially in the then-Soviet Union, considered archaeology as an auxiliary historical discipline whose main task was to “reconstruct historical past in all its aspects” (Клейн 1993, 39). Among the trademark characteristics of archaeological history are the rudimentary conceptual apparatus and the methodology borrowed mostly from other branches of history – e.g. source analysis and ethnography (Клейн 1993, 39). The roots of archaeological history are usually traced back to the pre-Revolution period, when Alexander Spitsin started mapping different types of earrings originating from early medieval graves, in order to identify the tribes mentioned in “Повесть временных лет [Povest’ vremennykh let]”. In this manner he, almost simultaneously with Kossina, put forward the hypothesis that the mapped cultural areas corresponded to the ethnic communities that inhabited them (Кыпра 2009, 33).

Mainly in the period of the 50s-60s of the 20th century, the so-called archaeological ethnogenetics developed as a branch of archaeological history. It reached its prime with the archaeological research of Scythians and Slavs. Related to it is the wide use (in the second half of the 20th century, well beyond the borders of the Soviet Union) of the term “ethnic significance of cultural similarities” (Клейн

¹ A comprehensive review of the relevant bibliography, including an analysis of Kossina’s theories can be seen in: Trigger 1980, 25; 1989, 76-78, 157; Veit 1989, 35-56, Arnold 1990, 464-478, Кыпра 2009, 32-37; Hakenbeck 2016, 11-14.

² More on the discussion Curta – Brather on this problem see in: Curta 2008, 163-173.

1993, 43). There are a number of main tasks for the “archaeologists of ethnogenesis”: establishing the emergence of archaeological cultures, their genetic connection (which is also a genetic connection of the ethnos), their decline and transformation in new ethnos. In this sense, the components of each culture are understood as ethnic indicators (Клейн 1993, 44), and are used for the outlining of different ethnic areas. Again in that time, through the sanction of the Soviet national policy, another concept started developing which, in time, would reach the same mythological dimensions as the legendary tale of the Argonauts and the Golden Fleece. Two are the main “plot lines” which formed the so-called Caucasian myth of early medieval archaeology: the first one is that the region of Northern and Central Caucasus was inhabited by a homogenous ethnic community whose roots can be traced back to prehistory, and the other – that amidst this monolith group of people should be sought the *direct* ancestors of a number of cultures (Gadjiev, Kohl, Magomedov 2007, 122-124). Among them, as it shall be discussed below, is also that of the First Bulgarian Kingdom.

In the 70s of the 20th century, when “the meltdown era” started in the East and “the material form of artefacts started losing its historical content” (Клейн 1993, 36), a wave of “new archaeologists” came from the West and reached as far as Central Europe. Again at the same time, an impressive monograph appeared in Bulgaria – “Slavs and Proto-Bulgarians according to cemeteries data, 6th – 11th century”. According to the author, Zhivka Vazharova, the book had a single main goal – to solve “by means of archaeology” “the problem of the ethnogenesis of the Bulgarian people” (Въжарова 1976, 5). Her theoretical concepts involved the statement that “a certain archaeological culture can expand or disintegrate into a number of related cultures... to mix with or even be assimilated by other cultures, *but in any case* it reflects the life of the ethnos that represents it” (Въжарова 1976, 5). Thus, repeating Kossina on the one hand, and the Soviet “ethnogenesis archaeologists” on the other, Vazharova illustrated to us (or herself) this genesis as a result of two very simple processes – the movement of population from place to place, and the preservation of its material culture in the new lands. In this way, the protobulgars turn out to be representatives of the Saltovo culture, since they carry the Saltovo ceramic tradition and burial rites, and the Slavs, if we follow Vazharova’s logic from her other works (Въжарова 1986, 8-15), bear the Central Moldovan Hlincha-1 culture, as it is assumed that in their movement towards the Lower Danube, the protobulgars passed also from today-Moldova’s lands and took with them the local Slavic population on the way³. The routes of this movement are considered mainly through the much repeated historical record, most often “Chronographia” by Theophanes the Confessor, quoted from a translation.

Four decades later, another impressive monograph was presented to the attention of Bulgarian and foreign academic community. It was dedicated to an undoubtedly interesting monument which, according to the main author, was “one of the few archaeological testimonies confirming the data from written sources (*especially that by Theophanes – my note*) related to the beginnings of the Bulgarian state” (Дончева-Петкова et al. 2016, 174).

“The Protobulgar necropolis at Balchik” is only the second monograph that shed light on the results from long-lasting excavations since 1948, when the study of this group of early medieval monuments started, and in that sense, it is a delightful precedent for Bulgarian early medieval archaeology⁴.

Its many positive highlights include the solution to the important problem of the beginning of Bulgar culture as a natural continuation of the culture of the population in the Kuban-Black Sea area (Дончева-Петкова et al. 2016, 169). They also include the settling of other crucial issues, such as: the origin of burnished pottery in the area outlined by the Middle Dnieper to the west, until the Middle Volga to the east, and the Central Caucasus to the south, as well as the establishment of direct continuity in the elements of burial rites in the said lands for a period of around 500 years

³ This concept by Zhivka Vazharova is not original either, as it is based on the hypotheses of Svetlana Pletnyova (Плетнёва 1967, 188) and Maria Comşa (Comşa 1972, 9-28).

⁴ I am grateful to the director of excavations Lyudmila Doncheva-Petkova for the fact that in the period 2004-2008 I was part of the “persistent, enthusiastic team which alone (quite alone – my note), without any noise or showing-off” (Дончева-Петкова et al. 2016, 9) conducted the excavation, and had the opportunity “to carry out the graphic documentation of most of the graves” (Дончева-Петкова et al. 2016, 9).

(half a millennium): from the beginning of the 5th to the 9th century. The discussion of these issues occupies a considerable place in the monograph. One can even say that the total amount of information dedicated to the necropoleis of the Kuban-Black Sea group, also known as Northern Caucasian group, is approximately equal to all works published on the same topic (including those missing in the bibliography) for the last century, and that number includes also a recently defended dissertation (Успенский 2015).

Following the structure and contents of the monograph, the discourse below will introduce some clarifications to the established facts and the grounds for their interpretation, as well as their cultural and ethnic attribution, with no intention whatsoever to overshadow or diminish the value of the monograph's achievements.

From the early medieval necropolis at Balchik (fig. 1) 290 graves are known, 206 of which were studied by the expedition directed by Prof. Lyudmila Doncheva-Petkova. The published plan (Дончева-Петкова и др. 2016, 13, Обр.5) reveals that some of the burials are cremation graves (119 or 57,76 %), while others are inhumations (87 or 42,23%). Both types are relatively evenly distributed, so there can hardly be established, or at least declared with certainty, any actual patterns in terms of layout, as long as only the southern border of the necropolis is clearly determined.

Similarly to many other early medieval biritual cemeteries, the burial structures hosting the cremated human remains and grave goods were "cremation in pits and chambers" mainly (Doncheva-Petkova et al., 2016, 14). Their depth varies and the published plans show that they were all dug into the soil (fig. 2) (Doncheva-Petkova et al., 2016, Figs. 8, 9). No special device was used, and the depths were measured from the level of the modern surface, which was levelled many times during the construction of the airport landing strips. As the construction activities changed the original surface numerous times, it was not possible to document the level of the ancient surface from which the pits were dug in.

It has been correctly recorded that the outlines of the burial structures are difficult to define because of the characteristics of the area and that the pits containing the cremated bones are very shallow and dug completely into the dark soil. For that reason, the shape of the pits was defined according to the scattered bones (Дончева-Петкова и др. 2016, 17). The pits with "well defined plans" (my quotation marks) are elliptical, rectangular, round and square in plan as it is diligently illustrated by Table 2 (Дончева-Петкова и др. 2016, 17). Their total number is 79. However, there are significant discrepancies in the recording of burials of a certain size and "plan" with quite different position of the bones. These include the following burials with an elliptical plan of the grave pit: 118, 143, 144, 150, 158, 183, 200, 202, 210 (Tables: LXXVII, C, CI, CVIII, CXVI, CXLVI, XLVII, CLXXI, CLXXXI); burials with a rectangular plan of the grave pit: 165 (fig. 7), 177, 267 (Tables: IV, CXLII, CCXLVIII); burials with a round plan of the grave pit: 146 (Table IV, CIII); burials with a square plan of the grave pit: 199 (Table CLXVIII). The relative share of the above mentioned graves is 19% and their exact number is 15⁵.

Even a quick glimpse of the photos, the plans and the drawings confirms that the shallow pits with their small capacity are not large enough to host the cremated bones and grave goods. This can be the reason they were dispersed outside the mouth of the pit on a surface larger than that of the pit, which narrows considerably at the bottom. Therefore, the plan of this "dispersal" of cremated bones does not reflect the actual shape and size of the grave pits with cremation burials⁶.

⁵ The field record for the period 2004-2008 kept in the archive of the National Archaeological Institute with a museum-BAS provide quite a different information about the shape of these pits. According to this record, at least 15 cremation burials were in pits whose shape is described as "undefined" or the outline is not described at all. The "oval" pits are related to burials NN 129, 130, 132, 158, 183, 218, 225, 246; the "rectangular" – to burials NN 157, 165 (fig. 7), 178, 182, 254; the "round" – to burials NN 168, 187. The shape of some of the pits was defined in the field record as round and in Table 2 of the monograph as oval (e. g. burial N 129) or pear-shaped (burial N 158), whose shape was also transformed into oval.

⁶ The cross-sections of all pits with cremation burials are not real because they do not reflect actual cross-sections of burial structures. For that reason they are missing in the photo documentation and the colour illustrations.

It is believed that the orientation is one of the most conservative elements of the burial ritual because it is “an evidence for established religious beliefs for any length of time” (Дончева-Петкова и др. 2016, 43). The orientation of the cremation burials in pits and chambers is summarized in a table and in a diagram (Дончева-Петкова и др. 2006, Табл. 3, Обр. 10). “The desire to document the exact orientation of each burial” (Дончева-Петкова и др. 2016, 43) excludes square and round in plan structures, reducing the total number of the grave pits to 102. Despite the diligent research effort, the text does not provide detailed explanation of the method used to document the orientation of each burial. To some extent, it is possible to guess that it was determined according to the “longitudinal” axis of the grave pit (Дончева-Петкова и др. 2016, 18). This offers a possible explanation why the “elliptical” and “rectangular” in plan pits were found mainly in the North-South sector. Certain confusion is caused by the fact that burials of similar shapes, sizes and plan, which are the most numerous – the elliptical and the “elongated axis”, have a different orientation. This is best illustrated by burials 95 (fig. 3) and 96 (fig. 4) as visible in the general plan (Дончева-Петкова и др. 2016, 302, 303, Обр. 5, Таблa LXII, LXIII). Here, the ceramic vessels are the only artifacts which “look towards” the directions corresponding to the “precisely directed orientation”. The same principle has been used to define the orientation of other cremation burials in pits, which is also clearly illustrated by the documentation (see for example fig. 5). Of course, the direction in which the vessels are slanting was hardly a result of a ritual activity. Since no correlation table is available, the comparison between the information provided by Tables 2 and Table 3 allows to reach another conclusion, namely that the pits of undefined shape (burials 184 and 189), the cubic chambers (burials 226 and 281), the chambers with undefined plans (burial 85) as well as the “square and undefined plans” of the “special” burials 149 and 272 have also had north-south orientation. This suggests that the assemblages whose orientation can be regarded unreliable constitute at least 24% of all 29 burials, and this is the documented situation not in the North-South sector only.

In the context of all other biritual cemeteries, in the Dobrogea region mainly, the parallels of “the cremation burials in pits” from Balchik are listed in a paragraph (Дончева-Петкова и др. 2016, 20), probably because for the leading author of the monograph, the discussion on revealing “the secrets of biritualism” seems more important. Following the waves of Argo, the area of its formation is sought on the mythical Caucasian territories, the Eastern Black Sea and the Lower Kuban River. The publications of Kamen Klisuranov on the comparative analysis of the cremation burials in the steppes of Eastern Europe and the Lower Danube are the only correctly referred to sources among the diverse but regrettably very short and incomplete list of references (Клисуранов 2013, 113-124). The same refers to Nurbii Lovpache’s publications on the location of the ceramic vessels in the burial ritual of the *Addigas* (Ловпаче 1984, 128-146). Based on the first publication, L. Doncheva-Petkova stated that “there is no information about reliable cremation burials made by the Turkic people dated back to the 6th-7th century” (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). In fact, a considerable part of the cremation burials in Abrau Durso is related to the migration of the Turkic groups to the Western Caucasus in this period (Дмитриев 1978, 48-49; Джигунова 2000, 7).

The definition of the Kuban-Black Sea group of cemeteries (fig. 10) as a starting point for the formation of biritualism is based on Alexey Pyankov’s statement that “there is information about a hundred medieval cemeteries yielding cremation burials in this region at the end of the 20th century” (Пьянков 2002, 13; Дончева-Петкова и др. 2016, 21. бел. 22). Apart from the fact that most of them were not published, on the next page of this very short report the author states the following: these cemeteries are dated back to the 8th–13th century, they are divided into two chronological groups and they are “left by different tribes” (Пьянков 2002, 14). It has to be mentioned that some of the cemeteries were flat and the others yielded cremations in urns with a subsequent burial in a tumulus (Успенский 2012, 389).

At present, information, although incomplete, is available about 43 cemeteries out of the “hundreds”. The relative share of the cemeteries from the First Chronological group 8th–10th century is only 23% (or a total of 10) (Успенский 2012, 388). Two of them – Borisovo (fig. 10 13) (Саханев

1914) and Durso (fig. 10 7) (Дмитриев 1979, 52-57; 2003, 200-207) are partially published. The statement that this is a biritual cemetery, or more precisely, a sector of the cemetery with burials made according to two different rituals has to be accepted with skepticism because the cremation burials excavated at Borisovo in 1913 were not drawn on the general plan. The reference to a publication about the pre-Saltovo and Saltovo chronological levels in Eastern Europe states: "A. Komar also points out to the fact that the cremations and inhumations burials in the early phase of the cemetery are contemporary" (Дончева-Петкова и др. 2016, 21). In fact, in the quote, with incorrectly referenced pages, Alexey Komar literally stated in two consecutive sentences that only two cremation burials (NN 28 and 47) were contemporary to the inhumation burials based on the B-shaped belt-buckles found there. However, these two burials, do not confirm the practice of biritualism; they confirm the "smooth change of the inhumation ritual with cremation ritual", which was the only practiced in the late phase of the cemetery (from the so-called Khazar period – *my note*) (Комар 1999, 133). In Igor Gavrituhin and Alexey Pyankov's publication, quoted many times by L. Doncheva-Petkova, on the same page she refers to in her article, the authors have stated quite clearly in Russian that the introduction of this ritual on the territory of the Northern Caucasus "has no local origin" (Дончева-Петкова и др. 2016, 21; Гавритухин, Пьянков 2003, 195). Therefore, there is no reason for trying to trace back "the traditions" (my quotation marks – *author's note*) of its practicing to the early 5th century based on fragmentary information, which is incorrectly referred to. Some of the researchers who studied these cemeteries, such as the well-known cemetery at Leninahabl, Krasnodar region, point out that there are two assemblages that can be dated back to the 5th – 7th century, one of which is a cenotaph. Researchers argue that their "genetic" relationship with the latest cremation burials in urns dated back to the 12th century is problematic, not only because the grave goods date back to various periods but also because of their different burial ritual (Носкова 2002, 172-173). There is not sufficient information about the 5th-7th century because although the written sources throw light on certain political events, "they do not provide enough information about the migration of groups of people in the Northern Caucasus, especially in its western part" (Носкова 2002, 169)⁷.

A number of elements of the ritual in the cemeteries with cremation burials of the Kuban-Black Sea group dated back to the 8th – 10th century remain completely unknown to the Lower Danube. These elements comprise the deliberate fragmentation of the objects used as grave goods, their placement at the funeral pile together with the human remains and the considerable number of cenotaphs (Гавритухин, Пьянков 2003, 195). The complete lack of animal bones has to be noted as well (Успенский 2015, 148).

Without any evidence, it has been claimed that "the incomplete information provides ground to believe that both inhumation and cremation burials were also practiced in the 7th-9th century in other cemeteries (like Borisovo, Dyurso, Moldavanskoe, Vosmaya Shtell, Kazazovo II)" all of which are situated in the region of Krasnodar (Дончева-Петкова и др. 2016, 21). However, the presented finds from Moldovanka (unpublished and with incorrectly cited year) (Дончева-Петкова и др. 2016, 21, бел. 20) do not provide a chronological marker pointing to a date preceding the mid 8th century (fig. 10 12). Also, the distance between the only inhumation burial N 28 and the rest of the cremation burials is rather big by the general plan kept in the same archive of Victor Tarabanov (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1 14148, Илл. 1; Р-1 14149, Илл. 365, 366)⁸. Specifically, the belt buckles with an open-work design are among the earliest artifacts from Moldovanka cemetery. Such belt buckles were found in assemblage № 25 (defined as cenotaph) (Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 7 16-18) and in burial № 23 (fig. 11) (Тарабанов 1989, Архив ИА-РАН, Р-1, 14149,

⁷ For some unknown reason this information is not shared and Lyudmila Noskova's publications are not listed in the bibliography.

⁸ The director of the excavations has written by his own hand on the general plan: "Кр. АЭ 89 (Krasnodar archaeological survey – my note), the village of Moldavanskoe, flat cemetery with cremation burials".

Илл. 269, 272)⁹. They are defined as Tepsen type or Type 2a in the above mentioned Alexey Komar's publication, "well-known" to L. Doncheva-Petkova. These belt buckles are diagnostic for the Stolbishte–Starokorsunska horizon (named "Early Saltovo" as well) and are dated back to 740-770 (Комар 1999, 123, 132, табл. 2 11-12). The date is supported by the W-shaped pendant with zoomorphic decoration as well as the iron fibula, based on their parallels from Borisovo, Kazazovo II, Sukhaya Gomolsha and Topoli (Пьянков 1990, 163).

The direct contact with the record from the archaeological excavations at the Moldovanka cemetery allows to note additional observations about the typical features of the burial ritual, such as the extremely low number of ceramic vessels among the grave goods. The Crimean imported ware comprises a significant share (known also as *baklinski* jugs after the name of the production center) together with the typical Saltovo vessels. The technological typical features of these jugs differ significantly; one such feature is that they were thrown. They were yielded by the Moldovanka cemetery (fig. 13) as well as by the Skalistoe cemetery on the Crimea and the only reliable biritual cemetery at Krasnaya Gorka, Kharkov region, Ukraine, to which little attention has been paid. The introduction of the Crimean imports in Moldovanka can be dated back to the second half of the 8th – the early 9th century based specifically on the parallels from Krasnaya Gorka and Skalistoe (Аксенов, Михеев 1998, 344-357; Аксенов 2003, 182; Веймарн, Айбабин 1993, 191). At present, there is not a single publication, especially by the researchers who excavated the Moldovanka cemetery, which dates back its beginning within the broad frames of the 7th century (in addition to the archive finds see also: Пьянков, Тарабанов 2004, 281 and ref.).

Kazazovo II cemetery is defined as completely Saltovo related and single ritual cremation burial cemetery (fig. 10 20) (Пьянков 1990, 158-165; Пьянков, Тарабанов 2008, 277). 130 burials were excavated there. It is especially interesting that there is a high relative share (40.6%) of the cremation burials in urns. The ashes were put in turned pots made of sandy clay and covered with incised decoration (Успенский 2015, 137). These burials are related to a time span and space that can hardly be linked to Slavic groups of people since these elements of the burial ritual are also regarded ethnic markers.

Vosmaya Shtell cemetery (fig. 10 4) also yielded cremation burials in pots dated back to the same period, but it is not possible to make firm conclusions about the plan of the cemetery because the site is significantly damaged. To what extent it was a "biritual" cemetery is implied by the fact the 25 cremation burials are contemporary to 12 inhumation burials but the latter were horse burials (Пьянков, Тарабанов 2008, 277)¹⁰.

The disparities, omissions and factual errors in the "references" raise many questions about the intentions of the authors of the monograph "The Protobulgar Cemetery at Balchik". The leading author has either chosen a selective approach to the sources to support a pre-established thesis or has not read the referred publications thoroughly. It is also possible that, similarly to some of the medieval analysts, she transmits information from the only source she has read, which she prefers to present as anonymous. In any case, all conclusions based on such "information" can hardly be considered reliable.

Of course, the discussions of the above issues among Bulgarian specialists did not start with "The Protobulgar Cemetery at Balchik". The "Caucasian Connection" (my quotation marks – *author's note*) is not a fresh or original concept and for unknown reasons, was not presented in the first summarizing publication following the end of the excavations. At the time, a completely different statement was presented on the pages of *Arheologiya* magazine: "The famous cemeteries with cremation

⁹ The publication of facsimiles of the archaeological record of the excavations at the Moldovanskoye cemetery was carried out with the knowledge and with the written permission of P. Gaidukov, Deputy Director of IA-RAS and U. Yuchkarov, Head of the Archive of IA-RAS, permission outgoing № 14102/5475-462 of the Office of IA-RAS. A copy of the permission was lodged on 17.03.2017 at the Academic Secretary of NIAM-BAS. The date on the photocopies I have made at V. Tarabanov's archive is 23.06.2009 and they were registered at the Academic Secretary of IA-RAS. I would like to express my gratitude to the colleagues who contributed to their publication!

¹⁰ The referred publication is listed in the bibliography.

burials on the territory of Russia and Ukraine are quite different and even not contemporary. This refers to the cemeteries in the Kuban area (e. g. Durso, Kazazovo II, Perekupski (the correct spelling is Psekupski – *my note*), Moldovanka and the earlier Borisovsky). They are also different in regard to our cremation burials. There is no information about biritual cemeteries on these territories similar to the cemeteries on the Lower Danube“ (Дончева-Петкова 2009, 84). Consequently, we are faced with a phenomenon in the Bulgarian Early Medieval Archeology: the results from the study on the same sites and the same list of publications related to these sites in 2009 and 2016 are presented in two completely different ways, one of which certainly does not correspond to the objective truth. Moreover, the information in the earlier publication is presented relatively precisely in contrast to the information in the monograph. This is despite the latter referring to a considerably more extensive list of sources containing additional (almost) 20 titles. This rightfully raises the question about the two main sources of information in both cases, of which the first one is more reliable.

In the several editions of his monograph “The Protobulgars in the 5th – 7th century”, Rasho Rachev also considers the possibilities for a comparative analysis between the “Cemeteries on the Caucasian Periphery of the Steppes” and those in “the Northwest Caucasus” (Пашев 2005, 146-153). The Borisovo cemetery is among these. “The burial chambers typical of the Caucasian tradition made of stone slabs”¹¹ (Пашев 2005, 151) have a high relative share regardless of the practiced burial ritual. In contrast to the Balchik chambers with cremation burials, which are cubic-shaped predominantly, the ones from Borisovo are predominantly elongated rectangular in shape. Hence, their elongated axis could be considered reliable, especially when it is used to determine their orientation. The orientation is north-south mainly as it is pointed out by L. Doncheva-Petkova, with deviations to the west and east (Саханев 1914, 142), “because it is similar to the chambers on the Lower Danube” (Дончева-Петкова и др. 2016, 24). However, these words can hardly be attributed to V. Sahanev as it is suggested by the text, because at the time when the monograph about the Borisovo cemetery was published, there was not a single early medieval cemetery excavated on the Lower Danube, let alone a biritual cemetery.

An abundance of “parallels” (my quotation marks – *author's note*) are also provided for the inhumation burials in the Balchik cemetery (Дончева-Петкова и др. 2016, 31-36 with ref.), whose number is 87. Depending on the construction of the grave structure, they are divided into ordinary pits and pits marked partially or completely with natural or roughly cut stones (Дончева-Петкова и др. 2016, 25). The ordinary pits have different outlines, summarized in table 5. Their orientation is systematized in table 6, and the positions of the bodies are presented in table 7. Rightfully, considerable attention is dedicated to their parallels, although not in the group of the biritual cemeteries on the Lower Danube, but among those excavated in the East European steppes within the modern boundaries of Ukraine and Russia. If we take into consideration the huge amount of the referred publications and rely on the listed publications, the inhumation burials from Balchik have parallels in more than 40 cemeteries (the accepted term in Bulgarian is “flat” and not “pit cemetery” as it is in Russian – *author's note*). They are concentrated in several areas, which, due to the lack of any maps in the text, can be listed as follows: the Northern Black Sea Coast, Crimea, the Northern Donetsk and Oskol drainage basins, Central Volga, Lower Don, Lower Kuban and the Northern Caucasus. A simple check shows that the larger part of this area, whose periphery is marked from west to east by the present-day cities of Kiev, Voronezh, Samara and Krasnodar, occupies an area of 497, 792 sq. km¹².

If we accept the concept of the mid-20th century archaeologists of the ethnogenesis and the main elements of the ritual defined as ethnic markers, one particular belief should be firmly stated. Namely, that the sum of the “regular” pits dominating in Balchik cemetery, the main north orientation with different deviations and positions of the buried body, does not have parallels in any of the 40 cemeteries listed above excavated in an area of about half a million square kilometers.

¹¹ They can be hardly described as chambers as they do not have stone floors or covers.

¹² This information can be checked on: <https://www.google.bg/maps>

Here are several examples presented in chronological order. In addition to the regular or, in particular, elliptical pits, and those with a step (Дончева-Петкова и др. 2016, 32), pits with niches along the long side were also found in the Sivashovka “culture”. The three types of burial constructions have a relatively equal share as the second and the third type were not found on the Lower Danube. The so-called “wooden frame” of the eponymous Sivashovka barrow burial has, of course, to be added to them. The information provided by Table 6 (Дончева-Петкова и др. 2006, 27) reveals that the north-south oriented burials and the north-south oriented burials with deviations to the west and the east represent 91.5%. The comparatively high share of the east-southeast to west-southwest oriented or from 90° to 240° “Sivashovka” burials (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50) is also unknown in Balchik cemetery and is extremely rare on the Lower Danube. Several burials of this type were excavated in the later cemeteries at the villages of Nikolovo and Batin, Rousse region (Григоров 2006, обр. 15, 16), but this information is based on incomplete publications.

All “Sivashovka parallels” from the areas to the west of the Caucasus region referred in Andrei Atavin’s publications have various orientations, and the ones from Чапаевsky hut and Krupskaya (Дончева-Петкова и др. 2006, 32) are southeast and east oriented, 107° and 90° respectively (Комар, Кубышев, Орлов 2005, табл. 50). Atavin’s “detailed study” (Дончева-Петкова и др. 2016, 32) reveals that data on the construction of these burials does not exist (Атавин 1996, табл. 1, 4), and of the entire Sivashovka “group” they are the only burials (Атавин 1996, 229) coinciding with the short history of Great Bulgaria.

As far as Bulgarian affiliation is concerned, it has to be pointed out that the suggested pages of Valentina Flyorova’s publication focus on the arguments about the identification of the barrow burials in the Middle Volga region (Флёрова 2001, 176) and not those on the Northern Black Sea coast. As for the credibility of the other “Caucasian parallels” and among the so-called “later 7th – 9th century cemeteries” (Дончева-Петкова 2006, 33), it was already pointed out that this “data” requires a more detailed and, more importantly, an objective verification. Here are two examples illustrating the need for impartial verification: one of the periods of the repeatedly mentioned Pashkovo I cemetery, according to Vyara Kovalevska’s dates accepted by L. Doncheva-Petkova, is dated back not later than the 6th until the very early 7th century (Ковалевская 1996, 8 with ref.). The Moldovanka cemetery, apart from being “dated back” to the 7th – 9th century by L. Doncheva-Petkova, is defined once again as a biritual cemetery. This statement is based only on the single inhumation burial excavated beyond the boundaries of the cemetery. This burial turned into “burials” and “this data” is quoted by L. Doncheva-Petkova who referred to a publication written by an author, who herself did not excavate the Moldovanka cemetery (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). The examination of this “reference” in Natalya Aksyonva’s publication (Аксёнова 2007, 223) included in a Bulgarian academic volume, especially the pages cited by L. Doncheva-Petkova, revealed that this “data” does not correspond to the truth, as the Moldovanka cemetery is not mentioned by N. Aksyonva at all.

Following the chronologically presented artifacts reveals that the inhumations in “regular pits” form Balchik also have analogies among burials belonging to the Sokolovski ethno-cultural circle. It is not the elements of the ritual which support the statement but the fact that some of the burials yielded coins of “the Emperors Constantine II and Constantine IV” (Дончева-Петкова 2016, 33) as well as coins of Leontius II. However, the attempt to clarify their relative chronology does not specify the coins’ issues; it provides only the reigns of the emperors who issued these coins. Since the Podgornenski IV cemetery is especially important for the Eastern European relative chronology, an explanation of the data presented in the monograph is necessary (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). The Podgornenski IV cemetery is not a flat but a barrow cemetery (the burials were covered by a primary barrow). Its exact location, according to the administrative system, is the Dubov area, Rostov (not Voronezh) district¹³. The burial underneath Barrow 14 yielded two gold coins issued in Constantinople; the issues are dated back to 651/2–661/663 (Безуглов, Науменко 1999, 35). The burial underneath Barrow 2 yielded a lot of grave goods but its date is defined by the latest finds – two

¹³ The distance between Воронеж and Rostov-on-Don is 487.39 km.

pierced solidus of Leontius II (695–698). There are also coins of Justinian II dated back to 687–692 and of Constantine IV Pogonatos dated back to 674–681 (this coin is not pierced) and 681–685 (Безуглов, Науменко 1999, 36)¹⁴.

The accumulation of these errors (the localization example is particularly significant) and carefully selected or fragmented data condemn any interpretation to failure. L. Doncheva-Petkova does not present counter-arguments to the arguments suggested by the researchers in the publication, especially O. Bubenok and A. Komar, and this cannot be attributed to lack of research) (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). Instead arguments of emotive character are used. The inclusion or exclusion of particular sites in the Pre-Saltovo or Early Saltovo period is an important issue indeed. It seems to be solved after referring to O. Belik's short report (published in Ukrainian language) as it is in accordance with the main concept of the monograph. The opinion of both authors mentioned above is regarded incorrect because "this way the Bulgarian ethnos is completely ignored" (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). In fact, some Bulgarian archaeologists have recently joined the efforts to date back the Saltovo-Mayaki culture to the late 7th century (Ангелова, Дончева-Петкова 1990, 62–63). Are they also ignoring "the Bulgarian ethnos"?

The Bulgarian-Khazar dispute has a short history brimming with opinions and bitter discussions. There is a reminder of some of Mikhail Artamonov's hypotheses, the "great Russian archeologist" of 1940s. They are not listed in the bibliography but quoted by Svetlana Pletnyova stating that "the multivariate Saltovo-Mayaki culture is the state culture of the Khazar Khanate and not of the ethnic Khazars" (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). However, this argument also supports the Khazar concept because Artamonov's definition is completely valid for the Lower Danube as well. It means that the cemetery at Balchik is part of the cultural and historical community of pagan Bulgaria since the "Protobulgars" and "Protobulgars's" concepts are used for population and sites of (and not from the period of – *author's note*) Great Bulgaria, whose identification is very difficult. Their "genetic" relation with those of pagan Bulgaria is increasingly difficult to prove.

The "Bulgarian" ethnic markers in the burial ritual of the Lower Danube differ from its "Bulgarian" characteristics in the East European steppes, and the permanent search for parallels between them takes a lot of time and does not seem optimistic. It becomes evident, again from the publication referred to in Svetlana Pletnyova's article (Плетнёва 1981, 9–19), that the elements of the Saltovo "pit grave" burial ritual reveals an extreme variety. Also, the elements she has systematized in a correlation table are not valid even for the eponymous Zlivki ("Bulgar") cemetery.

A good example of this diversity is the only biritual cemetery in Krasnaya Gorka, Kharkov, Ukraine. Due to insufficient information, the "parallels" are sparsely but categorically referred to without listing specific publications (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). It is written that "the regular grave pits of the inhumation burials, the positions of the skeletons, the remain of meat put in the burials, the vessels containing food as well as the cremations (it is not clear whether the burials in pots and *pithei* are also included) make the cemetery similar to the biritual cemeteries in Early Medieval Bulgaria". The two facts that are reliable are: the presence of supine burials, with small number of skeletons extended lower limbs – in the majority of the skeletons, the legs are crossed at the lower part; and placing clay vessels at the head, with some pots not representative of the local Saltovo production. Another publication, easily accessible and included in the bibliography, provides information that from the 189 burials, the total share of those with a wooden structure is 79% and the so-called "wooden constructions" were put in pits with a step and not in "regular pits". Their orientation is to the south-southeast mainly, and the percentage of meat in the burials, apart from the disarticulated horses, is insignificant (Аксёнов 2002, 6–16). The same publication presents the opinion of one of the excavators who dates back the earliest burials to the second half of the 8th century (Аксёнов 2002, 13) and not "the second half of the 7th – 8th century" (Дончева-Петкова и др. 2016, 35). The question whether the latter "date" is based on certain chronological indicators remains open. The quotation which dates the establishment of Krasnaya Gorka in the second half of

¹⁴ The definition is based on F. Grierson's classification.

the 7th century is taken from the publication of Viktor Mikheev, the first excavator of the site. It states: “(The marked burials with horses) direct our attention to various traditions, which have parallels in the Eurasian steppes. The ritual of burying horses *above* warriors is related to the Presaltovo period and can be associated with the first wave of the invasion of Bulgar population in the forest-steppe area between the Dnieper and Don in the second half of the 7th – 8th centuries, and the horse burials *next* to the horsemen are the visiting-card of the Turkic population in the entire Eurasian steppe zone during the early and late medieval period” (Михеев 2004, 83).

The other group of the cemeteries defined as “Bulgarian” in the monograph such Lisogorovka, Novolimarevka and Platonovka (Дончева-Петкова и др. 2016, 34-35) should be excluded because they are Muslim (Кравченко 2005, 153-186, рис. 1) and the main point in their burial ritual is the confession, not the ethnic group.

No matter how similar they may appear, the Saltovo flat cemeteries differ a significantly from the inhumation burials on the Lower Danube. Grave pits with a step whose relative share in the cemeteries in the Severski Donets area reaches 39.4% are not found in Bulgaria. The grave pits with niches excavated at Severski Donets are represented in Bulgarian cemeteries with few examples, e. g. in Devnya (Коматарова-Балинова 2010, 28). The considerable accumulation of empirical material and the large body of literature published over the last 20 years add another sensitive difference to those discussed above – the orientation in the Saltovo-Mayaki flat necropolises is mainly west-southwest (Komatarova-Balinova 2016, 273).

Based on the above listed facts, the hypothesis that:

“The differences between the cemeteries of the Bulgars in both areas are a result of not only heterogeneous influences but also of the new environment in which they functioned but also of the fact that they lost contact because they were separated after the fall of the Old Great (or Great) Bulgaria and were distant in territory” (Дончева-Петкова и др. 2016, 167).

Or:

“Заметные отличия в погребальном обряде являются следствием разной этнокультурной среды, в которой развивалось население, оставившее обе группы некрополей. Не подвергая сомнению взгляд, что и нижнедунайские, и салтовские ямные могильники принадлежат населению с преобладающим болгарским этнокомпонентом, напрашивается вывод, что после распада Великой Болгарии болгары, населявшие эти два культурных ареала, теряют связь между собой” (Коматарова-Балинова 2012, 160) has to be revised.

There are several main points which give credibility to the so-called “Caucasian myth”, which was presented more than half a century ago. Applied to the Bulgarian territory, they sound like this: “The identical elements of the ritual are repeated at all cemeteries, which shows that the founders of the Bulgarian state have brought this ritual on the Lower Danube” (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Judging by (the non-existent – *author’s note*) biritual cemeteries from the East Black Sea region, the biritualism was brought in a “ready-to-use mode” form the Northwest Caucasus. However, as this is not enough, another mark is needed to provide an “ethnic meaning to cultural similarities” (Клейн 1993:43), and this mark is the pottery. That is why its origin, until recently considered “mysterious” (Дончева-Петкова 2009, 82), was discovered in the same place that provided salvation for the “secret of the biritualism” (Дончева-Петкова и др. 2016, 20). Thus, the jugs and jars (also) from the cemetery of Kazazovo, Krasnodar region (fig. 14) are described as “some of the few close examples of the pottery of the Lower Danube, where the Bulgarian potters continued their activities without interruption” (Дончева-Петкова и др. 2016, 33). Perhaps, in an attempt to preserve these jars for their household needs during the period of their long migration, nearly half of the population that buried their deceased in Kazazovo II stopped practicing the cremation burial in pot and brought these sandy pots in Balchik.

The presented “parallels” (my quotation marks – *author’s note*) are numerous and come from various regions of the Caucasus, such as the Northwest Caucasus, Dagestan, the Central Caucasus (present-day Chechnya), Adigea, Georgia, **Azerbaijan**, etc., reaching even the Middle Volga to the north. The sites yielding them comprise cemeteries, villages, structures with unspecified interpreta-

tion, buildings related to economic activities and a pottery kiln. The entire ceramic repertoire from Balchik has Caucasian parallels, later the Pastirski parallels, and after that the Kantsirka parallels. They were scattered over a huge territory but none of them presenting a repertoire similar to the Balchik assemblage. The repertoire is archaic because it is very modest; it is, in fact, one of the most distinctive typical features from the Northern Caucasian pottery, and all the titles listed in the bibliography, even the few used correctly, confirm this¹⁵.

Following the discussion of all these "parallels" is a brief small print footnote which states: "unfortunately, we do not know *de visu* neither the pastirska, nor the Caucasian pottery" (Дончева-Петкова и др. 2016, 116, бел.41).

Therefore, only a few examples will be presented, starting with the technological ones. One of the most valuable contributions of the monograph comprises the clay analyses carried out by the Laboratory for Analyses, Conservation and Restoration at the NAIM-BAS. Inconveniently, one of the results reveals that "the pots made from sandy clay yielded by the Balchik cemetery and by other biritual cemeteries situated near the Black Sea do not provide evidence for mussel and snail temper as is the case of the pots from the settlements in the Azov area and the Crimea" (Дончева-Петкова и др. 2016, 113). In search of evidence of common technology, which would at least to some extent confirm the Caucasian hypothesis, a bibliographic reference is made to Svetlana Pletnyova's article published in 1976, specifically page 13. The publication is missing from the bibliography, which is probably a result of technical error. However, an extended bibliographic verification attempted in view of the importance of the presented information revealed that none of the four articles published by S. Pletnyova in the same year contained such information, least of all on page 13¹⁶. Even if the non-existent page 13 of the non-existent publication did state that the clay was tempered with shells and snails, this would have only shown the variety of tempers in the clay used for pottery production in both regions.

The assumption that "most of the ceramic vessels yielded by the Balchik cemetery were made of two (certain jars, bowls and buckets) or three parts (jars, jugs, a pitcher and an amphora-shaped pitcher)" is based on "the different thicknesses of (these – *author's note*) parts measured at some vessels" (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). The necks of the jugs were hand-made and the symmetrical shape was achieved by the "slow turning of the potter's wheel" after they were attached to the body (Дончева-Петкова и др. 2016, 106). The text of the catalogue states that the thickness of the walls of most vessels varies. Metric (unfortunately without any quantitative) indicators from the lowest to the highest value of the walls are also presented. However, this information would have been more reliable (and feasible) if the instrument used for measuring the thicknesses of the complete vessels was mentioned as well as the possible deviation it gives¹⁷. The latter is very important for the restoration of the technological process; this is especially relevant for the jugs with high and narrow necks, for whose production the naked eye observation is found to be insufficient.

The bibliography provides information that this technological process, seemingly specific for the Balchik cemetery, does not find parallels among the dozens of the listed sites on the territory of the Caucasus. An interesting observation on the repertoire of the Caucasian potters, based on the pottery yielded by the Mokraya Balka cemetery in the Kislovodsk region (the artifacts are referred to in the monograph), exposes one more characteristics – repeating uniform reliefs marks on the bases of

¹⁵ Viktor Malashev, who has published articles on the so-called Caucasian pottery and who also made reviews on such books listed in the bibliography, consulted in June 2009 the pottery yielded by Devnya 1, Devnya 3, Bdintsi, Kyulevcha and Balchik. Due to the fact that this information can be verified because part of the team that excavated (completely alone) the Balchik cemetery was also present there, I will take the liberty to point out that V. Malashev did not recognize and define a single ceramic vessel as a Caucasian.

¹⁶ S. A. Pletnyova published in 1976: Хазары, Москва, 93 с.; Введение//Каменные бабы. Каталог. Днепропетровск. С. 3-6.; Волоконовский древнеболгарский могильник (С. А. Плетнёва, А. Г. Николаенко) // СА. № 3. М. С. 279-298.; Работы Советско-Венгерской экспедиции//АО 1975 года. М. С. 80-81.; Ausgrabungen in der Festung Majaki // Mitteilungen des archäologische Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 6. Budapest. S. 119-122.

¹⁷ I feel inconvenient to name the type of this instrument and the main purpose it is used for.

different typological and functional groups of vessels (Малашев 2001, 35, 73-74). The comparison of this feature reveals that there are 12 different relief marks on the bases of the 42 jugs yielded by the Balchik cemetery. The simplest among them – the circle and the cross inscribed in a circle – are found only on three and two vessels respectively (Дончева-Петкова и др. 2016, 108, обр. 32). The remaining ten relief marks do not repeat. They are found neither on the jars made from fine clay, nor on those made from sandy clay. Three jugs can be dated back between 681 (681 exactly – *author's note*) and the early 8th century based on the type-chronological scale of the pottery (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60). There are no relief marks on them, they differ morphologically, their surface is different and the decoration of the surface is as follows: no pattern burnishing, pattern burnishing and incised lines, plastic decoration and burnished lines.

Of course, the interpretation of all these (fake – *author's note*) similarities, would have been much more convincing if it were supported by detailed direct observations or, at the very least, with additional applications in the monograph. An excellent example of this necessity is provided by “A very beautiful jug, fragmented over burial N 165, which is restored” (fig. 7 5, fig. 15 1). “Based on the listed typical features (apart from being nice looking – *author's note*), the vessel from Balchik is related to a jug (burrow 2, burial 3) yielded by the distant Kaibel cemetery dated back to the 8th century, situated on the main territory populated by the Bulgar tribes on the Volga” (Дончева-Петкова и др. 2016, 94), to the north of the northern arch of the Samarska Luka Peninsula. The Kaibel jug (fig. 15 2) was handmade and its rim was shaped differently from the rim of the Balchik vessel. Also, as it has been pointed out in Dmitrii Stashenkov's publication referred to by L. Doncheva-Petkova (Сташенков 2007, 430), it was yielded by a burial pit whose construction differs completely from that of the other burial pits excavated in the Balchik cemetery and its upper chronological limit goes beyond the 8th century.

Other early medieval burrow cemeteries and single graves, also excavated by N. Y. Merpert, are similarly situated very close to the Kaibel cemetery. The fact that the jugs yielded by these cemeteries are (predominantly) handmade (fig. 15 3) and have, in fact, copied the Saltovo shapes becomes evident by the direct study and a number of publications not listed in the bibliography. However, information about them is kept in the same archive to which the main author of the publication seems to have had access, judging by the already “referred to” publications on the Moldovanka cemetery.

The Kaibel jug is another example of the ethnic over-interpretation of the otherwise limited and, in the case of the medieval sites on the Middle Volga, non-existent cultural similarities. Here, as well as in the entire text of the monograph, L. Doncheva-Petkova relies completely on the statements of foreign carefully selected authors for defining the ethnicity. She does not state her opinion in response to the researchers who hold a different point of view (and as if related to a common conspiracy) suggesting instead that they are not competent enough by referring to other foreign publications she even does not seem familiar with. Thus, without revealing her own position on the matter, based on all “correct” opinions listed in the monograph, it seems that, the Protobulgars on the East European steppes in the 7th and 8th centuries occupied the territories between the Middle Dnieper and the Middle Volga to the north and the territories between the Lower Don, Lower Kuban and the Western Caspian Sea Coast – to the south. The burial ritual on these territories differs – there are cremation burials and inhumation burials, the grave good yielded by these burials differ, and the Bulgar “presence” is evidenced by various types of sources, with the archaeological ones presented in the monograph (objectively) being of the lowest number.

Let's go back to Argo's deck! From the sensationally discovered Protobulgar Colchis to the Lower Danube. Once they climbed the high plateau to the north of present-day town of Balchik, at least 15 of the newly-arrived Protobulgars died (7.28% of the excavated burials) and all of them were buried with at least one artifact, which is a chronological indicator of *terminus ante quem*. The chronological scale of the metal and glass artifacts attempts to convince us that for some of them this happened in 681 precisely (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 59). It is especially interesting how in a closed complex, such as burial 148, some of the artifacts dated back the burial to 681, and the metal button yielded by the same burial is dated back to 750 according to the chronological scale. It could have happened only if the pagan had died twice during these 70 years.

In about 10 articles published over a decade until the publication of the monograph, L. Doncheva-Petkova repeatedly presented the same arguments supporting the establishment date of the Balchik cemetery. During this long period, she made insignificant corrections and suggested several new parallels, mainly from Greece, the Caucasus and the Crimea and finally from Bulgaria.

"Very important for the date of the cemetery" (Дончева-Петкова и др. 2016, 134) are several belt buckles related to the group of the so-called heraldic ornaments, whose use presumably (without this being explicitly mentioned in the text) ended in the various regions ca. the late 7th – the late 8th century. All these belt buckles, defined by the author as Byzantine or Byzantine imitations (derivatives), were yielded by cremation burials in pits and displayed no traces of fire (fig. 9 I). All of them, apart from being only single pieces of belt mountings, have been repaired, are deformed (the cross-shaped belt buckle yielded by burial 185 – see Г. Грозданова 2017, 94) (fig. 8), fragmented (the Corinth type of belt buckle found in burial 119 – see В. Илкова 2017, 94) (fig. 6 2), and perhaps with a missing plate (the B-shaped belt buckle yielded by burial 243) (fig. 9 I). As they do not display traces of fire, it can be suggested that they were not elements of the costume in which the deceased were put on the funeral pyre. Therefore, their interpretation in the text as an element of the costume (Дончева-Петкова и др. 2016, 131) is not reliable. The fact that most of these belt buckles were discovered in the upper part of the grave pits suggests that they have landed there after the burial space was filled in with the cremated human remains and the burnt wood. Therefore, they were put there as a grave good. Most of the metal and glass artifacts, whose function was most probably apotropaic, are also defaced, fragmented or out of use. These include the ancient antique coins yielded by burials 105 and 198 (Дончева-Петкова и др. 2016, 129). It might be suggested that this is a specific characteristic of the ritual, which is also present in all other biritual cemeteries and includes the use as grave goods of artifact, which were no longer used in the household. It is believed that apart from the metal and glass artifacts, ceramic vessels were put in the grave pits. These vessels were either buried when they have become unusable or have been especially made for the needs of the funeral ritual. A very indicative example in this respect is the cemetery at the village of Topola, situated very close to Balchik, whose excavations have been renewed in recent years, again under the leadership of Prof. L. Doncheva-Petkova.

If we ignore the above facts and assume that the discussed belt mountings can be regarded as reliable chronological indicators of the establishment date of the cemetery, the most reliable of them should be the belt buckle (Corinthian type) yielded by burial 119 (fig. 6 I) and the cross-shaped yielded by burial 185 (fig. 8). The latter, in fact, was until recently the only artifact supporting the thesis that the first burials of the cemetery took place in 681 precisely. The cemetery itself was defined as the "earliest one" as heavily emphasised by the authors (Дончева-Петкова 2009, 83). At present the "earliest" definition is not relevant anymore, but the comparative data base used by the final publication preceding the monograph has not in fact been updated.

The author's contribution to the "dispute" (my quotation marks – *author's note*) between M. Schulze-Dörrlamm and A. Aibabin about the date of the cross-shaped belt states (the italic is mine): "The small cross-shaped belt buckles are united in type D 22 and are dated back to the first – to the early second half of the 7th century according to the classification and the examples provided by M. Schulze-Dörrlamm (Schulze-Dörrlamm 2002, 192-193, Tail I). They are dated back to the reign of Emperor Heraclius (610-641) by a coin, found on the Samos island and related to the early period of the emperor's reign (610-614). The author *rightfully* disagrees on the date suggested by A. Aibabin – the early 9th century (two belt buckles discovered at the Chersoneses were yielded by a burial, which was dated back by a coin of Emperor Leo V – 813–820), *because all other finds of the type support the date she has suggested*" (Дончева-Петкова и др. 2016, 138). Those who are familiar with the issue and especially with M. Schulze-Dörrlamm's monograph, including the Bulgarian colleagues, may have noticed that L. Doncheva-Petkova's "opinion" is overexposed as a result of an objective reason. However, the dispute she seems to address with the comments does not exist, at least on these incorrectly quoted pages. M. Schulze-Dörrlamm's statement is that two belt buckles of the D22 type were found in tomb 18 at Chersonese together with the above mentioned coins and a belt buckle of the D25

type. To specify the context of these find, she refers (correctly) to A. Aibabin's publication from 1982, in footnote 835. She also adds that the coins cannot be related to this context because of their later date (Schulze-Dörrlamm 2009, 197). Those who have read Schulze-Dörrlamm's publication will certainly notice another fact pointed out in the beginning of the discussed paragraph: "There is only one piece of evidence proving beyond any doubt that the type D22 belt buckles were also elements of the clothing in the second half of the 7th century, and this evidence is provided by burial 1 in Catacomb 257 in Eski Kermen" (Schulze-Dörrlamm 2009, 197). The burial is situated next to the entrance of the catacomb and the type D 22 belt buckle was found *in situ* at the waist of the deceased.

L. Doncheva-Petkova herself finds it reasonable to specify the establishment date of the cemetery at Balchik as "the first decades of the Bulgarian state" based on the cross-shaped belt buckle discovered in catacomb 257 because the same catacomb yielded a coin of "the Emperor Constantine IV defeated by Khan Asparukh" (Дончева-Петкова 2009, 83). The counter-arguments to this conclusion and how it was reached have already been presented (Komatarova-Balinova 2016, 270). They are based on the fact that catacomb 257 is not a closed complex, and the cross-shaped belt buckle as well as the coin of Constantine IV belong to the artifacts yielded by funerals that are not contemporary (Gavrituchin 2008, 77-79, fig.19). Another fact can be added to this information. The device for the attachment to the strap is a Byzantine element similarly to the technology and, for some of the buckles, the decoration.

All examples specified in Schulze-Dörrlamm's monograph (there is no explanation why Doncheva-Petkova presented only two of them) provide evidence that the cross-shaped belt buckles produced in Byzantine workshops was fastened by a wedge (Schulze-Dörrlamm 2009, 193-196). The Byzantine cross-shaped belt buckles discovered in the Crimea have the same fastening (Айбабин 1990, рис. 41). Therefore, the cross-shaped belt buckle from Balchik with its fastener with spikes is a unique find (in the true sense of this definition), both for the cultural and historical space of pagan Bulgaria and for the Byzantine world, to whose presumable workshops it still cannot be related. This allows to suggest that this buckle, similar to the Corinth type of belt buckle, is also a derivative.

The presented parallels of the Corinth type of belt buckle are also numerous, and the artifact from Greece are especially informative. The specified iron belt buckles found during the archaeological excavations at Corinth (Дончева-Петкова и др. 2016, 137) are not unknown; they are not unusual either because Corinth was the center of the distribution of this fashion. It is also expected that the first imitations would have been produced at the same location or in a center situated close to it. The same situation is registered in the Crimea.

The numerous references (especially if they are correctly presented) reveal that all these belt buckles, apart from being very popular and "found in Turkey, Syria, the Crimea, Croatia, Hungary, Italy, etc." (Дончева-Петкова и др. 2016, 135), have sufficiently broad chronological limits. For example, in the Crimea these extend to the end of the 8th century (Nallbani 2005, 666). However, it does not become clear how all these parallels provide grounds for setting the establishment date of the Balchik cemetery to the first decades of the functioning of the Bulgarian state and even to the first year of its establishment.

The archaeological evidence for this claim is quite speculative, and in the exposition, after the extensive review of the parallels, are presented in the following sequence: "Despite the well-grounded opinions that the belt buckles can be worn long after the date of their production, the specified artifacts yielded by the Balchik cemetery suggest that they do not come from the conquered territories of Scythia Minor, where the Early Byzantine fortresses ceased to function during the first decades of the 7th century (Плетньов 2008, 26-29, 56-74 with ref.) and the archaeological excavations there did not provide Corinth type of belt buckles. They were most probably brought in the late 7th century by their owners" (Дончева-Петкова и др. 2016, 139). This marks the end of the archaeological arguments. What follows is the historical reconstructions and the well-known paragraphs of "The Chronicle" of Theophanes the Confessor, which "set" the establishment of the Protobulgar cemetery at Balchik in 681.

How many of these parallels and arguments are sufficient enough in the attempts to define "the phases in the development of the cemetery" (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 61), and are they

valid in the development of the typological and chronological scale of pottery (Дончева-Петкова и др. 2016, обр. 60), especially in its chronological part. Let this be a task for the "future investigators", whom L. Doncheva-Petkova addresses in the final part of her monograph, asking them to continue her efforts. Perhaps they "will survey for such sites both in the Cuban-Black Sea region and on the territories of present-day Ukraine and Moldova" (Дончева-Петкова и др. 2016, 171).

The more skeptical among them, after a while, will probably doubt the myth of the Protobulgar Colchis. But this doubt will hardly be forgiven. Probably this is the place to mention that a considerable number of publications have been accumulated over the last half century following the publication of the "The Early Turkic People of the Northern Caucasus" by Y. Fyodorov and G. Fyodorov, referred to at the beginning of the monograph's conclusion. Also, none of the contemporary researchers on the so-called Caucasian problems is among the followers of the Caucasian myth created in the mid-20th century (see for example Kazanski, Mastykova 2003).

However, the development of its Bulgarian version is an anachronism for the end of the second decade of the 21st century, no matter how original it may sound. After the extreme efforts and the long-lasting work (including the "permanent, enthusiastic" but above all "neglected" team at the field) "The Protobulgar cemetery at Balchik" brings us back in the mid-1970s and Zhivka Vazharova's concepts. The formation of the state and its independent culture are again brought to the two extremely simple processes suggested by Z. Vazharova: the migration of population from one place to another and the preservation of its material culture on the new territories.

The distinct sequence of these processes, for that already past period, is now "resurrected" by new "arguments" and conclusions, which contradict each other. The most impressive arguments in the conclusion of the monograph are that: "objective information" evidence for a population which still at the North Caucasus "settled down" (Дончева-Петкова и др. 2016, 167), although the dawn of the Bulgarian culture reasonably is "related to the sites from the Sivashovka group" (Дончева-Петкова и др. 2016, 170), which was undoubtedly left by nomadic population in the steppes of the Northern Black Sea coast. The Protobulgars-farmers who came to Balchik from the Caucasus still kept the memory of those past times when they have wandered over unknown territories because they continued to worship the horse as a sacred animal and for that reason there are no horses in the Balchik cemetery (Дончева-Петкова и др. 2016, 172). The fact that they were farmers and brought the horse worshiping and the parts of the heraldic belt mountings, whose parallels, however, originate not from the territories in which the investigators seek for Great Bulgaria or the ancient Protobulgar Colchis, but from the present-day territories of Albania, Greece and Syria. During their migration to the west they had dragged along local population, evidenced by the (non)existing parallels of ceramic vessels from Pastirskoe Gorodishte, and the site itself, on the last page of the conclusion, was relocated from the small tributary of the Tyasmin River on the Dnieper River (Дончева-Петкова и др. 2017, 174). And many others, and many others.

Regardless of the conceptual approach to the "Kossinna's demon", if we go back to F. Curta's metaphor, "the image of the Protobulgar" in Z. Vazharova's monograph seems more reliable, probably because at that time the "face of the demon" was not so strongly distorted.

The development and the extension of Kossinna's "historical inevitability" are unpredictable. The "future investigators" have the responsibility whether, based on an already published artifact, they are going to use it rationally or will contribute to the development of a myth. Or absurdity.

I would like to express my gratitude to Alexei Pyankov and Inga Druzhinina who provided an access to archive documents and publications which I would never be able to access as well as for the consultancy in the period 2012 – 2014 and most of all – for the dedicated time.

Цитирана литература:

Bibliography:

- Айбабин 1990: А. И. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, I. Симферополь, 1990, 3-86, 175-241.
- Аксёнов 2002: В. С. Аксёнов. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. – В: Хазарский альманах, Т.1. Харьков, 2002, 6-17.
- Аксёнов 2003: В. С. Аксёнов. Погребения с крымской посудой могильника Салтовской культуры Красная Горка. – В: Vita Antiqua, 5-6. Київ, 2003, 180-191.
- Аксёнов, Михеев 1998: В. С. Аксёнов, В. К. Михеев. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца. – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). Самара, 1998, 344-357.
- Аксёнова 2007: Н. Аксёнова. Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в среде салтово-маяцкой культуры (на примере биритуальных могильников). – В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4-1. София, 2007, 221-231.
- Ангелова, Дончева-Петкова 1990: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Традиции в прабългарската излъскана керамика. – Добруджа, 7, 1990, 62-68.
- Атавин 1996: А. Г. Атавин. Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья. – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996, 209-264.
- Безуглов, Науменко 1999: С. И. Безуглов, С. А. Науменко. Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья. – В: Донская археология, 1(2). Ростов-на-Дону, 1999, 35-42.
- Веймарн, Айбабин 1993: Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев, 1993.
- Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите VI – XI в. на територията на България. София, 1976.
- Въжарова 1986: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI – XI в. София, 1986.
- Гавритухин, Пьянков 2003: И. О. Гавритухин, А. В. Пьянков. Древности и памятники VIII-IX ввек. – В: Т. И. Макарова, С. А. Плетнёва (ред.). Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII века. Археология, Т. 19. Москва, 2003, 195-200.
- Григорев 2006: В. Григорев. Ориентация на гробовите в старобългарските двубредни некрополи на Долна Дунав. – Археология, 2006, 1-4, 47-64.
- Грозданова 2017: Г. Грозданова. Тока, VII в. – В: М. Даскалов, С. Горянова, М. Райчева, Г. Грозданова (ред.). Каталог на изложбата „Езическа България – власт и общество“. София, 2017, 94.
- Джигунова 2000: Ф. К. Джигунова. Западное Предкавказье в IV-IX вв. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук). Санкт-Петербург, 2000.
- Дмитриев 1978: А. В. Дмитриев. К вопросу об этнической принадлежности трупосожжения конца VIII-IX века в районе Новоросийска-Геленджика. – В: Археология Северного Кавказа. VIII Крупновские чтения. Тезисы докладов. Нальчик, 1978, 48-49.
- Дмитриев 1979: А. В. Дмитриев. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. – Краткие сообщения Института археологии, 158, 1979, 52-57.
- Дмитриев 2003: А. В. Дмитриев. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V – IX ввек. – В: Т. И. Макарова, С. А. Плетнёва (ред.). Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV – XIII века. Археология, Т. 19. Москва, 2003, 200-206.
- Дончева-Петкова 2009: Л. Дончева-Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. – Археология, 2009, 1-2, 77-89.
- Дончева-Петкова и др. 2016: Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, В. Русева. Прабългарският некропол при Балчик. София, 2016.
- Инкова 2017: М. Инкова. Тока тип „Коринт“. – В: М. Даскалов, С. Горянова, М. Райчева, Г. Грозданова (ред.). Каталог на изложбата „Езическа България – власт и общество“. София, 2017, 94.
- Клейн 1993: А. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993.
- Клисуранов 2013: К. Клисуранов. Бележки към проблема за тропизацията в степите на Източна Европа (V-VII в.) и на Долна Дунав (VII-IX в.). – Добруджа, 24-25, 2013, 113-124.
- Ковалевская 1996: В. Б. Ковалевская. Проблемы математической обработки археологического материала VI – IX вв. (по материалам Кавказа). – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996, 5-23.
- Комар 1999: А. В. Комар. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) – In: Vita Antiqua, 2. Київ, 1999, 111-136.
- Комар, Кубышев, Орлов 2005: А. В. Комар, А. И. Кубышев, Р. С. Орлов. Погребения кочевников VI – VII вв. Из Северо-Западного Приазовья. – В: Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 5. Донецк, 2005, 245-431.
- Коматарова-Балинова 2010: Е. Коматарова-Балинова. Езическите некрополи на Долна Дунав и некрополите в ареала на Салтово-Маяцката култура. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2010.
- Коматарова-Балинова 2012: Е. Коматарова-Балинова. Сравнительная характеристика элементов погребального обряда биритуальных могильников нижнедунайского населения и салтово-маяцкой культуры. – В: А. В. Евлевский (ред.). Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 9. Донецк, 2012, 135-165.
- Кравченко 2005: Э. Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. – В: А. В. Евлевский (ред.). Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 4. Донецк, 2005, 153-186.
- Курта 2009: Ф. Курта. Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500 – 700 г. София, 2009.

- Ловпаче 1984: Н. Ловпаче. Погребальный обряд средневековых адыгов и место керамики в сопровождающем инвентаре. – В: Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп, 1984, 128-146.
- Малашев 2001: В. Ю. Малашев. Керамика раннесредневекового могильника Мокрая Балка. Москва, 2001.
- Михеев 2004: В. К. Михеев. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. – В: Хазарский альманах, Т. 3. Киев-Харьков, 2004, 74-93.
- Носкова 2002: Л. М. Носкова. К вопросу об этническом составе Среднего Закубья в эпоху раннего средневековья. – В: Н. А. Гожева, У. И. Трейнер (ред.). Материальная культура Востока, Вып. 3. Москва, 2002, 169-188.
- Плетнёва 1967: С. А. Плетнёва. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Москва, 1967.
- Плетнёва 1981: С. А. Плетнёва. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. – В: Плиска-Преслав, Т. 2. София, 1981, 9-19.
- Пьянков 1990: А. В. Пьянков. Новый средневековый могильник у аула Казазово. – В: Древние памятники Кубани. Краснодар, 1990, 158-165.
- Пьянков 2002: А. В. Пьянков. К вопросу об абазинском происхождении кремационных погребений III-XIII веков из Кубано-черноморского региона. – В: Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 2002, 13-17.
- Пьянков, Тарабанов 2004: А. В. Пьянков, В. А. Тарабанов. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (Раскопки 1989 г.) – В: Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа, Вып. 3. Армавир, 2004, 275-292.
- Пьянков, Тарабанов 2008: А. В. Пьянков, В. А. Тарабанов. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления. – В: Г. Е. Афанасьев (ред.). Древности Юга России. Москва, 2008, 275-295, 205-213.
- Рашев 2005: Р. Рашев. Прабългарите през V – VII век. София, 2005.
- Саханев 1914: В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. – В: Известия императорской археологической комиссии, Вып. 56. Петроград, 1914, 75-208.
- Сташcenков 2007: Д. А. Сташcenков. О хронологическом соотношении двух памятников раннеболгарского времени в Среднем Поволжье. – В: Проблемы на прабългарската история и култура, 4-1. София, 2007, 417-433.
- Тарабанов 1989: В. А. Тарабанов. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Молдованское, Крымского района, Краснодарского края – В: Архив ИА-РАН, Р-1, 14149.
- Тарабанов 1993: В. А. Тарабанов. Поселения болгар на правом берегу Кубани. – В: Studia Pontocavcasica, I. Древности Кубани и Черноморья. Краснодар, 1993, 115-122.
- Успенский 2012: П. С. Успенский. Могильники с трупосожжениями VIII-XIII вв. на Северо-западном Кавказе (Территория и динамика распространения). – В: Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа. Исследования и интерпретации. Крупновские чтения, XXVII. Махачкала, 2012, 388-390.
- Успенский 2015: П. С. Успенский. Кремационные погребения Северо-западного Кавказа VIII-XIII вв. как исторический источник. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2015. (рукопись с использован сь знанием и согласием от автора)
- Флёрва 2001: В. Е. Флёрва. Подкурганые погребения Восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху средневековья, Т. 2. Донецк, 2001, 163-190.
- Arnold 1990: B. Arnold. The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany. – Antiquity, 64, 464-478.
- Brather 2002: S. Brather. Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of Alamanni. – In: A. Gillett (Ed.). On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. Turnhout, 2002, 149-176.
- Comşa 1972: M. Comşa. Directions et étapes de la pénétration des Slaves la Péninsule balkanique aux VIe-VIIe siècles (avec un regard spécial sur la territoire de la Roumanie). – Balcanoslavica, 1, 1972 (1971), 9-28.
- Curta 2008: F. Curta. The Elephant in the Room. A Reply to Sebastian Brather. – In: Ephemeris Napocensis, 2008, XXIII, 163-174.
- Gadjiev et al. 2007: M. Gadjiev, Ph. Kohl, R. Magomedov. Mythologising the Remote Past for Political Purposes in the North Caucasus. – In: B. Grant, L. Yalçın-Heckmann (Eds.). Caucasus Paradigms. Anthropologies, Histories and the Making of a World Area. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, vol. 13. New Brunswick – London, 2007, 119-141.
- Gavrituchin 2008: I. Gavrituchin. Archaeological Heritage of the Avar Khaganate and the Southern Part of Eastern Europe. Periodisation, Dating and Synchronisation. – ANTAEUS, 29-30, 2008, 63-125.
- Hakenbeck 2016: S. Hakenbeck. Migration in Archaeology: Are we Nearly There Yet? – Archaeological Review from Cambridge, 2016, 23.2, 9-26.
- Kazansky, Mastikova 2003: M. Kazansky, A. Mastikova. Les peuples du Caucase du Nord. Le début de l'histoire (Ier – VII e siècle apr. J. – C.). Errance. – Paris, 2003.
- Komatarova-Balinova 2016: E. Komatarova-Balinova. Issues and Myths in the Bulgarian Early Medieval Archaeology. – In: Степи Восточной Европы в средние века. Сборник памяти Светланы Александровны Плетнёвой. Москва, 2016, 258-288.
- Kossina 1911: G. Kossina. Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie (Mannus-Bibliothek, Band 6). Würzburg, 1911.
- Nallbani 2005: E. Nallbani. Précisions sur un type de ceinture Byzantine: La plaque-boucle du type Corinthe au haut Moyen âge. – In: Travaux et Mémoires, 15. Mélanges Jean-Pierre Soudin. Paris, 2005, 655-672.
- Schulze-Dörrlamm 2009: M. Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I: Die Schnallen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts (2. Aufl.) Mainz, 2009.
- Trigger 1980: B. G. Trigger. Gordon Childe. Revolutions in Archaeology. London, 1980.
- Trigger 1989: B. G. Trigger. A History of Archaeological Thought. Cambridge, 1989.
- Veit 1989: U. Veit. Ethnic Concepts of German Prehistory: A Case Study on the Relationship between Cultural Identity and Archaeological Objectivity. – In: Archaeological Approaches to Cultural Identity. London, Boston and Sidney, 1989, 35-56.
- Veit 2000: U. Veit. Gustaf Kossina and His Concept of a National Archaeology. – In: Härke (ed.). Archaeology, Ideology and Society (The German Experience). Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2000, 40-64.

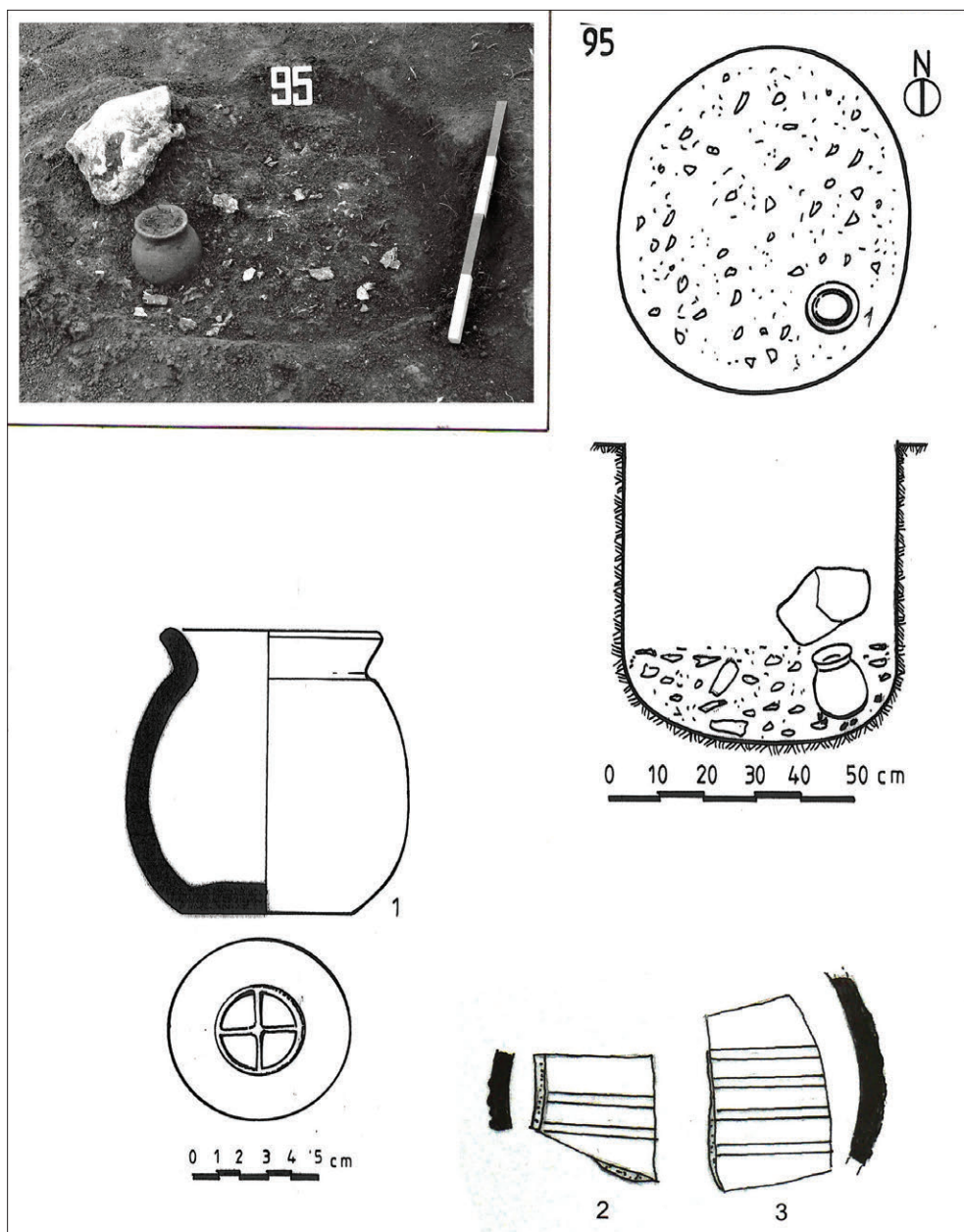
Обр. 1. Местоположение на ранносредновековния некропол при Балчик

Fig. 1. The location of the early medieval cemetery at Balchuk.

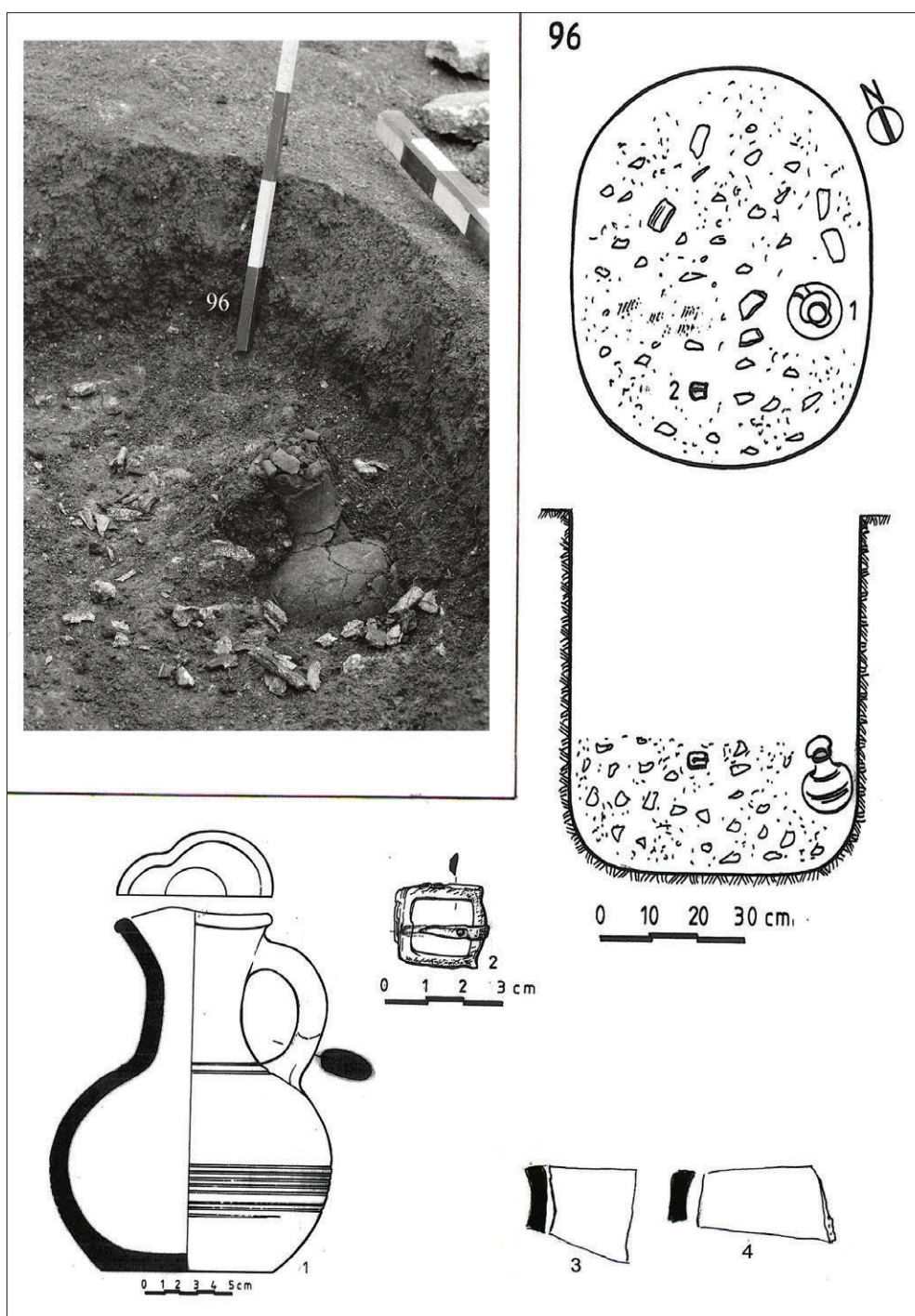
Обр. 2. Участък от некропола при Балчик, проучен през 2005 г. Фото: Е. Коматарова-Балинова (северната посока е условно обозначена)

Fig. 2. A sector of the Balchik cemetery excavated in 2005. Photograph by E. Komatarova-Balinova (the north is marked).

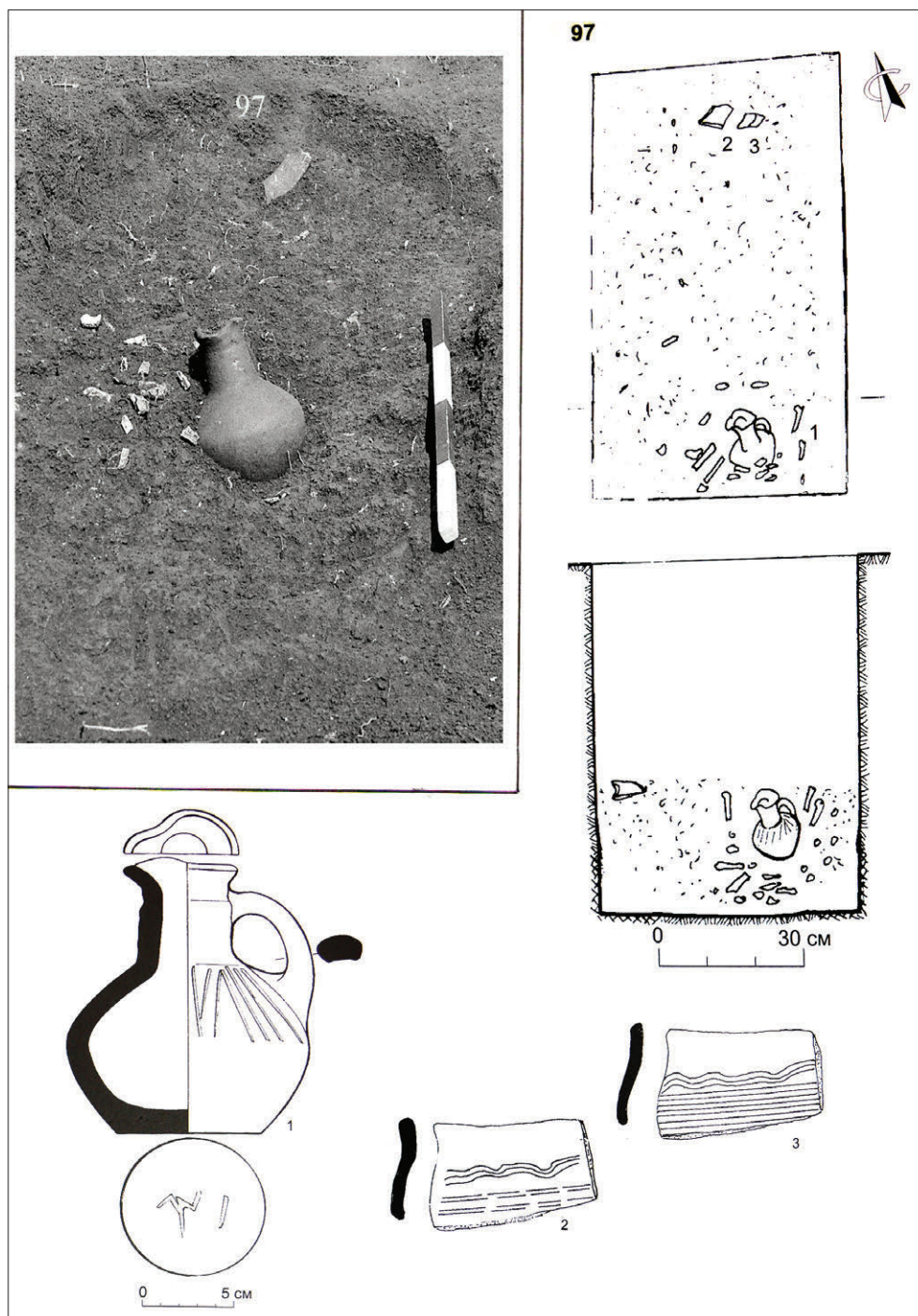
Обр. 3. Гроб с кремация 95 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXII)

Fig. 3. Cremation burial 95 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (after Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXII).

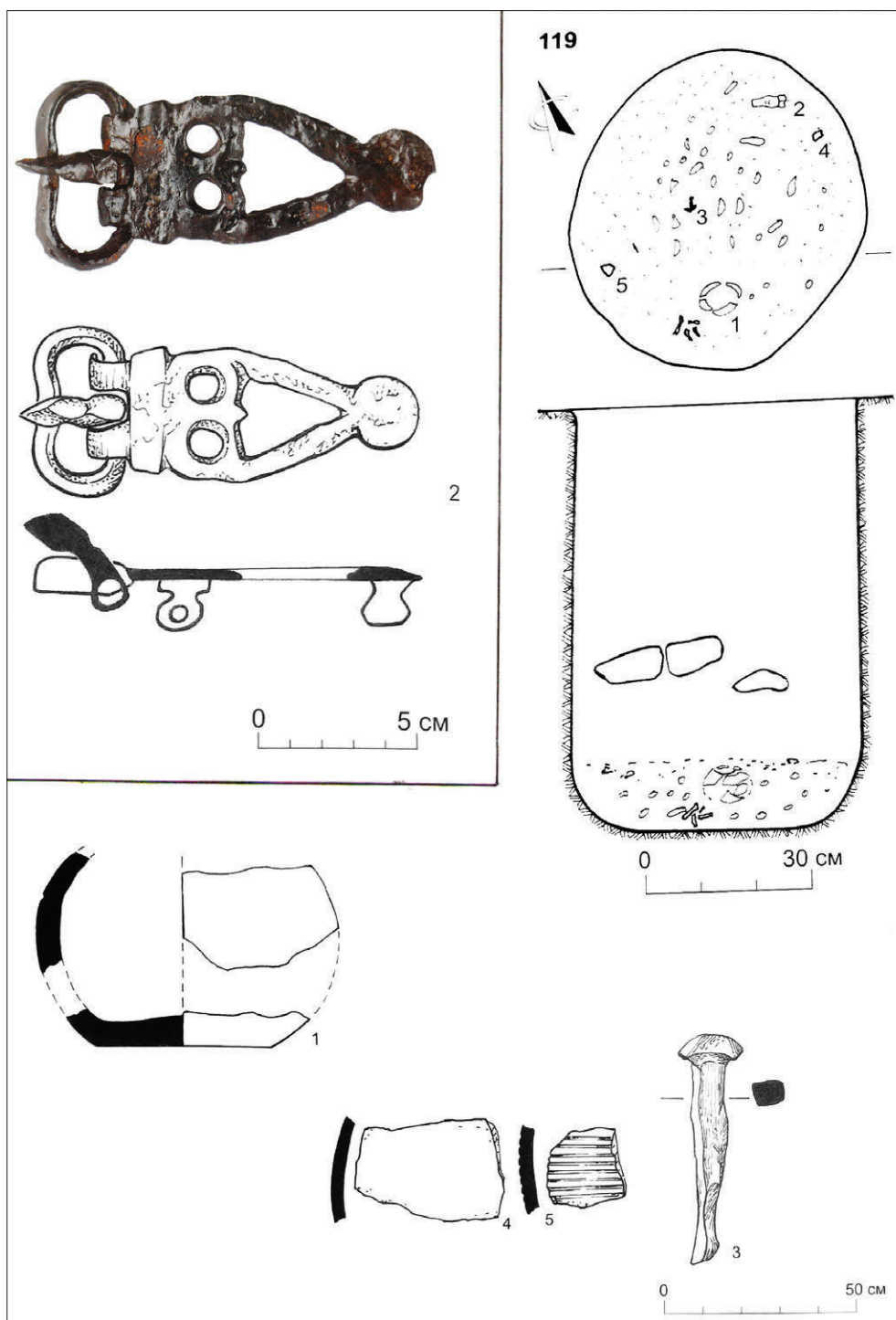
Обр. 4. Гроб с кремация 96 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXIII)

Fig. 4. Cremation burial 96 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (after Дончева-Петкова и др. 2016, Табла II, LXIII).

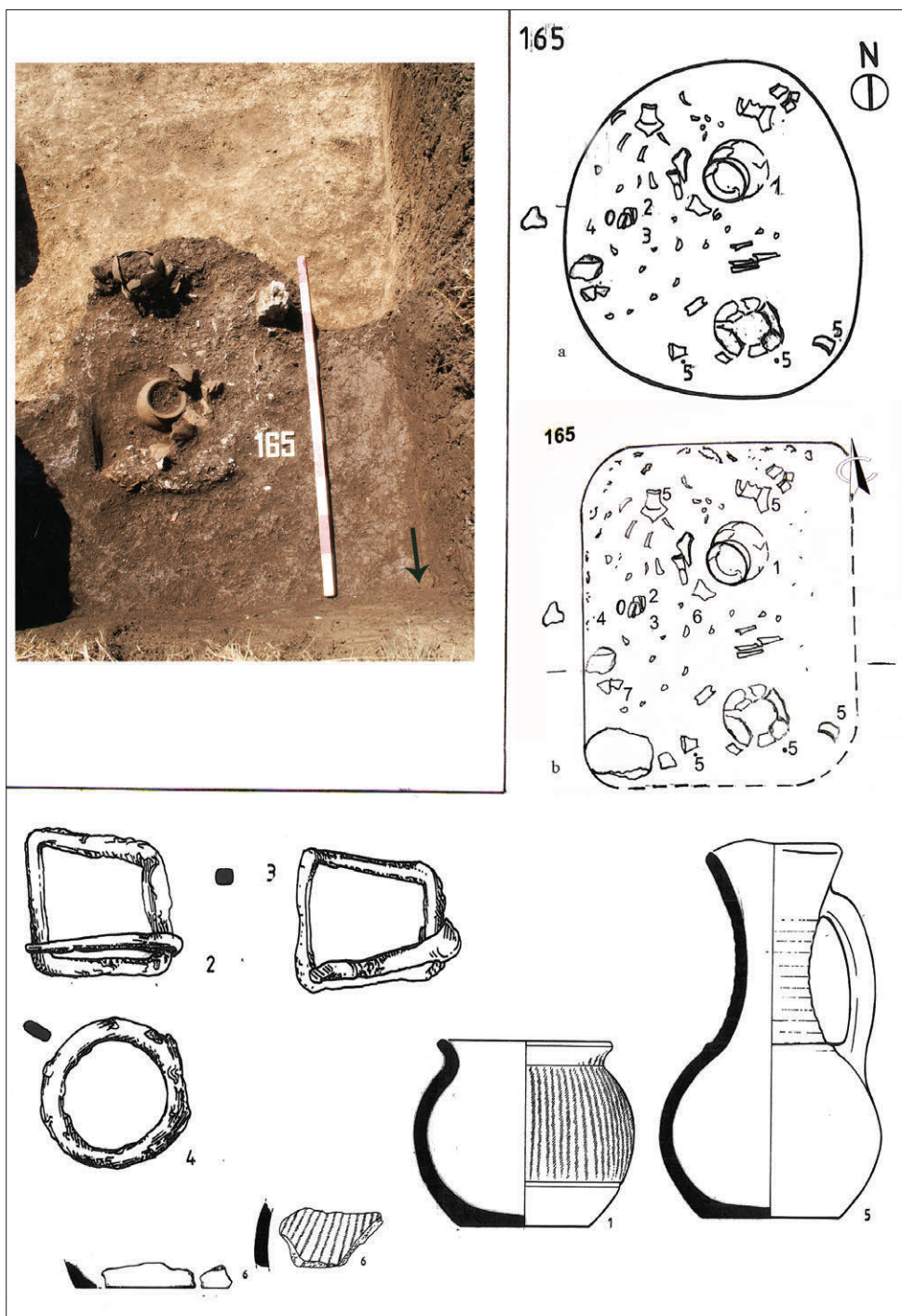
Обр. 5. Гроб с кремация 97 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXIV)

Fig. 5. Cremation burial 97 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXIV).

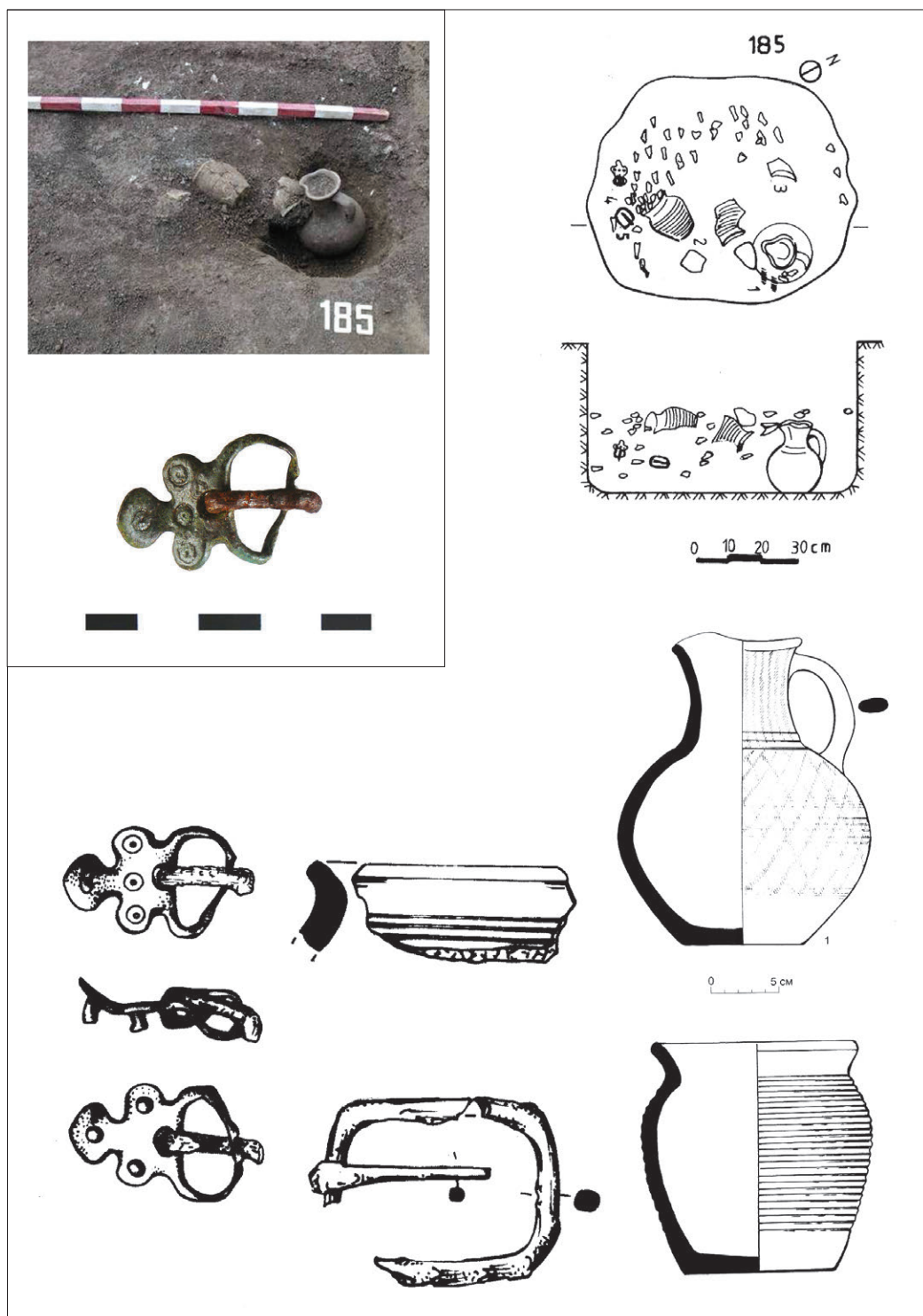
Обр. 6. Гроб с кремация 119 с неговия инвентар, проучен в периода 1994 – 1995 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXXVIII; Инкова 2017, 94)

Fig. 6. Cremation burial 119 with the yielded grave goods, excavated in 1994–1995 (по Дончева-Петкова и др. 2016, Табло LXXVIII; Инкова 2017, 94).

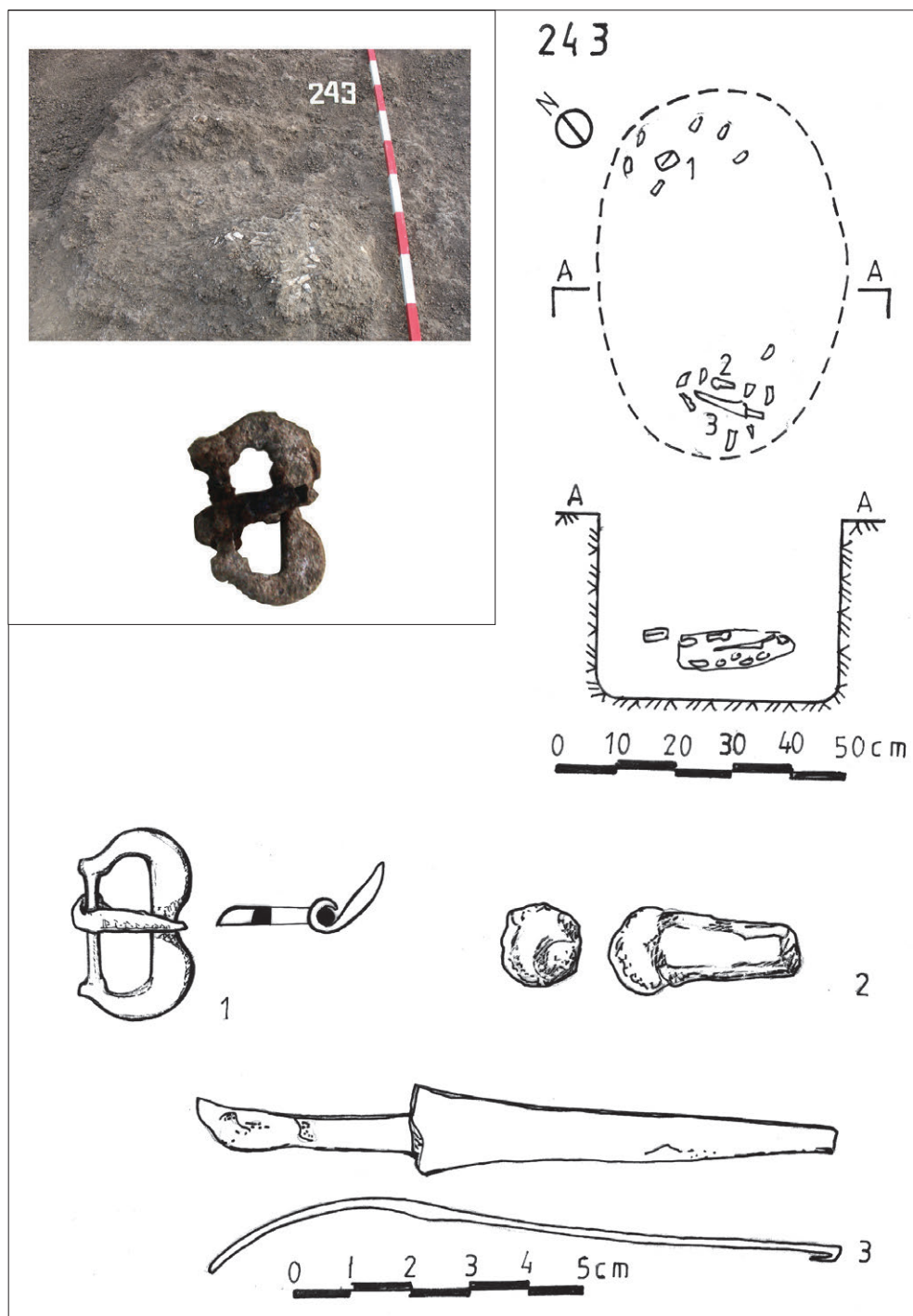
Обр. 7. Гроб с кремация 165 с неговия инвентар, проучен през 2005 г.; а – графично представяне, според теренната документация, постъпила в НАИМ; б – графично представяне в монографията (Дончева-Петкова и др. 2016, табло CXXV). Фото: Е. Коматарова-Балинова (северната посока е условно обозначена)

Fig. 7. Cremation burial 165 with yielded the grave goods, excavated in 2005; a – a drawing based on the field documentation deposited in the NIAM's Academic Archive; b – a drawing in the monograph (Дончева-Петкова и др. 2016, Табло CXXV). Photograph by E. Komatarova-Balinova (the north is marked).

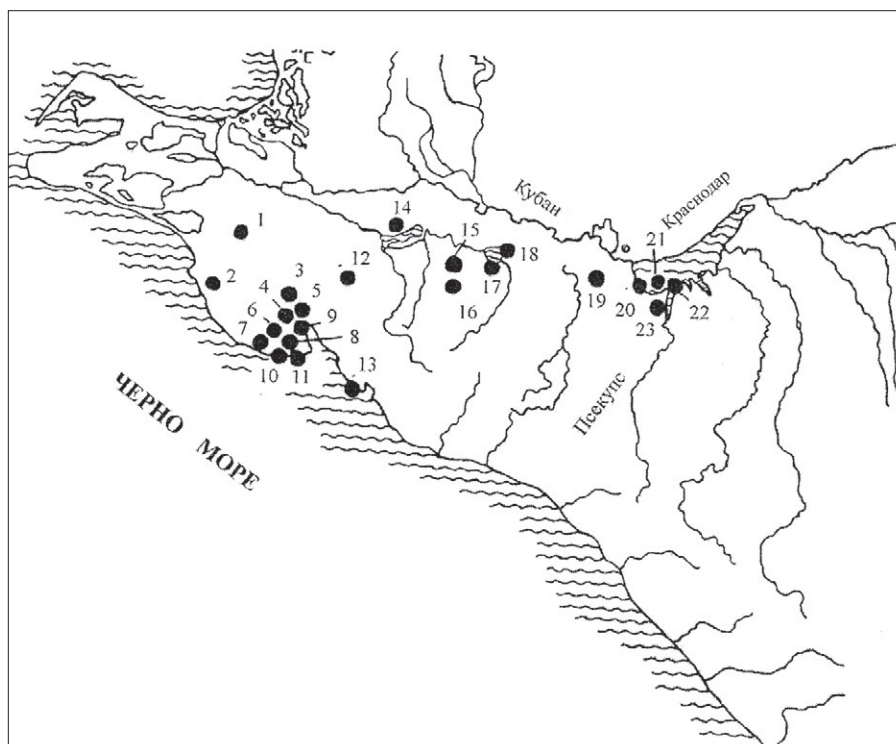
Обр. 8. Гроб с кремация 185 с неговия инвентар, проучен през 2006 г. (по Дончева-Петкова и др. 2016, табло CL; Грозданова 2017, 94; фото от теренната документация, предадена в Архива на НАИМ)

Fig. 8. Cremation burial 185 with the grave goods, excavated in 2006 г. (after Дончева-Петкова и др. 2016, Табло CL; Грозданова 2017, 94; a photograph from the field documentation deposited in the NIAM's Academic Archive).

Обр. 9. Гроб с кремация 243 с неговия инвентар, проучен през 2008 г. (Дончева-Петкова и др. 2016, табло CCXXIV; фото от теренната документация, предадена в Архива на НАИМ)

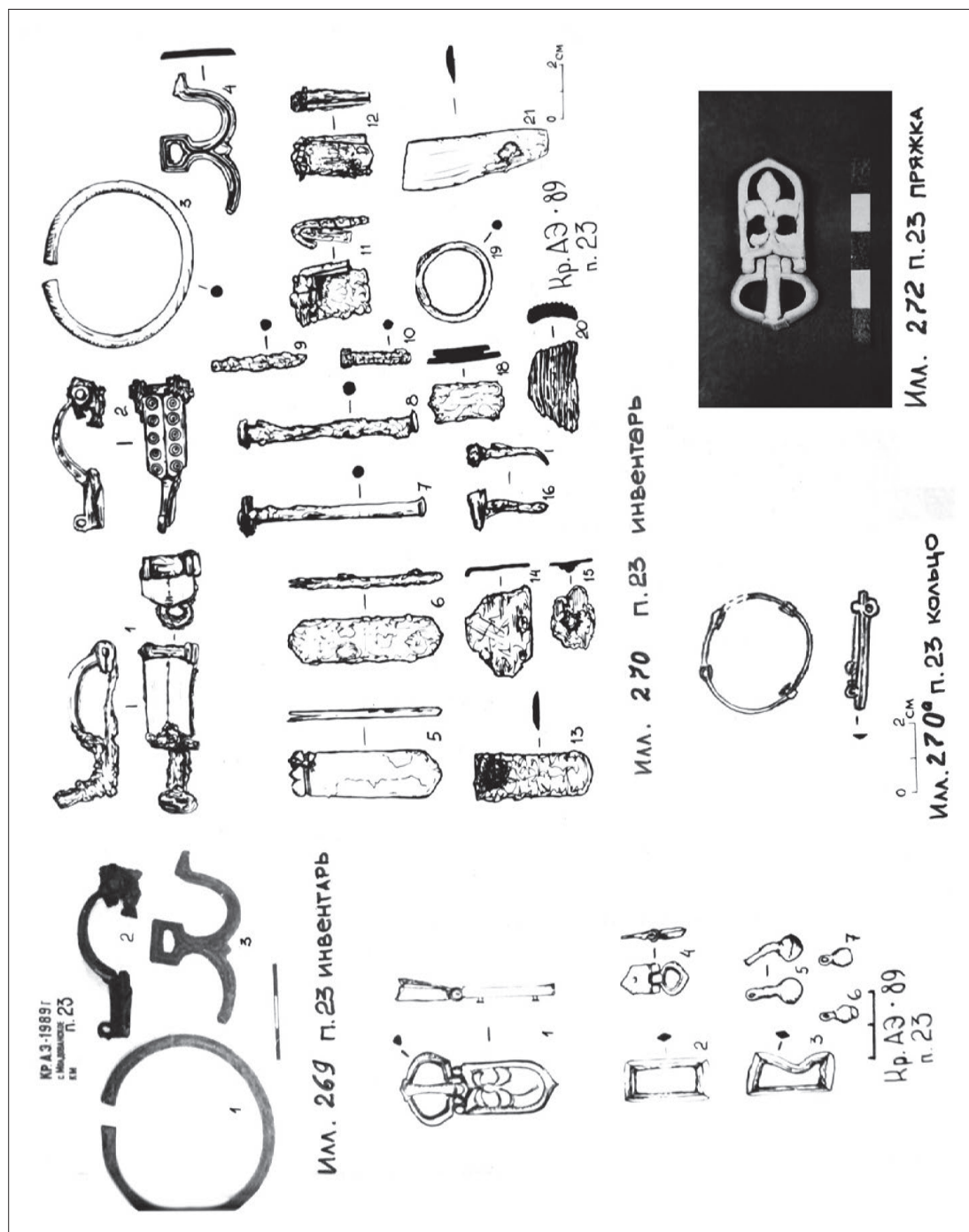
Fig. 9. Cremation burial 243 with the yielded grave goods, excavated in 2008 г. (Дончева-Петкова и др. 2016, Табло CCXXIV; a photograph from the field documentation deposited in the NIAM's Academic Archive).

Обр. 10. Местоположение на некрополите с кремация от Кубано-Черноморската група от периода VIII – X в.
(по Гавритухин, Пьянков, 2003)

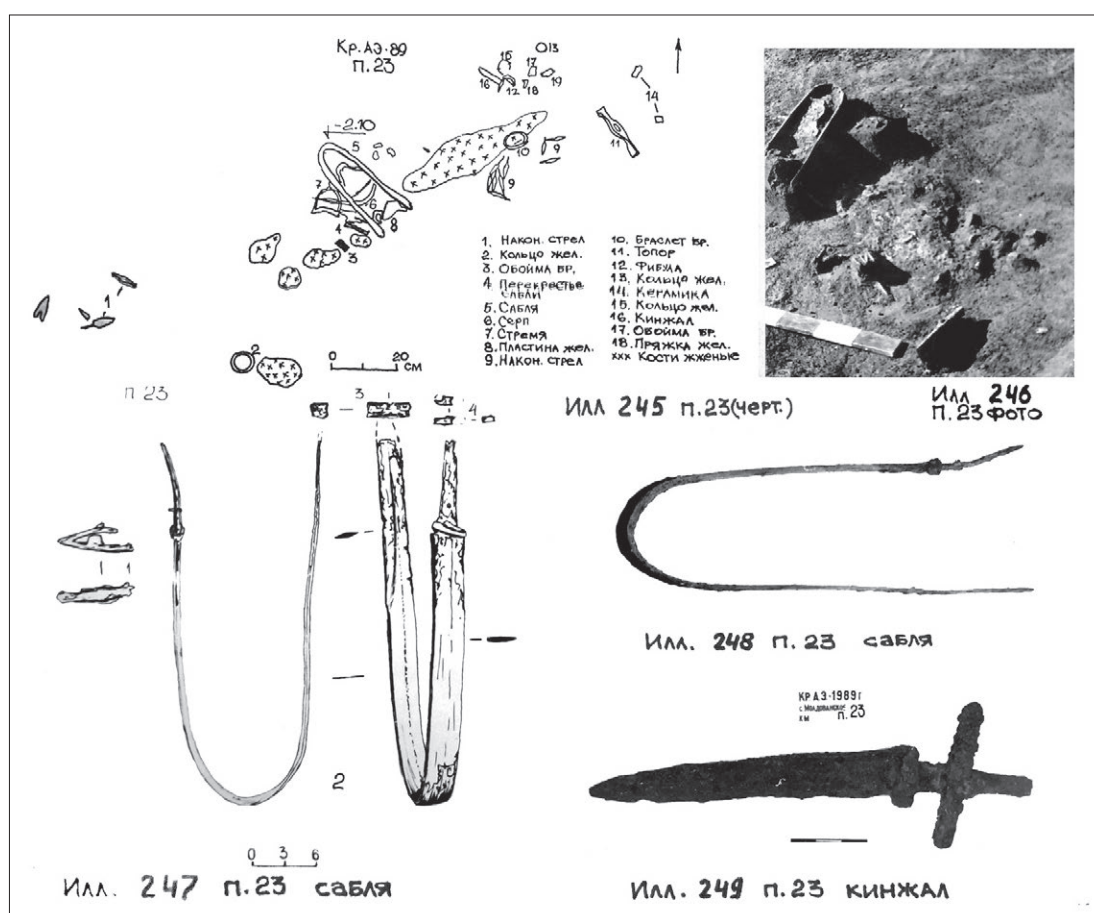
1. Станция Гастагаевска; 2. Селище Су-Псех; 3. Ленински път; 4. Восмая Щел; 5. Цемолдина; 6. Болише хутора;
7. Дюрсо; 8. Болтин; 9. Новоросийск; 10. Южна озерейка; 11. Мисхако; 12. Молдованское; 13. Борисово;
14. Евсеевско стопанство; 15. Обществени; 16. Хабл; 17. Бугаиски бугор; 18. Крюковски мис; 19. Тахтамукаевски;
20. Казазово; 21. Некропол при устието на р. Диш; 22. Псекунс; 23. Ново-Вочепшийски некропол

Fig. 10. Location of the cemeteries with cremation burials of the Kuban–Black Sea group dated back to the 8th – 10th century.

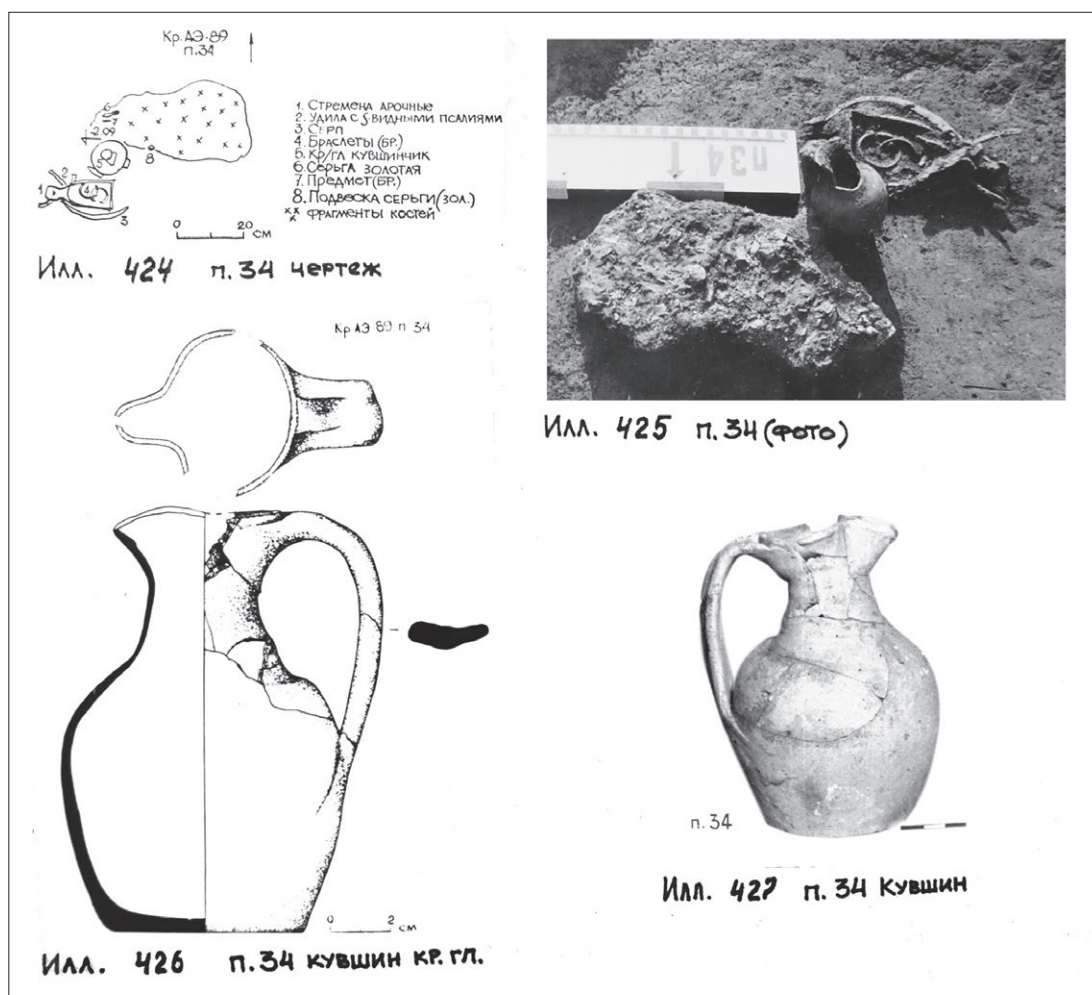
Обр. 11. Раннесредневековен некропол с кремация при с. Молдованское, Краснодарски район, гроб 23 с неговия инвентар (по Тарабанов 1989, факсимиле)

Fig. 11. Early medieval cemetery with cremation burials at the village of Moldovanskoye, Krasnodar region, burial 23 with the yielded grave goods (after Тарабанов 1989).

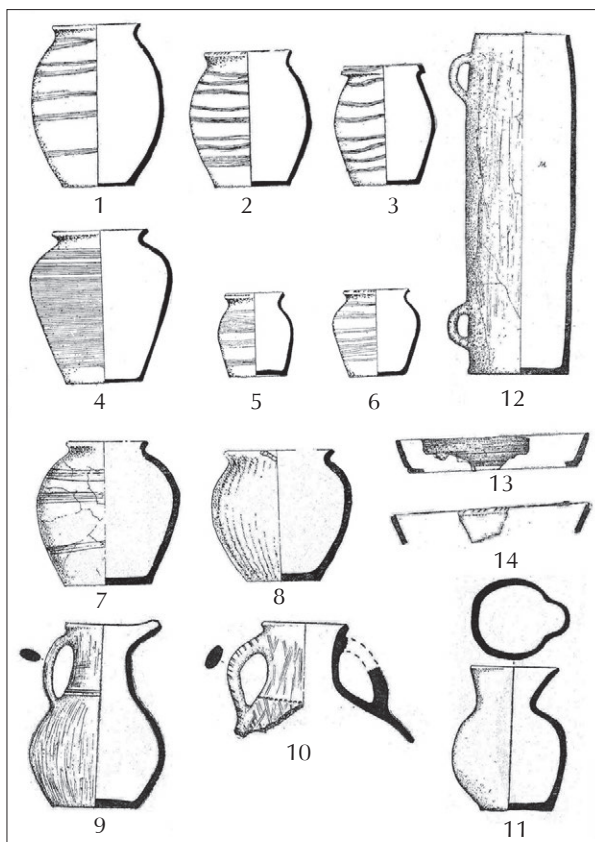
Обр. 12. Раннесредневековен некропол с кремация при с. Молдованское, Краснодарски район, гроб 23 с неговия инвентар (по Тарабанов 1989, факсимиле)

Fig. 12. Early medieval cemetery with cremation burials at the village of Moldovanskoje, Krasnodar region, burial 23 with the yielded grave goods (after Тарабанов 1989).

Обр. 13. Раннесредневековен некропол с кремация при с. Молдованское, Краснодарски район, гроб 34 с неговия инвентар (по Тарабанов 1989, факсимиле)

Fig. 13. Early medieval cemetery with cremation burials at the village of Moldovanskoye, Krasnodar region, burial 34 with the yielded grave goods (after Тарабанов 1989).

Обр. 14. Керамика от селищата и некропола при Казазово II, Краснодарски район (по Тарабанов 1993)

Fig. 14. Pottery yielded by the settlements and the cemetery at Kazazovo II, Krasnodar region (after Тарабанов 1993).

Обр. 15. 1. Кана от гроб 165 от некропола при Балчик, без мащаб (фото: Радостина Енчева, ИМ Балчик); 2. Кана от Кайбелския могилен некропол, без мащаб (по Сташенков, 2007); 3 – 5. съдове от некропола при Болшие Тархани, без мащаб (Национален музей на Република Татарстан, Казан, фото: Е. Коматарова-Балинова)

Fig. 15. 1. A jug yielded by burial 165 from the Balchik cemetery (photograph by Radostina Encheva, Balchik Historical Museum); 2. A jug yielded by the Kaibel burrow cemetery (after Сташенков, 2007); 3–5. Ceramic vessels from the cemetery at Bolshiye Tarhani (photograph by E. Komatarova-Balinova).

Ранносредновековно селище до с. Драговищица, община Костинброд

Валери Григоров

*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2,
София 1000; valerig@abv.bg*

Early Medieval Settlement near the Village of Dragovishtitsa, Kostinbrod Municipality

Valeri Grigorov

*National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia,
Bulgaria; valerig@abv.bg*

ABSTRACT

The article presents the results of the rescue archaeological excavations carried out at the medieval settlement found at site N 5. The settlement is situated to the south of the village of Dragovishtitsa, Kostinbrod municipality (Fig. 1). The results of the excavations revealed cultural layers related to three periods: Early medieval period, Late Roman period (the 3rd – 4th century) and Early Bronze Age.

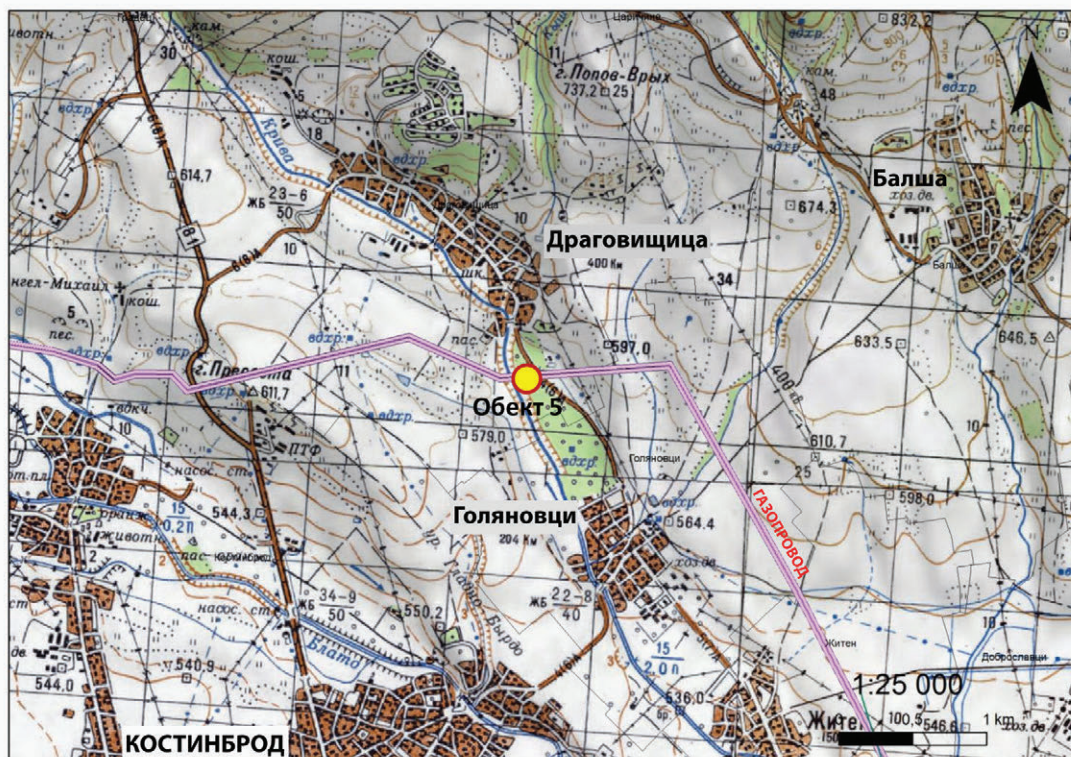
A stone oven (Fig. 5) and two concentrations of stones (Figs. 6, 7) dated back to the medieval period were excavated. The structures yielded comparatively small amount of finds (Fig. 8). It is worth mentioning a shoe applique and a fragment of a silver lining. The rest of the artifacts include household objects, such as lead weights for fishing nets, bone awls, a knife and spindle whirles. This suggests that the local population's activities included spinning and river fishing. The unearthed arrowheads reveal the use of light weapons. Regrettably, none of the artifacts found at the site could be used for more precise dating.

The pottery is the most numerous group of artifacts (Table 1). There is turned ware – jars made from sandy clay, decorated with incised wavy and straight horizontal lines (Figs. 10, 11). The problems of the dating and the ethnic and cultural identification of the settlement are studied in a broader discourse related to the date of the turned ware. Numerous similarities have been identified with ceramic assemblages, which date the artifacts to the second stage of the Slavic invasion to the south of the Danube. The topographic characteristics of the settlement, its location very close to the river bank, the houses with stone ovens, whose house pits are quite shallow, and the short period of the settlement's functioning are elements of the settlement pattern associated with migration in the 7th century.

Key words: Early Middle Ages, Settlement, Ceramics

Въведение

В последните десетилетия у нас рядко се проучват средновековни селища. Липсата на изследователски интерес е трудно да бъде обяснен, защото съществуват редица неизяснени проблеми, които изискват системност и последователност на проучванията. Целта на настоящата публикация е да се представят резултатите от средновековното селище, открито при спасителни разкопки на обект № 5, по трасето на междусистемната газова връзка България – Сърбия. Обектът се намира южно от с. Драговищица, община Костинброд (обр. 1). Той е разположен на първата надзаливна ниска речна тераса на Крива река, западно от пътя между селата Драговищица и Голяновци. Според открития при извършения ОВОС керамичен материал, обектът е определен като селище от IV – VI в. (Александров, Гоцев, Чукалев 2014,

Обр. 1. Местоположение на средновековното селище на обект № 5

Fig. 1. Location of the medieval settlement at Site № 5

Обр. 2. Въздушна снимка на източната половина на обект № 5, поглед от изток на запад

Fig. 2. Aerial photo of the eastern half of Site № 5, view from the east

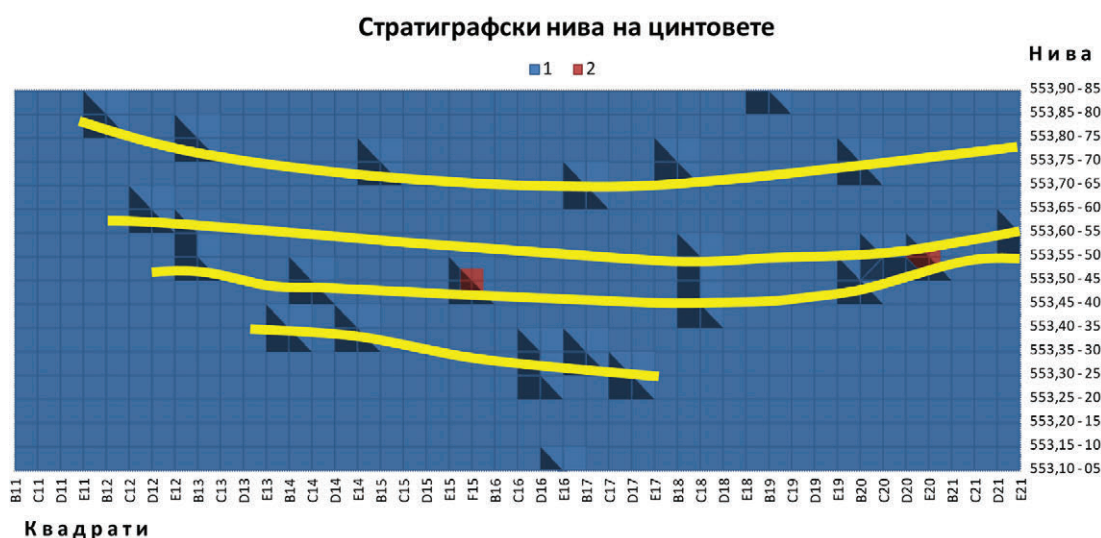
625). След проведените разкопки тази датировка бе частично потвърдена и разширена с още два исторически периода.

Археологическото проучване на обект № 5 се осъществи през 2014 и 2015 г. в рамките на 75 календарни дни. Определената за проучване площ е с дължина 105 м и ширина на сервитута – 30 м. В кратките срокове, наложени от спасителния характер на разкопките, беше разработена комплексна методика на работа, която ни позволи да решим по-широк кръг научноизследователски проблеми. Освен стандартния стратиграфски метод на разкриване и документиране на културните пластове, се извърши също геофизично, хидроложко и геоморфоложко изследване на обекта, аерофото документиране, минералого-петрографско изследване на керамиката, изследване температурата на изпичане на керамика, както и допълнително теренно издирване в региона за находища на суровини за керамично производство.

През 2014 г. разкопките имаха сондажен характер. Те бяха фокусирани в западната половина на обекта, върху 10% от площта му (Григоров, Христов, Венелинова, Занева 2015, 505, обр. 1). През 2015 г. археологическите разкопки се извършиха върху по-голяма площ (около 1000 кв. м), в източната половина на обекта (обр. 2) (Григоров, Христов, Венелинова, Занева, Димитров, Тодорова, Иванов 2016, 536-539). Резултатите от проучването показаха наличието на културни пластове от три периода: Ранно средновековие, късноримска епоха (III – IV в.) и ранна бронзова епоха (РБЕ) (Григоров, Христов, Венелинова, Занева 2015, 506-507, обр. 3).

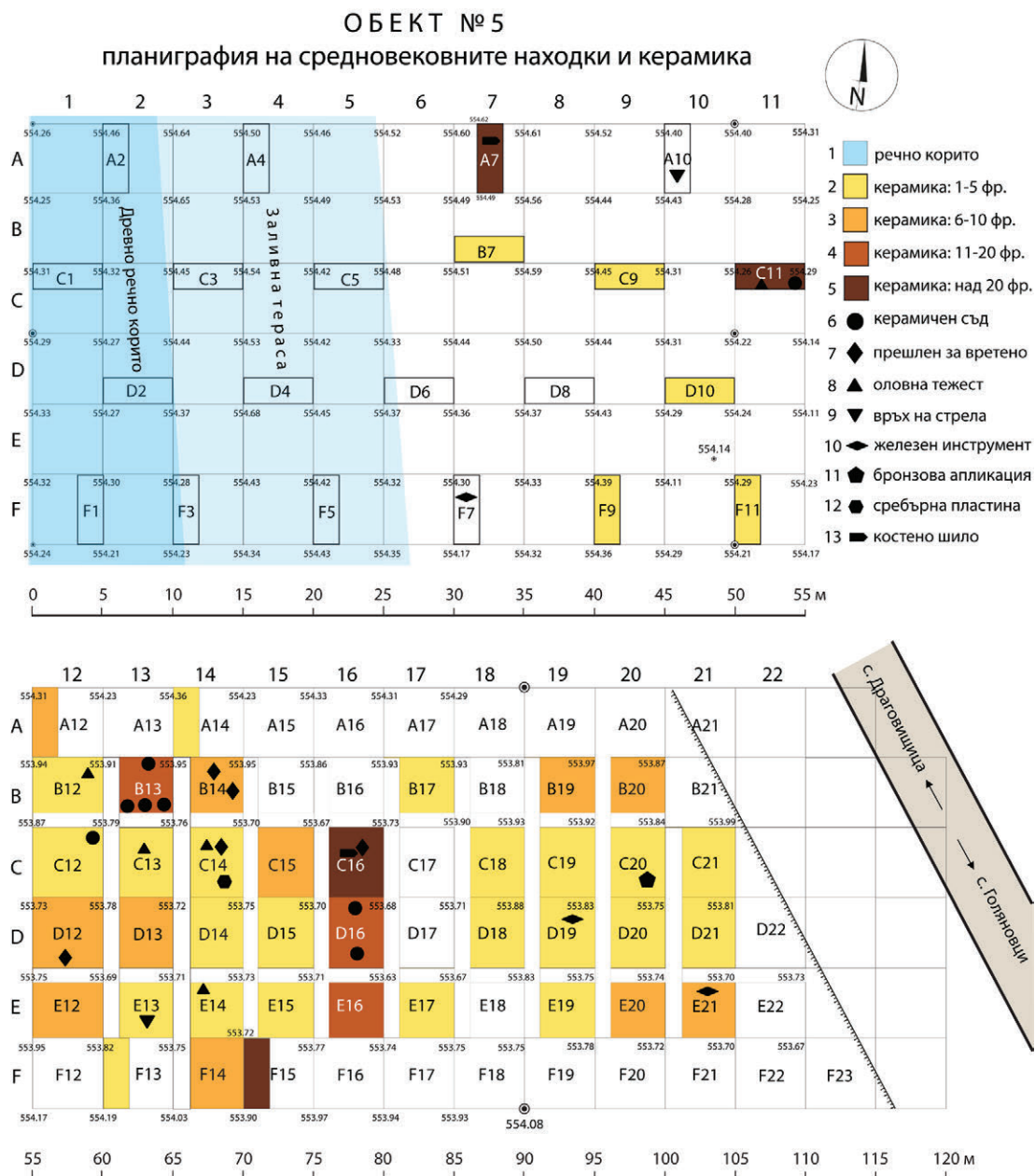
Стратиграфията на обекта е следната: Най-горният пласт е дебел между 30 и 50 см и представлява еднородна светлокафява пръст. Под него следва хумусен пласт с дебелина 15 – 25 см. Под хумуса лежи кафяв на цвят културен пласт – дебел около 1,10 м. В него се открива голямо количество археологически материали от късноримския период и малко количество средновековна керамика. В долната половина на културния пласт и в следващия смолисто черен пласт се откриват археологически материали от РБЕ и единични фрагменти от РЖЕ. Стратиграфската картина се допълва от установените в културния пласт няколко ходови нива. Те са маркирани от насищане с керамика и въглени, трамбовани слоеве и останки от постройки и съоръжения. Отчетените координати на многобройните цинтове от римски обувки отбелязват четири последователни ходови нива, на коти: 553.35 м; 553.50 м; 553.55 м; 553.75 м (обр. 3).

За да изясним проблема за формиране на почвените пластове и най-вече да разберем произхода на повърхностния слой, който запечатва хумуса, доц. Росица Кендерова извърши геоморфоложки анализ на обекта. Изследването показа, че през 1969 г. се активизират свлачищни

Обр. 3. Стратиграфски нива на римските цинтове от обект № 5 (обработка П. Димитров и В. Григоров)

Fig. 3. Stratigraphic levels of the Roman hobnails from Site № 5 (computer drawing by P. Dimitrov and V. Grigorov)

Обр. 4. Планиграфия на средновековните находки и керамика от обект № 5: 1. Речно корито; 2. Керамика (1-5 фрагмента); 3. Керамика (6-10 фрагмента); 4. Керамика (11-20 фрагмента); 5. Керамика (над 20 фрагмента); 6. Керамичен съд; 7. Прешлен за вретено; 8. Оловна тежест; 9. Връх на стрела; 10. Железен инструмент; 11. Бронзова апликация; 12. Сребърна пластина; 13. Костено шило

Fig. 4. Location of the pottery and artifacts from Site № 5 dated back to the medieval period: 1. River bed; 2. Pottery (1-5 sherds); 3. Pottery (6-10 sherds); 4. Pottery (11-20 sherds); 5. Pottery (more than 20 sherds); 6. Ceramic vessel; 7. Spindle whirl; 8. Lead weight; 9. Arrow head; 10. Iron tool; 11. Bronze appliques; 12. Silver lamella; 13. Bone awl

процеси, вследствие на които местността попада във фронта на свлачището. Това е довело до натрупването на нов почвен слой, който е погребал хумусния пласт.

При изследване на археологическите профили се установи и още нещо много важно. Коритото на Крива река, което е коригираното през втората половина на XX в., в древността е преминавало през западния край на обекта, като изкопи A2, C1, D2, F1 са попадали в речното корито или са били непосредствен речен бряг (обр. 4). Това обясни ниската концентрация на археологически

материали в тази част на обекта. Хидроложките и геоморфоложки данни показаха също така, че през късното средновековие и особено през османския период (приблизително в периода между XIV и XVIII в.) реката е наводнявала по-широки площи, поради което мястото е било заблатено и неподходящо за обитаване. Вероятно в този период се е образувал горният хумусен слой.

Средновековни структури и находки

От средновековния период бяха проучени няколко структури. В квадрат E12 се разкри каменна печка (обр. 5). Тя е с правоъгълна форма, с външни размери – 1,00 x 1,20 м, изградена е с малки и средно големи необработени камъни. Камерата на печката е с овална форма, с диаметър 0,50/0,60 м. Отоплителното съоръжение е изградено директно върху земята, на кота 553.68 м, без да е оформяна подложка. Подът е обгорял от високата температура. Входът на печката е обърнат на североизток.

В квадрат B13 се разкри линейно струпване от необработени камъни (обр. 6), което лежи на ниво 553.55 м. Между камъните бяха открити няколко големи фрагмента средновековна керамика. Подобно струпване от дребни камъни е регистрирано и в квадрат B19 (обр. 7).

По дисперсията на археологическия материал (обр. 4) се вижда, че площта на средновековното селище се е простира на около стотина метра от речния бряг. Липсата на средновековна керамика от другата страна на пътя, където е обект № 4 (Христов, Танева 2016, 539-542), предполага, че обитаемата площ на селището не е преминавала източно от съвременния път. Дължината на селището по протежението на реката, не може да бъде установена, тъй като разкопките бяха ограничени само в сервитута на обекта. Но е добре известно, че подобен вид селища обикновено се разполагат на значителна площ покрай речния бряг.

В средновековния културен пласт бяха открити сравнително малко находки (обр. 8). От тях по-голям интерес представлява една ремъчна апликация (обр. 8 1), намерена в квадрат C20, на ниво 553.60 м. Апликацията е отлята от медна сплав, има правоъгълна форма и размери – 1,2 x 1,3 см. В едната половина на плочката е оформен отвор. На лицевата страна е врязан мотив, който рамкира отвора и завършва с разклонен ластар. На опаката страна на плочката са запазени два нита. Морфологичните характеристики на апликацията показват, че вероятно е използвана за закопчалка на обувка. Отворът на апликацията позволява да се промуши ремъче с размери 6 x 2 мм. Хронологията на този тип апликации не е добре изяснен и обикновено се поставя в широк времеви диапазон – от VII до X в. Подобна находка е открита в ранновизантийски пласт от полския сектор в Одрци (Дончева 1999, 162, табло L:658) и в производствения център за художествен метал при с. Новосел (Бонев, Дончева 2011, 123, 290, Табло XLVIII:522). Една такава апликация, откупка, се съхранява и във Варненския археологически музей (Плетньов 2004, 229, табло 1:12).

В средновековния културен пласт бяха открити също фрагмент от сребърен обков от луксозен предмет (обр. 8 2), няколко върха на стрели, единият от които е много добре запазен (обр. 8 3)¹, оловни тежести за рибарски мрежи (обр. 8 4), костени шила (обр. 8 5-6), нож (обр. 8 7) и няколко прешлени за вретено (обр. 8 8-12). Пространственият анализ на материалите очертава обитаемото пространство на средновековното селище. Прави впечатление, че то е съобразено с периодично наводняваното крайбрежие. Първите находки се откриват непосредствено до заливната тераса, а най-висока е концентрацията на находките, разположени на 40-70 м от бреговата линия (обр. 4). Планиграфският анализ на керамичния материал показва сравнително равномерно разпространение върху цялата проучена площ (обр. 4). Отчетени са локални концентрации в квадрати A7, C11, F15, B13, C16, D16 и E16, които вероятно са свързани с вкопани жилищни структури. Големи керамични фрагменти, позволяващи частично реконструиране на съдове, са открити в квадрати B13, C11, C12 и D16.

¹ Две напълно идентични стрели са открити в ранносредновековното селище Дулчеанка IV (Ciupercă, Mitrea 2010, 149, Pl. XIV: 32-33).

Обр. 5. Средновековна печка от обект № 5

Fig. 5. Medieval stone oven found at Site № 5

Обр. 6. Каменно струпване със средновековни керамични съдове в него

Fig. 6. Concentration of stones and medieval ceramic vessels

Обр. 7. Каменно струпване върху средновековното ходово ниво

Fig. 7. Concentration of stones on the walking surface dated back to the medieval period

Средновековен керамичен комплекс от обект № 5

Основният археологически материал открит при проучването на обект № 5 е фрагментираната керамика. Тя е събрана тотално, извършена е статистическа обработка и планиграфски анализ в различните стратиграфски нива. Обработени са общо 23448 фрагмента² (таблица 1). Най-многобройна е античната керамика – 94% (22008 бр.), керамиката от РБЕ е 4,7% (1089 бр.), а средновековната керамика е 1,5% (351 бр.) (диаграма 1).

Стратиграфско ниво	Античност	РБЕ и РЖЕ	Средновековие	ОБЩО
554.30 – 554.50	27	0	0	27
554.10 – 554.30	419	0	0	419
554.00 – 554.10	685	0	0	685
553.90 – 554.00	527	0	0	527
553.80 – 553.90	1113	2	11	1126
553.60 – 553.80	4853	24	78	4955
553.50 – 553.60	3575	28	54	3657
553.40 – 553.50	3404	113	67	3584
553.05 – 553.40	5689	669	92	6450
552.80 – 553.05	1716	253	49	2018
ОБЩО	22008	1089	351	23448

Таблица 1. Статистика на фрагментирания керамичен материал от обект № 5

Table 1. Statistics of the fragmented ceramic material from site № 5

² Благодаря на гл. ас. д-р Светлана Венелинова, която извърши статистическата обработка на целия керамичен материал.

Диаграма 1. Процентно съотношение на количеството керамика по епохи (Средновековие, Античност, Ранна бронзова епоха)

Diagram 1. Percentage ratio of the amount of ceramics by age (Middle Ages, Antiquity, Early Bronze Age)

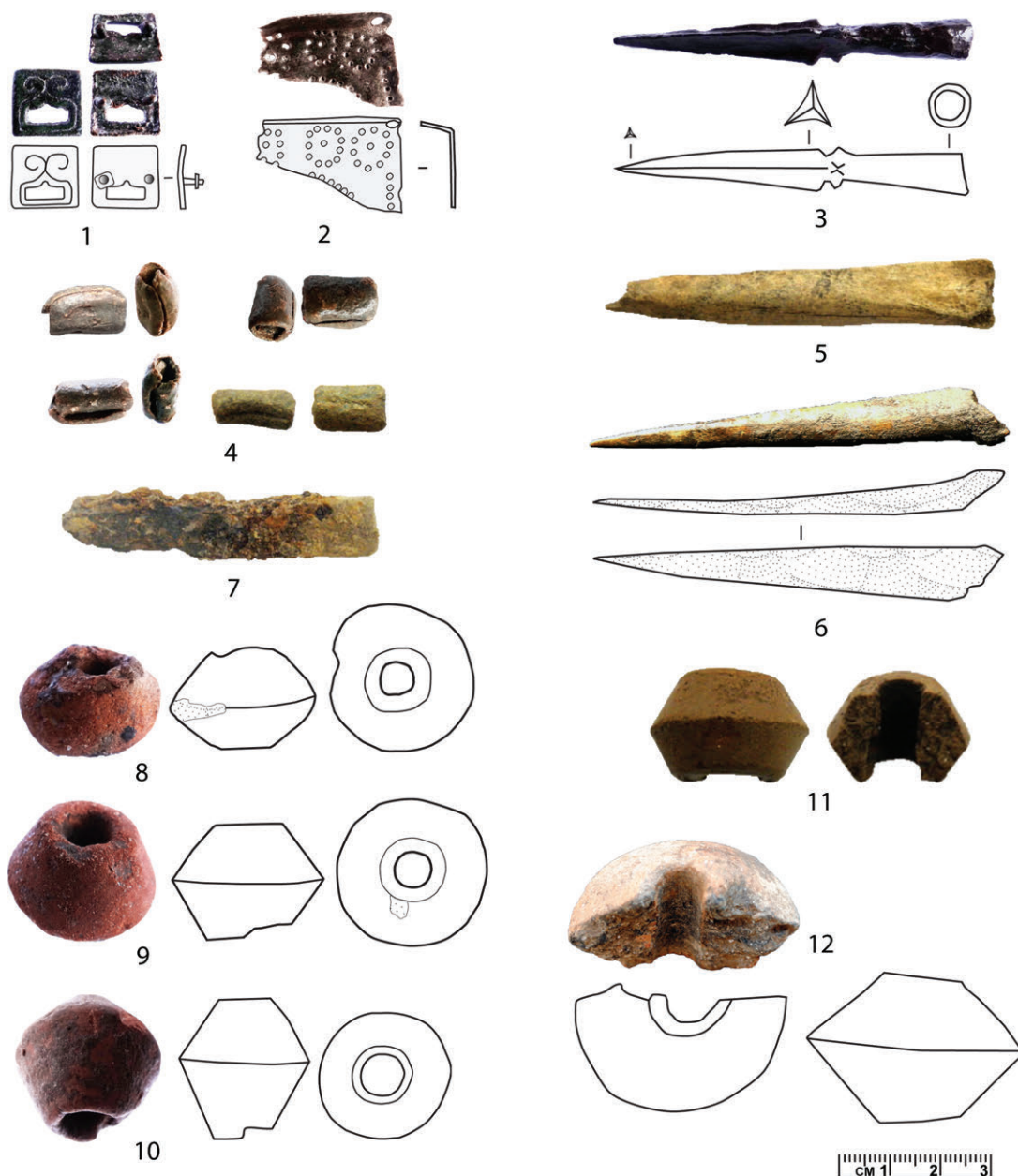

Диаграма 2. Количество на средновековната керамика по стратиграфски нива

Diagram 2. Quantity of medieval ceramics across stratigraphic levels

Средновековната керамика е доста фрагментирана (обр. 9 и 10). Тя се открива на дълбочина между 0,40 и 1,50 м от сегашната повърхност (от кота 553.90 до кота 552.80). Стратиграфските данни определиха ходовото ниво през Средновековието в различните сектори на обекта, между 553.68 и 553.90 м. Освен на ходовото ниво, значителна част (3/4) от средновековната керамика се открива в античния и в праисторическия културен пласт (диаграма 2). Този факт е важен, защото показва, че средновековните находки произхождат предимно от вкопани структури – вероятно на жилища и ями.

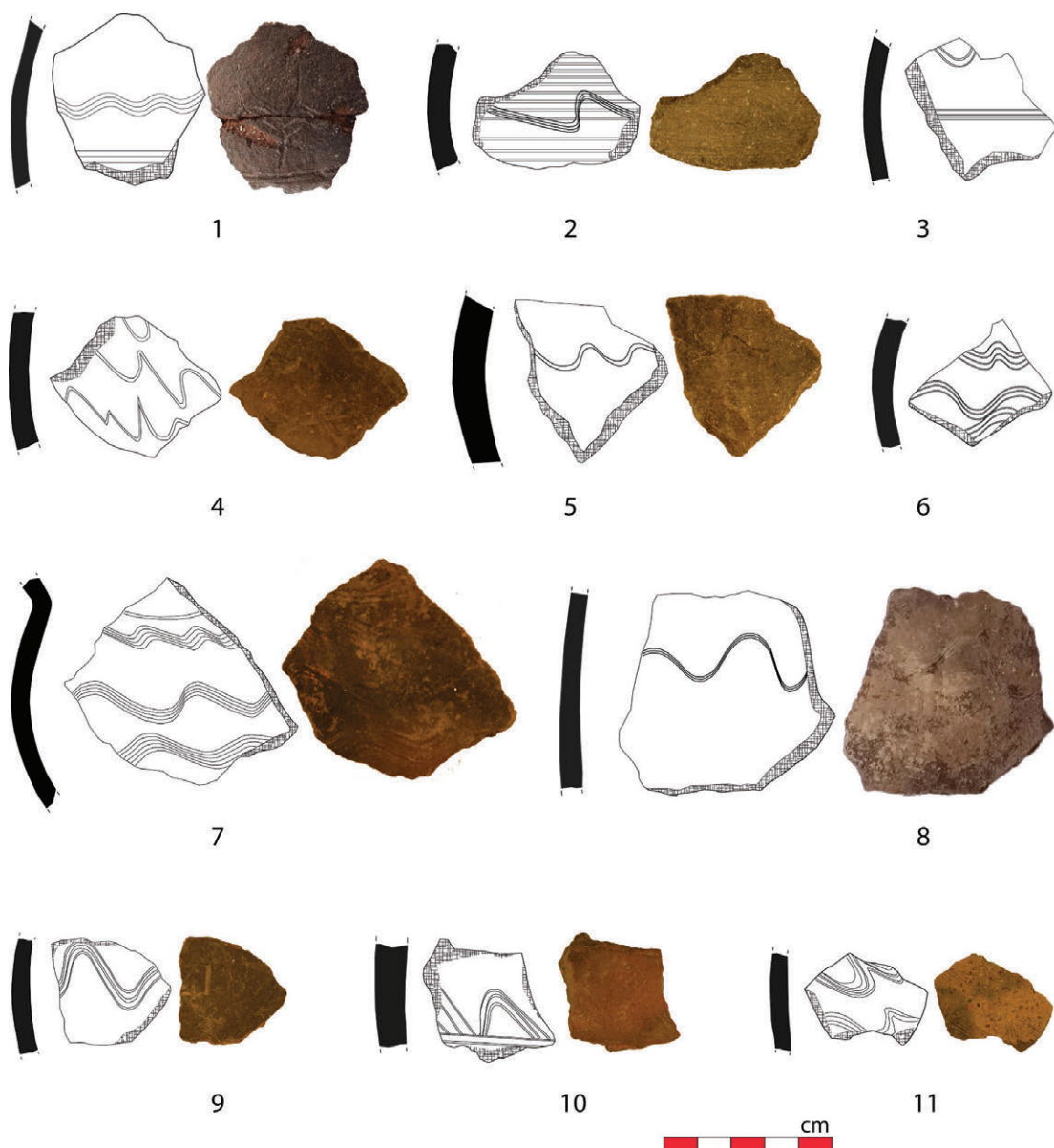
За съжаление на терен очертаванията на средновековните вкопавания не могат да се регистрират, установяваме ги индиректно по локалната концентрация на керамичния материал. Причината е в доста еднородния състав на пръстта, която допълнително е хомогенизирана от високите подпочвени води и от продължителното заблзяване на местността. През 60-те години на XX в. на това място е отглеждан хмел, а след това е имало овощна градина. Тези земеделски дейности допълнително са обезличили очертаванията на археологическите структури и са смесили керамичния материал от различните епохи.

Обр. 8. Находки от средновековния културен пласт на обект № 5: 1. Бронзова апликация; 2. Сребърна пластина; 3. Врх на стрела; 4. Оловни тежести за рибарски мрежи; 5-6. Костени шила; 7. Нож; 8-12. Прешлени за вретено

Fig. 8. Artifacts yielded by the medieval deposit of Site № 5: 1. Bronze applique; 2. Silver lamella; 3. Arrow head; 4. Lead weights for fishing net; 5-6. Bone awls; 7. Knife; 8-12. Spindle whirles

За определяне хронологията и културните характеристики на селището най-висока стойност има керамиката. Открити са гърнета, изработени на бавно гърнчарско колело от песчлива глина. Частично са реконструирани 12 съда. Горната половина на гърнетата е издута (обр. 11), а долната половина е с конусовидна форма (обр. 12). Максималната ширина е в горната една трета на съдовете, шията е къса, устието е просто профилирано, отворено навън и слабо извито. Дъната на някои от съдовете са доста масивни, а във височина стените изтъняват. След изпичането глината е придобила кафяв или сиво-кафяв цвят, чирепът е средно твърд. Глинено-то тесто съдържа значително количество ситен пясък и единични камъчета. Ломът е двуделен,

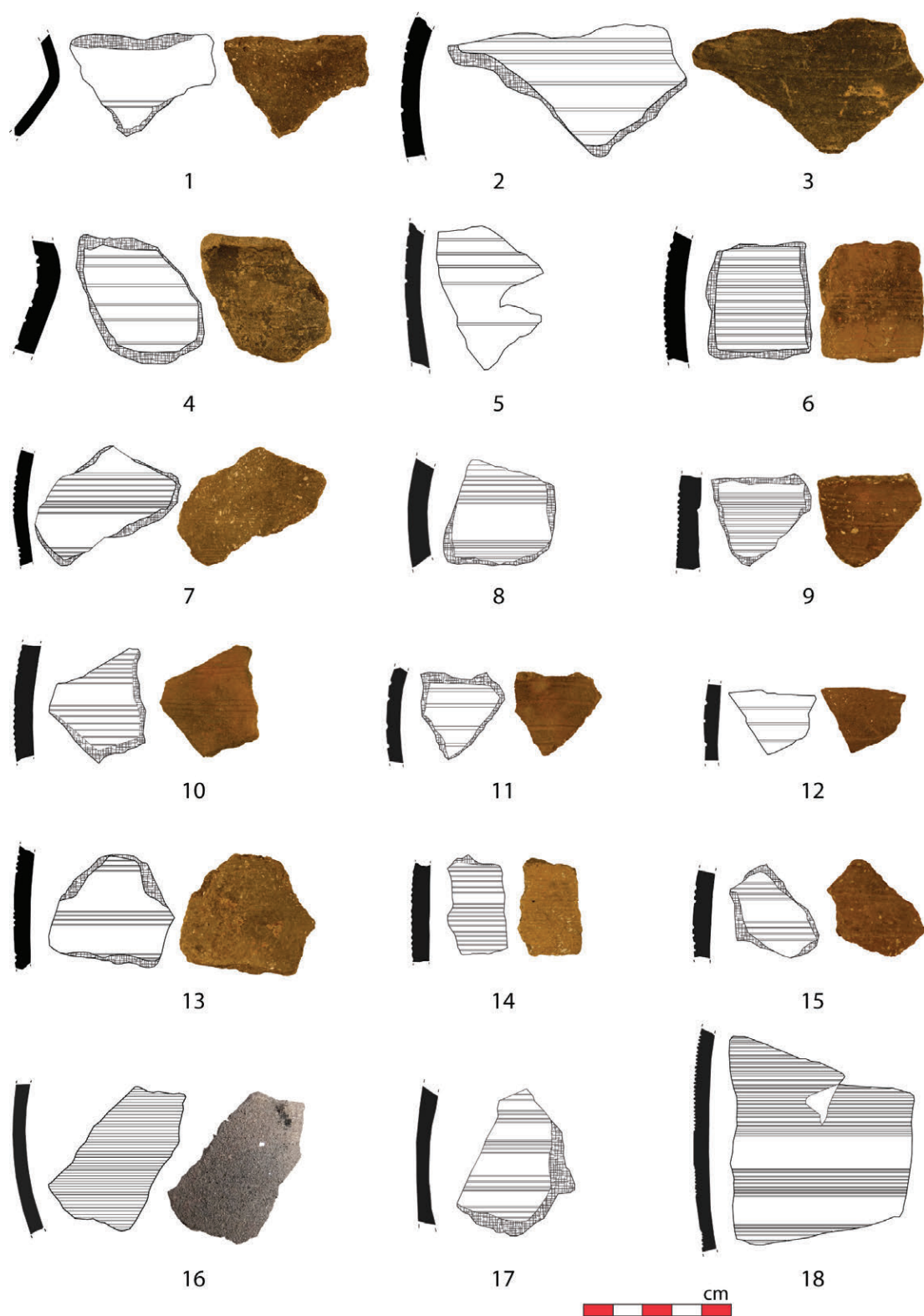

Обр. 9. Фрагменти средновековна керамика от обект № 5

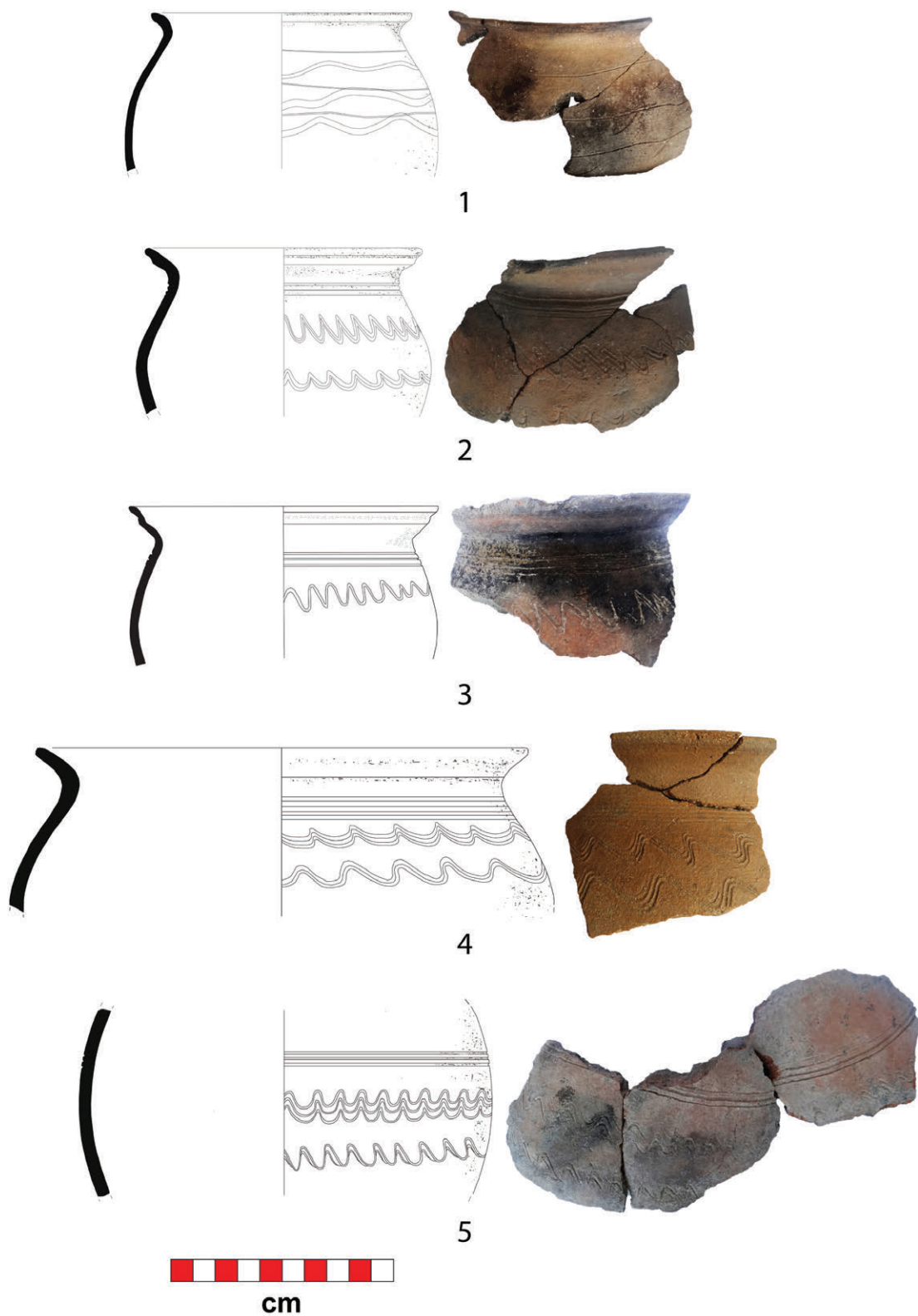
Fig. 9. Medieval pottery sherds yielded by Site № 5

кафяво-сив на цвят. Съдовете са изпичани в окислителен режим на горене. Сивочерният, опушен цвят на повърхността на някои от съдовете, е придобит вторично, в процеса на употреба на гърнетата за приготвяне на храната на открит огън. Почти всички гърнета са украсени с комбинации от плитко врязани вълнообразни и хоризонтални линии, нанесени единично или на снопове (обр. 13).

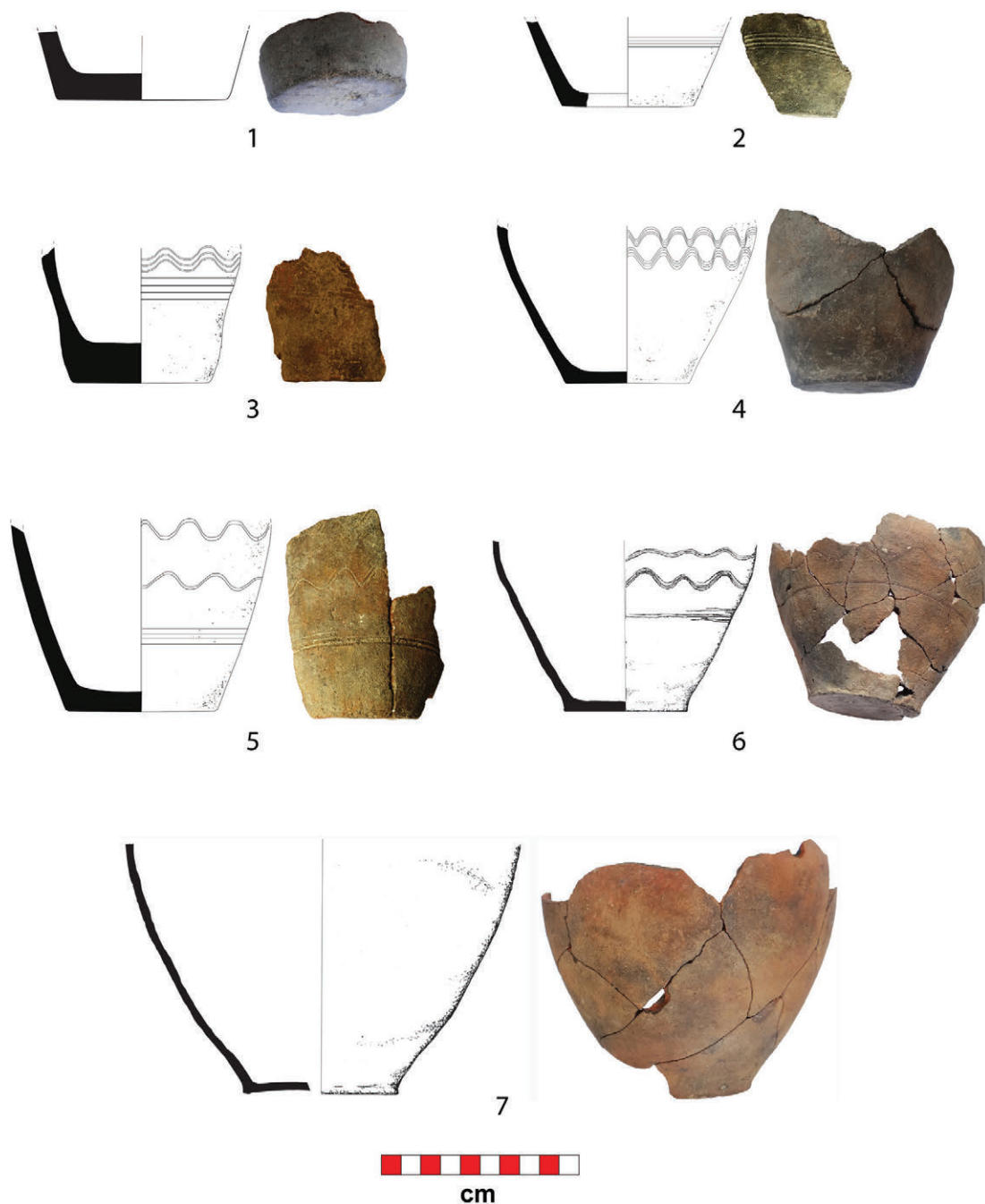
За да се определят минералният състав, структурните особености и вещественият състав на керамиката, С. Приставова и Ц. Станимирова извършиха минералого-петрографски изследвания на фрагменти от различни технологични групи. От средновековната керамика е изследван един фрагмент (№ 12). Той съдържа литокласти от променени среднобазични по състав скали (обр. 14) (Приставова, Станимирова, Григоров 2016, 97, 106, таблица 5). Изследването показва, че използваното глинено тесто е грубо пречистено от органичните замърсители и от по-едри камъчета, но в него са останали отделни песъчинки, бели кварцови зрънца и малко слюда.

Обр. 10. Фрагменти средновековна керамика от обект № 5
Fig. 10. Medieval pottery yielded by Site № 5 (drawings by S. Venelinova)

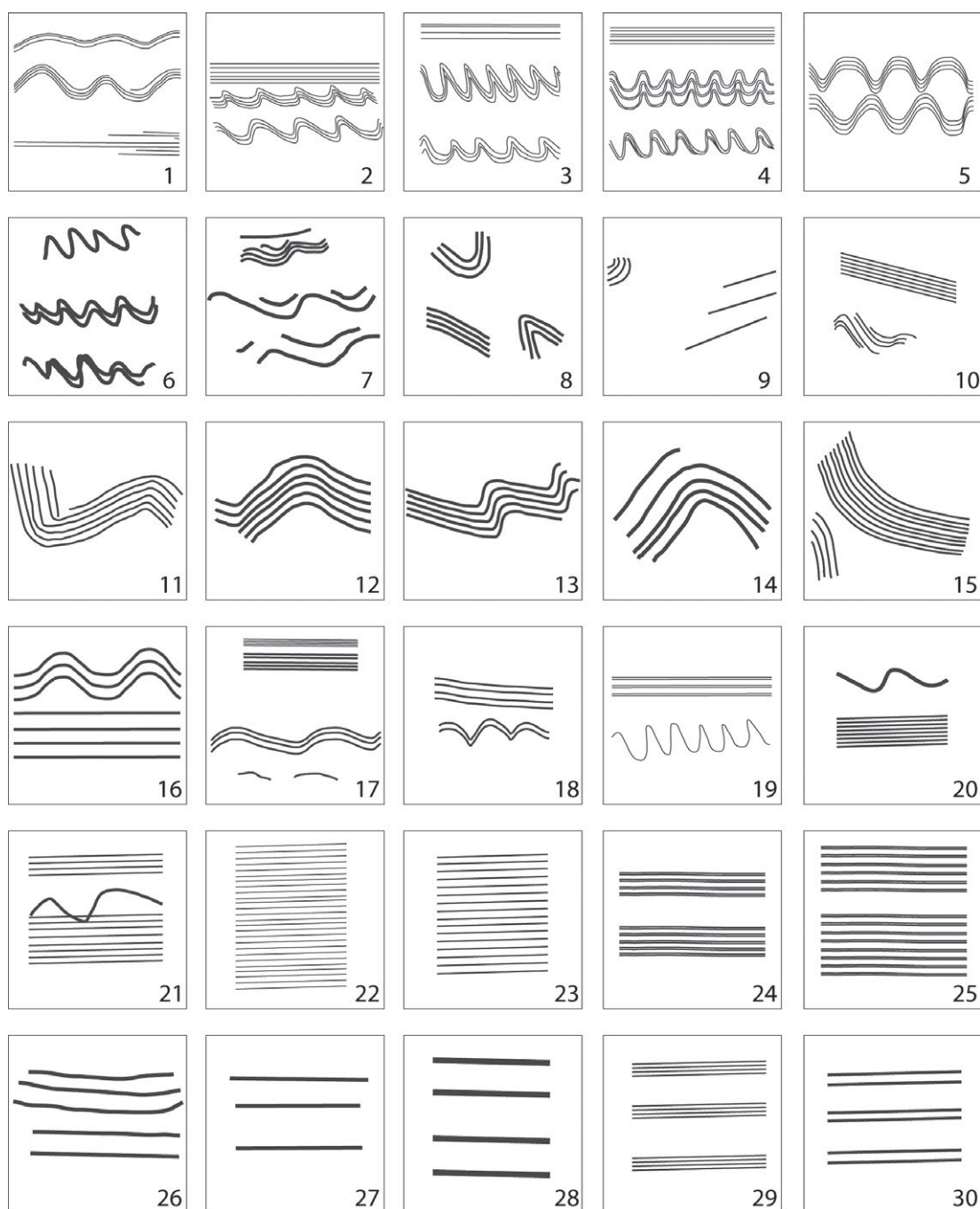
Обр. 11. Средновековна керамика от обект №5 (рисулки на С. Венелинова)
Fig. 11. Medieval pottery yielded by Site № 5 (drawings by S. Venelinova)

Обр. 12. Средновековна керамика от обект №5 (рисулки на С. Венелинова и Л. Тодорова)

Fig. 12. Medieval pottery yielded by Site № 5 (drawings by S. Venelinova and L. Todorova)

Направи се също и рентгенофлуоресцентен анализ на две средновековни керамични проби. Изследването е извършено от д-р Деян Лесигярски със спектрометър Brucker S1 Titan и външна калибровка със сертифициран референтен материал SARM 69. Получените резултати потвърдиха много високо съдържание на желязо и на калций. В ранносредновековната керамика CaO е 1,7222 – 11,5248%, а Fe_2O_3 е 4,9986 – 5,0976%. В един от ранносредновековните фрагменти е отчетен Rh (родий) – 0,0221%. Този елемент е доста рядък и в природата се среща само в чист вид, което дава възможност в бъдеще да се идентифицират конкретни глинени находища.

Обр. 13. Мотиви с връзана украса по керамичните фрагменти от обект №5 (рисунки на В. Григоров)

Fig. 13. Incised patterns on pottery sherds yielded by Site № 5 (drawings by V. Grigorov)

Определянето температурата на изпичане на керамичните съдове е важен индикатор за изучаване и реконструиране на древните гърнчарски технологии и ни позволяват да анализираме технологичното развитие и промените в керамичното производство, които се случват на прехода от Античността към Средновековието. В Лабораторията по археоманетизъм и магнетизъм на околната среда към НИГГ-БАН, бяха предоставени за изследване 4 образци. Отчетените температури на изпичане на ранносредновековните съдове са в широк диапазон – една от пробите е печена до 610° C, две от пробите са изпечени при 750° C, а една – при 810°

Обр. 14. Петрографски анализ на средновековна керамика от обект № 5. Макроснимка на фрагмента и микроснимка на дюншлифа

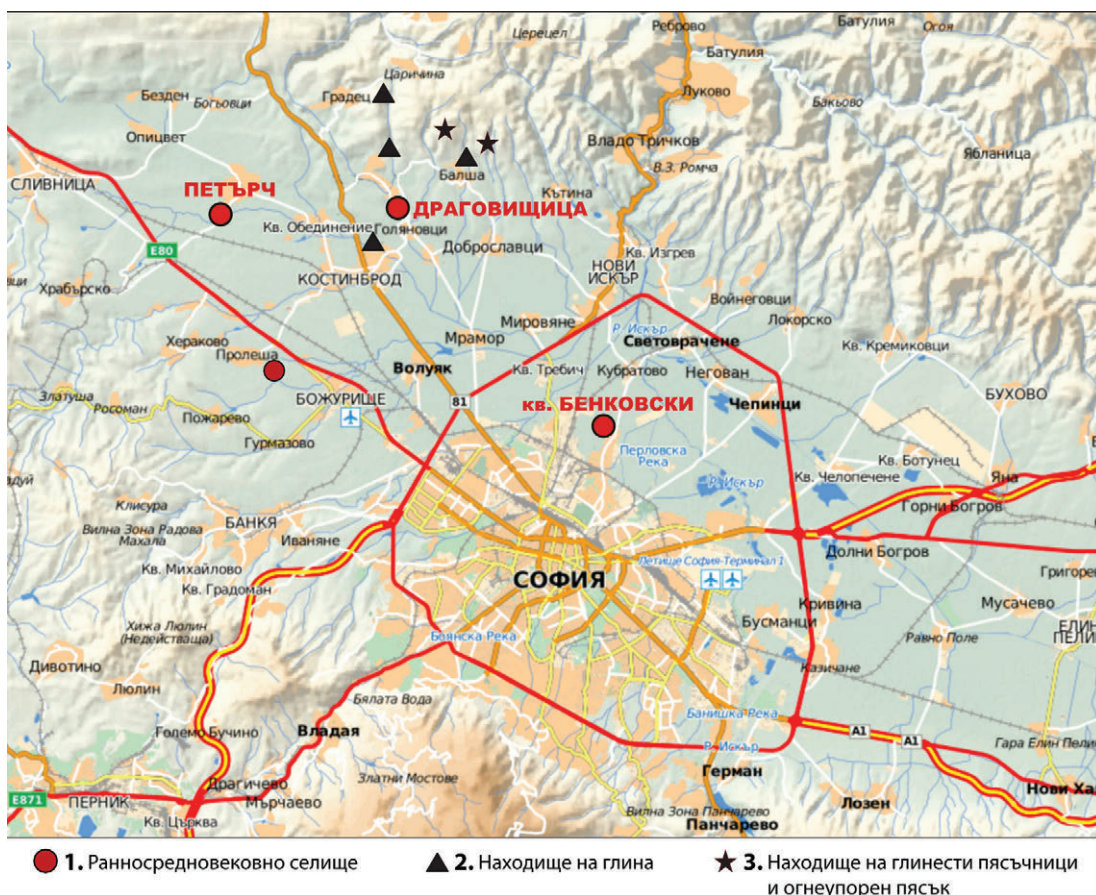
Fig. 14. Petrographic analysis of medieval pottery yielded by Site № 5. Macrophoto of the sherd and microphoto of the petrographic thin section

С³. Получените резултати показват, че обичайната стандартизация в античното керамично производство вече е разколебана. Част от гърнетата вероятно са изпичани в обикновени домакински пещи, в които температурата не е превишавала 610° С, а друга част от съдовете са изпичани в специализирани грънчарски пещи, в които е достигана сравнително висока температура – между 750 и 810° С.

За да изследваме хипотезата за използването на местни суровини за изработката на съдовете, проведехме теренно издирване на глинени породи в региона. В близост до обекта бяха идентифицирани 4 находища⁴ (обр. 15). До с. Балша има мергелни породи глинени. Те са фини, хомогенни, с добра пластичност. Второто находище се намира северно от Костинброд. То се състои от глина с разнороден състав, която съдържа различни по големина твърди варовикови и калцитни зрънца. Третото находище е в района на селата Царичина и Градец. Глината има сходен състав и качества с широко разпространените в България червени глинени, които съдържат железни оксиди. Четвъртото находище е северно от с. Драговищица. Глината е доста постна, с високо съдържание на метални съединения. В околностите на Балшенския манастир установихме също така и находище на глинени пясъчници, които са подходящи за произвеждане на строителна и битова керамика с висока порьозност след изпичането ѝ. В района на с. Балша има находища на преотложени кварцови пясъци от кредното море, от които се добива висококачествен фин бял кварц и плагиоклаз. Глините от различните находища бяха тествани от Васил Василев, като експериментално са изработени съдове, изпечени при различни температурни режими – между 600 и 850°С. Резултатите от експериментите показаха, че откритите в близост до обекта породи глинени притежават добри характеристики и вероятно са използвани за изработване на керамични съдове и от трите исторически епохи. Физикохимическият състав на глините е най-близък до керамиката от РБЕ и от Средновековието.

³ Благодаря на Мария Аврамова за предоставените резултати от изследването.

⁴ Специално благодаря на Васил Василев, грънчар от Троян, който извърши издирването на находища на глинени и материали, необходими за керамичното производство. Той направи също така и първичен анализ на състава на глините.

Обр. 15. Карта на Софийското поле с отбелязани: 1. Ранносредновековно селище; 2. Находище на глина; 3. Находище на глинести пясъчници и огнеупорен пясък (изработили Ам. Каменаров, В. Василев и В. Григоров)

Fig. 15. Map of the Sofia Field with the locations of: 1. Early medieval settlement; 2. Deposit of clay; 3. Deposit of clayey sandstones and refractory sand (drawing by A. Kamenarov, V. Vassilev and V. Grigorov)

Аналогии на средновековния керамичен комплекс от обект № 5

Представеният керамичен комплекс се състои само от гърнета, изработени на бавно колело, които по типологични характеристики показват най-голяма близост с определената от Ж. Въжарова славянска керамика от първа група, раздел Б (Въжарова 1976, 381, 383, обр. 227; 384, обр. 228) и с тип I, варианти А2 и В1, по класификацията на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1977, 39, 45; табл. I; табл. IV; Рашев 2008, табло CVIII). Керамиката се доближава също и до културния кръг Ипотещи-Чурел-Къндеши, от тяхната последна хронологическа фаза (Constantiniu 1966, 672, fig. 4; Dolinescu-Ferche 1974, 53, fig. 37; 65, fig. 52; 1; 72, fig. 63; 1; fig. 75; fig. 97; fig. 98; Roman, Ferche 1978, 80, fig. 5; 83, fig. 7; Dolinescu-Ferche 1984, fig. 6, 7, 8, 9, 10, 11; Angelova, Koleva 2007, 491). Подобни керамични съдове са открити в ранносредновековните селища Александрия „Подул ноу” (Ciupercă, Mitrea 2010, 138, Pl. III), Дулчанка IV (Ciupercă, Mitrea 2010, 145, Pl. X; 146, Pl. XI; 147, Pl. XII; 150, Pl. XV:7) и Олтени (Ciupercă, Mitrea 2010, 151, Pl. XVI).

Южно от Дунав подобни съдове са открити в селищата при с. Капитан Андреево (Грозданова 2009, 63, табло 1: 3; 64, табло 2: 7-9; 68, табло 6: 6; 69, табло 7: 3-4, 6; 70, табло 8: 2-4), с. Антимово, Видинско (Лалов 2012, 106, обр. 2; 107, обр. 3), с. Козлодуй, (Ангелова, Колева 1992, 174, Таблица I), с. Вълчедръм (Ангелова, Колева 1992, 175, Таблица II), в м. Джебжови лозя до с. Попина (Въжарова 1965, 13, обр. 3: 5; 15, обр. 4: 3; 24, обр. 11; 67, обр.

41: 3; 80, обр. 49; 87, обр. 55; 90, обр. 57), с. Стърмен (Kurnatowska 1980, гус. 2: 1-3), Пловдив (Въжарова 1965, 139, обр. 96), Хисаря (Въжарова 1965, 140, обр. 97), Симеоновград (Аладжов 1973, 145; Аладжов 1995, обр. 18, 19), София (Въжарова 1965, 142, обр. 100; Станчева, Станилов 1979, 62-63, обр. 9, 10 и 11), в м. Градище до с. Долно Церово (Въжарова 1965, 141, обр. 98), Градище в м. Кракра до Перник (Въжарова 1965, 142, обр. 99).

Подобни керамични съдове са открити в некрополите Гарван-1 (Въжарова 1976, 24, обр. 11:2), Бабово (Въжарова 1976, 43, обр. 23: 1; 47, обр. 26: 1; 51, обр. 29; 59, обр. 34: 3; Колева, Даскалов 1993, 160, таблица 1; Колева 2009, 24, обр. 1), Юпер (Въжарова 1976, 72, обр. 41: 1), Долни Луковит-1 (Въжарова 1976, 194, обр. 119: 2; 195, обр. 120), Долни Луковит-3 (Въжарова 1976, 217, обр. 135: 5, 7), Галиче (Въжарова 1976, 244, обр. 152: 4), Туховище (Angelova, Marvakov 2001, 22, Taf. 7; 24, Taf. 9; Грозданова 2011, табла 43-47; 152), Върбовка (Въжарова 1965, 145, обр. 102) и в м. Ломята (Въжарова 1965, 147, обр. 104). Аналогична керамика е открита в Симизе и в Рехове, днешна Албания (Noti 2003, 239, fig. 2). Посочените керамични комплекси дават определена насока за изясняване хронологията и културните характеристики на ранносредновековния хоризонт на обекта.

В последните обзори изследвания на раннославянските паметници в Североизточните части на Балканския полуостров са отбелязани 43 находища (Ангелова, Колева 2003, 160, 185, карта № 1). Бройката на раннославянските обекти е допълнена от Н. Хрисимов на 49 находища (Хрисимов 2015, 309-342, рис. 1). Прави впечатление, че в днешна Западна България, между Дунав и р. Струма, за един доста обширен регион около София, липсва информация за славянски обекти. Разбира се, трябва да се признае, че по отношение на ранносредновековната археология, Софийското поле продължава да е един от най-слабо проучените региони.

В тази връзка е важно да се обърне внимание на най-новите, все още непубликувани в пълнота резултати от спасителните археологически проучвания на обект № 2 по трасето на северната скоростна тангента на гр. София и на обект № 8 по трасето на междусистемната газова връзка България – Сърбия. Първият обект се намира северно от кв. Бенковски в София, а вторият е разположен южно от с. Петърч (обр. 15). Резултатите бяха докладвани на годишните археологически отчети през 2016 г., с предварителна кратка информация, публикувана в „Археологически открития и разкопки“ (Божкова, Динчев 2016, 217-221; Василева, Меламед, Бонев 2016, 759-763)⁵. И на двата обекта са проучени плитко вкопани жилища и каменни печки (Василева, Меламед, Бонев 2016, 759, 761, обр. 2; Божкова, Динчев 2016, 217, 218-219, обр. 2), в които е открита идентична керамика на тази от обект № 5.

Към тези данни ще добавя и открита при любителски теренни издирвания керамика в с. Пролеша. Събраните фрагменти ми бяха предоставени за анализ. Материалите съдържат основно къснонеолитна керамика и няколко фрагмента ранносредновековна керамика. Проверката на терен потвърди, че керамиката произхожда източно от с. Пролеша. В местността Средобърдина, на десния бряг на Пролешка река, има следи от голямо неолитно селище, което е регистрирано още през 30-те години (Петков, 1932-1934, 412). Сред неолитната керамика се откриват единични ранносредновековни фрагменти от съдове, изработени на бавно грънчарско колело с връзана украса.

Дискусия за датирането и етнокултурна интерпретация на селището

Решаването на проблемите за датирането и етнокултурната идентификация на ранносредновековните селища изисква разглеждането им в по-широк дискурс. Един от

⁵ Откриването на ранносредновековна керамика в Софийското поле предизвиква специален интерес в професионалните среди. Между различните екипи, проучващи обекти със сродни характеристики, беше осъществена размяна на информация. Специално искам да благодаря на колегите К. Меламед и Е. Василева, които ми предоставиха снимки и рисунки на керамичен материал от техните обекти. Това ми позволи да се запозная по-детайлно с характеристиките на откритата от тях керамика. Искам да благодаря също на колегите Р. Колева, Г. Грозданова, М. Даскалов и С. Горянова за споделеното експертно мнение при идентифицирането на керамиката.

ключовите въпроси за датирането на селището при с. Драговищица е свързан с изясняване хронологията на керамиката, изработена на бавно колело. Проблемът се дискутира вече няколко десетилетия. Вижданията за появата на тази технологична група в ранносредновековните комплекси на Долен Дунав обикновено се свързва със заселването на ранните славяни (Колева 2009, 18). През 60-те години, след идентифицирането на първите раннославянски селища в днешна Североизточна България, Ж. Въжарова представя вижданията си за еволюционното развитие в технологията на славянската керамика. Според нея през VI – VII в. съдовете са изработвани на ръка, а в края на VIII в. е въведено бавното (ръчно) колело (Въжарова 1965, 156-159). По-късно началната дата на керамиката, изработена на бавно колело, е преосмислена от Л. Дончева-Петкова и от М. Комша и е поставена в края на VII – началото на VIII в. (Дончева-Петкова 1969, 17; Дончева-Петкова 1977, 24, 107-108; Comşa 1979, 257). В резултат на задълбочените изследвания на ранносредновековните керамични комплекси от България и сравнявайки ги с тези от култура „Ипотещи-Къндещи“ в Румъния (Teodorescu 1964, 486-503), Р. Колева аргументира синхронното използване още в VII в. на керамика, изработена на ръка, и керамика, изработена на бавно колело (Колева 2009, 20).

Принос за изясняване датировката на този вид керамика са проучванията на селището при с. Капитан Андреево, където във вкопани жилища е открита едновременно керамика от три технологични групи – на ръка, на бавно колело и на бързо колело (Грозданова 2009, 54). Датата на целия керамичен ансамбъл е определена по наличието на фрагменти амфори от типове XIV и XV по класификацията на Г. Кузманов (Кузманов 1985, 18-22, 112, табло 8, 9, 11), които се датират в VI – VII в., и на фрагмент от глазиран съд, характерен за VII в. (Грозданова 2009, 58). Като *terminus post quem* за възникването на селището в VII в. е посочено второто масирано аваро-славянско нападение срещу Константинопол през 626 г., което стимулира славянската миграция на Балканите (Грозданова 2009, 59). Подобно съвместно съжителство на керамика от различни технологични групи е установено и при проучването на базилика Демократия в Тесалия. Освен керамика на ръка, комплексът съдържа също и керамика, изработена на бавно колело с врязана украса от вълнисти и хоризонтални линии (Demetrias 1981, Taf. 1). Кратковременното селище върху риуните на базиликата е датирано около 620 г. (Marzolf 1987, 241; Грозданова 2009, 58). Друг реперен за хронологията на тази технологична група керамика е некрополът при с. Бабово, Русенско. Той се свързва със славянска миграция от района на реките Прут и Днестър и заселване южно от Дунав в средата или в началото на втората половина на VII в. (Колева, Даскалов 1993, 161-163).

В последните години в средите на социалните науки остро се критикуват използваните в археологическите изследвания културно-исторически интерпретации и тяхната съвременна употреба (Hodder, Hutson 2003; Курта 2009, 37; Лазова 2016). Дават се конкретни примери, в които археологическите култури лесно се приравняват с етнически групи. Трябва да се признае, че голяма част от изразените резерви са основателни, но увлечени в критиките си, авторите правят прекалено генерализирани оценки за възможностите на археологическата наука за обективен анализ на фактите. Един от основните проблеми, поставен в дискусиата, е „какви отговори за етничността може да ни достави археологическата лопата“ (Лазова 2016, 120), до каква степен в археологическите култури могат да бъдат разпознати конкретни етнически групи.

Изследвайки веществените останки от битовата култура, археологията неизбежно се изправя и пред въпроса за носителите на тази култура. В археологическата практика ние често използваме етнокултурни термини, визирайки групи артефакти с добре изяснена характеристика и взаимовръзки като например: гръцка култура, тракийска култура, римска култура, аварска култура, старобългарска култура и т.н. Тези определения не трябва да се разбират тясно етнически, каквото вероятно е изкушението, а като културни белези на определена социална среда, която активно си взаимодейства със съседни региони и рядко е етнически хомогенна. Особено любопитни са културните трансформации на общностите в периоди на миграции и на адаптация към нова среда. Доловимата с археологически методи „етничност“ е феномен преди всичко от всекидневния живот, проявяващ се в рутинни дейности

или в оставените материални следи. Етническото в археологията се разпознава преди всичко като споделена култура, различима спрямо околните в определен географски контекст.

Задачата на археологическото изследване, е проучвайки материалната култура, да се анализират социалните взаимодействия. В конкретния случай един от основните етнокултурни елементи в ранносредновековните селища е керамиката, открита в археологически контексти със сходни структурни характеристики и хронология. Тя ни дава възможност да проследим времевите и пространствени взаимовръзки и да изясним границите на еднаквост, които за средновековните общества често са материален израз на социална и етнокултурна съвкупност. Във всекидневна стопанска практика могат да бъдат разпознати „диагностични типове“ артефакти, термин въведен от В. Чайлд, чрез които е възможно определени културни явления да се изведат като социален или етнокултурен белег. Разбира се, тук става въпрос изключително за предмети, които са „вътрешни“ категории, т.е. присъщи са на техните производители и ползватели, а не са резултат от субективни класификации, наложени от археолога (Курта 2009, 37).

Още първите изследователи на славянската култура отбелязват тясната връзка между керамиката и идентифицирането на раннославянските общности (Borkovský 1940, 25, 34-35; Курта 2009, 15-16; Сурта 2009, 90-111). С разширяването на археологическите проучвания ние вече разполагаме с много по-комплексен набор от артефакти и изяснени взаимовръзки между тях. Сред основните културни белези на населението, което се настанява в периода VI – VII в. на Долен Дунав, а в последствие и на Балканите, са топографията на селищата, типът жилище, видът на отоплително съоръжение и типът керамика. Селищният модел през този период показва предпочитание към заселване на най-ниските речни тераси, на границата между заблатяването и сухоземната тераса. Основният тип жилище са плитко вкопаните „полуземлянки“ (Курта 2009, 307-309). Отличителна черта на жилищата е каменната печка, разположена в един от ъглите и изградена директно върху пода (Dolinescu-Ferche 1974, 84, fig. 83; Въжарова 1976, 15-71; Dolinescu-Ferche 1984, fig 4:4; Курта 2009, 310-315). Този селищен модел кореспондира с данните от писмените извори, които специално отбелязват, че славяните „живеят в гори, реки, блата и непробродими езера; селищата на славяните и антите са разположени по продължение на реките и се допират едно до друго, така че помежду им няма голямо разстояние“ (ГИБИ 1958, 282, 287).

Непретенциозният бит и липсата на предмети на лукса е друга отличителна черта на тези общности. Знаците на престиж в славянските селища са изключително редки. Според наблюденията на Ф. Курта нито едно от проучваните селища не разполага с повече от една фибула (Курта 2009, 306). Аналогична е ситуацията и на обект № 5. Единствените предмети, които се отличават от обикновените битови находки, са една бронзова апликация за обувка и фрагмент от сребърен обков.

Анализирайки археологическите данни, Ст. Ангелова разграничава два основни етапа на заселване на славяни по Долен Дунав. През първия етап славянските паметници се откриват предимно в ранновизантийски крепости и вероятно са свързани със „славяни-лимитани“, изпълняващи военно-охранителни функции (Ангелова 1980, 1-2). През втория период започва масово заселване на славяните на юг от Дунав. Този процес протича основно през VII в., при управлението на Маврикий и първите години от управлението на Ираклий (Тъпкова-Заимова 1966, 69-71, 106-107; Charanis 1972, 38; Курта 2009, 123-130), като паметниците южно от реката показват пряка връзка с последната (четвърта) фаза на културата Ипотещи-Къндеши (Ангелова 1980, 5-6).

Разбира се, не винаги е лесно да се прецени доколко споменатите от византийските автори „склавени/склавини/склави“ (славяни) визират определен етнос или с тези названия е описвана смесената етническа конфигурация по северната византийска граница (Курта 2009, 73). По повод обсадата на Солун в 615 г. авторът на „Чудесата на Св. Димитър Солунски“ изброява имената на редица славянски племена, които трайно се настанили в Македония, Епир, Тесалия и Пелопонес (ГИБИ, 1960, 128). Заради постоянните славянски набези, в началото на VII в., бегълци от Ниш и Сердика изоставили своите градове (Курта 2009, 73). В пасаж от „Чудесата

на Димитър Солунски“ се съдържат също и сведения за славянски заселници в Тракия около 645 г., където било имението на княза на ринхините Пребънд (Божилов, Гюзелев 1999, 47).

В заключение бихме могли да обобщим, че средновековната керамика от обект № 5 намира сигурни паралели с керамични комплекси, които маркират втория етап от славянското заселване на юг от Дунав. Засега обаче се въздържам от даване на по-конкретна дата на селището, защото не разполагам с находки, които да се използват като сигурен хронологичен индикатор. Топографските характеристики на селището, разполагането му непосредствено до речния бряг, наличието на плитко вкопани жилищни структури с каменна печка на пода са все елементи от селищния модел, който се свързва с мигриращото през VII в. население. Слабата наситеност с археологически материали говорят за кратък период на обитаване, вероятно в рамките на няколко десетилетия. Кратковременният характер на селището е друга отличителна черта на новодошлото население на Балканите, което практикува т. нар. „странстващо земеделие“. Откритите находки илюстрират един доста непретенциозен бит на обитателите, липсват белези за социално диференциране. Отделни групи предмети показват, че населението е практикувало дейности като предачество и речен риболов, а намерените върхове на стрели разкриват използването на леко въоръжение.

Въпреки че резултатите от проучването на средновековното селище изглеждат скромни, с оглед малкото количество находки и обезличените структури, трябва да се отбележи, че получената информация е важна за попълване на съществените празнини в изследванията на „тъмните векове“ през Ранното средновековие. Една от причините този тип селища да липсват на археологическата карта е кратковременното им обитаване, което не оставя достатъчно отчетлив културен пласт и силно затруднява откриването им. Благодарение на спасителните проучвания ние вече разполагаме с информация за няколко средновековни селища около София, които биха могли да се свържат с ранното заселване на славяни в Софийското поле.

Цитирана литература:

- Аладжов 1973: Д. Аладжов. Материална култура на Югоизточна България през IX–XI век. – В: С. Михайлов (ред.). Славяните и средиземноморският свят VI–XI век. София, БАН, 1973, 135–159.
- Аладжов 1995: Д. Аладжов. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – В: Ив. Панайотов, Р. Георгиева, Кр. Лещиков, Ст. Александров, Б. Борисов (ред.) Марица-Изток, 3. Раднево: Експедиция „Марица-изток“, 1995, 181–226.
- Александров, Гоцев, Чукалев 2014: С. Александров, А. Гоцев, К. Чукалев. Издирвания на археологически обекти по трасето на „междусистемна газова връзка България–Сърбия“. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 623–625.
- Ангелова 1980: С. Ангелова. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI–VII в. – Археология, 4, 1980, 1–12.
- Ангелова, Колева 1992: С. Ангелова, Р. Колева. За някои особености на раннославянската керамика от Северозападна България. – В: Приноси към българската археология, I, Аргес, София, 1992, 173–179.
- Ангелова, Колева 2003: Ст. Ангелова, Р. Колева. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет – специалност Археология 2 (1995), 2003, 159–185.
- Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. Том I. История на средновековна България VII–XIV век. Анубис, София, 1999.
- Божкова, Динчев 2016: А. Божкова, В. Динчев. Спасителни разкопки на обект № 2 по северната скоростна тангента на гр. София, кв. Бенковски. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 217–221.
- Бонев, Дончева 2011: С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. Фабер, Велико Търново, 2011.
- Василева, Меламед, Бонев 2016: Е. Василева, К. Меламед, В. Бонев. Спасително археологическо проучване на обект № 8 по трасето на „междусистемна газова връзка България–Сърбия“. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 759–763.
- Въжарова 1965: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век. София, 1965.
- Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България). София, 1976.

- ГИБИ 1958. Гръцки извори за българската история, II, София, 1958.
- ГИБИ 1960. Гръцки извори за българската история, III, София, 1960.
- Григоров, Христов, Венелинова, Занева 2015: В. Григоров, М. Христов, С. Венелинова, М. Занева. Археологическо проучване на обект № 5 по трасето на междусистемна газова връзка България–Сърбия. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 505-507.
- Григоров, Христов, Венелинова, Занева, Димитров, Тодорова, Иванов 2016: В. Григоров, М. Христов, С. Венелинова, М. Занева, П. Димитров, А. Тодорова, С. Иванов. Спасително археологическо проучване на обект № 5 при с. Драговищица, община Костинброд. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 536-539.
- Григоров 2016: В. Григоров. Обект 5. – В: Българска археология 2015. Каталог към изложба. София, 2016, 39-40.
- Грозданова 2009: Г. Грозданова. Керамика от ранносредновековното селище при с. Капитан Андреево, община Свиленград. – В: Приноси към българската археология, V, София, Агато, 2009, 54-71.
- Грозданова 2011: Г. Грозданова. Населението на Южна България VI–IX в. (по археологически данни). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“, София, 2011 (ръкопис).
- Дончева-Петкова 1969: А. Дончева-Петкова. Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика (края на VI-X в.). – Археология, 2, 1969, София, 10-24.
- Дончева-Петкова 1977: А. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. София, 1977.
- Дончева-Петкова 1999: А. Дончева-Петкова. Одръци. Селище от Първото българско царство, 1, София, 1999.
- Колева 2009: Р. Колева. За долната хронологическа граница на керамиката на бавно колело от територията на днешна България. – В: Приноси към българската археология, V, Агато, София, 2009, 18-25.
- Колева, Даскалов 1993: Р. Колева, М. Даскалов. Керамиката от ранносредновековния некропол край с. Бабово, Русенско. – В: Приноси към българската археология, II, Аргес, София, 1993, 159-165.
- Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). – В: Разкопки и проучвания, XIII, София, 1985.
- Курта 2009: Ф. Курта. Създаването на славяните. История и археология на Дунавския регион ок. 500-700 г. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009.
- Лазова 2016: Ц. Лазова. Античност, археология и национално въобразяване. Нов български университет, София, 2016.
- Лалов 2012: Ч. Лалов. Средновековно селище в м. Гриндур до Антимово, Видинско. – Археология, 1, София, 2012, 102-110.
- Петков 1932-1934: Н. Петков. Предисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности. – Годишник на Народния музей, VI, София, 1932-1934, 412.
- Плетньов 2004: В. Плетньов. Производство на коланни гарнитури в ранносредновековна България. – В: Преслав, 6, Марин Дринов, София, 2004, 228-240.
- Приставова, Станимирова, Григоров 2016: С. Приставова, Ц. Станимирова, В. Григоров. Минералогическо петрографско изследване на керамиката от обект 5 до с. Драговищица, община Костинброд. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 6.1/2016, 91-108.
- Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.
- Станчева, Станилов 1979: М. Станчева, С. Станилов. Ранносредновековни жилища в Средец. – Археология, 1, София, 1979, 56-64.
- Тъпкова-Заимова 1966: В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI-VII в. София, 1966.
- Христов, Танева 2016: М. Христов, С. Танева. Спасителни археологически проучвания на обект № 4 по трасето на междусистемна газова връзка България–Сърбия през 2015 г., км 13+690 – 13+830, в землището на с. Драговищица, община Костинброд – Villa Rustica и обект от бронзовата епоха. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 539-542.
- Хрисимов 2015: Н. Хрисимов. Раннеславянските паметници в северо-восточната част на Балканския полуостров. – Stratum plus, № 5, Славяне на Дунае. Обретение родини, Санкт-Петербург, Кишинев, Одеса, Бухарест, 2015, 309-342.
- Angelova, Marvakov 2001: St. Angelova, T. Marvakov. Über zwei Nekropolen aus Südwestbulgarien. – In: Velka Morava mezi Východem a Západem. Spisy Arch. ustavu AVCR Brno 17, Brno, 2001, 13-27.
- Angelova, Koleva 2007: St. Angelova, R. Koleva 2007. Archäologische Zeugnisse frühslawischer Besiedlung in Bulgarien. – In: Henning J. (Hrsg.). Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2007, 481-507.
- Borkovský 1940: I. Borkovský. Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury. Prague, 1940.
- Charanis 1972: P. Charanis. Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century. – In: Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London, 1972, 25-44.

- Ciupercă, Mitrea 2010: B. Ciupercă, P. Mitrea. Sud-vestul munteniei în secolele VIII-X. – In: Buletinul muzeului Județean Teleorman. Seria arheologie, 2, Muzeului Județean Teleorman, 2010, 115-162.
- Comșa 1979: M. Comșa. Die örtliche Keramik aus den Siedlungen des 8-10 Jahrhunderts von Bucov-Ploiesti. – Dacia, XXIII, București, 1979, 231-264.
- Constantiniu 1966: M. Constantiniu. Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea central a Munteniei în secolele VI-VII e.n. – Studii și cercetări de istorie veche, XVII, 4, București, 1966, 665-678.
- Curta 2009: F. Curta. Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages. Edited by Victor Spinei, București-Brăila, 2009.
- Demetrias 1981: Demetrias, IV, II, 1981.
- Dolinescu-Ferche 1974: S. Dolinescu-Ferche. Așezări din secolele III și VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca. București, 1974.
- Dolinescu-Ferche 1984: S. Dolinescu-Ferche. La culture “Ipotești-Ciurel-Cîndești” (Ve –VIIe siècles). La situation en Valachie. – Dacia, N.S., XVIII, 1-2, București, 1984, 117-147.
- Hoti 2003: A. Hoti. Some Features of the Early Medieval Pottery in Albania (7th-11th centuries). – In: VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée. Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999. Actes. Athènes, 2003, 237-240.
- Hodder, Hutson 2003: I. Hodder, S. Hutson. Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Anthropology. Cambridge, Cambridge University Press, 2003
- Kurnatowska 1980: Z. Kurnatowska. Osadnictwo wczesnośredniowieczne. – In: Hensl W. (ed.). Styrmen nad Jantrą. Badania archeologiczne w latach 1961-1964 i 1967-1968. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980, 69-246.
- Marzolf 1987: P. Marzolf. Grabungen im Bereich der “Damokratia – basilica”. – In: Demetrias, V, 1987.
- Roman, Ferche 1978: P. Roman, S. Ferche. Cercetările de la Ipotești (Jud. Olt) (Observații asupra al VI-lea e. n. în Muntenia). – Studii și cercetări de istorie veche, XXIX, 1, București 1978, 73-94.
- Teodorescu 1964: V. Teodorescu. Despre cultura Ipotești-Candesti in lumina cercetarilor arheologice din Nord-estul Munteniei. – Studii și cercetări de istorie veche, XV, 4, Bucuresti, 1964, 486-503.

Ключови думи: Ранно средновековие, селище, керамика

След края – ранновизантийско и средновековно присъствие в църква *Extra* *Muros* до крепостта Бузово кале, Казанлъшко

Деян Рабовянов¹, Пламен Дойчев², Калин Чакъров³

¹ Филиал на Национален археологически институт с музей – Велико Търново 5000, Българска академия на науките, ул. „Иван Вазов“ № 29А, Велико Търново; rabovyanov@gmail.com

² Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, катедра Археология, ул. „Т. Търновски“ № 2, Велико Търново 5003; plamen_doychev@abv.bg

³ Исторически музей – Павликени, ул. „Бачо Киро“ № 1, Павликени 5200; kalinsbicke@abv.bg

After the End – the Early Byzantine and Medieval Occupation in an Extra Muros Church at Buzovo Kale Fortress, Kazanlak Region

Deyan Rabovyanov¹, Plamen Doychev², Kalin Chakarov³

¹ Branch of the National Institute of Archaeology with Museum – Veliko Tarnovo, Bulgarian Academy of Sciences, 29A Ivan Vazov Str., 5000 Veliko Tarnovo, Bulgaria; rabovyanov@gmail.com

² Veliko Tarnovo University St. Cyril and St. Methodius, Department of Archeology; 2 T. Tarnovski Str., 5003 Veliko Tarnovo, Bulgaria; plamen_doychev@abv.bg

³ Historical Museum – Pavlikeni, 1 Bacho Kiro Str., 5200 Pavlikeni, Bulgaria; kalinsbicke@abv.bg

ABSTRACT

The article presents the results of the archaeological excavations at an extra muros church, situated on the northern slope of the Sarnena Gora Mountain, not far from the village of Buzovgrad, Kazanlak region (Figs. 1–3). Built in the early 6th century, the church was robbed at the end of the century. Most probably, it was temporarily occupied by the same military squad, which had desecrated it. This occupation is evidenced by remains of fire, pottery shards and animal bones found on the floor as well as some specific artifacts (Figs. 4–7).

A handmade ceramic jar found in a layer of destructions in the narthex (Fig. 8) provides evidence for another period of occupation. The jar is related to the early period of the Slavic occupation on the Balkans in the late 6th and the early 7th century. Several fragments of discarded and overturned medieval ceramics indicate the time when the church was used as a quarry for construction materials (7th – 9th century) (Fig. 9).

The archaeological record in the church in the Cherkovishtata site reveals the turbulent history of the East Roman Empire in the late 6th and early 7th century and the establishment of the new early medieval world. Future excavations will shed light on the history of the Buzovo Kale fortress situated nearby.

Key words: Middle Ages, Early Byzantium, churches, early slavs

До известна степен патетичното заглавие всъщност добре отразява предмета на това научно съобщение. Целта, преследвана с него, е както да се представят първично резултатите от нови археологически проучвания, така и да се даде информация за една типична ситуация за времето на границата между Античността и Средновековието на Балканите. Тогава старият свят е разрушен, а новият встъпва във владение, често не запазвайки наследеното, но понякога употребявайки го по един или друг начин.

В конкретния случай ще бъде разгледана църквата ехга тигос до крепостта Бузово кале, Казанлъшко. Авторите се надяват, че това изследване ще предизвика интерес не само с онагледяването на една „турбулентна епоха“, но най-вече с представянето на нови данни за ранносредновековното присъствие на юг от Хемус в район, за който информацията е доста оскъдна.

Разглежданите крепост и църква са разположени близо една до друга върху краищата на скалисти възвишения, издаващи се от северните склонове на Сърнена Средна гора (обр. 1)¹. Крепостта Бузово кале отстои на 1060 м югоизточно от центъра на с. Бузовград, общ. Казанлък, област Стара Загора². Предварителните резултати показаха, че тя има площ ок. 17 дка и вероятно е била построена в началото на VI в. Претърпяла е опожаряване в 80-те год. на VI в., а в чертите ѝ е регистрирано сигурно средновековно обитаване в периода между XI и XIV в.

Християнският храм ехга тигос отстои само на 160 м по права линия на юг/югоизток от крепостта³. Двата обекта са разделени от дълбок планински дол с много стръмни и високи склонове. Църквата е била издигната върху равна езиковидна тераса със стръмни, в горната си част дори скалисти склонове на север и изток и полегат и с удобен достъп южен склон. На запад тя се свързва чрез широка седловина с планината. Названието на местността – Черковищата, ясно показва, че местното население е било запознато с характера на сградата. Липсата на следи от средновековно или постсредновековно обитаване или използване на терена, за съжаление, подсказва, че тази информираност е била получена чрез ограбването на строителния материал и иманярска активност, които почти са унищожили храма. Иманярските изкопи бяха ясно видими на терена, като тази незаконна дейност е продължила до началото на нашето столетие.

В резултат на археологическите разкопки християнският храм бе разкрит почти изцяло – без част от притвора. Храмът е еднокорабен, с издължен наос и широка апсида. Построен е върху подравнения стерил терен, като стените му са фундаментирани върху плитко избиващата материкова скала. Проучената част е дълга 17 м при предполагаема дължина на сградата 20 м (обр. 2). Широчината ѝ е 8,30 м, а апсидата ѝ е с размери 2,10 на 5,90 м.

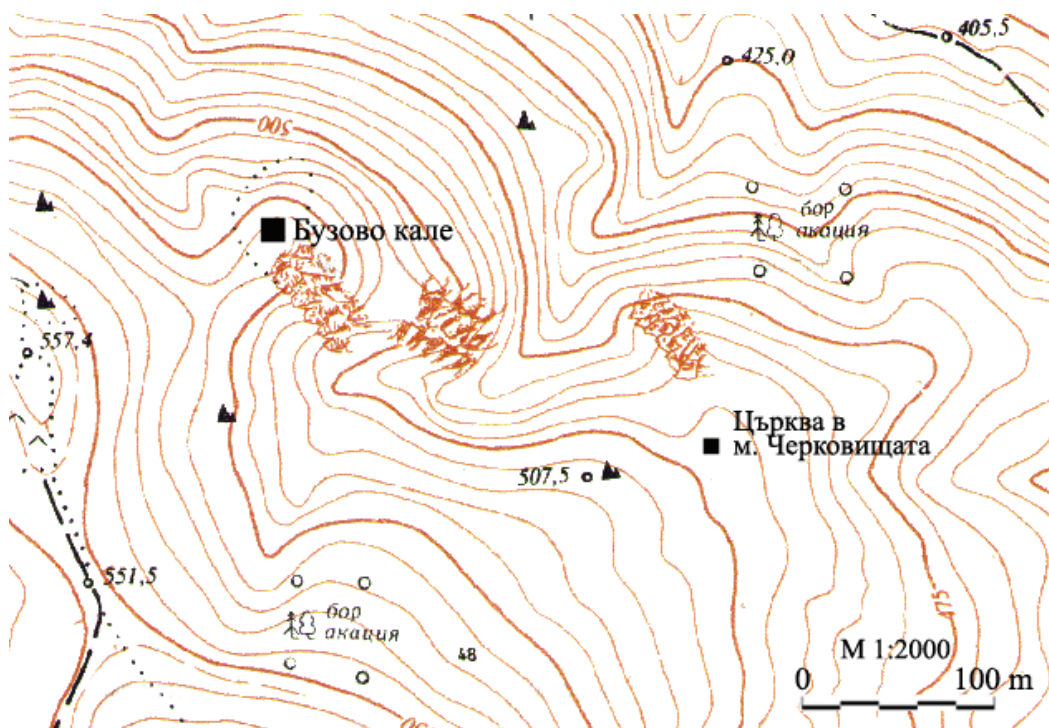
Църквата е била построена от разноформатни ломени и полуобработени камъни от местен гранит, споени с хоросан, примесен с едро счукана строителна керамика и речна баластра. Дебелите ѝ средно 0,70 м стени са били покрити отвън с фина хоросанова мазилка с жълто-розов цвят. Подът е бил от дебела хоросанова мазилка, а стъпващата върху стените дървена конструкция е носела керемидения покрив. Жлеbove върху пода разкриха размерите на пространството, ограничено с олтарната преграда – 3,12 м (И – З) на 4,35 м (С – Ю). В нейните рамки, под сега липсващата олтарна маса, в скалата е оформена двустъпална крипта за реликварий (обр. 3). Църквата е имала вътрешна стенописна украса.

Християнският храм е бил построен вероятно в началото на VI в. Археологическите проучения през 2017 г. показаха, че той е синхронен на крепостта. В своята недълга история църквата е претърпяла някакво сериозно разрушение, тъй като при по-високо запазените ѝ стени, до 1,20 м, се забелязват поправки, извършени от грубо обработени камъни с глинеста спойка. По същото време е извършено и вътрешно преустройство. Чрез преградна стена от големи полуобработени камъни, споени с глина, в западната част на храма е обособен притвор. Долепянето на fuga на зидове с глинеста спойка от юг на църквата не изключва възможността по същото време (VI в.) около нея да е изграден някакъв комплекс.

¹ Археологическите разкопки се проведеха през 2016 г. под ръководството на доц. д-р Деян Рабовянов от НАИМ при БАН – Филиал Велико Търново, с проучвателски екип, включващ докторанта от катедра Археология при ВТУ „Св. Кирил и Методий“ Пламен Дойчев и уредника по археология на ИМ-Павликени Калин Чакърв, докторант в същия университет. В процеса на работата бе взето решение археологически да се проучи само по-застрашеният от иманярски набези обект – християнският храм в м. Черковищата. В крепостта бе извършено само геодезично заснемане на видимите останки и събиране на археологически материали, изхвърлени от иманярските изкопи, които дадоха частична представа за нейните хронология и план. Големите размери на укреплението, тежкия горист терен, на който е разположено, и дебелият културен пласт предопределиха този обект с важно значение да бъде предвиден за по-нататъшно самостоятелно проучване, което се осъществи през 2017 г.

² GPS координати на обекта: 42.5723° N, 25.3819° E. Надморската височина в най-високата част на крепостта е 535 м.

³ GPS координати на обекта: 42.5714° N, 25.3848° E. Надморската височина на църквата е 497 м.

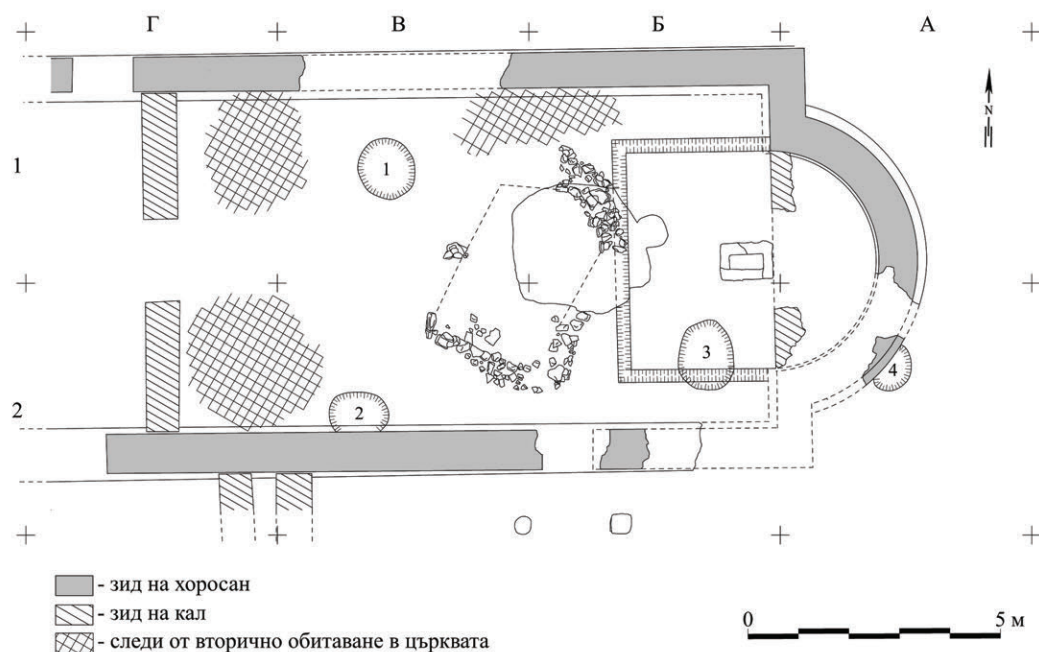
Обр. 1. Карта на местността в мащаб 1:5000 с крепостта Бузово кале и църквата.

Fig. 1. Map of the area with the Buzovo Kale fortress and the church, scale 1: 5000.

Въпреки че самата църква е интересен паметник, нашето внимание тук предизвикват следите от използването ѝ след прекратяването на нейната дейност. Това очевидно е станало във финалните десетилетия на VI или самото начало на VII в. и е било съпътствано от десаκραлизиране на храма. Олтарът е бил разрушен, реликварната крипта – разбита, а съдържанието ѝ – извадено. За да се разберат тези процеси, е много важно да се познава конкретната археологическа ситуация.

Културният пласт на обекта варира в дебелина от 0,70 м източно от апсидата до 1,30 м при юго-западния ъгъл на черквата. Под тъмнокявия повърхностен хумусен пласт с дебелина 0,10/0,20 м, до дълбочина 0,70/1,30 м, където се достига стерилният терен или подът на храма, следва пласт с деструкции от разрушаването на сградата (обр. 4, 5). Този пласт е нехомогенен, като на места в него преобладава глинест пръст, а другаде е по-наситен с разбит хоросан. Това се дължи съответно на по-големия или по-малък обем зидария с глинеста спойка (от втория строителен период), която е разрушена. Независимо от това става въпрос за единна стратиграфска единица, в която ясно се проследяват по-късните интервенции – траншеите от изваждането на материала от стените на постройката и множеството стари и нови иманярски изкопи. Те са нарушили пласта с деструкции до самия под и често са довеждали до изхвърляне на насипи и археологически материали върху днешната повърхност (обр. 4, 5). В пласта с рушевини изобилстват разноформатни камъни от строежа, фрагменти от тухли и керемиди, късчета от мазилка, включително стенописна.

Смесеният характер на пласта с деструкции, силната фрагментарност на намерените в него керемиди и липсата на следи от паднал покрив показват, че това отложение е било преобърнато, вероятно с цел от него да бъдат извадени по-запазените тегули и имбрици. Че първоначално покривът е бил паднал и е лежал върху пода на черквата, ни показват две открити *in situ* керемиди. Тяхното значение за изясняването на ситуацията е още по-голямо, тъй като на свой ред застъпват прослойка от тъмнокявия пръст върху пода на храма. Именно тези три петна от тъмнокяв пласт в квадрати Б1/В1, Г1 и Г2 са археологическото свидетелство за използването на сградата след прекратяването на оригиналната ѝ функция (обр. 2).

Обр. 2. Схематичен план на църквата *extra muros* в м. Черковищата със следите от късно присъствие и интервенции. Изработил Пл. Дойчев.

Fig. 2. A plan of the *extra muros* church in the Cherkovistata locality showing the remains of late events and interventions. Drawn by P. Doychev.

Макар в тях да липсват изразени отухлявания, свидетелстващи за огнища, опушването на хоросановия под и голямата наситеност с пепел и въглени на тези прослойки свидетелстват за паленето на огънове в пространството на наоса. Откриването на една фрагментирана чаша и на множество керамични фрагменти и животински кости в тези петна показва, че те са следи от активно обитаване. Застъпването на прослойките върху пода от керемидите на падналият покрив дават основание да смятаме, че в даден период все още запазилият структурната си цялост и покривно покритие християнски храм е бил използван като място за временно обитаване.

Известна представа за случилото се ни дават и откритите находки. Намирането върху пода на два фрагмента от медния обков на реликвария и следите в криптата са свидетелство, че хранилището е било разбито, а реликварната кутия извадена и очевидно счупена и ограбена (обр. 6 1). Наред с тях бяха намерени и още два фрагмента от медни обкови, свързани вероятно с друга църковна мебелировка, както и фрагменти от нож и длето и железен ключ от кутия или сандъче.

Кои обаче са били хората, използвали храма като временно обиталище (които не само са готвили и са се хранили в него, но и така да се каже, са го десакрализирани)? Индикация за това ни дават намерените както в тъмнокафявите прослойки върху пода, така и в пласта с деструкции⁴ 10 фрагмента от железни пластини от ламелярна ризница (обр. 6 2). Техният брой е твърде голям, за да са попаднали в църквата „случайно“, а фактът, че всички са счупени, насочва към извода, че вероятно са били изхвърлени при поправка на доспехи. Ламелярните доспехи, на които принадлежат пластините, са тип, който придобива много широка популярност в рамките на Източноримската империя именно през VI в. (Кубарев, Журавлев 2012, 135-145; Angelovski 2015, 425-430; Bugarski 2005, 161-175; Sánchez 2008, 203-208)⁵.

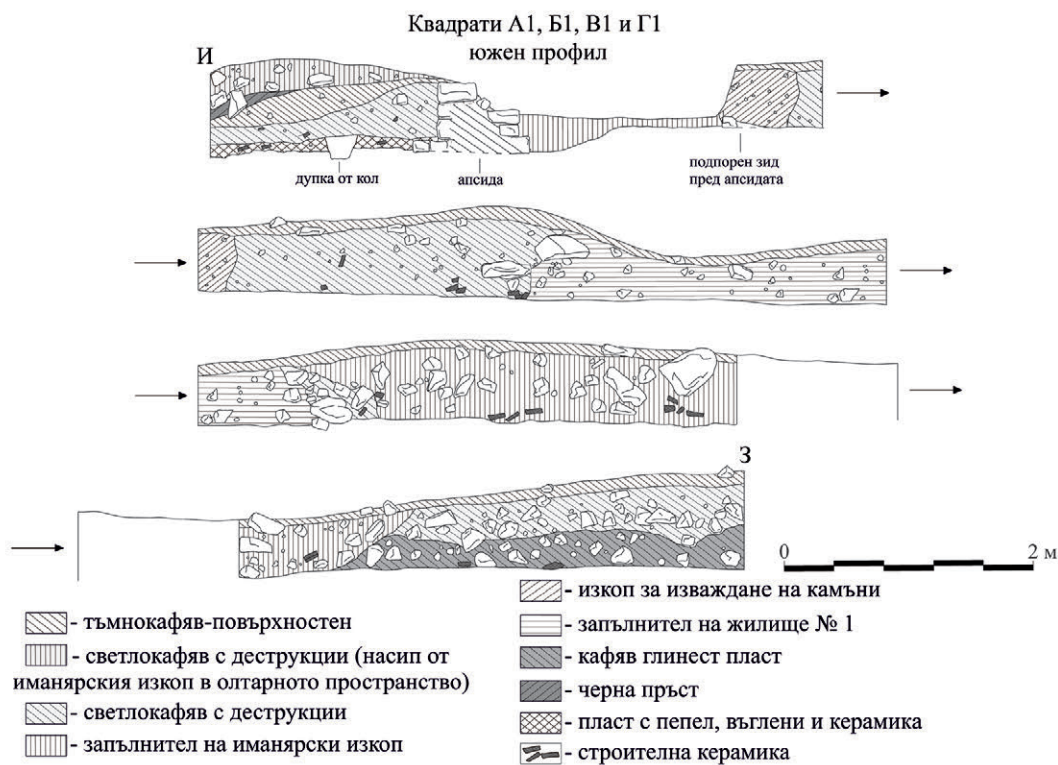
⁴ Да не забравяме, че той е образуван след преравянето на оригиналните руини за материал, като по този начин вероятно са нарушени прослойките върху пода и материали от тях са попаднали в деструкциите. В един случай пластина от ризница идва и от насипа на иманярски изкоп.

⁵ На находката от пластини от ламелярен доспех ще бъде обърнато внимание в специална публикация.

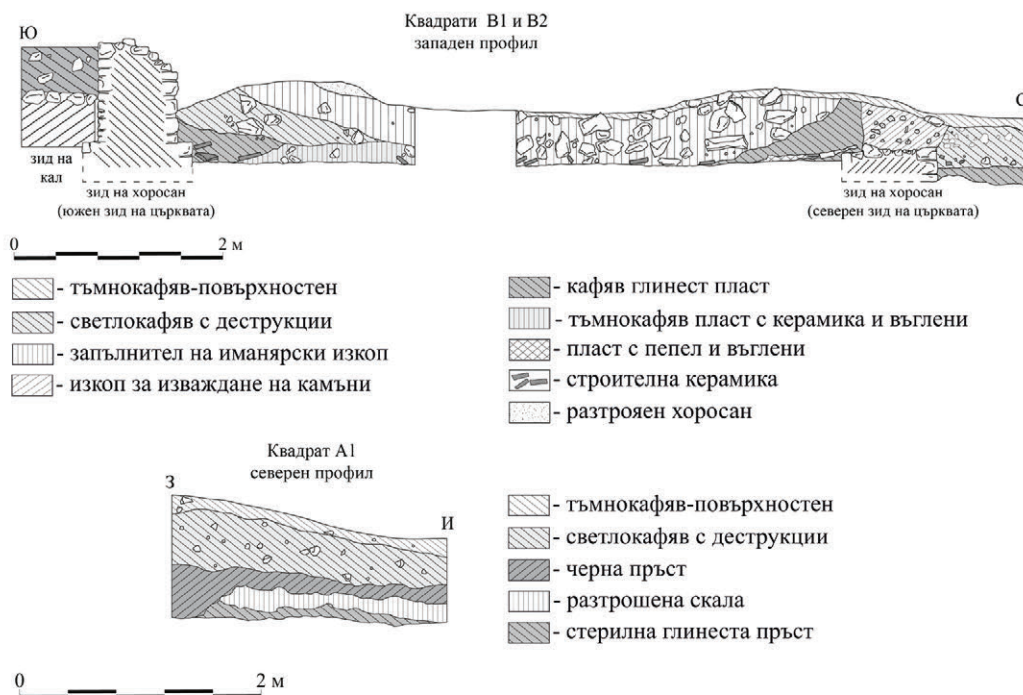
Обр. 3. Снимка на църквата в м. Черковищата след археологическите разкопки. Д. Рабовянов.

Fig. 3. Photo of the church in the Cherkovistata locality after the archaeological excavations. Photo by D. Rabovyanov.

Обр. 4. Стратиграфски профил с направление И-З през наоса на църквата. Изработил Пл. Дойчев.

Fig. 4. Stratigraphic cross-section E-W oriented through the naos of the church. Drawn by P. Doychev.

Обр. 5. Стратиграфски профил с направление С-Ю през наоса на църквата и северно от апсидата ѝ.
Изработил Пл. Дойчев.

Fig. 5. Stratigraphic cross-section N-S oriented through the naos of the church and the north of its apse.
Drawn by P. Doychev.

Очевидно, сред хората, които са обитавали временно вече изоставения, но все още предлагащ убежище от лошите атмосферни условия храм, е имало такива, които са били пряко свързани с войната. Невъзможно е да се каже кои са били тези воители – военен отряд, варварска група, разбойници, със сигурност обаче тяхното отношение към църквата показва, че едва ли става въпрос за редовни военни на служба при Източноримската империя⁶. За съжаление, техният произход не може да се подсказва и от откритата в прослойките върху пода керамика.

Намерената при археологическото проучване в наоса на църквата ранновизантийска керамика е малобройна⁷. Информация на първо място предоставя фрагментирана чаша, открита в югозападния ъгъл на наоса⁸. Тя има слабо изразена биконична форма, съвсем ниско гърло и прав, скосен навътре ръб на устието. Чашата е работена на крачно колело от сивочерна след изпичането глина, примесена с дребен пясък (обр. 7 1). По запазените части не личат следи от дръжка. В известна степен чашата намира сходства с чашите от тип V по Г. Кузманов, които са регистрирани в Долна Мизия и Скития през V – нач. на VII в. (Кузманов 1985, 46, 88, Ч14).

Информационна стойност имат и три фрагмента от устия, принадлежащи на гърнета. Две от тях имат ниско гърло, завит навън косо срязан ръб на устието, върху който е врязана канелюра, а от вътрешната страна на гърлата им е оформен дълбок жлеб за капак (обр. 7 3). На единия от фрагментите е запазена част от дръжка, излизаща от устието, която е с елипсоидно напречно сечение и е надлъжно набраздена с три канелюри (обр. 7 3). Съдовете са работени на калъп от сивочерна след изпичането глина, примесена със ситен пясък. Този тип гърнета са широко разпространени през ранновизантийската епоха и се датират пре-

⁶ В тази насока свидетелства и близостта на крепостта.

⁷ В статията е представена единствено керамиката, свързана с вторичното обитаване в църквата.

⁸ То е заведено с полеви инв. № 27. Размерите му са следните: диаметър на дъното: 6,9 см; диаметър на устието: 8,4 см; височина: 12,4 см.

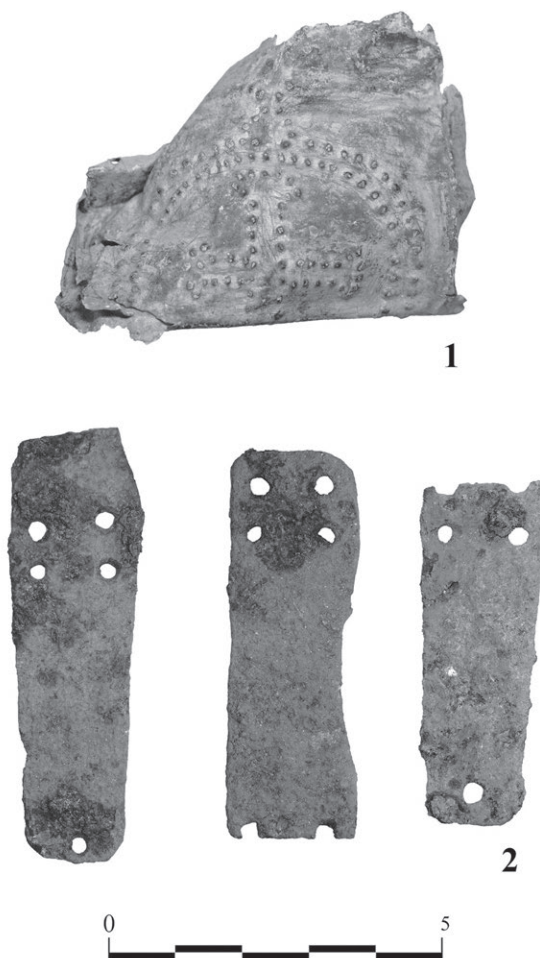
димно в VI в. Такива са отривани в ранновизантийските крепости Калето край с. Полски Градец, Старозагорско (Борисов 2013, 180-182, обр. 99), ранновизантийската крепост до с. Дядово (Borisov 2010, 142-143, 214, fig. 144-149), античното и ранновизантийското селище край с. Караново, Новоагарско (Борисов 1988а, 100, рис. 5), Хисарлъка в Сливен (Борисов 1988б, 98-100, рис. 5), кастела Ятрус (Böttger 1982, 68, taf. 16, 48), Големаново кале край Садовец (Kuzmanov 1992, 202, taf. 73-79), градището край с. Дичин, Великотърновско (Кузманов 2009, 169-170, табл. XVIII – XIX) и редица други.

Третият фрагмент от гърне типологически спада към същия тип, но за разлика от предходните има заоблен ръб на устието, по-плитък жлеб за капак и сив цвят на глината след изпичането (обр. 7 4).

Сред керамичния материал от наоса на църквата бяха открити пет силно обезличени дребни фрагмента от амфори с безцветен цвят на глината и канелирана повърхност (обр. 7 5). Всички останали стени и дръжки в технологично отношение не се отличават от по-горе описаните и не предоставят достатъчно данни за определяне на категорията им, но по всичко изглежда значителна част от тях принадлежат на гърнета (обр. 7 6-8).

Откритите керамични фрагменти и възстановеният съд се отнасят изцяло към местната гърначарска традиция от ранновизантийския период. Керамичният материал не позволява да се предложи по-ясна датировка от VI в. Не е изключено именно във втората половина на това столетие, когато авари, славяни и българи опустошават балканските провинции на империята, да е ограбена и да прекратява своето съществуване като храм и църквата extra muros до крепостта Бузово кале. Археологическите проучвания през 2017 г. показаха, че и самата крепост е била превзета и опожарена през 80те год. на VI в. Косвено свидетелство е и временното използване на храма в непосредствената му околност за временно обиталище от военна група⁹. Дебелината на напастяванията върху пода на църквата подсказва, че използването на храма за жилище не е било съвсем кратко.

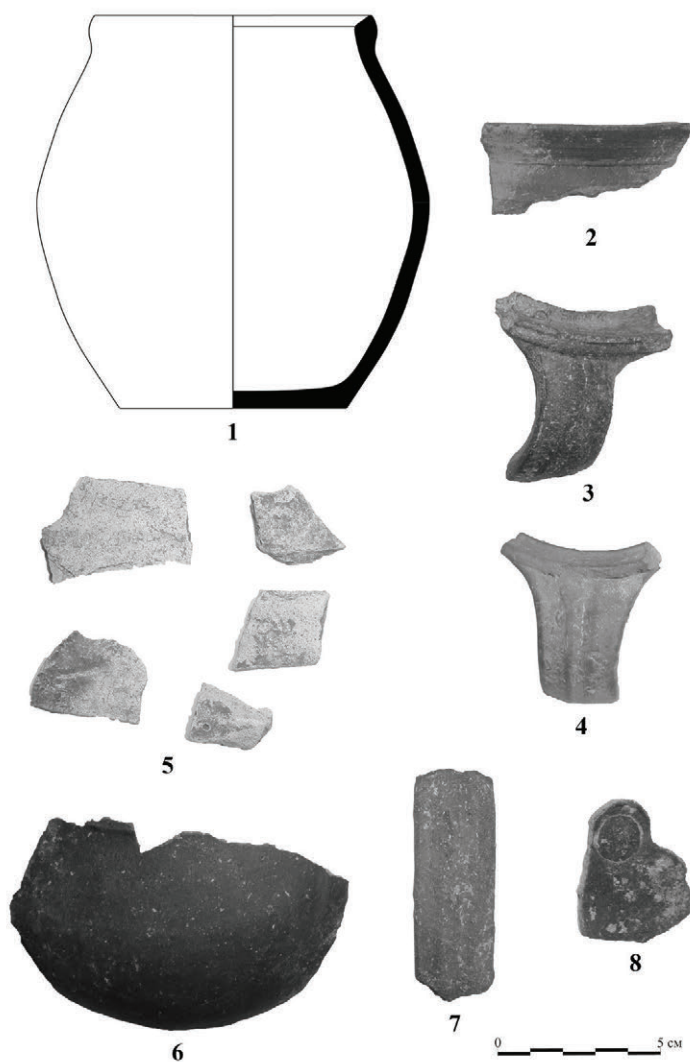
Разбира се, трудно е да приемем като факт, че пред нас са следите от споменаваните в изворите варварски презимувания, тъй като сценариите, довели до подобна археологическа ситуация, могат да са разнообразни. Във всеки случай обаче проучванията в църквата до Бузово кале разкриха един пример за турбулентните за Източноримската империя времена в края на VI – нач. на VII в.

Обр. 6. Археологически материали от разкопките на църквата: 1. Фрагмент от меден обков на реликвиарий; 2. Фрагменти от железни пластини от ламелярна ризница. Снимка Д. Рабовянов.

Fig. 6. Archaeological artifacts yielded by the excavations of the church: 1. Fragment of a copper lining of a reliquary; 2. Fragments of iron lamellae of a lamellar armor. Photo by D. Rabovyanov.

⁹ Разбира се, сценариите, които могат да се „възстановят“ въз основа на тази ситуация, са много и недоказуеми.

Обр. 7. Ранновизантийски керамичен съд и фрагменти от други, открити в прослойките върху пода на църквата.
Снимка Д. Рабовянов. Рисушка К. Чакъргов

Fig. 7. An Early Byzantine ceramic pot and sherds from other vessels yielded by the levels on the floor of the church. Picture by D. Rabovyanov

Drawing by K. Chakarov

Следите от ранносредновековно присъствие сред руините на християнския храм определено не са толкова ясно изразени. Интерес представлява откриването на почти половината от направено на ръка керамично гърне – в кв. Г2 в притвора на черквата на дълб. 0,40 – 0,60 м в пласта с деструкции. Въпреки че бе намерено заедно с голямо количество животински кости, липсват следи от отоплително съоръжение, вкопаване за жилищна яма или изразено ниво. Материалите са открити в слой, еднакъв по цвят и текстура със светлокафявия глинест пласт с деструкции, т.е. те както застъпват, така и са покрити от еднакъв по структура пласт. Тук трябва да се има предвид, че западната половина на притвора на черквата не бе проучена.

Гърнето¹⁰ е изработено на ръка от песъчлива глина с примес на дребни камъчета (обр. 8 1). Цветът е кафяв, ломът – едноделен. По дъното личат шупли от органична материя (вероятно наситнена слама), върху която е поставено гърнето при неговата изработка (обр. 8 3). Външната и вътрешната повърхности са неравни и по тях личат следи от натиска

на пръстите на гърнчаря. Гърнето е биконично, като по-голям е долният „конус“. Максималният му диаметър е при наклоненото навън устие, което има заоблен ръб (обр. 8 2).

Формата и технологичните особености на гърнето не са присъщи на местната късноантична култура. За сметка на това аналогични или с близки профили съдове са откривани в комплекси, съдържащи раннославянска керамика. Най-близки са сходствата с гърне от ранновизантийски контекст от края на VI век в крепостта до Овидиу в Добруджа (Хрисимов 2015, 314, кат. № 5, 315, рис. 3). Сходни по форма гърнета, но с диаметър на устието, равен на диаметъра на прелома между придънната част и раменете, са откривани в Дебелт (Грозданова 2011, 101, тип 2г, табло 151.4), в Трезмис – заедно с материали от края на VI век (Хрисимов 2015, 317, кат. №

¹⁰ То е заведено с полеви инв. № 33. Размерите му са следните: диаметър на дъното: 11,4 см; диаметър на плещите: 13 см; диаметър на устието: 14 см; височина: 11,4 см; дебелина на дъното: 1,3 см; дебелина на стените: 0,5 – 0,8 см.

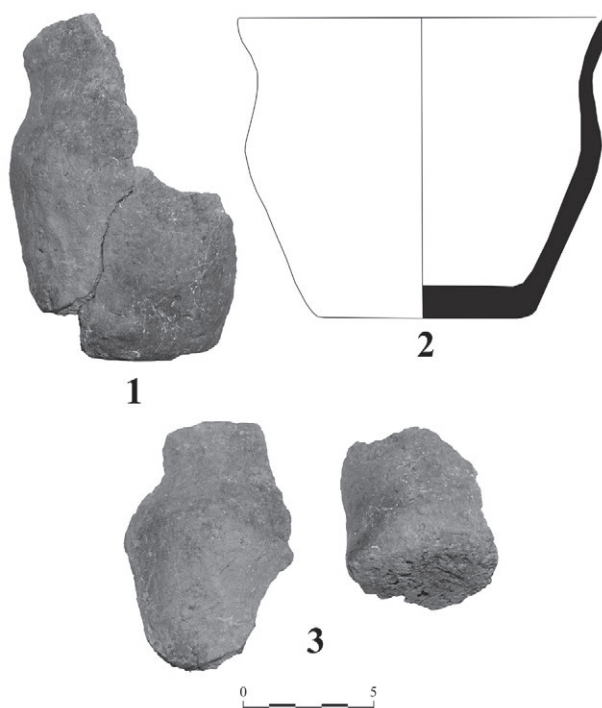
10; 317, рис. 7:2), Нова Черна, Силистренско в ранновизантийски контекст с монети на Юстиниан I и Юстин II и в София (Хрисимов 2015, 324-325, кат. № 22, рис. 12:3). Посочените примери са от първия период на заселване на славяните на византийска територия, когато те са част от обитателите на все още функциониращите крепости (Angelova, Koleva 2007, 486). Липсата на достатъчно добре датиращи материали затруднява отнасянето на керамиката от м. Черковищата към ранния етап или времето на масово заселване в VII век (Angelova, Koleva 2007, 487).

Раннославянска керамика в близката околност е позната от Крън (Грозданова 2011, 122), Августа Траяна (Angelova, Koleva 2007, 494, Кат. № 38), Карасура (Хрисимов 2015, 335, кат. № 39), с. Маджерито, Старозагорско (Хрисимов 2015, 225, кат. № 42). В Августа Траяна освен керамика са открити и лъчеви фибули, свързани със славянския културен кръг (Angelova, Koleva 2007, 494, Кат. № 38).

Вероятно през този период вече започналата да се руши църква все още е предлагала защита с издигащите се високо свои стени¹¹ и е осигурила временно убежище или заслон за носители на раннославянската култура. Оформянето на 0,20 м пласт с деструкции върху пода на притвора под находката е индикация, че след прекратяването на функционирането на църквата и използването ѝ като временно обиталище в края на ранновизантийския период е минало известно време, през което стените с глинеста спойка са започнали да се рушат¹². На този етап остава неясно дали хората, оставили тази керамика сред развалините на църквата, са обитавали близката крепост.

Въпреки изолирания си характер откритото гърне може да се приеме за свидетелство за ранното славянско присъствие в местността. Единствената друга информация в региона е споменаването за наличие на подобна керамика, открита при т. нар. Крън до едноименния град в Казанлъшко (Янков 1987, 116)¹³. Находката от Черковищата обогатява растящата база от данни за ранното славянско навлизане в централната и източната част на Балканите.

Сред свидетелствата за ранносредновековно присъствие в църквата до Бузово кале са и единичните фрагменти керамика, откривани разпръснати в пласта с деструкции и в насипите от иманярските изкопи. Те се срещат по-концентрирано единствено в запълнителя на траншеята, получена от изваждането на олтарната преграда. Техният състав, изпичане и цвят обаче ясно показват, че става въпрос за керамика, различаваща се от тази от ранновизантийския период от същия обект. Става въпрос за 32 фрагмента от керамика, които могат да бъдат отнесени към Ранното средновековие. Те са представени основно от стени без украса, което затруд-

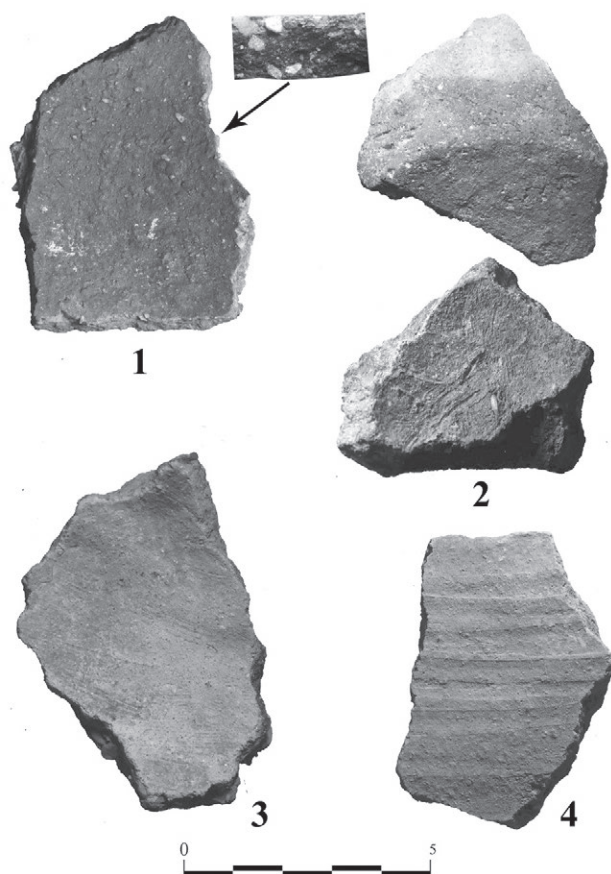
Обр. 8. Ранносредновековно гърне, изработено на ръка: 1. снимка; 2. рисунка; 3. детайли. Рисунка К. Чакъров.

Fig. 8. An Early Medieval handmade jar: 1. Photo; 2. Drawing; 3. Details. Drawing by K. Chakarov.

¹¹ И днес стените на притвора са запазени до 1,10/1,20 м височина.

¹² Освен преградната стена, отделяща притвора, тук е и южната стена на църквата, която завършва с един ред камъни на глинеста спойка от втория строителен период.

¹³ За съжаление обаче, тя не е илюстрирана, а и не е посочено от кой от проучваните обекти при Крън произлиза.

Обр. 9. Ранносредновековни керамични фрагменти от църквата: 1. на бавно колело (вътрешна повърхност и лом); 2. на бавно колело (външна и вътрешна повърхност); 3. на бавно колело (вътрешна повърхност); 4. на бързо колело (вътрешна повърхност).

Fig. 9. Early Medieval pottery sherds from the church: 9 1. Pottery sherds from turned pottery (inner surface); 9 2. Pottery sherds from turned pottery (outer and inner surface); 9 3. Pottery sherds from turned pottery (inner surface); 9 4. Pottery sherds from thrown pottery (inner surface).

нява по-точното им хронологическо определяне. Една от стените има запазена малка част от врязана хоризонтална вълнообразна линия. Цветът на всички е в нюансите на кафявото. Повечето са вторично опушени по време на тяхната употреба. Керамиката е изработена от песъклива глина, съдържаща голямо количество камъчета с големина от 0,1 до 0,2 см (в редки случаи и до 0,6 см). Ломът е предимно еднороден, с черен или кафяв цвят (обр. 9 1). Почти половината фрагменти са изработени на бавно крачно грънчарско колело, като следите от процеса се изразяват в гъсто разположени тесни хоризонтални ивици отвътре (обр. 9 4). При останалите 17 за формуване е използвано бавно ръчно колело. При тях следите от въртенето са неравномерни, често вертикални или коси, а самите фрагменти са по-дебелостенни (обр. 9 2-3). Наличието на фактура, получена от въртене на бавно колело е видима при един частично запазен фрагмент от дъно, което е с добре изравнена долна повърхност (обр. 9 2).

Сравняването на тези материали с керамиката, произхождаща от археологическите проучвания на други обекти в Тракия, дава основание да се смята, че те най-общо могат да се свържат с периода между VII и IX в.¹⁴ Малкото им количество и най-вече тяхната позиция на откриване разкриват едно спорадично присъствие вероятно

свързано с ограбване на строителен материал. Това е особено изразено при фрагментите, открити в запълнителя на траншеята от мраморната олтарна преграда. Те могат да са попаднали там само непосредствено след изваждането на архитектурните елементи. Не по-малко важно е и че те представляват над 90% от керамичния материал от този контекст. За разлика от описаните по-горе ситуации е много вероятно вече да не става въпрос за временно обитаване, а за финално използване на църквата като кариера за строителни материали.

Този процес впоследствие е задълбочен и вероятно с него или с иманярски интервенции или друга неуточнена дейност могат да се свържат три ями и едно „вкопано помещение“ в чертите на църквата¹⁵ (обр. 1). Липсата на археологически материали от тях и най-вече страти-

¹⁴ Авторите изказват благодарност на д-р Галина Грозданова от НАИМ при БАН за консултацията.

¹⁵ Т. нар. „жилище 1“ не притежава отоплително съоръжение. В него не бяха открити и датиращи материали. Подзиждането на стените му с полуразпаднали се еднолицеве зидове от ломени камъни и фрагменти строителна керамика до два реда във височина дори не стигат до дъното му, нарушило хоросановата замазка от пода на църквата.

графската им позиция¹⁶ обаче показват, че по-скоро трябва да бъдат считани за интервенции с нова история.

Представените тук данни не се изчерпват само със значението, което имат за възстановяването на историята на Казанлъшко през ранносредновековния период, макар че районът все още е своеобразно „бяло петно“ на картата на българската средновековна история и археология. Следите от обитаване на църквата до крепостта Бузово кале са като миниатюрно отражение на тежкото време за Тракия, настъпило в края на VI в. и за последвалите го „тъмни векове“ на Ранното средновековие. Виждаме как един християнски храм, който очевидно е значим местен духовен център, е подложен на ограбване и оскверняване. Реликвите му са разбити и разпръснати, а самият той е използван за обитаване вероятно от военни с враждебно за официалната християнската религия отношение. Последва постепенно разрушение и сред руините на старото се забелязват макар и редки следи от присъствието на ранните славяни. И те обаче явно само много краткотрайно са използвали останките, които в началото на средните векове вече се превръщат само в спорадично посещавано място.

Цитирана литература:

- Борисов 1988а:** Б. Борисов. Старохристиянските базилики (IV–VI в.) край с. Караново, Бургаска област. – Археология, XXX, 3, 1988, 38–46.
- Борисов 1988б:** Б. Борисов. Изследване ранневизантийской керамики из Сливенского округа. – *Thracia*, 8, 1988, 90–118.
- Борисов 2013:** Б. Борисов. Полски Градец. Археологически проучвания. I. В. Търново, 2013.
- Грозданова 2011:** Г. Грозданова. Населението на Южна България VI–IX в. (по археологически данни). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2011.
- Кубарев, Журавлев 2012:** Г. Кубарев, Д. Журавлев. Доспех из катакомбного погребения с Госпитальной улицы города Керчи (из раскопок 1891 года профессора Ю. А. Кулаковского). – Вестник Новосибирского государственного университета, 2012, том 11, выпуск 5: Археология и этнография, 135–146.
- Кузманов 1985:** Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.) (Разкопки и проучвания, XIII). София, 1985.
- Кузманов 2009:** Г. Кузманов. Ранновизантийска битова керамика от Градището (северозападен сектор). – В: Българо-британски разкопки на градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996 – 2003 (результати от проучванията на българския екип). (Разкопки и проучвания, XXXIX). София, 2009, 153–206.
- Хрисимов 2015:** Н. Хрисимов. Раннеславянские памятники в северо-восточной части Балканского полуострова. – In: Ig. Gavritukhin, R. Rabinovich (Ed.) *Stratum Plus*, 5, 2015, 309–342.
- Янков 1987:** Д. Янков. Стара Загора с VI до XI века. – В: Труды V международного конгресса славянской археологии III (16). Секция V. Города, их культурные и торговые связи. Москва, 1987, 113–118.
- Angelova, Koleva 2007:** St. Angelova, R. Koleva. Archäologische Zeugnisse frühslawischer Besiedlung in Bulgarien. – In: W. Brandes, Al. Demandt, H. Krasser, H. Leppin, P v. Möllendorf (Hrsg.) *Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* J. Henning (Ed.) *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans, Walter de Gruyter-Berlin-New York, 2007, 481–507.
- Angelovski 2015:** B. Angelovski. Late Roman Lamellar Cuirass from Stobi. – *Folia Archaeologica Balkanica*, III, 2015, 425–432.
- Borisov 2010:** B. Borisov. Dyadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and the The Early Byzantine fortress. Varna, 2010.
- Böttger 1982:** B. Böttger. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Jatrus. – In: Jatrus-Krivina. II. Berlin, 1982, 33–148.
- Bugarski 2005:** I. Bugarski. A Contribution to the Study of Lamellar Armours. – *Старина*, LV, 2005, 161–179.
- Kuzmanov 1992:** G. Kuzmanov. Die Lokale Gefäßkeramik. – In: Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). München, 1992, 201–133.
- Sánchez 2008:** J. Sánchez. Early Byzantine Lamellar Armour from Carthago Spartaria (Cartagena, Spain). – *Gladius*, XXVIII, 2008, 195–210.

Ключови думи: Средновековие, Ранна Византия, църкви, ранни славяни

¹⁶ Вкопани са в пласта с деструкции и са покрити с повърхностния хумусен пласт. Самото жилище се очертава като хлътвање на терена и първоначално изглеждаше като стар иманярски изкоп. За късната датировка на последната структура свидетелства и фактът, че за разлика от него траншеите от изваждане на камъни от стените на църквата не се очертаваха върху терена.

Данни за ново средновековно селище край с. Одърци, Добричко

Людмила Дончева-Петкова

*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2,
София 1000; ldoncheva_petkova@abv.bg*

Data from a New Medieval Settlement near Odartsi, Dobrich Region

Lyudmila Doncheva-Petkova

*National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria;
ldoncheva_petkova@abv.bg*

ABSTRACT

Metal artifacts were delivered to the Dobrich Regional Historical Museum in the spring of 2016. The only information available about their provenance was that they had been found in the Kayryaka locality near the village of Odartsi, Dobrich region. During the survey carried out at the site, the archaeologists collected pottery sherds dated back the Late Iron, Hellenistic, Roman and Medieval periods as well as coins. The majority of the sherds and the metal artifacts are dated back to Early Medieval period. There is no information whether coins dated back to this period have been found previously at other sites. These artifacts suggest the functioning of another settlement dated back to the Early Medieval period near the Kaleto hill, where archaeological excavations were carried in 1971–1991. The area where the settlement is situated is flat. It is situated ca. 1.3 km to the southeast of the easternmost houses of the village of Odartsi and ca. 1 km to the east/northeast of the Kaleto hill and the Pecheneg cemetery at the foot of the hill.

The thirteen metal artifacts discovered in the Kayryaka locality are very interesting. the following artifacts, all cast from bronze, have been identified: part of a twofold belt ornament, five belt mounts, two strap ends, a clasp for a book, a front half of a reliquary cross and part of a single pectoral cross, a ring and a small profiled artifact. The element attracting most of the attention is the intricate and unusual upper section of the twofold belt ornament. An animal figure manufactured in openwork is enclosed by a thin frame. It resembles a donkey rather than a horse. It is one more artifact to be added to the number of finds belonging to the Vrap–Erseke group, which is found and probably produced in present-day Bulgaria. Several sherds of gray-black burnished ware can be related to this group, the most notable of which is the neck of a jug with layered bands on the inside. The rest of the metal artifacts are typical for the 10th – first half of the 11th century.

The metal objects and the collected pottery sherds under study strongly suggest the existence of a medieval settlement in the Kayryaka locality. Some of the presented artifacts are very similar to those found on the Kaleto hill. They illustrate that the settlement in the Kayryaka locality functioned in the 10th – the early 11th century, making it contemporary to the last period of the settlement on the Kaleto hill. the Kayryaka settlement was probably abandoned in 1030s. It is possible that the Pechenegs were the ones that chose to settle on this flat area, a suggestion supported by a fragment of a large cauldron.

Key words: Early Middle Ages, First Bulgarian Empire, Settlement

Разкопките на късноантичната крепост, на българското ранносредновековно селище на хъма Калето и на печенежкия некропол в подножието на хъма при с. Одърци, Добричко се проведеха в продължение на 21 години (от 1971 до 1991). Ние търсихме следи от българско и печенежко присъствие и на съседния от изток хъм, който местното население нарича „Мал-

кото кале“. Не сме и предполагали, че в този район, на североизток от Калето и некропола, в м. Кайряка (означава каменисто място) в равнинна, обработваема и днес, и през 70-те – 90-те години на XX в. територия, е съществувало друго средновековно селище (обр. 1). За неговото съществуване се допусна през пролетта на 2016 г., след сигнал и донесени находки от информатор в РИМ – Добрич. Колегата Веселин Парушев, на когото дължа и благодаря за информацията и за предоставените за публикуване материали, е посетил района и е събирал сведения и керамични фрагменти. През м. септември 2016 г. двамата с него също посетихме района, но обхождането беше по периферията на обработваемия терен, тъй като земята вече беше засята от арендатори.

Теренът, на който е разположено селището, е съвсем равен (обр. 2). Той се намира на около 1,3 км от югоизток от крайните източни къщи на с. Одърци и на около 1,0 км на изток-североизток от хълма Калето. Върху площ от около 60 – 70 дка се виждат множество разпръснати дребни ломени камъни, а по краищата на земеделските парцели са събрани купчини от такива камъни.

Отнесените в музея на РИМ – Добрич метални и събраните керамични находки разкриват интересна, разбира се, непълна картина, за живот през различни епохи на това място.

В. Парушев установява, че от късножелязната епоха са намерени две сребърни монети на Аполония, от типа котва („свастика“), датирани в края на VI – началото на V в. пр. Хр. От елинистическата епоха са открити две драхми от типа „Александър III“ и няколко републикански денария от II – I в. пр. Хр. От римската епоха се срещат фрагменти от строителна керамика (тухли и керемиди), фрагменти от устия и от стени на долиуми, сравнително малко фрагменти от кухненска и трапезна керамика. Липсва информация за намерени метални находки, освен за една медна монета, малък номинал от IV в. Засага не може да се определи горната граница на античното селище – дали е краят на IV или първите десетилетия на V в. Няма данни и за селищен живот през ранновизантийската епоха. По-голямо е количеството на керамичните фрагменти от Ранното средновековие, както и на металните находки. Липсва обаче информация за монети от този период.

В тази работа, посветена на паметта на колегата и приятелката Ирина Щерева, се спираме на материалите от Ранното средновековие.

Интерес предизвикват 13 метални предмета, всички отлети от медни сплави – част от двусъставен ремъчен накит, пет коланни апликации, два накрайника, малък профилиран предмет, закопчалка за книги, лицева половина на реликвиарен кръст, част от единичен нагръден кръст и пръстен.

Вниманието ни най-вече е насочено към интересна горна част от двусъставен коланен на-

Обр. 1. Карта на района при с. Одърци с крепостта Калето и новооткритото селище в м. Кайряка
Fig. 1. A map of the region at the village of Odartsi – the Kaleta fortress and the newly discovered settlement

кит с вис. 3 см и макс. шир. 2,95 см (обр. 3 I; 4 I). Тя е с подковообразна или почти кръгла форма, с равна долна страна, с която са свързани две „уши“ на шарнир. Тънка, нееднакво дебела (0,15 – 0,2 см) рамка заобикаля ажурно предадена фигура на животно. То наподобява повече магаре, отколкото кон. Представено е приклекло, в профил надясно с красиво огънато тяло, добре моделирана глава с подчертано отворено око, дълги уши и дълга муцуна. Опашката е S-овидно огъната между рамката и задната половина на тялото, където образува кръгче и завършва с остър край. Свитите, тънки за тялото крака, са с добре изразени копита. Два растителни мотива допират между рамката и гърдите и между рамката и гърба на животното. Наподобяват палмети с прав, издаден среден лист и съвсем малки, завити в кръг странични. От обратната страна в средната равната част, незасегната от ажурните отвори, заедно с апликацията, са отлети два нита (дълж. 0,7 см и деб. 0,25 см).

Обр. 2. Снимка от района в м. Кайряка

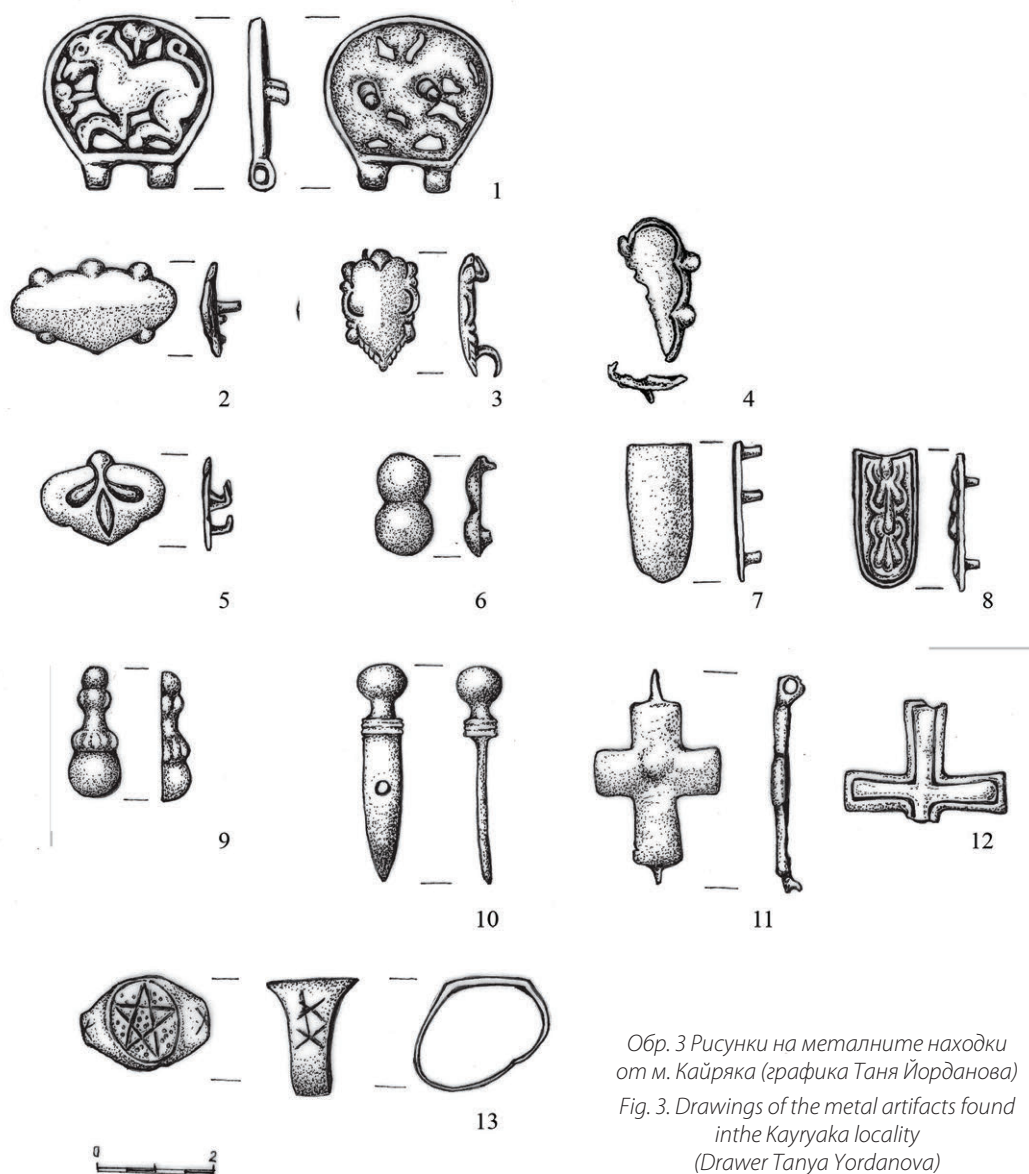
Fig. 2. A photo of the area at the Kayryaka locality

За първи път апликация с подобна форма и близки размери, определена като „гербовидна“, е публикувана от колекцията на Варненския музей. Авторите посочват аналогии сред аварските колани от тип II по Зл. Чилинска. Допускат, че на нея е представено „дърво“ с усукано стебло и клони. Посочват и малката апликация от с. Златари, Ямболско, публикувана за първи път от Ж. Въжарова. Въз основа на орнамента и закрепването с две неподвижни нита предполагат, че „апликацията е местно произведение от IX в. със силно аварско влияние“ (Плетньов, Павлова 1994–1995, 96-97 и цит. в бел. 543-547 лит., кат. № 855, таблица XLVIII 855).

През 2010 г. Б. Тотев и О. Пелевина обнародват значителен брой коланни украси с определения от тях „български зверинен стил“. Повечето са с неизвестен произход – някъде от Североизточна България. Три апликации по форма и изображение са подобни на разглежданата тук (Тотев, Пелевина 2010, обр. 5 5; 6, 7).

През 2015 г. Ст. Станилов публикува 11 „обкови за колан“ от частната сбирка „Ватев“. Три от тях са близки на нашия екземпляр, като при две е съхранена долната част – халка с петогълна форма (Stanilov 2015, Abb. 1 8-10, Abb. 2 1-3). Авторът посочва паралели с петогълна форма на долната част сред „апликациите-носачи“ в съкровището от Ерсек. Горната част при тях обаче е с преплитачи се кръгови мотиви. Съчетания на флорални и кръгови мотиви се наблюдават при апликации от Врап, а и при други от Ерсек, чиито долни части са кръгли халки (обр. 5) (Catalogue 1981, Taf. 28 2-7; Werner 1989, Taf. 26 19-23; Stanilov 2015, Abb. 2 8-11).

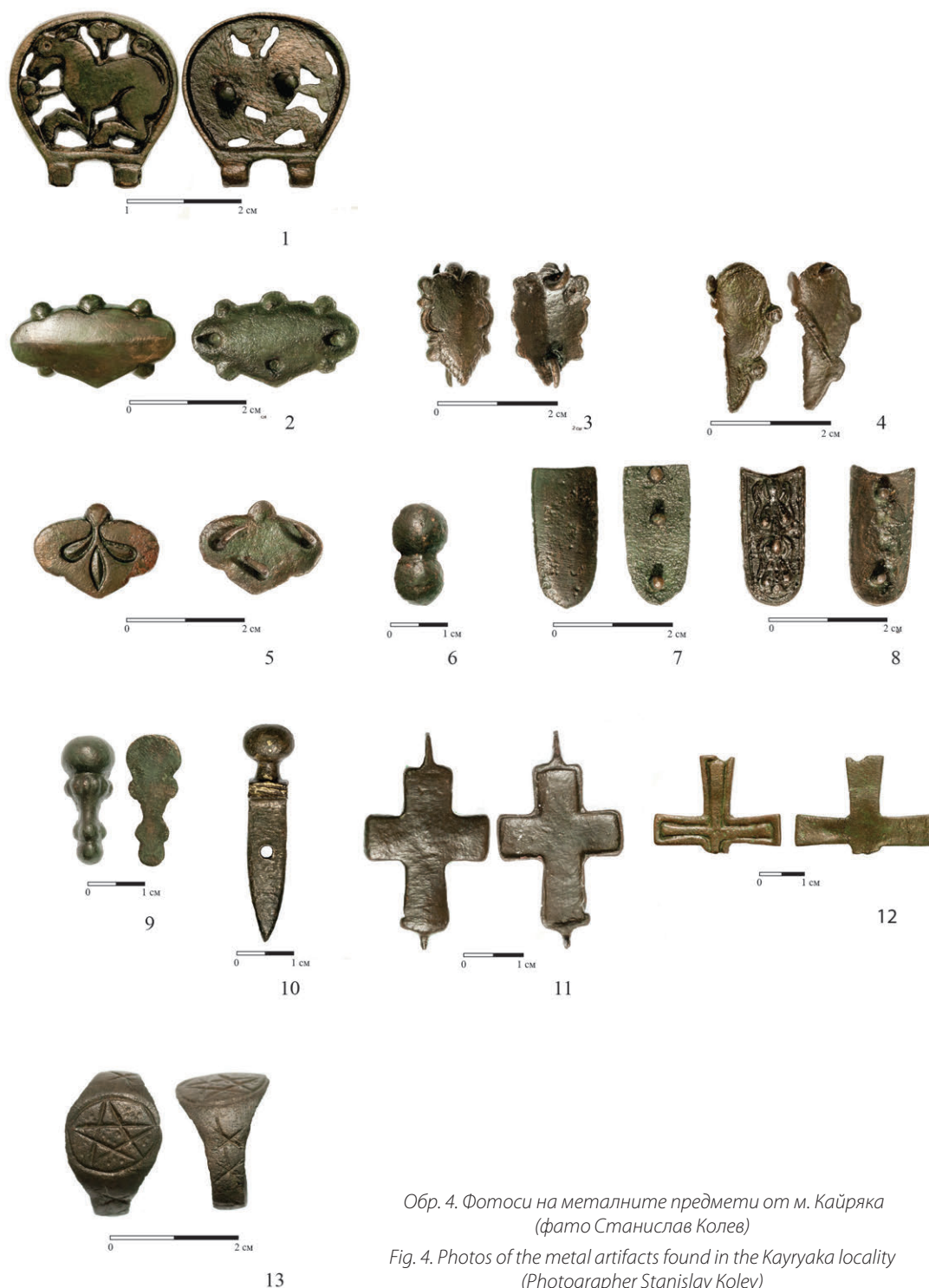
Б. Тотев, О. Пелевина и Ст. Станилов датират тези апликации в края на VII – първата половина на VIII в. От значение са двата декоративни мотива, подобни на палмети. Същите мотиви, също поставени по два се срещат върху шарнирната тока от известния ранносредновековен гроб при Търгшор, обл. Пловдив в Румъния и върху гайката от гроба при Гледачево, общ. Раднево. При тях обаче основният (централният) орнаментален мотив е различен – двоен симетричен, S-овиден, или подобен на цифрата осем. Както отбелязва Ст. Станилов при идентифициране на гроба от Търгшор, изследователите свързват този мотив с аварски и византийски паметници от късния VII и ранния VIII в., но най-близка е връзката с коланни украси от съкровищата от Врап и Ерсек. Неговото заключение е, че гробът от Търгшор „е същият като тези от Дивдядово, Кабиюк и Гледачево и се вписва в старобългарската етнокултурна среда в широката рамка от края на VII до третата третина на IX в.“ (Станилов 2009, 145-147, обр. 2). Б. Тотев и О. Пелевина също се

Обр. 3 Рисунки на металните находки от м. Кайряка (графика Тая Йорданова)
Fig. 3. Drawings of the metal artifacts found in the Kayryaka locality (Drawer Tanya Yordanova)

спират на палметите, „украсяващи многочислени случайни находки за поясни детайли, открити в Североизточна България“ (Тотев, Пелевина 2010, 228). Тези палмети, винаги по две, се виждат върху разнообразни коланни детайли – плочки, шарнирно свързани с токи, апликации (кръгли, правоъгълни) и накрайници с изображения на животни, повечето близки до донесената в РИМ – Добрич (Тотев, Пелевина 2010, обр. 1 4; 3 1; 4 1; 5 2 3; 6 1, 2, 5, 7, 9, 10). При това някои от тях са полуфабрикати, макар за съжаление с неизвестен произход, напомнящи за производството им в Средновековна България (Тотев, Пелевина 2010, обр. 5 5, 10).

Каква е била долната част (вероятно халка) на разглежданата тук апликация, можем само да гадаем. Смяя да твърдя, че тази апликация е много по-прецизно изработена от публикуваните от Б. Тотев, О. Пелевина и Ст. Станилов. Изобразеното животно е ясно моделирано, то е по-реалистично, по-изчистено. Тази апликация има много общи черти, но и някои различия, които я отдалечават от характерните белези на определения от Ст. Станилов стил на „обкови с изображение на четириногло с отворена пасть“ (Stanilov 2015, 59-60) (обр. 5 1-7). По-забележимите различия са следните: муцуната не е широко отворена, а само подчертана с една резка; ушите са по-дълги; краката не са орлови, а завършват с копита; различно са представени трилистните

Обр. 4. Фотоси на металните предмети от м. Кайряка
(фато Станислав Колев)

Fig. 4. Photos of the metal artifacts found in the Kayryaka locality
(Photographer Stanislav Kolev)

палмети, които са по-скоро декоративен мотив – тази над гърба не е крило, а тази пред гърдите не е език, тъй като допира, но не излиза от муцуната. Посочените елементи показват, че животното не е фантастично. По тези белези разглежданият предмет се отличава и от близките на пръв поглед поясни украси, характерните за първия етап на късноаварския период, при които изобразените животни са предимно грифони. Трилистните палмети, независимо как са представени, поставят в една група разглежданата апликация, трите апликации от колекцията „Ватев“, тези от Североизточна България, токмата от Търговище и гайката от Гледачево.

Трудно е да се коментира апликацията, донесена в РИМ – Добрич, без да се знаят обстоятелствата на откриването ѝ. Но тя е още един пример, увеличаващ числото на находките от групата Врап-Ерсеке, открити и вероятно произвеждани на територията на България.

Към по-късно време се отнасят други пет апликации, донесени в РИМ – Добрич.

Една от тях (обр. 3 2; 4 2) е широка листовидна, гладка, неорнаментирана с изпъкнала средна част и с пет пъпки – три при основата и две при върха (дълж. 2,9 см, шир. 1,6 см). Опаката страна е вдълбана с три нита – два при страните и един при върха. Запазен, с дълж. 0,5 см, е само единият страничен, докато другите два са счупени. Такава апликация намерихме при разкопките на селището на хълма Калето при с. Одърци. Такива са публикувани от Варненския и Карнобатския музей, като са датирани в IX – X в. (Момчилов 2009, 171, обр. 1 3; 2 3). Важно е да се отбележи, че са изработвани в производствения център при Надарево, като са датирани в X – XI в. (Конаклиев 2005, кат. № 52, табло II₂₄).

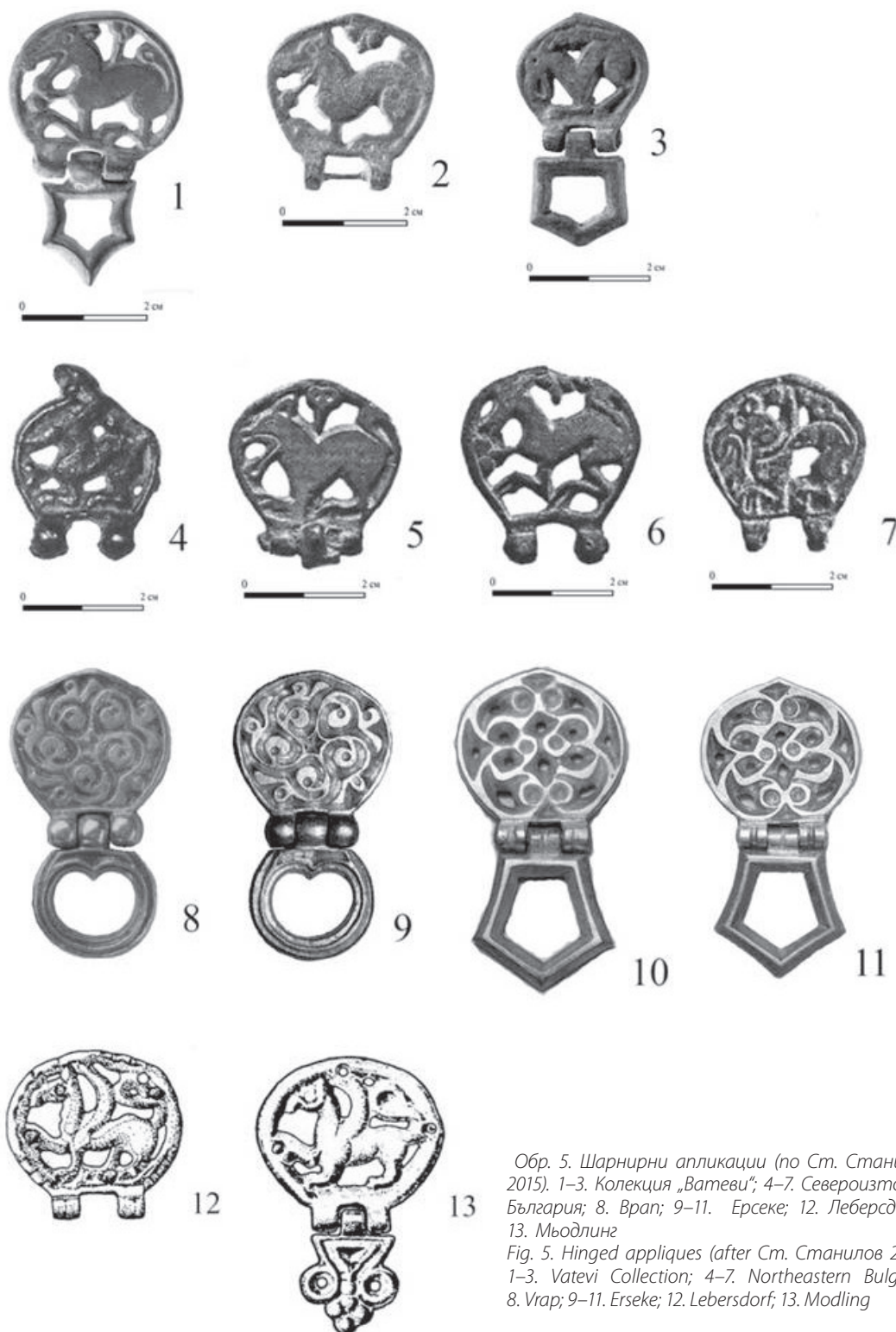
Втората апликация (обр. 3 3; 4 3) е също листовидна, но по-малка (дълж. 2,1 см, шир. 1,3 см), издължена с девет пъпковидни издатъка и гънки по стените. Най-ясно е очертана малката кръгла пъпка при основата, докато четирите, симетрично разположени – две по две по страните, са по-издължени, елипсовидни. До тях се забелязват още четири съвсем малки пъпки (по две от всяка страна). Периферията е оградена с тънка врязана линия, която подчертава пъпката в основата, дъговидните странични гънки и острия връх. Под ъгловатата линия при върха са вдълбани съвсем малки къси черти. Опаката страна е гладка, вдълбана. При основата и върха са запазени два, извити в противоположна посока нита с дълж. 0,7 – 0,8 см.

Третата апликация е запазена наполовина (обр. 3 4; 4 4). По форма и орнамент се доближава до предшестващата, но е по-дълга (2,5 см) и по-тънка (0,1 см) с пъпка при основата и две пъпки по запазената страна. И нейната периферия е очертана с врязана линия, която следва извивките на тялото. От плоската опака страна е останал отчупен нит (дълж. 0,3 см) при основата. Подобни на двете апликации са публикувани от Варненския музей (Плетнъов, Павлова 1994–1995, № 230, 231).

Най-хубава е четвъртата апликация – също листовидна, но само с една пъпка в средата на основата и с врязана трилистна палмета върху лицевата страна (обр. 3 5; 4 5). Тя е с размери 0,22/0,165 см. Средното ѝ листче е с остър връх, а на двете странични върхове са заоблени. Късото стебло на палметата достига до пъпката при основата. От гладката опака страна са се съхранили три огънати с остри върхове нита (шипа) с дълж. около 0,8 см. Такива апликации са широко разпространени. Съхраняват се в колекциите на Националния археологически институт с музей – София, във Варненския музей, в Карнобатския, открити са при разкопки във Велики Преслав (Момчилов 2009, 171, обр. 1 2; 2 2 и цит. лит.), като са датирани в IX – X в. Важно е, че точно такава апликация е открита и в селището на близкия хълм „Калето“ при Одърци (Дончева-Петкова и др. 1999, 106). Произвеждани са в центъра при с. Надарево (Конаклиев 2005, кат. № 25, табло I 25).

Съвсем различна е петата апликация (обр. 3 6; 4 6) (дълж. 1,8 см, макс. шир. 1 см). Тя представлява два съединени кръга, гладки, с различна големина (0,7 и 1 см). От опаката страна е гладка и равна с два счупени (дълж. 0,2 см) нита във всеки кръг. Различни апликации с кръгове са познати от нашите държавни центрове (Станилов 1993, 138-139, обр. 3), от музеите в страната (Плетнъов, Павлова 1994–1995, кат. № 85-109). Подобна на разглежданата тук обаче не ни е известна. Тя се доближава до една от производствения център при с. Новосел, Шуменско, в кръговете на която обаче са вдълбани окръжности с отвори в средата, чрез които е ставало закрепването (Бонев, Дончева 2011, кат. № 540, табло XLVIII₅₄₀).

С коланните украси са свързани два накрайника. Единият (обр. 3 7; 4 7) е обикновен с езиковидна форма, с равна основа, с гладка лицева и равна обратна страна (дълж. 2,9 см, шир. 1,16 см). Закрепването към ремъка е ставало с три нита (дълж. 0,4 см), разположени по надлъжната ос. Такъв накрайник е открит при разкопки на комплекса в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска (Константинов 2010, 204, обр. 4 I и цит. лит.). Подобни гладки, неорнаментирани накрайници са намирани в производствения център при Новосел, но те за раз-

Обр. 5. Шарнирни апликации (по Ст. Станилов 2015). 1–3. Колекция „Ватевци“; 4–7. Североизточна България; 8. Врп; 9–11. Ерсеке; 12. Леберсдорф; 13. Мьодлинг
Fig. 5. Hinged appliques (after Ст. Станилов 2015). 1–3. Vatevi Collection; 4–7. Northeastern Bulgaria; 8. Vrap; 9–11. Erseke; 12. Lebersdorf; 13. Modling

лика от одърския са с други размери, с два или с три, различно разположени нита, а при някои основата е „лястовича опашка“ (Бонев, Дончева 2011, кат. № 217-226, табла XXXII 217-224, XXXIII 225, 226).

Различен е вторият накрайник (обр. 3 8; 4 8). Той също е с езиковидна форма, но основата му е „лястовича опашка“ (дълж. 2,4 см, шир. 1,1 см). От обратната страна е конкавен с два нита

Обр. 6. Средновековни керамични фрагменти от м. Кайряка
Fig. 6. Sherd from medieval pottery found in the Kayryaka locality

по надлъжната ос (дълж. 0,4 см). Украсата представлява композиция от два повтарящи се релефни мотива, заградени в обща рамка по периферията. От своя страна всеки от мотивите е включен в нагъната рамка, наподобяваща незатворена осморка с по три пъпки. Една издължена пъпка преминава от горния към долния мотив. Друг такъв накрайник не ни е известен. Формата, разположението на нитовите и пъпковидните изпъкналости го доближават до накрайник от производствения център при Новосел (Бонев, Дончева 2011, кат. № 228, табло XXXIII 228). Орнаментът напомня или се доближава до ранноарабски мотиви (Инкова 2004, 209).

Сред тези предмети е предаден и още един – малък, силно профилиран от лицевата страна, плосък и гладък от обратната (дълж. 2,2 см, макс. шир. 1 см). Няма дупки за окачване, няма нитове за прикрепване, не е отчупен, за да се предположи, че е част от друг предмет (обр.3 9; 4 9). Трудно е да се определи неговото предназначение и времето, към което принадлежи¹.

Броят на постъпилите в музеите на гр. Варна, Шумен, Търговище, Добрич, Силистра, Русе, Карнобат, на откритите при разкопки в Плиска и Велики Преслав, с. Одръци и с. Дебрене, Добричко, Скала, Тервелско, Дуранкулак, Ветрен, Силистренско, Кривина, Стърмен, Русенско, Маркели, градището при Якимово, обл. Монтана, в Пернишката крепост и други, на откритите в производствените центрове при Надарево, Новосел, Златар коланни апликации и накрайници е вече много, много голям. Авторите, които ги публикуват, обръщат внимание на тяхната поява, произход, влияния, на времето на тяхното производство. Набляга се на близките орнаментални мотиви с тези от Византия през X в., търсят се сходства и различия с унгарските коланни украси, с арабски мотиви. Важно е да се посочи едно от последните изследвания

¹ Колегата Ев. Генчева, с която се консултирах, също не познава подобен предмет.

– унгарските колеги П. Ланго и А. Хорват са убедени, че апликациите от „преславски тип“ са произвеждани в България, от където са се разпространявали към Карпатите, а не обратно. Датират ги в третата четвърт на X в. и средата на XI в. (Langó, Patay-Horváth 2016, 576-579). Тук само ще посоча, че при разкопките ни край западната крепостна стена на Плиска коланни украси намирахме в най-горния пласт с анонимни византийски фолиси от края на X – 30-те, дори 60-те години на XI в. (Константинов 2010, 211). Този факт отхвърля становището на В. Плетньов и В. Павлова, че „апликациите окончателно излизат от мода през първата третина на XI в. (Плетньов, Павлова 1994–1995, 112).

От района на предполагаемото ново селище произлиза и отлята от бронз закопчалка за книги (обр. 3 10; 4 10). В горната част при квадратното разширение и върху главичката има следи от позлата. Закопчалката е с дълж. 3,8 см, с диам. на главичката 0,9 см. За разлика от повечето известни досега е прикрепвана към горната корица на книга с един отвор. Такава закопчалка, със същите размери, но с два отвора за прикрепване е открита в селището на хълма Калето (Дончева-Петкова и др. 1999, 99, кат. № 566, табло XLV 566), но с една е намерена при разкопките на манастира при Голямата базилика в Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, кат. № 27, обр. 70 24).

Сред материалите присъстват и два кръста. Единият е лицева половина на малък реликвиарен кръст (вис. с халките 3,2 см, дълж. на отвесно рамо 2,9 см, на водоравното 2,2 см) със силно изтрито Разпятие (обр. 3 11; 4 11). Към този тип принадлежат два сравнително добре запазени кръста (без халките за окачване) с ясни релефни изображения на Разпятие Христово и Богородица Оранта от селището при с. Одрци (Дончева-Петкова и др. 1999, табло LIX 793, 794). Кръстовете от този тип са едни от най-разпространените и произвеждани в средновековна България (Дончева-Петкова 2011, 149-151, № 372-426). Това показват проучванията в центровете при селата Новосел и Златар, Шуменско (Бонев, Дончева 2011, табло LIII 620; Дончева 2014, 54-64; Doncheva, Bunzelov 2015, 313, fig. 15).

Другото кръстче е малко, плоско с липсваща халка и долно рамо (зап. вис. 2,2 см, дълж. на водоравната рамо 2,9 см), (обр. 3 12; 4 12). По периферията е вдълбана линия, която следва извивката на рамената и очертава вписан кръст. Такова, по-малко, добре запазено кръстче е намерено на хълма Калето (Дончева-Петкова и др. 1999, кат. № 801, табло LIX 801). Близки по изображения кръстове са произвеждани в центъра при Надарево (Дончева 2010, 30, табла III 108; VI 108). Кръстове от този тип са известни от столицата Велики Преслав и от редица други селища в Североизточна България, като се датират в X – 30-те години на XI в. (Дончева-Петкова 2011, 209, кат. № 851-867, табло CLX).

Обр. 7. Шийка от кана, изработена от пречистена глина с излъскана повърхност

Fig. 7. A neck of a jug with burnished surface made of fine clay

Обр. 8. Фрагмент от керамичен котел

Fig. 8. A sherd from ceramic cauldron

Сред донесените в РИМ гр. Добрич материали е и един пръстен от медна ламарина с деформирана халка (обр. 3 13; 4 13). Върху разширената предна част (върху щита) в кръг е гравирана пентаграма, с вдълбани точки в центъра и точки около всеки лъч. От двете страни на щита върху халката са гравирани звезди (диам. на халката 2,3/1,1 см, диам. на плочката 1 см). От средновековното селище на хълма Калето при с. Одръци произлизат пет пръстена с пентаграми, от които единият е еднакъв с разглеждания тук (Дончева-Петкова и др. 1999, кат. № 616-620, табла XLVII 617-620; XLVIII 616, 617, 619). В некропола под хълма също е открит пръстен с пентаграма. Намерен е в детски гроб № 286 над дланта на детето, където е поставен като погребален дар. И той е с пентаграмата в кръг, с точки и с врязаните звезди от двете страни на халката (Дончева-Петкова 2005, кат. № 286 5; обр. 14 286; табло XXXIII 286). Пръстените с пентаграма са широко разпространени. Известни са още от проучванията на градището при с. Якимово, обл. Монтана. Съхраняват се в редица музеи, открити са в редица средновековни селища, крепости, градове и некрополи у нас и в много страни – Гърция, Румъния, Македония, Албания, Хърватия, Словакия, Унгария, където се датират предимно в X – първата половина на XI в. (Дончева-Петкова 2005, 119 и цит. лит.).

Събраните средновековни керамични фрагменти са от различни видове съдове (обр. 6). Повечето са устия, стени и дъна на гърнета, изработени на ръчно колело от песъчлива глина с врязана украса и характерни за X – началото на XI в. При две от дъната има релефни знаци – кръг с шест спици и два концентрични кръга. Такива знаци са публикувани и от селището на хълма Калето (Дончева-Петкова и др. 1999, табло XXVIII 196, 200). Два малки фрагмента са от съдове, изработени от чиста глина със сив цвят и излъскани ивици. По-интересен е дебелостенен фрагмент – шийка на кана или амфоровидна стомна, която е била направена от пречистена светлокафява глина и украсена с излъскани ивици. От опаката (вътрешната) страна личат наслагвания на ленти, които при окончателното оформяне на съда е било трудно да се отстранят (обр. 7). Два фрагмента са от амфори, срещащи се в нашите столици и укрепени центрове в края на X – 60-те години на XI в. Един фрагмент е от устие на котел от т.н. II тип – печенежки (обр. 8). Той е изработен от глина с много пясъчни примеси, в лом цветът е черен, а отвън и отвътре – керемиденочервен. Този фрагмент подсказва, че районът е обитаван от печенези. Дали те са живеели там, което е твърде вероятно, тъй като мястото е съвсем близко до печенежкия некропол, е въпрос, отговор на който могат да дадат само археологически проучвания. При нашите разкопки на хълма Калето върху развалините на жилищата от последния период са откривани фрагменти от котли, които са се появили със или след разрушаването на селището през 30-те години на XI в. (Дончева-Петкова и др. 1999, 68, табла XXII 134a-d; XXIII 134e, ж). Никъде на хълма и в подножието не са установени печенежки жилища.

И така, донесените в РИМ Добрич метани и събраните керамични фрагменти подсказват, че в м. Кайряка до с. Одръци най-вероятно се е намирало средновековно селище. Няколко от представените тук находки (две от апликациите, закопчалката за книга, двата нагръдни кръста, знаците върху дъната на керамични съдове, фрагмент от котел, частите от амфори) са съвсем еднакви с открити на хълма Калето. Те показват, че селището в м. Кайряка е съществувало през X – началото на XI в., едновременно с това на хълма Калето и вероятно е загинало заедно с него през 30-те години на XI в. Не е изключено там, на това равно място, след изтеглянето на оцелялото българско население, да са се настанили и да са живели печенези.

По-ранна и различна е подковообразната апликация. Този интересен предмет напомня и за ранен период в м. Кайряка. До нея най-близка по време изглежда е излъсканата шийка от кана или амфоровидна стомна. Впрочем ранни материали, на които като че ли не са обръща нужното внимание, и които свидетелстват за живот през VIII – началото на IX в., са установени и на хълма Калето – части от сиви излъскани кани, от паници, от чаши-ведра и сиви излъскани котли, игленик, псалия, бойни брадви (Дончева-Петкова и др. 1999, табла XXII 132a, б; 133a; XXIII 136; XXIV 149a, б; XXV 152a-в; XXXVII 348; LVI 745, 746). По непотвърдени данни при иманярски издирвания в подножието на хълма са намерени два солида на императрица Ирина (779 – 802).

Представените тук материали са малък принос към очертаване на ново средновековно селище. Струва ни се, че това е важно, още повече, че вече години наред специалистите по средновековна археология не проучват такива паметници. Разбира се, категорични изводи могат да се направят само при провеждане на археологически разкопки.

Цитирана литература:

- Бонев, Дончева 2011: С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал. Велико Търново, 2011.
- Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001.
- Дончева 2014: С. Дончева. Нов център за производство на художествен метал в околностите на Преслав (Предварително съобщение). – Известия на историческия музей Шумен, 15, 2014, 54-64.
- Дончева-Петкова и др. 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одрци. Селище от Първото българско царство. Том I. София, 1999.
- Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одрци. Том 2. Некрополи от XI в. София, 2005.
- Дончева-Петкова 2011: Л. Дончева-Петкова. Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX – XIV в.). София, 2011.
- Инкова 2004: В. Инкова. Проблемът за коланите с вертикални ремъци през християнския период на Първото българско царство. – В: Преслав, 6, 2004, 196-211.
- Конаклиев 2005: А. Конаклиев. Коланни апликации от с. Надарево, Търговишко. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска археология. Велико Търново, 2005, 230-242.
- Константинов 2015: К. Константинов. Метални накити и коланни гарнитури от разкопките на комплекса при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – Плиска-Преслав, 11, 2015, 199-216.
- Момчилов 2009: Д. Момчилов. Старобългарски апликации от фонда на Исторически музей – Карнобат. – В: In honorem Margaritae Vaklinova, II. София, 2009, 167-178.
- Плетньов, Павлова 1994–1995: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей Варна, 30-31 (45-46), 1994-1995, 24-239.
- Станилов 1993: Ст. Станилов. Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. – Преслав, 5, 1993, 138-164.
- Станилов 2009: Ст. Станилов. Към идентификацията на гроба от Търгшор. – В: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova, I. София, 2009, 145-149.
- Тотев, Пелевина 2010: Б. Тотев, О. Пелевина. „Звериный стил“ в языческом искусстве дунайских болгар. – В: Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы межнационального и межкультурного взаимодействия). Самара, 2010, 226-243.
- Catalogue 1981: Catalogue of the Avar Treasure. London, 1981.
- Doncheva, Bunzelov 2015: S. Doncheva, I. Bunzelov. Production of Crosses in the 10th Century in Medieval Bulgaria. – Pontica, 48-49, 2015-2016, 305-315.
- Langó, Patay-Horváth 2016: P. Langó, A. Patay-Horváth. Hungarian Belt – Bulgarian Belt? Some Notes on the Distribution of Ribbed Belt. – In: Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Budapest, 2016, 567-590.
- Stanilov 2015: St. Stanilov. Awarische und bulgarische Gürtelbeschlüge des VIII Jahrhunderts in der Sammlung Watewi. – Archaeologia Bulgarica, XIX, 1, 2015, 53-68.
- Werner 1989: I. Werner, Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1989.

Ключови думи: Ранно средновековие, Първо българско царство, селище

Иудаизм, християнство, ислам в хазарском каганате по археологическим данным (краткий обзор)

Валерий Флёров

Институт по археология, Руска академия на науките, ул. „Дм. Ульянов“ № 19, Москва 117036, Руска федерация; valerij-flyorov@yandex.ru

Judaism, Christianity, Islam on archaeological data in Khazaria

Valerii Flyorov

Institute of Archeology, Russian Academy of Sciences, 19 Ulyanov Str., 117036 Moscow, Russian Federation; valerij-flyorov@yandex.ru

ABSTRACT

The article reviews the results of a study on the three Abraham religions in the Khazar Khaganate.

Judaism. The results of the study of the archaeological evidence of Judaism's distribution in the Khazar Khaganate were presented in two books (Флёров, Флёрова 2005; Флёров 2012). The only image of menorahs on the territory of the Khaganate was found on a pot from the Donetsk area (Fig. 1). The “rhombus” on which the “candles” were marked as seven small vertical notches raises questions. However, the “seven candles” is an argument supporting the suggestion that it is an image of a menorah. The author believes that the small clumsily incised oblique cross with equal bars is not related at all to the Christian symbolism.

Christianity. The collection of the archeological sources of Christian origin found on the Khazar Kaganate territory was completed with artifacts yielded by the cemeteries at Chervonaya Gussarovka and Verkhneye Saltovo I, IV: cruciform-shaped pendants with a rhombus in the lower part and small-size crosses (Акцёнов 2013, 142, илл. 2) (Fig. 2).

V. A. Aksyonov sees the pendants as a mixture of Christian symbols and pagan amulets. He argues that the common Saltovo-Mayaky people were acquainted with the Christian doctrine and reports about its distribution among the mixed population inhabiting the northwestern parts of the Khazar Khaganate in the second half of the 8th – 9th century. However, his hypothesis is contradicted by the use of the small-size crosses as personal ornaments: twenty small-size crosses (!) were found on a female skeleton in catacomb № 85. Six of them were part of a necklace and fourteen were attached to the lower edge of the dress.

Islam. The greatest problem is created by the Muslim burials compactly situated on the territory of the Seversky Donets River between its tributaries Oskol and Derkul Rivers (the Donetsk and Lugansk regions of Ukraine) discovered in the last quarter of the 20th century. These are the cemeteries at Mayaky (Tsarino), Sidorovo (Fig. 3), Novolimarevka, Lysogorovka (Fig. 4), Platonovka (Kravchenko 2005). The burial ritual included narrow grave pits with steps cut into the soil or niches, northwest oriented skeletons laid on the right side and facing Mecca, extended arms and absence of grave goods. These cemeteries yielded the usual Protobulgar burials in grave pits. The archaeologists are still not able to explain the arrival of a group Islam believers on the Seversky Donets territory. In any case, it could not have happened without the approval of the central government authorities.

It is also specified in the summary that no evidence of Zoroastrianism was found on the territory of the Khazar Khaganate. Y. Zhironkina's and O. Tsitkovskaya's suggestion about a Zoroastrianism ritual at Netailovskiy (Zhironkina, Tsitkovskaya 2005, 541, 542), probably influenced by their limited archaeological experience, is not based on credible evidence and is supported only by G. E. Afanasiev (Flyorov 2005, 224).

Key words: Early Middle Ages, Hazar Khaganate, Judaism, Christianity

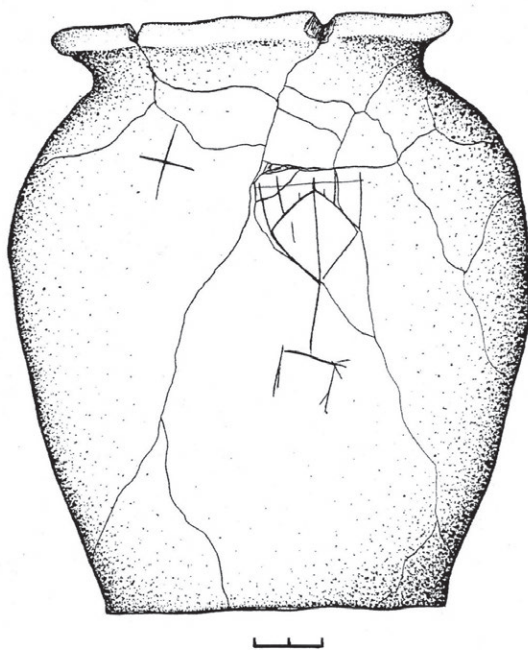
Интерес к проникновению в Хазарский каганат трёх авраамических религий стабилен, но изредка обостряется с появлением новых источников, археологических или письменных, как это было после публикации Киевского письма (Голб, Прицак 1997, 17-100). В отличие от письменных, накопление археологических данных происходит постоянно. Они объективны, но, к сожалению, не всегда принимаются во внимание и по достоинству оцениваются историками.

Иудаизм. Результаты поиска археологических свидетельств о его распространении в каганате описаны достаточно подробно (Флёров, Флёрова 2005; Флёров 2012). Они оказались предельно скромными. С большой долей вероятности я смог указать только на горшок с граффити из Мариуполя (Украина, Донецкая обл.), происходящий из разрушенного грунтового (?) погребения с дирхемом чеканки в Багдаде, 772/723 гг. Граффити – весьма не типичное изображение меноры (обр. 1). В ее рисунке вызывает вопросы „ромб“, на котором расположены „свечи“ в виде семи вертикальных черточек. Впрочем, семь свечей – аргумент в пользу признания граффити менорой. Процарапанный рядом с ней маленький крестик равноконечный крестик никакого отношения к христианской символике не имеет, что признал и первый публикатор мариупольской находки Э. Е. Кравченко (Кравченко, Кульбака 2010, 279). Подобные небрежно прочерченные по сырой глине, а иногда процарапанные после обжига, знаки распространены на салтово-маяцкой керамике, на амфорах, а также на кирпичях Саркела.

Стоит обратить внимание на форму лепного горшка. Она заметно отличается от форм известных салтово-маяцких горшков с линейно-волнистым орнаментом. Горшок следует отнести к ранним в салтово-маяцкой культуре, что соответствует и дате дирхема (текст на втором дирхеме из погребения не читается). Багдадский дирхем попал в погребение, во всяком случае, до конца VIII в. Из этого, впрочем, не стоит делать выводов о сколь-либо раннем проникновении носителей иудаизма в каганат. Учтём, что погребение в Мариуполе находилось

на юго-западной окраине каганата, на побережье Азовского моря, откуда недалеко до Крыма и Таманского полуострова. Возможно именно там, в Крыму и на Тамани, ещё обитали в это время немногочисленные иудеи – потомки евреев позднеантичного времени, однако их погребения неизвестны. Кто-то из них по неизвестным причинам мог оказаться и на северном азовском берегу.

Ряд обстоятельств, связанных с мариупольским погребением, остались неизвестными или не допускающими однозначные трактовки. Так, нет сведений о конструкции мариупольского могильного сооружения, глубина которого предположительно „превышала 2 м“ (оно полностью разрушено при прокладке траншеи или ранее). Не обнаружив следов курганной насыпи, Э. Е. Кравченко посчитал погребение грунтовым, что само по себе никак не определяет верований/религии погребённого. То, что помимо горшка в погребении вместе с менорой находились зеркало, медная цепочка, два дирхема (только ли перечисленное?), более соответствует язычеству. Вопросы вызывает нанесение меноры не на сколь-ли-

Обр. 1. Кухонный горшок с изображением меноры из разрушенного погребения в Мариуполе (по: Кравченко, Кульбака 2010)

Fig. 1. Kitchen pot decorated with an image of a menorah yielded by a destroyed burial in Mariupol (after Кравченко, Кульбака 2010).

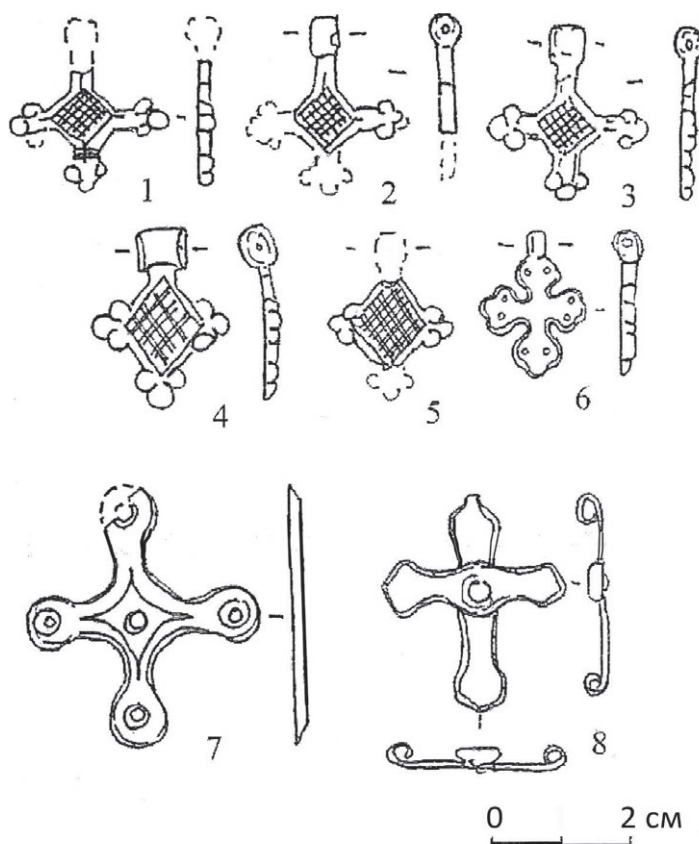
бо значимый престижный предмет, а на грубый горшок. Ритуальным или парадным его никак не назовешь. Итак, при определении граффити на горшке из Мариуполя как меноры, все прочее, с ним связанное, либо не установлено, либо труднообъяснимо. Допуская некоторую вольность, можно отнести изготовителя горшка к неопитам, не понимавшим, что меноре не место на кухонной посуде.

Упомяну исследование, не имеющее непосредственного отношения к Хазарскому каганату, но заслуживающее внимания в связи с историей расселения евреев в Северном Причерноморье. Оно посвящено синагоге IV в. из Херсонеса (Золотарёв, Коробков, Ушаков и др. 2013). Оно посвящено постройке (храм I), найденной в основании комплекса „Базилика 1935 года“. Два положения из этого труда представляют, однако, методический интерес и для хазароведов: „Во-первых, единственно обязательным, центральным элементом устройства позднеантичной синагоги была архитектурно оформленная ниша (эдикула – В. Ф.) для хранения свитков Торы. И, во-вторых, все остальные элементы устройства молельни – от плана здания в целом до оформления фасада и интерьера – диктовалось исключительно местными условиями: прежде всего, размерами и материальными возможностями данной иудейской общины, а кроме того – в немалой степени, характером её взаимоотношений с коренным населением античного города“ (Там же, 255).

Обратим внимание на неопределённость архитектуры синагоги, что надо иметь в виду при поисках хазарских синагог, до сих пор не обнаруженных.

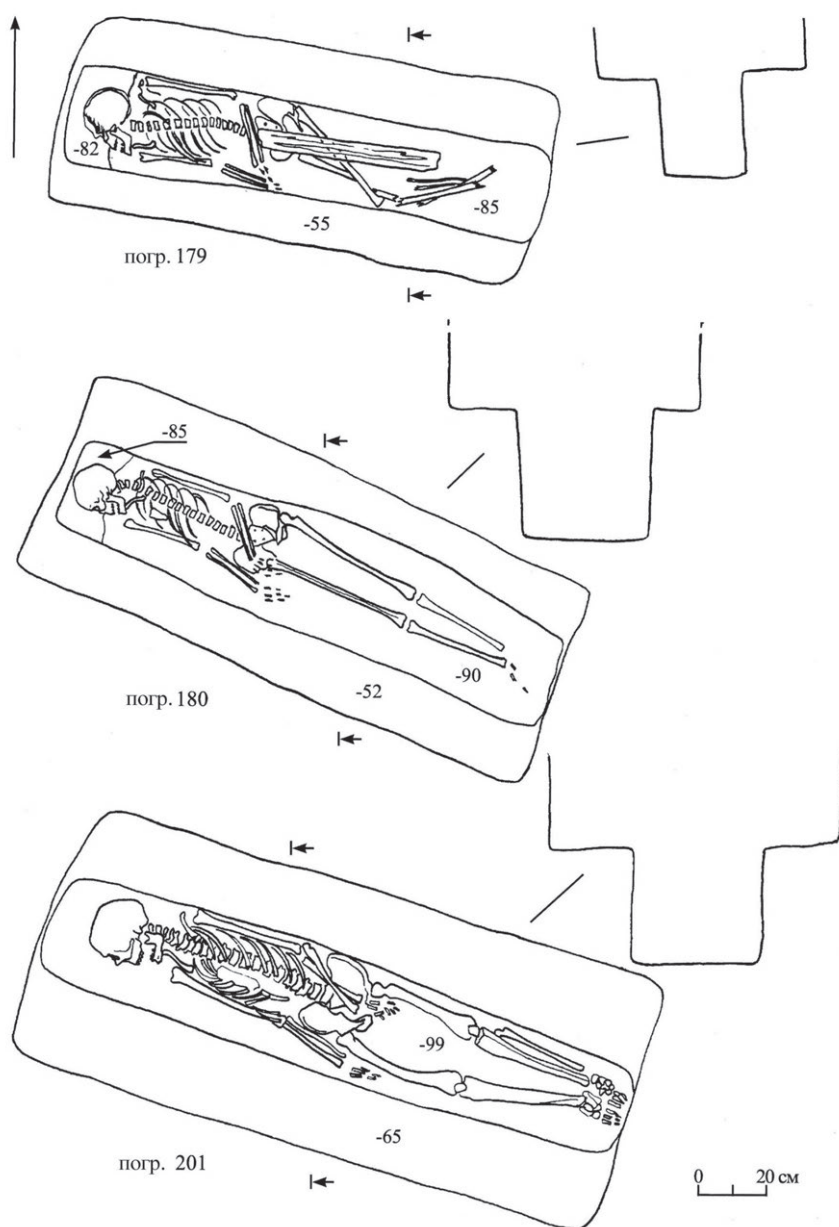
Что касается второго очень важного условия – взаимоотношения с местным населением, то для каганата с его языческим населением это не могло не быть большой проблемой. Верхушка каганата в какой-то критический момент должна была с ней столкнуться. Попытку решить эту проблему предпринял В. Я. Петрухин, источниковой базой для чего послужили т.н. дирхемы Моисея (Petrukhin 2013).

Христианство. Фонд археологических источников христианского происхождения с территории каганата пополнился находками из могильника Чевоная Гусаровка и преимущественно из Верхне-Салтовского IV могильника: крестообразными подвесками с ромбом в основе и крестиками (Аксёнов 2013, 142, илл. 2) (обр. 2). В. А. Аксёнов видит в подвесках своеобразный симбиоз символа христианства и языческого амулета-оберега. Он пытается обосновать

Обр. 2. Подвески-крестики из салтово-маяцких погребений: 1-6 – Верхне-Салтовские могильники I, IV, катакомбы 15, 30, 85, 94, 99, погр. 144; 7, 8 – могильник Чевоная Гусаровка, погр. 144, 159 (по: Аксёнов 2013, илл. 2)

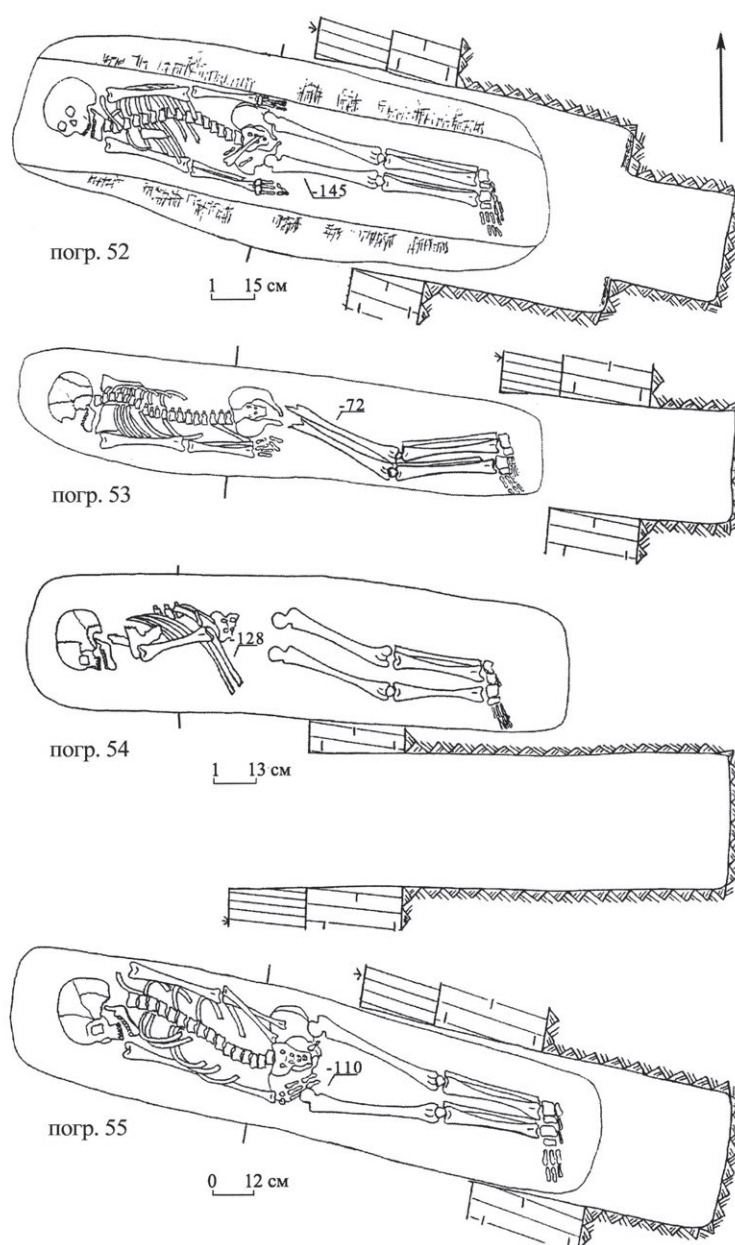
Fig. 2. Pendant-crosses yielded by Saltovo-Mayaki burials: 1-6 – Verhne-Saltovo cemeteries I, IV, catacombs 15, 30, 85, 94, 99, burial 144; 7, 8 – Chervonaya Gusevka cemetery, burial 144, 159 (after Аксёнов 2013, илл. 2).

Обр. 3. Сидоровский могильник (по: Кравченко 2005)

Fig. 3. Sidorovka cemetery (after Кравченко 2005).

свой тезис рядом примеров, от энеолита (!) до культуры осетин, в которых ромб или квадрат с шашечным орнаментом трактуются как вспаханное поле; трехлепестковые окончания на крестиках с ромбами сравниваются с начертаниями раннеземледельческого символа „ромб с крючками“, а квадрат – с четырёхугольным дворцом с листьями подземного дерева по углам в рассказе о Сослане в эпосе о нартах и т.д. Я не склонен принимать утверждение В. С. Аксёнова даже о двоеверии, а тем более „о знакомстве рядового салтово-маяцкого населения с христианским учением... о распространении христианского учения в среде смешанного населения северо-западной окраины Хазарского каганата во второй половине VIII–IX вв.“ (там же, 19), тем более о том, что оно „придерживалось христианской религии“ (Аксёнов 2010, 120). Как „понимала“ христианское учение женщина, погребённая в кат. №85, показывает то, что при ней было сразу 20 (!) крестиков-подвесок, которые располагались так: 6 входили в состав

Обр. 4. Лысогоровский могильник (по: Красильников, Красильникова 2005)

Fig. 4. Lisogorovskii cemetery (after Красильников, Красильникова 2005). жж

ожерелья в районе груди, остальные в районе подола (!) платья (там же, 16). Что касается даты появления крестиков, то о VIII в. говорить не приходится, учитывая приведенные автором аналогии. Они появляются в могильнике с X в. накануне распада каганата.

И с л а м. Самую большую проблему поставило открытие в последней четверти XX в. и продолжающееся поныне исследование могильников с мусульманской погребальной обрядностью, компактно расположенных на территории бассейна Северского Донца между его притоками Осколом и Деркулом (Донецкая и Луганские области Украины). Это могильники Маяки (Царино), Сидорово (обр. 3), Новолимаревка, Лысогоровка (обр. 4), Платоновка. Они исследованы с разной полнотой С. И. Татариновым, К. И. Красильниковым и особенно Э. Е. Кравченко, который дал их небольшой обзор (Кравченко 2005). Отнесение этих мо-

гильников к хазарскому времени не вызывает сомнений ввиду нахождения в них небольшого числа сосудов и металлических предметов салтово-маяцкой культуры. Не вызывает сомнений и погребальный обряд основной серии захоронений: узкие ямы с заплечиками или подбоями, ориентация погребённых на северо-запад с разворотом тел на правый бок лицом к Мекке, вытянутые руки, отсутствие инвентаря. Не все могильники дают единую картину. Так, на *Сидоровском могильнике* (раскопано более 200 погребений) единственный вид могилы – узкая яма с заплечиками для деревянных перекрытий, встречаются деревянные гробовища, но в 10 % случаев имеются различные отклонения от мусульманского обряда (вещи, нарушение скелетов и др.) (обр. 3). Ценнейшим стало исследование наряду с могильником, Сидоровского городища (Кравченко, Давыденко 2001; Кравченко и др. 2005), находки в котором определили дату всего комплекса как VIII – первой пол. X вв., но ещё будет уточняться. Находки монеты из городища говорят о его существовании уже ко второй половине VIII в. (Кравченко, Давыденко 2001, 249, 250).

Лысогородский могильник (Красильников, Красильникова 2005). Исследовано 91 погребение, из них к числу мусульманских отнесено 48,8 %, в 15,8 % смесь языческих и мусульманских черт, 35,4 % – обрядность зливкинского типа праболгар, включая обряд обезвреживания погребённых (обр. 4).

Ни один из исследователей ещё не нашел объяснения появлению на Северском Донце изолированного от остального мусульманского мира большого конклава последователей ислама. В любом случае, появление в глубине каганата мусульман, исчисляемых сотнями, если не несколькими тысячами (считая семьи), не могло произойти помимо центральной власти.

В заключение короткого обзора следует указать на то, что на территории Хазарского каганата не обнаружено никаких следов зороастризма. Предположение О. Жиронкиной и Ю. Цитковской о практике совершения захоронений по обряду зороастризма в Нетайловском (Жиронкина, Цитковская 2005, 541, 542) является фантазией – результат их очень малого опыта археологических раскопок. Единственным автором, который поддерживает Жиронкину и Цитковскую остается на сегодня Г. Е. Афанасьев (Флёров 2005, 224).

Цитируемая литература:

- Аксёнов 2010: В. С. Аксёнов. Новые материалы к распространению христианства среди аланского населения салтово-маяцкой культуры Подонечья. – В: Верхнедонской археологический сборник. Вып. 5. Липецк, 2010, 112-122.
- Аксёнов 2013: В. С. Аксёнов. Символы христианской веры в захоронениях салтово-маяцкой культуры с территории Харьковщины. – В: Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження. Вип. 3. Харків, 2013, 15-20, 141, 142.
- Голб, Прицак 1997: Н. Голб, О. Прицак. Хазаро-еврейские документы X века. Москва, 1997.
- Жиронкина, Цитковская 2005: О. Ю. Жиронкина, Ю. И. Цитковская. Погребальные обряды в Хазарии (Несколько интерпретационных стереотипов в свете стратиграфических и иных наблюдений на Нетайловском могильнике). – В: Хазары. Серия: Евреи и славяне. Том 16. Москва, 2005, 534-545.
- Золотарёв, Коробков, Ушаков и др. 2013: М. И. Золотарёв, Д. Ю. Коробков, С. В. Ушаков, Р. Макленнан, А. Оверман, Дж. Оливье, Д. Эдвардс, Г. Линстром, при участии Е. Олениной. Древняя синагога в Херсонесе Таврическом: материалы и исследования Причерноморского Проекта 1994 – 1998. Севастополь, 2013.
- Кравченко 2005: Э. Е. Кравченко. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. Том 4. Хазарское время. Донецк (Украина), 2005, 153-186.
- Кравченко, Давыденко 2001: Э. Е. Кравченко, В. В. Давыденко. Сидоровское городище. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. Том 2. Хазарское время. Донецк (Украина), 2001, 233-302.
- Кравченко, Кульбака 2010: Э. Е. Кравченко, В. К. Кульбака. Погребение хазарского времени из Мариуполя. – В: Хазары: миф и история. М.-Иерусалим, 2010, 275-282.
- Кравченко, Мирошниченко, Петренко, Давыденко 2005: Э. Е. Кравченко, В. В. Мирошниченко, А. Н. Петренко, В. В. Давыденко. Исследование археологического комплекса у с. Сидорово (материалы экспедиций 2001-2003 гг.). – В: Степи Европы в эпоху средневековья. Том 4. Хазарское время. Донецк (Украина), 2005, 261-356.
- Красильников, Красильникова 2005: К. И. Красильников, Л. И. Красильникова. Могильник у села Лысогородка – новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья. – В: Степи Европы в эпоху

- средневековья. Том 4. Хазарское время. Донецк (Украина), 2005, 187-144.
- Флёров 2005:** В. С. Флёров. Заметки к теме „Обряд обезвреживания погребенных“. – В: Дивногорский сборник. Труды музея-заповедника „Дивногорье“. Выпуск 3. Воронеж, 2012, 222-234.
- Флёров 2012:** В. С. Флёров. Почему иудаизм не получил распространения в Хазарском каганате (в поисках ответа). – В: Степи Европы в эпоху средневековья. Том 9. Хазарское время. Донецк (Украина), 2012, 297-301.
- Флёров, Флёрова 2005:** В. С. Флёров, В. Е. Флёрова. Иудаизм в степной и лесостепной Хазарии: проблема идентификации археологических источников. – В: Хазары. Серия: Евреи и славяне. Том 16. Москва, 2005, 185-206.
- Petrukhin 2013:** V. Petrukhin. Sacral Kingship and the Judaism of the Khazars. – In: Conversions: Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages / Studia Medievalia Septentrionalia. Bd. 23. Vienna, 2013, 291-373.

Ключови думи: Ранно средновековие, Хазарски каганат, юдаизъм, християнство

Изображение на танц от Велики Преслав

Мария Манолова-Войкова

Регионален исторически музей – Варна, бул. „Мария Луиза“ № 41, Варна 9000; mara_manolova@yahoo.de

A Dance Representation from Veliki Preslav

Mariya Manolova-Voykova

Regional History Museum – Varna, 41 Maria Luiza Str., 9000 Varna, Bulgaria; mara_manolova@yahoo.de

ABSTRACT

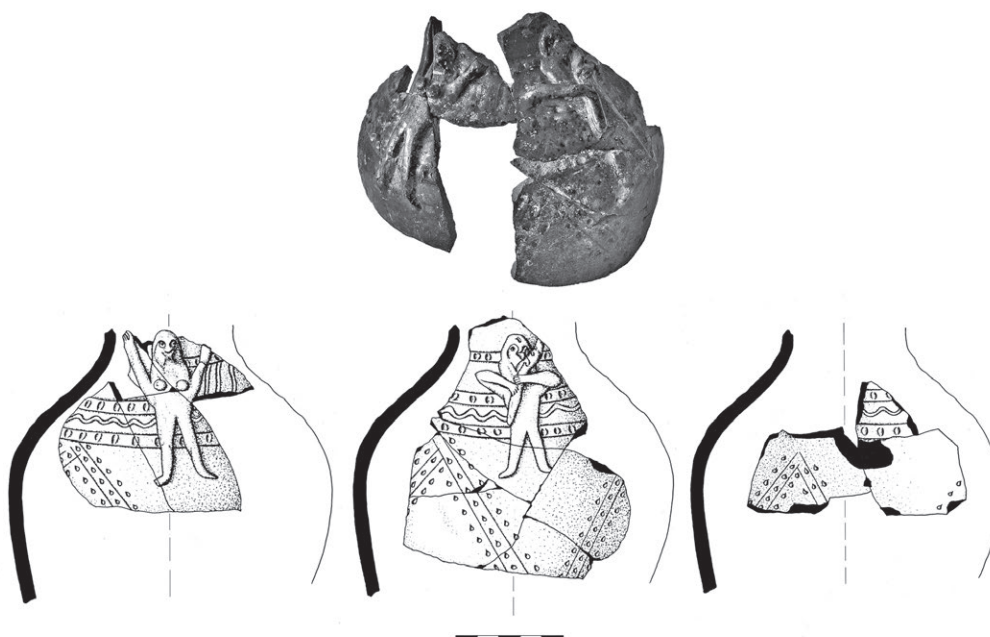
The article presents a fragment of a pitcher unearthed in 2010 near the Royal Church of Veliki Preslav. It is made of fine clay fired to gray; the surface is coated with green glaze and decorated with incised ornaments and two plastic representations: a female figure of a dancer and a male figure of a musician with a large wind instrument. The latter is difficult to define, but some details of the image allow to eliminate the most popular wind instruments in the Byzantium Empire (flutes, horns, whistles and trumpets) and to suggest that it is a representation of a bagpipe. The sherd is dated back to the late 10th and early 11th century based on the stratigraphic evidence of the archaeological excavations and parallels provided by similar pottery found in present-day Bulgaria, Romania and Greece. The sherd belongs to a ceramic vessel related to a specific ceramic style introduced in the late 10th century and distributed from the southern parts of the Balkans northwards to Dobrogea.

Key words: Early Middle Ages, Veliki Preslav, Ceramics

През 2010 г., по време на разкопките на Владетелската Църква във Велики Преслав, един фрагмент от стомна с пластична украса привлече вниманието на Ирина Щерева. Оценявайки находката като интересна и необичайна, тя предложи да я докладвам на някои от предстоящите Декемврийски четения на Секцията по Средновековна археология в НАИМ. Не допускахме, че това ще се осъществи няколко години по-късно на конференция в нейна памет. Днес представям обещаната от мен публикация като закъснял отклик на един от многото научни въпроси, които Ирина Щерева умееше точно да дефинира и настоятелно да поставя пред всички нас.

Фрагментите, за които ще стане дума са от стомна или кана (обр. 1). Изработени са от глина, с незначителен примес на ситен пясък, добила след опалването равномерен сив цвят. Съдът е източен на крачно грънчарско колело. Външната повърхност е покрита с плътен слой зелено-кафява глеч. Долната част на тялото е украсена със сложни мотиви, съставени от радиално разположени и успоредни една на друга редици от ямички и врязани прави линии, свързващи се в цялостна зиг-заговидна композиция. Върху раменете са поставени три хоризонтални релефни ленти с малки вдлъбнатини върху тях. Секторът между долните две е зает от широка, плитко врязана вълнообразна линия. Три подобни такива, но разположени вертикално се виждат между средната и горната релефна лента.

Акцент в декорацията са две човешки фигури, изработени от отделни късове глина и апликирани към повърхността на раменете. Едната е с високо вдигнати и изпънати ръце, явно изобразена в момент на танц. Краката и главата ѝ са несъразмерно големи. Лицето е предадено схематично, с кръгли очи и широка усмивка. Върху лявата ръка, чрез тънка врязана линия е маркирана гривна. От две допълнителни топчета глина е оформен бюст, който дава основание

Обр. 1. Фрагмент от стомна с пластична украса от Владетелската църква на Велики Преслав
Fig. 1. A sherd from a pitcher with relief decoration found near the Royal Church in Veliki Preslav

фигурата да се определи като женска – най-вероятно на танцьорка. Второто изображение е на музикант свирещ на духов инструмент. В сравнение с женската фигура, тук чертите на лицето са още по-обобщени. Отново се забелязва липса на точни пропорции за пресъздаване на тялото, като в този случай торсът е несъразмерно дълъг. С по-голямо умение са моделирани ръцете. Свити пред гърдите, те държат масивен духов инструмент. Какъв точно е видът му, е въпрос, на който трудно може да се даде категоричен отговор. Все пак, ако допуснем че в изображението има доза реализъм могат да се изкажат няколко предположения. На първо място, би следвало да се изключи възможността за флейта, чиито размер е много по-малък от представения тук инструмент. Дори само бегъл преглед на изработени от различни материали византийски изобразителни паметници показва, че флейтата е сред любимите музикални инструменти през Средновековието, но на нея се свири както и до днес – поставена странично на устата (обр. 2 1-2). В нашия случай, постановката на ръцете и главата говорят за различна техника на музициране, при която инструмента се придържа фронтално пред гърдите. Ако отново се върнем към византийското изобразително изкуство ще установим, че пред тялото се държат различни духови инструменти, определяни най-често като свирки, тропети или кавали (обр. 2 2-5). Между всички тях и преславското изображение се забелязва една съществена разлика, а именно – че звукът се извлича директно от края на тръбата или посредством мундшук поставен на същото място. По аналогичен начин се свири на големите тръби, използвани предимно при военни походи, официални церемонии и акламации (обр. 2 6) (Buchler 2000, 23-26).

Малки детайли от образа на музиканта дават основание да допуснем, че тук е направен, макар и твърде неумел опит, да се пресъздаде гайда (обр. 1). При по-внимателен оглед се вижда, че над дясната ръка и пред лицето е маркиран издължен овал, който би могъл да се възприема като мех. Линията на тръбата чупи пред гърдите и е възможно всъщност да се изобразяват две отделни тръби – долната на гайдуницата, а горната – на високо вдигнато ручило. Точно пред устата е отбелязана още една къса тръбичка, през която се вкарва въздух – т.нар. „духало“. Трябва да призная, че всичките ми усилия да открия изображение на гайдар от Ранното средновековие останаха безплодни. Първите такива се появяват едва през XV и XVI в. във фрески изобразяващи сцената „Танцът на Давид пред кивота на завета“ от Варлаамския

Обр. 2. Изображения на духови музикални инструменти върху византийски паметници: 1 – миниатюра от проповедите на Св. Григорий Богослов, XI в.; 2 – фреска от стълбището на южната кула на Софийския събор в Киев, XI в.; 3 – миниатюра от Киевския псалтир, XIV в.; 4 – изображение върху сребърна чаша от Березов, XII в.; 5 – фрагмент от блюдо със сграфито украса от Коринт, XII в.; 6 – миниатюра изобразяваща коронацията на Михаил I Рангаве от хрониката на Йоан Скилица, XII в.

Fig. 2. Wind instruments on Byzantine artifacts: 1 – a miniature from the Homilies of St Gregory the Theologian, 11th century; 2 – a mural painting on the staircase of the southern tower of the St Sophia Cathedral in Kiev, 11th century; 3 – a miniature from the Kiev Psalter, 14th century; 4 – an image on a silver cup from Berezov, 12th century; 5 – a sherd from a dish, sgraffito ware from Corinth, 12th century; 6 – a miniature representing the coronation of Michael I Rangabe from the Chronicle of John Skylitzes, 12th century

Обр. 3. Изображения на сцената „Танцът на Давид пред кивота на завета“: 1 – фреска от Варлаамския манастир в Метеора, XV в.; 2 – фреска от манастира Ставроникита в Атон, XVI в.

Fig. 3. Representation of the scene „King David's Dancing before the Ark of the Covenant“: 1 – a mural painting in the Holly Monastery of Varlaam in Meteora, 15th century; 2 – a mural painting in the Stavronikita Monastery, Mount Athos, 16th century

Обр. 4. Човешки изображения върху глазирана керамика с пластична украса: 1 – В. Преслав, Кръглата църква; 2 – Плиска; 3 – Дръстър; 4 – Пъкуйл луи Соаре; 5 – Коринт

Fig. 4. Human representations on glazed ware with plastic decoration: 1 – Veliki Preslav, the Round Church; 2 – Pliska; 3 – Drastar; 4 – Păcuil lui Soare; 5 – Corinth

манастир в Метеора и манастира Ставроникита на Атон (обр. 3). На тях ясно се вижда, че сред групата музиканти съпътстващи пророка Давид, в горния десен ъгъл на композицията е включен гайдар. Инструментът е с малък мех, подобен на преславското изображение. Ручилото е вдигнато високо върху раменете, за разлика от съвременната музикална техника, при която то виси под меха. Липсата на по-ранни изображения или описания в наративните извори на гайда

не би трябвало категорично да отрича използването ѝ преди XV в. Още Ксенофонт описва тракийския култов инструмент (салпинкс омобойя), който се счита за далечен предшественик на днешната гайда (Лозанова 2007, 7). Вероятно той заляга трайно в местна културна традиция, но поради своята профанност векове наред остава извън обсега на представителното християнското изкуство и литература.

Завършвайки описанието на пластичната декорация ще отбележа, че човешките изображения са разпределени върху повърхността на раменете в ритъм, който позволява добавяне на още една фигура. Дали това е бил още един музикант или танцьор днес можем само да гадаем.

Описаният фрагмент е открит в пространството между Владетелската църква и амфиладната сграда, която в полевата документация и първичните публикации се отбелязва като Сграда III (Ваклинова и др. 2011, 407-408). Произхожда от насипен пласт съдържащ разнородни находки от X до XIII в.¹ Липсата на достатъчно надежден археологическия контекст налага датировката на съда да се съобрази с подобни по технологични характеристики и декоративни белези паметници. Твърде малко са преките успоредици на пластичните фигури от Владетелската църква. Сред тях на първо място трябва да се посочи стена от стомна с изображение на свирач открита при разкопките на Кръглата църква в Преслав (обр. 4 1), която се поставя най-общо в рамките на X и XI в. (Дончева-Петкова 1970, 17-18). Друг фрагмент от Плиска, изобразяващ барабанчик (обр. 4 2) се отнася към периода от средата на X до първата половина на XI в. (Рашев 2005, 17, 19, рис. 3.3). Една небрежно моделирана човешка фигура е известна от Силистра (обр. 4 3). По стратиграфски данни тя се датира от 40-те години на XI в. до края на същото столетие (Angelova 1987, 101, 110, fig. 1). В периода от края на X до XII в. е определена керамиката с пластична украса в Пъкуял луи Соаре, сред която е фрагмент с две силно обезличени и примитивно оформени човешки фигури (обр. 4 4) (Vilceanu 1972, 98, fig. 40/4, Pl. XXVI/4). Най-висока концентрация на глазирана керамика с пластична украса, включително с човешки изображения се наблюдава в местното производство на Коринт от края на X и първата половина на XI в. (Morgan 1942, Pl. I-III). Оттук произхожда и най-близкия в стилово отношение паралел на съда от Владетелската църква – част от „топло блюдо“ с изображение на музикант с духов инструмент, описан от Чарлз Морган като „военна тръба“ (обр. 4 5; Morgan 1942, 39-40, 179, Pl. I, a). Все пак, трябва да се признае, че коринтските образци се отличават с прецизна изработка и богата орнаментика, която е далеч от съдържания стил на глазираната керамика с пластична украса откривана в териториите на днешна България и Румъния.

Съобразно с посочените паралели, съдът от Владетелската църква би могъл да се датира от края на X до средата на XI в. Косвена подкрепа за такава хронология предоставят стратиграфските наблюдения от околния терен. Голяма част от откритите в проучвания сектор жилища, ями и производствени съоръжения се свързват с времето след 971 г. и първите десетилетия на XI в., когато някогашния Дворцов център се обитава от редово градско население (Щерева 2009, 68-69).

Въпросът за произхода на съда има три еднакво правдоподобни отговора, които могат да се потвърдят или отхвърлят само след извършване на специализирани химически анализи на глината и глазурата. Известно е, че през X в. в ателиетата на Дворцовия манастир се произвеждат глазирани чаши със зооморфни фигурки върху дръжките (Тотев 1998, 85, 90-91; Тотев 2010, 583). Логично е да се предположи, че същите работилници са правели и стомни с пластична украса. За съжаление технологичните характеристики на това производство остават неясни и не дават основание за сигурното определяне на находката като местна. Друг възможен източник е Дръстър. Археологическите проучвания в града показват, че след средата на XI в. тук се изработва глазирана керамика, част от която е с пластична украса (Колева 2009, 285-286). Предположението за внос от Византия също не бива да се изключва предвид факта, че след 971 г. в Преслав се настаняват византийски чиновници, придружени от обслужващ

¹Полеви дневник на разкопките на обект „Владетелска църква“ от август – септември 2010 г.

персонал и нужните им в ежедневието вещи. Същевременно промяната в политическата ситуация през последните десетилетия на X и в началото на XI в. стимулира развитието на търговския обмен с Империята и вноса на луксозни стоки, включително от Коринт или други занаятчийски центрове в Централна Гърция и Пелопонес. Посочените три възможни източника за керамиката с пластична украса в Дворцовия център на Преслав всъщност са проява на една обща художествена традиция, която в края на X в. започва да се разпространява от южните части на Балканския полуостров на север към Добруджа чрез пътуващи майстори или посредством копиране на вносни образци.

Цитирана литература:

- Ваклинова и др. 2011: М. Ваклинова, Ир. Щерева, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелска църква – АР „Велики Преслав“. – Археологически открития и разкопки през 2010. София, 2011, 407-409.
- Дончева-Петкова 1970: А. Дончева-Петкова. Средновековни съдове с животински и човешки изображения. – Музеи и паметници на културата, X, 1970, 2, 17-19.
- Колева 2009: Р. Колева. Средновековна глазирана керамика от Дръстър. – In: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 275-289.
- Лозанова 2007: В. Лозанова. Музика и музикални инструменти. – В: Енциклопедия Древна Тракия и траките. Център по Тракология. http://www.thracians.net/index.php?option=com_content&task=view&id=409&Itemid=106, последно видян на 30.11.2016 г.
- Рашев 2005: Р. Рашев. Антропо-зооморфни изображения на керамическия съдове с територии Первого Болгарского царства. – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Киев, 2005, 15-19.
- Тотев 1998: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998.
- Тотев 2010: Т. Тотев. Интересна група глазирани глинени съдове със зооморфни дръжки от Велики Преслав. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. V (2010). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 2010, 581-586.
- Щерева 2009: Ир. Щерева. Владетелският център на Велики Преслав в следстоличния период – Приноси към българската археология, VI, 2009, 67-78.
- Angelova 1987: S. Angelova. Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen âge provenant de Drăstăr (Silistra). – In: Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 93-114.
- Büchler 2000: A. Büchler. Horns and Trumpets in Byzantium: Images and Texts. – Historic Brass Society Journal, 12, 2000, 23-59.
- Morgan 1942: Ch. Morgan. The Byzantine Pottery. – In: Excavations at Corinth. Vol. XI. Cambridge Mass., 1942.
- Vilceanu 1972: D. Vilceanu. Ceramică smalțuită. – In: Păcuiul lui Soare. Cetatea Bizantină. Vol. I. București, 1972, 89-107.

Ключови думи: Ранно средновековие, Велики Преслав, керамика

Керамика със златиста и с червена ангоба от средновековното селище при с. Златна ливада, община Чирпан

Румяна Колева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504; rukoleva@gmail.com

Mica-Dusted and Red-Slipped Ware from the Medieval Settlement near the Village of Zlatna Livada, Chirpan Region

Rumyana Koleva

Sofia University St. Kliment Ohridski, 15 Tsar Osvoboditel Str., 1504 Sofia, Bulgaria; rukoleva@gmail.com

ABSTRACT

The paper presents mica-dusted and red-slipped pottery yielded during the excavation of a settlement dated back to the Middle Byzantine period situated near the village of Zlatna Livada, Chirpan region. Problems relating to the chronology and the origin of both types of pottery are discussed. Three groups in the mica-dusted have been defined. The first group (A) comprises finely coated turned jars, jugs and pitchers. They do not differ in shape from the plain pottery that has been found alongside it. Both types are dated back to the first phase of the functioning of the settlement (8th – 10th century). Mica-dusted thrown ceramic vessels belonging to groups B and C were introduced during the beginning of the second phase of the settlement's functioning (11th century). Group B vessels were made of fine clay and coated with fine slip. The clay used to make the vessels form Group C and their shapes are similar to the contemporary plain pottery. Red-slipped ware, conical two-handled lids with wide flat rim and the decoration with burnished lines were introduced together with groups B and C ware in the second phase. All pottery mentioned above was used in the third and last phase of the settlement's functioning until the early 13th century. The novelty of the third phase is the introduction of the sgraffito ware in the 12th century.

The archaeological evidence supports the hypothesis that the distribution of red-slipped ware and the mica-dusted ware from group B followed the arrival of Armenians on the territories around the present-day town of Plovdiv in the late 10th century. The similarities with artifacts from Western Asia Minor raise the question whether the Armenians were deported from this particular territory.

Key words: Early Middle Ages, Byzantine period, Settlement, Ceramics

През 1977 г. Ирина Щерева за първи път в българската археологическа наука обръща внимание върху група керамика със слюдесто покритие (Щерева 1977), с което поставя начало на изследването ѝ в българската средновековна археология. Обяснимо е желанието ми въз основа на материалите от селището при с. Златна ливада, община Чирпан в нейна памет да разгледам някои проблеми на хронологията и произхода на керамиката със златиста и червена ангоба.

И. Щерева разделя златистоангобираната керамика на две групи (Щерева 1977, 12-13). Първата е изработена от глина с примеси от пясък, слюдестото покритие е по-грубо и върху него се среща червен рисунък. При втората покритието е фино, нанесено е върху източени от пречистена глина съдове и е без рисунък с червено. Малкото известен материал е причина

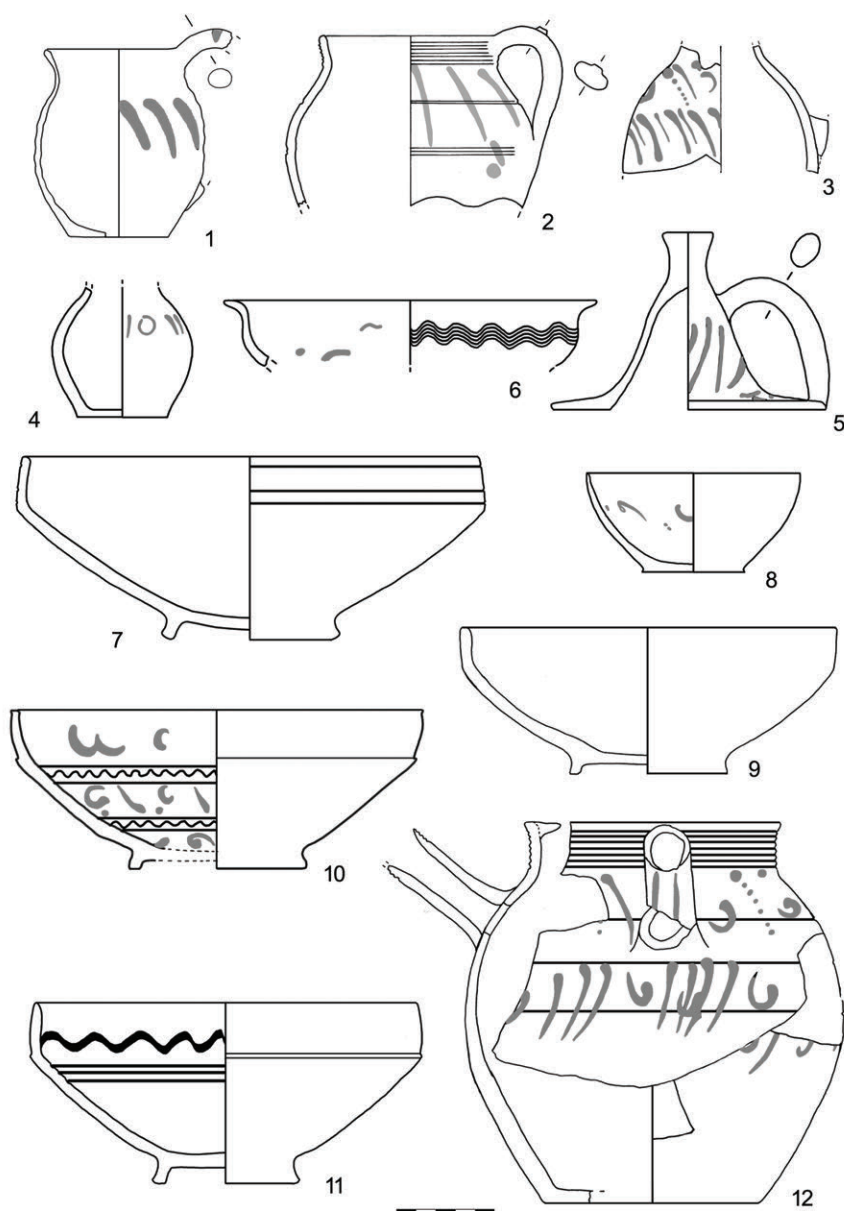
към тази група в публикацията да е определена само една паница и липсата на червен рисунък върху нея да се възприеме като белег на цялата група. Същите характеристики са използвани от Б. Борисов, като разликата се състои в разменените места на групите: първата група е с фино покритие върху пречистена глина, а втората е с по-грубо покритие върху глина със сравнително малко ситни примеси, аналогична на използваната при изработката на керамиката без слюдесто покритие (Борисов 1992, 191). С увеличаването на изследвания керамичен материал става ясно, че рисунък с червена ангоба се среща при двете групи. М. Манолова възприема разделението на Щерева и отбелязва, че рисунък с червена боя има по-рядко върху съдовете с фино покритие (Манолова-Войкова 2000, 7).

По-различно е мнението на М. Вендел (Wendel 2004, 72-76). Въз основа на стратиграфски наблюдения от Карасура и датирани с монети комплекси той разделя керамиката със слюдесто покритие на три групи. Първата се отличава с тънко покритие. Групата включва единствено гърнета, изработени предимно на ръчно колело, но също и източени – отбелязано е, че върху дъната се наблюдават понякога следи от срязване с нишка. Украсата се среща рядко и се състои от пояс от врязани прави линии върху раменете. Втората група е свързана с първата, но покритието е по-плътно и е определено като „истинска ангоба“. Отново е само върху гърнета, в повечето случаи глината е добре пречистена, липсва друга украса освен рядко срещана единична лента в долната част на раменете. Според Вендел на други места в България редица изследователи откриват такава керамика заедно и поради това погрешно я свързват с червеноангобираната (Wendel 2004, бел. 7). Цитираните от Вендел паралели се отнасят общо за керамиката със златиста ангоба. Изтъкването на гърнето като основна форма, начинът на изработка и посочените аналози свързват тази втора група на Вендел с първа група по Щерева, т.е. керамиката сходна по форми, глина и формуване до керамиката без покритие. Противоречието между характеризирания с примеси от пясък група на Щерева и посоченото от Вендел: „в повечето случаи пречистена глина“, няма достатъчна тежест, за да отхвърлим направеното отъждествяване. Третата група на керамика със слюдесто покритие Вендел обособява по характерните форми, които имат покрити с червена ангоба като реплики. Върху златистата повърхност се среща рисунък от червена ангоба, а златиста ангоба е нанасяна понякога като украса върху части от червеноангобираните съдове. Групата е представена най-вече от форми, застъпени в колективната находка от Карасура (Wendel 1997), както и подобни на тях. Формите показват, че съдове със слюдеста и с червена ангоба са изработвани в едни и същи ателиета.

В повечето публикации на материали от различни обекти керамиката със златиста ангоба е представяна общо, а различията могат да се установят в описанията, когато е приложен каталог. Сред керамиката с червена ангоба не са обособени групи. От всички е отбелязвано, че е изработена от пречистена глина (Манолова-Войкова 2000, 9-10; Манолова-Войкова 2005, 217; Борисов 2002, 153-154; Морева 2009, 222-223; Wendel 1997, 108).

В обобщаващите публикации керамика със златиста ангоба е датирана най-често общо за двете групи и е поставена в рамките на XI – XII в./началото на XIII в. (Щерева 1977, 16-17; Борисов 1992, 188; Борисов 2002, 149-150; Shtereva, Manolova 2001, 61). Разлика в хронологията на отделните групи прави М. Вендел (2004, 72-75). Според него първата група (с тънко покритие) се среща в края на X – началото на XI в. и не се среща след средата на XI в. Втората група се разпространява едновременно с първата, като представлява по-луксозен продукт (с истинска ангоба). В XII в. са датирани златистоангобираните съдове от трета група.

Керамиката със златиста ангоба е откривана често на обекти от края на X – края на XI в. в Пловдив (Станев, Божинова 2013, 325). През втората половина на XII – до началото на XIII в. според същите автори количеството ѝ намалява, но се появява такава с червен рисунък и червеноангобирана керамика (Станев, Божинова 2013, 325). Жени Танкова свързва керамиката със златиста и с червена ангоба с пласт, в който се срещат монети от края на X до средата на XII в. (Танкова 2001, 115). Р. Морева посочва, че същите групи са характерни за пластовете с материали от XI – XII в. в Пловдив (Морева-Арабова 1995, 87) и Стенимахос

Обр. 1. Златна ливада. Керамика със златиста ангоба група В

Fig. 1. Zlatna Livada. Mica-dusted ware, group B

(Морева-Арабова 1989, 212-215). В монографичното си изследване върху керамиката от XI – XII в. Б. Борисов датира керамиката с червена ангоба от втората половина на X до началото на XIII в. (Борисов 2002, 154). Долната граница е възприета от изследване на Л. Дончева-Петкова за материали от Североизточна България, докато в Югоизточна Тракия е датирана в XI – XII в. (Дончева-Петков 1973). М. Манолова изтъква, че червеноангобираната керамика от Североизточна България няма връзка с разпространената на юг от Стара планина, която трябва да се датира след средата на XI в. (Манолова-Войкова 2005, 220).

Съдовете с червена и златиста ангоба в керамичния комплекс на селището при с. Златна ливада. Керамиката със златиста ангоба, открита при проучването на средновековното селище до с. Златна ливада, община Чирпан, може да бъде разделена в три групи. Първата (група А) (обр. 2 1, 3) се отличава с тънко слюдесто покритие върху съдове, аналогични по форма и нап-

рава на характерните за най-ранната фаза от съществуването на селището съдове без слюдесто покритие. Представена е само чрез фрагменти, по които можем да направим извода, че не се отличават от обикновената керамика без допълнително покритие по форма и техника на изработка. Глината е примесена с малко ситни и единични по-едри частици. Както за фрагментите със слюдесто покритие, така и за останалите са характерни белезите на изработка при бавни обороти на грънчарския кръг. Дъната са прави и върху външната им повърхност се наблюдават плитки ямки. Върху някои има релефни знаци. Техниката на източване не е непозната, но се среща рядко, като е документирана достоверно само при съдове без покритие. Слюдесто покритие е регистрирано върху фрагменти от гърнета (обр. 2 3) и затворени съдове (кани/стомни), които не се различават по форма от съдовете без покритие. Частично е възстановена единствено една широкогърла кана с обезличена ангоба (обр. 2 1). Устията често са удебелени и косо заоблени. Украсата, ако въобще има такава, е от пояс прави връзани линии върху раменете на съда. Слюдесто покритие не е регистрирано върху конусовидни паници, каквито се срещат при обикновената керамика. Те, както и затворените форми, са значително по-малко в сравнение с гърнетата.

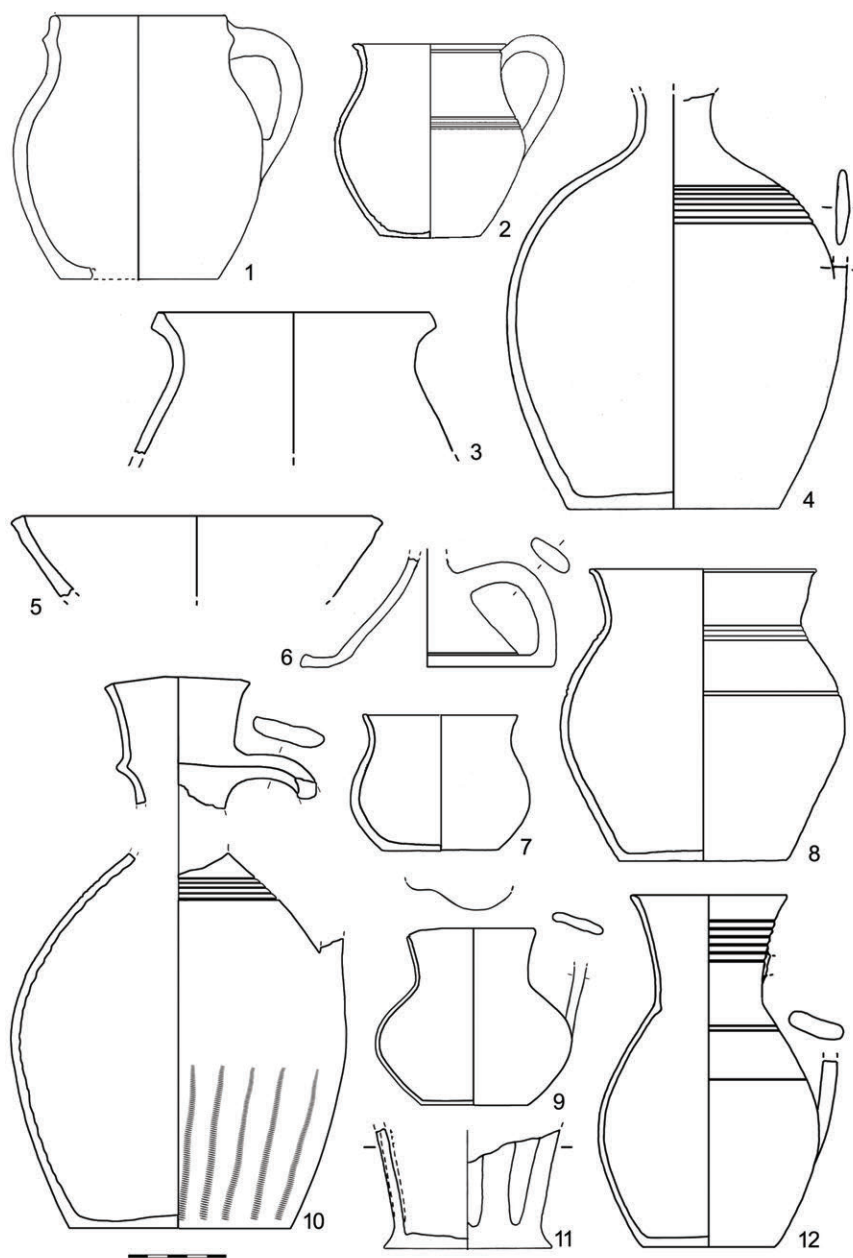
По формалните си прилики и по сходство с останалите белези групата може да се отъждестви с група първа по Вендел. В останалите класификации групата не е разграничена от керамиката със ситен пясък в тестото и по-грубо слюдесто покритие. Това се потвърждава от факта, че едни и същи гърнета от Карасура (Wendel 1992, Abb. 105,6) са включени към определената от Борисов втора група (Борисов 1992, обр. 3а,б), а за други (Wendel 1992, Abb. 104) ангоба не е отбелязана (Борисов 2002, обр. 13е, 238, № 21).

Във втората група (група В) на керамиката със златиста ангоба от Златна ливада (обр. 1) са включени съдове с плътно покритие, източени от пречистена глина, понякога с единични включения. Представени са само трапезни съдове: гърнета с малки размери, употребявани като чаши (обр. 1 1) или кани (обр. 1 2), кани с чучур (обр. 1 12), неопределяеми по-точно затворени форми (обр. 1 3, 4), паници (обр. 1 6 – 11) и капаци с периферия (обр. 1 5). Паниците са често срещани. Формите се срещат и при покритите с червена ангоба съдове. Върху слюдестото покритие често има рисунък от червена ангоба. Групата се отъждествява с втора група по Щерева или с първа група по Борисов. Отговаря на групата, която М. Вендел определя като свързана по форма с червеноангобираната керамика, с която се открива заедно.

Към трета група (група С) на керамиката със слюдесто покритие в Златна ливада са отнесени източени съдове, близки по форма и тесто до керамиката без покритие. Покритието е нанасяно върху трапезните съдове – кани (обр. 2 4, 9, 10, 12), чаши (обр. 2 2, 7), капаци (обр. 2 6), неголемите гърнета (обр. 2 8). Само един фрагмент от паница (обр. 2 5) и няколко фрагмента от светилник се отнасят към същата група. И тук се среща допълнителна червена украса върху златистата ангоба. Едно гърне (обр. 2 8) е покрито с розовееща слюдеста ангоба, най-вероятно получена чрез смесването на слюдеста и червена. Групата е съпоставима с група първа по Щерева или с втора група по Борисов, както и отчасти с втора група по Вендел. От последната се различава по значително по-голямото разнообразие на форми, освен представените в Карасура гърнета.

При керамиката с червена ангоба най-често глината е добре пречистена, средно твърда до мека след изпичането, в лома се среща често сива ивица, без да е задължителен белег. Цветът на покритието варира от много тъмен (кафяво-червен) до светъл (оранжево-червен), но най-често е тъмно червен. Застъпени са познати от други места, включително и от колективната находка от Карасура форми: гърнета с малки до средни размери, използвани като чаши (обр. 3 5) или кани (обр. 3 4), кани с тясно или по-широко гърло (обр. 3 1, 2, 9; обр. 4 1, 2), кани с чучур (обр. 3 10), стомни с една или две дръжки (обр. 3 3, 7, 8), чаши (обр. 3 6), паници (обр. 4 7–13) и капаци (обр. 4 3, 6). Украсата е от излъскани и връзани линии, шамповани кръгчета и набождания. При някои се наблюдава комбиниране с украса от златиста ангоба, напр. върху устието на кана (обр. 1 1). Към групата с червена ангоба трябва да се отнесе горна част на затворен съд, чието устие е оформено като животинска глава (обр. 4 4).

Светлочервена ангоба е нанесена върху кана от глина с примеси от пясък, представена с

Обр. 2. Златна ливада. Керамика със златиста ангоба. 1, 3 – група А; 2, 4-12 – група С

Fig. 2. Zlatna Livada. Mica-dusted ware. 1, 3 – group A; 2, 4-12 – group C

част от устие и дръжка (обр. 4 2). Не така отчетливо е покритието върху част от друга кана, източена също от глина с примеси (обр. 4 1). Липсва ясен контраст с основата и е възможно тъмночервеният цвят да се дължи на т.нар. собствена ангоба (self slip). Формите и на двата съда се откриват във варианти без покритие (в т.нар. обикновена керамика). Нанесена върху основа със ситни примеси червена ангоба е регистрирана също и върху ограничен брой фрагменти без информативна стойност (части от стени и дръжки). Откриват се винаги в комплекси, в които е представена червеноангобираната керамика от пречистена глина. На този етап разглеждането им в самостоятелна група не е оправдано. Това може да стане с натрупване на повече материали, които да затвърдят съществуването на такава по подобие на група С от керамиката със златиста ангоба.

Хронология на керамиката със златиста и с червена ангоба в селището Златна ливада. Съдовете с червена ангоба се откриват единствено в комплексите от втора и трета фаза от съществуването на селището. Те се разпространяват едновременно с керамиката от група В и С на керамиката със златиста ангоба, с които са близки по форма и очевидно са изработвани в едни и същи ателиета. Те не се срещат в комплексите от първа фаза, в които е представена единствено група А от керамиката със слюдесто покритие. От своя страна тази група А се среща в по-късните комплекси единствено във вид на попаднали вторично фрагменти. Друга съществена разлика е отсъствието в ранните комплекси на капаци с периферия. Тази форма, с или без покритие от червена или златиста ангоба, се появява в по-късните стратиграфски комплекси едновременно с групи В и С на златистоангобираната керамика и керамиката с червена ангоба. Капаците с периферия може да се разглеждат като един от хронологическите индикатори, разделящи края на първа от началото на втората фаза от съществуването на селището. Формата (без да навлизам в безплодния спор капак или свещник е) се разпространява почти едновременно на север и на юг от Стара планина не по-късно от началото на XI в. Документирана е в комплекси с анонимни византийски монети в Дръстър (Колева 2009, 285) и Скала (Атанасов 1998, 73-74). В Пловдив капаци с периферия се срещат от края на X в. (Станев, Божинова 2013, 316-360, 326; Танкова 2001, 114-135, 114). Следователно финалът на първа и началото на втора фаза от съществуването на селището при с. Златна ливада може да се отнесе към края на X – началото на XI в. Групи В и С на керамиката със златиста ангоба и червеноангобираната се появяват в селището по същото време в развит вид като чужд за местната традиция продукт. Употребата им се запазва до края на обитаването му в началните десетилетия на XIII в. Новото в керамичния комплекс на последната, трета фаза е разпространението на сграфито керамиката през XII в., предимно през неговата втора половина. Данните за хронологическите рамки на трите фази е подкрепена от стратиграфските наблюдения и намерените в комплексите монети.

Относно произхода на керамиката със златиста и с червена ангоба са изказани различни мнения. Златистоангобираната е по-широко разпространена на Балканите в сравнение с червеноангобираната. Датирането ѝ основно в XI – XII в. насочва изследователите да търсят византийски произход и разпространение от южните части на Балканския полуостров (Щерева 1977, 17; Baraschi 1989; Борисов 1992, 192; Бикич 2016, 567). С натрупването на данни е направено предположение за връзка на керамиката със златиста и с червена ангоба със заселването на чуждо, вероятно арменско население около Пловдив в края на X в. (Shtereva, Manolova 2001; Манолова-Войкова 2005). За керамиката със златиста ангоба Борисов допуска, че може да е донесена от Армения, но именно от Тракия, където съществуват поне пет производствени центъра, тя се разпространява в териториите на днешна Северна България, Румъния, Сърбия и Македония (Борисов 2002, 153). Това мнение в последните си работи възприема и В. Бикич (Бикич 2016, 567; Bikić 2015, 130). Анализирайки повторно данните от Кавказкия район, по-късно Борисов изтъква, че липсата на достатъчно прилики не позволяват да бъде приета за доказана хипотезата за арменски произход както на керамиката с червена ангоба, така и на тази със златиста (Борисов 2013, 398, 401).

Хипотезата на Щерева и Манолова споделя М. Вендел, който намира обяснение за разпространението на различните групи керамика със златиста и червена ангоба в известни от историческите извори разновременни преселнически арменски вълни от Мала Азия (Wendel 2004, 77-79).

Появата на група В от керамика със златиста ангоба и на керамиката с червена ангоба в селището при Златна ливада в развит вид в края на X – началото на XI в. отговаря по време на заселването на павликяни около Пловдив. Това подкрепя теорията за арменски произход на двете керамични групи. Наред с тях в селището за първи път се разпространяват и капаци с периферия. Тази форма е добре представена в керамичния комплекс на Двин, включително с покритие от червена ангоба (Бабаян 2008, 113, Табл. XX 4, 5). За съжаление, отбелязаното от Манолова затруднение в намирането на доказателствата поради липсата на достъп до публикации, особено на достъпни езици, остава непроменено. Към посочените от нея (Манолова-Вой-

Обр. 3. Златна ливада. Керамика с червена ангоба

Fig. 3. Zlatna Livada. Red-slipped ware

кова 2005, 222 и цит. лит.) прилики с материали от Кавказкия район, може да добавим украсата с излъскани линии. В керамичния комплекс на селището при с. Златна ливада този маниер се открива за първи път върху червеноангобираната керамика, като се разпространява и върху обикновената керамика през втората фаза от съществуването на селището. Прави впечатление, че в достъпните ни публикации на кавказки материали не са представени червеноангобирани паници, които са често срещани в Тракия. Това може да се дължи на употребата вместо тях на глазирани, сред които се откриват сходни форми (Жамкочян 2008, 80, рис. 5). Подобни форми, особено популярни през IX – X в., се откриват сред ранноислямската глазирана керамика от Нишапур (Wilkinson 1973, 236-237, № 33). Приликите във формата, особено толкова отдалечени пространствено, не бива да се надценяват. В случая аналозите от Нишапур, поради своята формална и териториална близост до Двин, се използват заради недостиг на достъпен сравнителен материал от Армения. Оформената като животинска глава горна част на съд с червена ангоба от Златна ливада (обр. 4 4) е по-близка до горната част на стомна с моно-

хромна глазура от Нишапур (Wilkinson 1973, 231, 243-1), отколкото до подобно оформената стомна със златиста повърхност от Двин (Kalantaryan 1996, Pl. 62). Връзката между последните две е без съмнение и отразява източните влияния върху керамичния комплекс на Двин.

Паници с червена ангоба от Златна ливада имат прилика също така и с форми на късноантичната червеноангобирана керамика (Hayes 1972, fig. 653.4, 709.1). В този случай сходството е подсилено от използваното покритие. Поради това е напълно обяснимо търсенето на произхода, ако не на цялата група, то поне на паниците, в керамиката от VI – VII в. Интересни в тази насока са вижданията за по-късна горна хронологическа дата на част от късноантичната червеноангобирана керамика (Armstrong 2009; Vionis et al. 2009, 158-160). Дали и до колко традицията се запазва през тъмните векове в отделни центрове, от които по-късно е пренесена в Тракия, е въпрос, на който към настоящия момент не е възможно да отговорим. В селището при Златна ливада хронологическата празнина в разпространението на червеноангобираната керамика е ясно изразена през първата фаза (IX – X в.), когато се среща единствено керамика с тънко слюдесто покритие (група А).

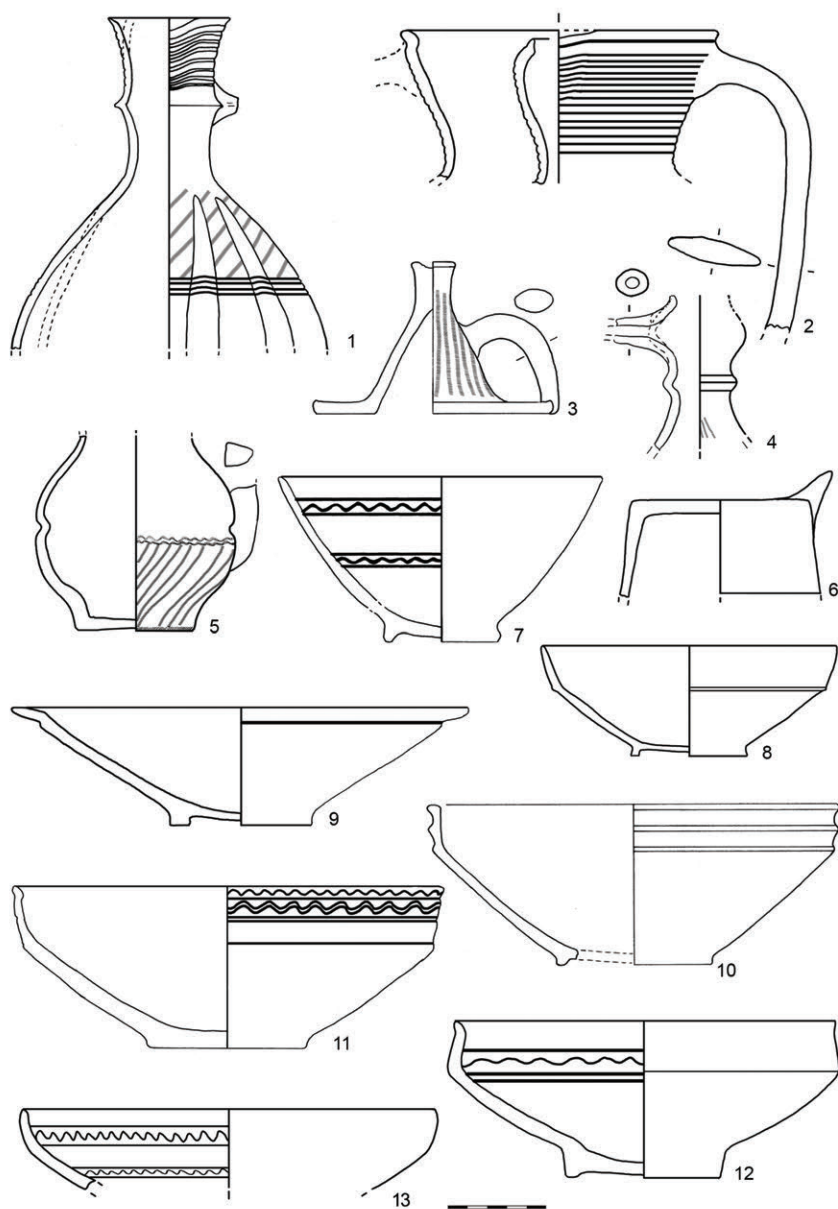
Не е изключено група А на керамиката със слюдеста ангоба да е свързана, както допуска Вендел, със заселено по-рано население от Мала Азия. Така може да се обясни и присъствието на керамика със слюдесто покритие в комплекси от VI – VII в. в Сарачхане (Hayes 1968, 212, № 100-102; Hayes 1992, 49). Ограниченото разпространение на тази керамика в Константинопол и в българските земи¹ е в съзвучие с такова предположение. С чужд, вероятно източен произход, трябва да се обясни периодичната поява и разпространение на керамика със слюдесто покритие в по-късните комплекси. Към средновизантийския период и по-рано Хейс датира рядко срещаната група III, отличаваща се с мека, червено-кафява основа и тънко покритие от слюдеста ангоба, използвана за направата предимно на малки съдове (Hayes 1992, 49). Изглежда тази специфична обработка на повърхността не е възприета от местните грънчари и не намира широко разпространение до XI в., когато е произвеждана в по-големи количества в Тракия. Разпространението ѝ до тогава е по-скоро свързано с това на нейните носители.

В последните години е публикувана керамика със слюдесто покритие от няколко византийски центъра в Мала Азия, в които също е определена като чужда за местната традиция. Най-близки до известната от българските земи е открита в Пергам (Spieser 1996, 44, Taf. 46, 427-429; Jarr 2010a; Jarr 2010b). Списер включва групата затворени форми, изработени от глина с примеси и украсени с рисуване с червено линии, нанесени върху блестящо покритие сред материалите, определени към късновизантийския период (Spieser 1996, 44, Taf. 46, 427-429). С. Яп смята, че публикуваните от Списер съдове, както и подобните им нови находки, са от ранновизантийско време (Jarr 2010b, 468). Изводите са направени въз основа на сравнителен материал и общи наблюдения върху хронологията на Пергам. Приведени са обнародвани и устни сведения за откриването на керамика със слюдесто покритие на други места в района (Jarr 2010a, 465 и бел. 11; Jarr 2010b, 865 и бел. 13). Аргументите, с които посочената керамика е отнесена към VI – VII в., не са безспорни. Една по-късна и по-близка до материалите от Тракия дата, каквато вече е предлагана за част от тях, не може да бъде изключена.

Керамика с плътно слюдесто покритие върху тънкостенна твърдо изпечена основа от светлокафяво-сива пречистена глина е открита в комплекс от края на X – XII в. в Асос (Троада) (Böhlendorf-Arslan 2012, Abb. 4.8, 284, 287). Според Б. Болендорф-Арслан подобни фрагменти от кана, но с по-тънко покритие и по-близки по своите характеристики до тези от Пергам, са откривани в късновизантийски контексти от Акропола на Асос (Böhlendorf-Arslan 2012, 287).

В Сагаласос златистоангобирана керамика е представена с кани, ребристи паници (Vionis et al. 2010, 434) и една паница със заоблено тяло (Vionis et al. 2010, 437, fig. 7k). Датирани са въз основа на паралели и данни от хронологията на селището в средновизантийския период с

¹ Няколко фрагмента са открити в комплекси от VI – VII в. в Дръстър по време на проучване с участието на автора през 2007 г. (необнародвани). Благодаря на доц. д-р Г. Кабакчиева за информацията, че подобна късноантична керамика е откривана и на други места в България.

Обр. 4. Златна ливада. Керамика с червена ангоба

Fig. 4. Zlatna Livada. Red-slipped ware

акцент върху XII – XIII в. Украсата с вълниста линия между две прави, врязана върху заоблената паница със слюдесто покритие (Vionis et al. 2010, 437, fig. 7k), се повтаря и върху ребристите паници без покритие (Vionis et al. 2010, 437, fig. 7g-j). Формата и украсата им напомнят ребристи паници от група В на керамиката със златиста (обр. 1 11) и с червена (обр. 4 13) ангоба от Златна ливада.

Същата украса се среща върху по-ранната червеноангобирана керамика (Sagalassos Red Slip Ware/SRSW, type IB180, IF140; Poblome 1999, fig. 314, 782-4). Заслужава да отбележим приликата на червеноангобирани паници от Златна ливада с такива от най-късната SRSW (Vionis et al. 2009, fig. 12, fig. 13). Сходството между двата керамични комплекса се допълва от присъствието на украсена с излъскани ивици ранносредновековна керамика в Сагаласос (Vionis et al. 2009, 156-158, fig. 8 – 10).

В изворите не се уточнява от къде по-точно са депортирани настанените около Пловдив

манихеи (павликяни) в края на Х в. (Данчева-Василева 2011, 274-275). Според Н. Гарсоян това е станало от Сирия (Garsoïan 1967, 147-150). Заслужава да отбележим също, че според П. Каранис през VII в. в Пергам е съществувала арменска колония (Charanis 1959, 29), а именно там са открити най-близките аналози във форми и украса на керамиката със слюдесто покритие. Възможно е в Западна Мала Азия керамичните традиции на това население да са променени под влияние на запазеното антично наследство преди да бъдат пренесени на Балканите. Не е изключено обаче антични влияния да са изпитани също и в Тракия.

Засега от Пловдив и околностите му не са известни съоръжения и бракувана продукция, които да предоставят категорични данни за производство на керамика със слюдеста или с червена ангоба. Въпреки това, изказаното от Щерева и Манолова предположение за съществуването на такова производство в града или неговата околност, се подкрепя от наблюденията при археологическите проучвания през последните години. Констатираното значително количество червеноангобирана керамика и откриването ѝ на редица места я превръща в обичаен за града продукт (Станев, Божинова 2013, 330). Хипотезата може да намери потвърждение в наблюдението на Борисов, че в посока от Филипопол към Константинопол количеството на откриваната керамика от същата група в селищата от периода намалява (Борисов 2002, 154; Борисов 2013, 399). От самия Константинопол засега е публикувана само една горна част от стомна, определена за импортна и датирана в началото на XIII в. (Hayes 1992, 49, 147, fig. 89.9).

Съдовете от колективната находка в Карасура нямат следи от употреба и износване, а обстоятелствата на разкриване показват, че по някаква причина те са били струпани на едно място – като търговски товар или като складирана продукция. Разположението на Карасура на пътя от Филипопол към Берое, разкритата сграда със значителни размери, тълкувана като хан с конюшня (Wendel 1997, 123-124; Вендел 2002, 4) в участъка, от който произхожда находката, позволяват да се тълкува и като част от товар на пътуващ търговец. Не е изключено тя да представлява складирана готова продукция. Макар да липсва бракувана продукция или полуфабрикати, проучената през 2003 г. пещ за изпичане на керамика в същия участък (Динчев, Лещаков, Даскалов, Трендафилова, Костова 2004, 193) може да се разглежда като подкрепящ хипотезата за производство факт.

Където и да са произведени съдовете от карасурската находка, те потвърждават, че съдове с червена ангоба и такива от група В на керамиката със златиста ангоба са изработвани в едни и същи работилници. Група А и група С се отличават единствено по слюдестото си покритие от съвременната им обикновената керамика. Група С се доближава до група А по това, че и двете представляват украсени със слюдеста ангоба съдове, представени в обикновената керамика. Група С има по-плътно покритие, както и понякога червен рисунък, по които е по-близка до група В. На този етап не е ясно дали в група С трябва да видим развитие на група А по подобие на измененията в обикновената керамика или разпространението на специфичното покритие на група В върху съвременната ѝ обикновена керамика. Напълно възможно е местните майстори да възприемат само специфичната техника на украса. Също така е възможно чуждите да обогатят репертоара си с характерни за местните вкусове форми, които да украсяват по свой специфичен начин. Това засега изглежда по-малко вероятно, тъй като покритието на група С се различава по качество от това на група В и липсва ясно изразена група с покритие от червена ангоба върху местните форми.

Данни за хронологията потвърждават, че в Тракия керамиката с червена ангоба, както и група В и С на тази със златиста ангоба, се разпространява до началото на XIII в.² Излизането им от производство и употреба е сходно по време с наблюдаваното за Мелник. Сведенията за преселване на население от Филипопол в Мелник (Данчева-Василева 2011, 279) около времето на поява на керамиката с червена ангоба там показва, че не е изключено да съществува връзка

² Освен в Пловдив и Златна ливада, до началото на XIII в. се датира тя в Карасура, Великан, както и в други селища в Тракия, обитавани в началото на XIII в.

между двете събития и носители на традициите за нейното производство да са едни и същи.

Наблюденията върху керамиката със златиста и с червена ангоба в средновековното селище до с. Златна ливада допълват представите за характеристиките и хронологията на двете групи, като позволяват да се разгледат и въпросите на произхода им. Малкото сходни материали от Западна Мала Азия ни насочват към възможен произход от района, но само бъдещите изследвания и публикации ще могат да го потвърдят или отхвърлят.

Цитирана литература:

- Атанасов 1998: Г. Атанасов. Керамика. – В: В. Йотов, Г. Атанасов (ред.). *Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско*. София, 1998, 64-82.
- Бабаян 2008: Ф. Бабаян. Резултати от раскопки на крепостта. – В: *Двин IV. Город Двин и его раскопки (1981 – 1985 гг.)* (Археологические раскопки в Армении, 24). Ереван, 2008, 91-127.
- Бикич 2016: В. Бикич. Керамика със слядесто покритие: нов поглед към находките от Централните Балкани – В: Б. Борисов (ред.). *Проф. д-р Борис Д. Борисов, ученици и приятели* (ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология, 2). Велико Търново, 2016, 563-569.
- Борисов 1992: Б. Борисов. Към въпроса за производството на керамика със златиста ангоба в Югоизточна България. – В: *Приноси към българската археология*, I. София, 1992, 188-193.
- Борисов 2002: Б. Борисов. *Керамика и керамично производство през XI–XII век от територията на днешна Югоизточна България*. („Марица – Изток“. Археологически проучвания, 6). Раднево, 2002.
- Борисов 2013: Б. Борисов. *Полски Градец. Археологически проучвания*, I. Велико Търново, 2013.
- Вендел 2002: М. Вендел. Едно уникално съкровище в Исторически музей – Чирпан. – *Наше минало*, 23, 2002, 3-4.
- Данчева-Василева 2011: А. Данчева-Василева. *Пловдив през Средновековието (IV–XIV век)*. Второ изд. София, 2011.
- Динчев, Лещиков, Даскалов, Трендафилова, Костова 2004: В. Динчев, К. Лещиков, М. Даскалов, К. Трендафилова, К. Костова. Сондажно археологическо проучване в землище на с. Рупките, Чирпанска община, по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 1, км 184+720 – 185+750. – В: *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 2004, 190-193.
- Дончева-Петкова 1973: Л. Дончева-Петкова. Ранносредновековни ангобирани съдове. – *Археология*, 1973, 3, 14-21.
- Жамкочан 2008: А. Жамкочан. Раскопки на територии южной башни цитадели. – В: *Двин IV. Город Двин и его раскопки (1981 – 1985 гг.)* (Археологические раскопки в Армении, 24). Ереван, 2008, 55-90.
- Колева 2009: Р. Колева. Средновековна глазирана керамика от Дръстър. – В: В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарева-Белинова (ред.). *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе*. София, 2009, 275-289.
- Манолова-Войкова 2000: М. Манолова-Войкова. *Луксозна керамика в българските земи през византийското владичество (XI–XII в.)*. Автореферат. София, 2000.
- Манолова-Войкова 2005: М. Манолова-Войкова. За произхода на червеноангобираната керамика в българските земи от XI – XII в. – В: *Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.)*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев, Варна, 12–14 септември 2002 г. (Acta Musei Varnaensis. III.2.). Варна, 2005, 217-224.
- Морева 2009: Р. Морева. Червеноангобирана керамика от Пловдив и района. – В: *Приноси към българската археология*, V. София, 2009, 222-230.
- Морева-Арабова 1989: Р. Морева-Арабова. Към въпроса за средновековния град Стенимахос. – *Известия на музеите от Южна България*, 1989, XV, 209-229.
- Морева-Арабова 1995: Р. Морева-Арабова. Стратиграфски наблюдения върху средновековния пласт на Пловдив. – *Известия на музеите от Южна България*, 1995, XXI, 83-95.
- Станев, Божинова 2013: К. Станев, Е. Божинова. Нови данни за средновековния Пловдив. Спасително археологическо проучване на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5. – *Годишник на Регионален археологически музей Пловдив*, 2013, XII, 316-360.
- Щерева 1977: И. Щерева. Принос към проучването на средновековната керамика в България XI–XII в. – *Археология*, 1977, 3, 6-18.
- Armstrong 2009: P. Armstrong. Trade in the east Mediterranean in the eighth century. – In: M. M. Mango (ed.). *Byzantine Trade, 4th–12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004* (Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies, 14). Aldershot, 2009, 157-178.
- Baraschi 1989: S. Baraschi. Ceramica cu angobă aurie (secolele XI – XII). – *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 1989, 40.2, 187-198.
- Bikić 2015: V. Bikić. Context, Character and Typology of Pottery from the Eleventh and Twelfth Century Danube For-

- tresses: Case Studies from Morava and Braničevo. – In: M. J. Gonçalves, S. Gómez-Martínez (eds.). *Actas do X Congresso Internacional a Cerâmica no Mediterrâneo* – Silves 2012. Silves, 2015, 125-132.
- Böhlendorf-Arslan 2012:** B. Böhlendorf-Arslan. Die Byzantinische Keramik aus der Troas/Türkei: Keramik des 10.-12. Jahrhunderts aus Assos. – In: S. Gelichi (Hrsg.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo Venezia, Scuola Grande dei Carmini Auditorium Santa Margherita 23–27 novembre 2009*. Florence, 2012, 282-288.
- Charanis 1959:** P. Charanis. Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century. – *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 1959, 23-44.
- Garsoïan 1967:** N. G. Garsoïan. The Paulician heresy: a study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire (Columbia University Publications in Near and Middle East Studies, Series A, 6). Paris, 1967.
- Hayes 1968:** J. W. Hayes. A Seventh-Century Pottery Group. – In: R. M. Harrison, N. Firatli, J. W. Hayes (eds.). *Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report, with a Contribution on a Seventh-Century Pottery Group*. – *Dumbarton Oaks Papers*, 22, 1968, 203-216.
- Hayes 1972:** J. W. Hayes. Late roman pottery. A catalogue of roman fine wares. London, 1972.
- Hayes 1992:** J. W. Hayes. *Excavations at Saraçhane in Istanbul: The Pottery*. Princeton – Washington, 1992.
- Japp 2010a:** S. Japp. Die sog. Gilded Ware – eine mutmaßlich frühbyzantinische Keramikgefäßgruppe in Pergamon. – *Istanbuler Mitteilungen*, 60, 2010, 461-474.
- Japp 2010b:** S. Japp. Byzantinische Feinkeramik aus Pergamon. – In: F. Daim, J. Drauschke (Hrsg.). *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*. Mainz, 2010, 863-875.
- Kalantaryan 1996:** A. A. Kalantaryan. Dvin, histoire et archéologie de la ville médiévale (Civilisations du Proche-Orient, Hors-série, 2). Paris, 1996.
- Manolova 1999:** M. Manolova. Medieval ceramics with a micaceous coating from Plovdiv (11th – 12th century). – *Archaeologia Bulgarica*, 1999, III.2, 77-82.
- Poblome 1999:** J. Poblome. Sagalassos Red Slip Ware: Typology and Chronology (Studies in eastern Mediterranean archaeology, 2). Brepols, 1999.
- Shtereva, Manolova 2001:** I. Shtereva, M. Manolova. About the problem of the origin of slip-coated ceramics from 11th – 12th century Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, V.3, 2001, 57-63.
- Spieser 1996:** J.-M. Spieser. Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon (Pergamenische Forschungen, 9). Berlin, 1996.
- Vionis et al. 2009:** A. K. Vionis, J. Poblome, M. Waelkens. The hidden material culture of the Dark Ages. Early medieval ceramics at Sagalassos (Turkey): new evidence (ca. AD 650 – 800). – *Anatolian Studies*, 59, 2009, 147-165.
- Vionis et al. 2010:** A. K. Vionis, J. Poblome, B. De Cupere, M. Waelkens. A middle-late Byzantine pottery assemblage from Sagalassos: typo-chronology and sociocultural interpretation. – *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 2010, 79.3, 423-464.
- Wendel 1992:** M. Wendel. Die Gemarkung Kaleto des Dorfes Rupkite bei Čirpan (Bulgarien) im Mittelalter. – *Zeitschrift für Archäologie*, 1992, 26.2, 279-299.
- Wendel 1997:** M. Wendel. Mittelalterliche Rotlackkeramik aus Karasura, Bulgarien. – In: *Alteuropäische Forschungen, Arbeiten aus dem Institut für Prähistorische Archäologie der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Neue Folge* 1. Weissbach, 1997, 105-131.
- Wendel 2004:** M. Wendel. Bemerkungen zur mittelalterlichen Keramik des 11. und 12. Jh. aus Karasura. – *Archaeologia Bulgarica*, 2004, 3, 71-81.
- Wilkinson 1973:** C. K. Wilkinson. *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. New York, 1973.

Ключови думи: Ранно средновековие, Византийски период, селище, керамика

Средновековни структури и материали от Пловдив, „бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65

Елена Божинова¹, Камен Станев²

¹ Регионален Археологически музей – Пловдив, пл. „Съединение“ № 1, Пловдив 4000;
elena.bozhinova@gmail.com

² Кирило-Методиевски научен център, Българска академия на науките, ул. „Московска“ № 13, София 1000;
kamen_stratiot@abv.bg

Medieval Structures and Artifacts from Plovdiv, 65 Tsar Boris III Obedinitel Blvd.

Elena Bozhinova¹, Kamen Stanev²

¹ Regional Archaeological Museum – Plovdiv, 1 Saedinenie Sq., 4000 Plovdiv, Bulgaria; elena.bozhinova@gmail.com

² Cyrillo-Methodius Research Center, Bulgarian Academy of Sciences, 13 Moskovska Str., 1000 Sofia, Bulgaria; kamen_stratiot@abv.bg

ABSTRACT

The site is located at the western foot of the Trihalmie locality (the Three Hills), outside the territory fortified during the Mediaeval period. The area has never been excavated before. These excavations were carried out as part of a construction project. However, a significant part of the archaeological remains found at the start of the project were removed by an excavator without recording any archaeological observations. Despite the significant destructions of the upper part of the archaeological layers and structures, the excavations allowed to study six pits in the lower part. One of the pits is dated back to the 11th century and the rest – to the second half of the 12th – the early 13th century. The yielded artefacts are similar to those yielded by contemporary structures excavated in other parts of the town of Plovdiv. For the first time, the artifacts found at the site provided archaeological evidence that this area had been occupied during the 11th – the early 13th century.

Key words: Middle Ages, Second Bulgarian Empire, Plovdiv, Urban archaeology

Обектът се намира в западното подножие на Небет тепе, в контактната зона между склона и равнината (обр. 1). В този район, въпреки активното строителство през съвременната епоха (особено през 50 – 70-те г. на XX в.)¹, до момента не са правени археологически проучвания. В парцелите непосредствено южно и северно от разглеждания тук има масивни, изградени през последните десетилетия сгради², чието построяване също не е било предхождано от археологическо проучване, въпреки, че попадат на територията на Архитектурно-археологическия резерват „Старинен Пловдив“.

През септември 2014 г. в РАМ – Пловдив постъпи сигнал, че на бул. „Цар Борис III“ № 65, се извършва изкопна дейност с багер. Парцелът попада в рамките на Архитектурно-археологи-

¹ Тогава е прокопан тунел под Стария град, прокаран широк булевард, при което западният склон на тепето е отрязан, два подлеза и жилищни сгради.

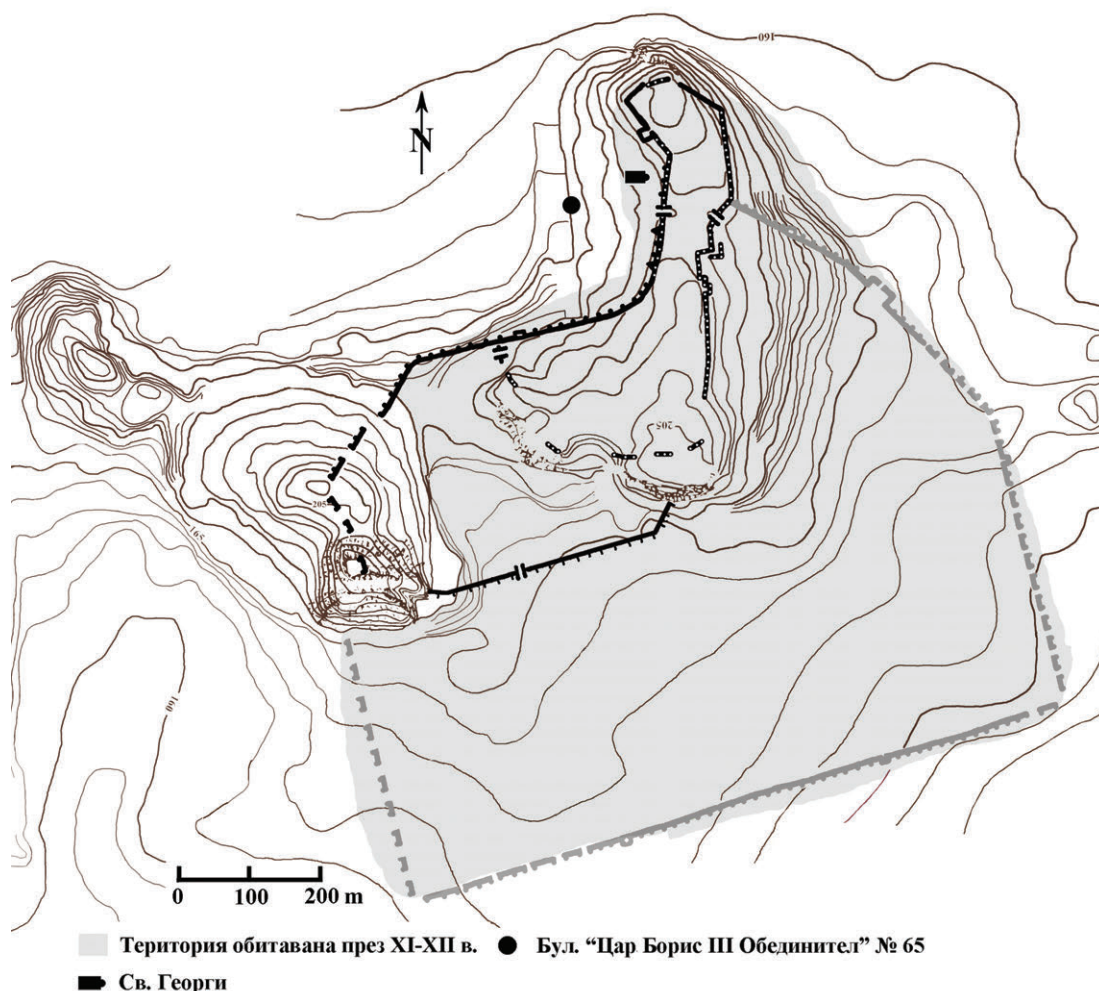
² Северната сграда е голяма възрожденска къща, възстановена през 80-те с масивна бетонна конструкция.

ческия резерват „Старинен Пловдив“ и съгласно нормативната уредба, строителството трябва да се предхожда от археологически проучвания, но музеят не е уведомен и инвеститорът е свалил склона до нивото на съвременния булевард и направил изкоп по източната и южната имотна граница. При посещението на обекта във връзка с подадения сигнал се констатира нарушен гроб покрит с керемиди в южния и керемидени деструкции от XII в. в източния шарп и отделно материали от бронзовата, елинистическата, средновековната и османската епохи в купчините накопана пръст. След намесата на Министерството на култура, изкопната дейност е прекратена и се премина към проучване на оцелялата част от обекта. През зимата на 2014 г. се извърши наблюдение във връзка с укрепването на съседните сгради, при което се установи стратиграфията на обекта (Божинова, Станев 2015, 202-204), а през 2015 г. се премина към цялостното му проучване (Божинова, Христева 2016, 248-252).

Общата проучена площ е 140 м², като се потвърди направената при наблюдението стратиграфия. Фактът, че склонът беше изгребан с багер преди започване на проучването и най-вече видимите високо в източния шарп средновековни деструкции, предполагаше, че средновековният пласт е напълно унищожен. Въпреки това, се оказа че са оцелели дъната на 6 ями от XI – началото на XIII в. (обр. 2 и 3). Ямите от своя страна нарушават некропол от IV в. Керамичният материал от Ями № 1 – 5 е напълно идентичен на този от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 325-342) и затова ще бъдат спестени някои детайли около техниката на изработка, украса и препращане към паралели, тъй като това вече е направено. Същото се отнася и за средновековните керемиди, които се откриха в ями 2, 3, 4 и 5. Те са напълно идентични на публикуваните от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 321, 350, обр. 21 1-2). На базата на битовата керамика и находките, Яма № 1 се датира в края на X – края на XI в., Яма № 2 – около средата на XII в., а Ями № 3, 4 и 5 във втората половина на XII – началото на XIII в. Откритата в Яма № 6 битова керамика, като форми е в традициите на втората половина на XII – началото XIII в., но рязко се отличава като вид на глината, изпичане и украса. Това позволява ямата да се постави след началото на XIII в., без да може за момента датата да се прецизира.

На 100 м североизточно от публикувания тук обект, във високата част на склона, непосредствено пред крепостната стена, се намира дн. арменска църква „Сурп Кеворк“, която преди това е била православна и се казвала „Св. Георги“ (обр. 1). Тя за пръв път се споменава във връзка с Вторият кръстоносен поход (1149 г.), като е изказана хипотезата, че около нея се е намирал и споменатият в същите извори латински квартал (Данчева-Василева 2009, 276-277). Тази хипотеза обаче трудно може да се приеме, тъй като за този латински квартал в извора се казва, че е „бург“, което в българския текст е преведено като крепост (Одон от Дьои 1965, 122). Към настоящия момент няма данни районът около църквата да е бил укрепяван, а и това трудно може да се очаква, тъй като тя е разположена само на няколко метра от крепостната стена на града. Въпреки, че според топографските особености, латинският бург явно е бил някъде другаде, а не в непосредствената околност на църквата „Св. Георги“, споменаването ѝ е предпоставка да се очаква обитаване в района. В подкрепа на това са данните от проучването, извършено през 2008 г. пред входа на самия църковен имот (Топалилов, Станев 2008, 401-404). Тук е констатирана идентична стратиграфска ситуация като тази на бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65, а именно: късноантичен некропол, а през XI – XII в. теренът се застроява³. През 2015 г. се проучи и един малък парцел на 50 м южно от публикувания тук, като и на него са открити материали от този период (Мартинова-Кютова 2015, 579), а през 2016 г. непосредствено срещу него и на 40 м югоизточно от публикувания тук обект, се проучи още един малък парцел, на който се откри улична настилка и яма от втората половина на XII – началото на XIII в., като и тук се откриха гробове от Късната античност (Христева, Драганов 2017, 342-346). Споменатите три обекта – ул. „Турист“ № 2, ул. „Проф.

³ За съжаление средновековните структури са силно разбити от османски и по-късни вкопавания. Материалите от този период не са публикувани.

Обр. 1. Местоположение

Fig. 1. The location of the site

Крикор Азарян⁴ № 4 и 5, показват, че през XI – XII в. западният склон на Небет тепе е бил обитаван. Представеният тук обект на бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 е разположен в контактната зона между равнината и тепето⁴ и въпреки че е жестоко пострадал от изкопните дейности преди започването на разкопките, оцелелите следи показват активно обитаване. Това дава основание да се приеме, че през XI и особено XII в. е бил заселен не само западният склон на Небет тепе, но и равнинната част покрай него, с което представата ни за обитаваната територия в Пловдив през периода значително се увеличава (Топалилов, Станев, под печат).

За улеснение, тук ще се използват следните съкращения: В – височина, Ду – диаметър на устието, Дд – диаметър на дъното, Дм – максимален диаметър⁵.

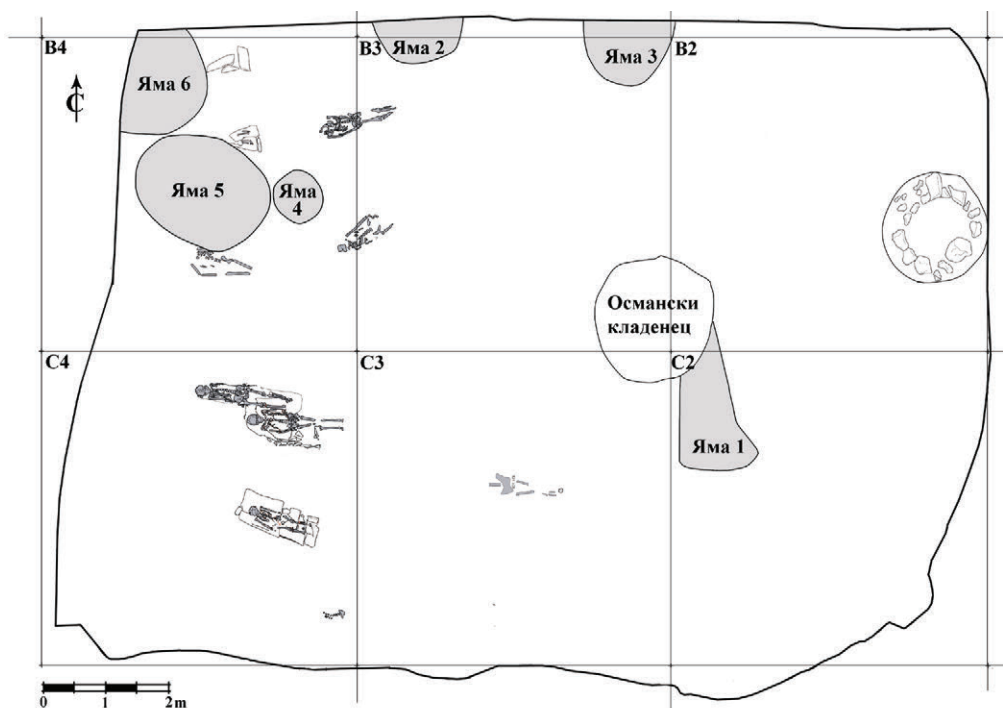
Яма № 1 (КН 402)⁶.

Представлява вкопаване, силно нарушено не само от изкопа с багер, но и от османски кладенец. Поради това нейните точни размери не успяха да се установят. Пластът над ямата се

⁴ Стерилът тук представлява дебел пласт от ерозираща скала е с много малка денивелация от изток на запад – приблизително 1 м на 10 м, което показва, че през древността проученият терен е бил всъщност в равната част непосредствено до склона на тепето, като с времето с отлагането на културните пластове склонът се е придвижил на запад.

⁵ В обработката на средновековната керамика участие взе и Рангел Златев.

⁶ КН – контекстен номер, под който е заведена дадената структура в полевата документация на обекта.

Обр. 2. План

Fig. 2. The plan of the site

състоеше от чакъл и набита пръст. Чакълът е насипан при изкопните работи, да не затъват машините в калта. В този пласт се откри средновековна керамика⁷ и три стъклени гривни, за които може да се предположи, че произлизат от разглежданата тук яма. Гривните са кръгли, сини, две от тях рисувани (обр. 5 1-3).

Битова керамика.

1. Ръчно колело. Фрагменти от две гърнета.

– Голямо гърне (обр. 5 4). Яйцевидна форма, къса шийка, извито навън устие, леко удебелен устиен ръб, отвътре с жлеб. Украса – горните две трети на тялото са плътно покрити с плитки прави линии. Кафява глина, примес на пясък, сив лом. Отвътре има следи от гребеновиден инструмент. Дъното е грапаво. В – 21 см, Ду – 18,5 см, Дд – 13, Дм – 23 см, като Дм е на 12,5 см над дъното, дебелина на стените: 4 – 7 мм. Най-близо е до Тип 1, профил В3 по класификацията на Б. Борисов (Борисов 2002, 25, обр. 5). Идентично гърне е публикувано от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 в Пловдив (Станев, Божинова 2014, 326, 346, обр. 6 5).

– Голямо гърне с дръжка (обр. 5 5). В частта над дръжката е започвал пояс от прави връзани линии. Отвътре ясно изразени следи от гребеновиден инструмент. Червенокафява глина с примес на пясък. Макар и да не е запазен профил, фрагментът със сигурност може да бъде причислен към една характерна група големи гърнета, които се откриват и на други обекти в Пловдив. Като форма и украса (плътно покрито с прави линии) и техника (включително и следите от гребеновиден инструмент от вътрешната страна) те са идентични на останалите гърнета от периода, но се различават по това, че винаги са големи съдове и имат дръжки, а глината е винаги червенокафява. Фрагменти от такова гърне се откриха през 2016 г. в яма заедно с анонимен фолис клас С (Христева, Славкова 2017, 342).

2. Кръчно колело. Тази група е представена от гърнета, съдове за течности и капак.

– Малко гърне/чашка с дръжка (обр. 5 6). Сферично тяло, къса шийка, изправено нагоре

⁷ Керамиката от този компрометиран пласт не е представена тук.

високо, профилирано устие, заоблен устиен ръб, непосредствено под него слабо изразена релефна лента. За най-широката част е била захваната дръжка, от която е запазена само най-долната част. На срещуположната страна има нагар. Този нагар показва, че въпреки малките си размери, съдът е бил използван за приготвяне или претопляне на храна. Горната част от тялото е леко вълниста, долната е покрита с коси излъскани линии, като придънният ръб също е излъскан. Дъното е леко конкавно, рязано, периферията му излъскана. Бежова глина, малко пясък и органика, отделни частици шамот, в най-дебелите части сив лом. В – 9 см, Ду – 8 см, Дд – 5,6 см, Дм – 10,2 см, Дм е на 4,3 см над дъното, дебелина на стените: 3 – 5 мм. Такива гърнета са публикувани от Хасково (изработено на ръчно колело и датирано с монета на Василий II, Борисов 2002, 35, обр. 136, тип Г V Б и 238, № 18), Скала (Атанасов 1998, 256, табл. LVII 1, 3, 6) и Пловдив (Станев, Божинова 2014, 325, 346, обр. 6 2).

– Амфоровидна стомна (обр. 5.7). Висока конусовидна шия с леко дъговидно извити

навътре стени. Високо устие, отделено от шията с масивна релефна лента. Устието е удебелено и профилирано. Бежова глина с неголям примес на пясък, без ивица в лома. Ду – 12 см. Спада към тип АСІ по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 126, обр. 100 д, 265, № 417). Идентично устие (разликата е само в заоблянето на устийния ръб) е открито в землянка от края на XI – началото на XII в. в Пловдив (Станев, Божинова 2014, 328, 348, обр. 11 13).

– Фрагменти от различни големи съдове за течности (обр. 5 8-10). Всички са с тъмнобежова до светлочервена, сравнително чиста глина, с малко пясък, отделни частици шамот и органика. Украса е от излъскани и врязани линии. При врязаните в единия случай има плътен пояс от 12 прави линии, а в другия широки прави врязани линии и две единични вълни.

– Съд с цедка (обр. 5 12). Запазена е само цедката – глинен кръг с диам. 3,6 см, отгоре изгладен, отдолу грапав. В него са пробити 7 дупки с диам. 0,5 см. За предназначението ѝ ясна представа дава фрагмент от съд открит при разкопки проведени от И. Топалилов на ул. „Митрополит Панарет“ 27 (материалите от XI – XII в. не са публикувани). Той се намери в

Обр. 3. Снимка с означение на ямите

Fig. 3. A photo of the pits

Обр. 4. Яма № 4

Fig. 4. Pit № 4

яма от XI в. и представлява високо фуниевидно гърло от голям съд, което в горната си част има идентична цедка.

– Капак (обр. 5 11). Широка периферия, коничен център, завършващ с лещовиден връх. Покрай ръба на периферията – излъскана линия, от нея към центъра – радиални излъскани линии, в основата на конуса – слабо изразена релефна лента. Отдолу е рязан и частично излъскан, а тъгълът между периферията и конуса е скосен и излъскан. В – 12,5 см, Д – 24 см.

В източната периферия на османския кладенец, унищожил Яма № 1 се установи петно с идентични материали, за което с голяма степен на вероятност може да се приеме, че е част от ямата. Тук се откриха стъклена грива, синя рисувана (обр. 6 1), глинен биконичен прешлен (обр. 6 2), горна част на гърне на ръчно колело с идентични техника и украса на това от обр. 5.4, но профилът отговаря на Тип 1, профил А5, по класификацията на Б. Борисов (Борисов 2002, 25, обр. 5) и устие от гърне на крачно колело (обр. 6 4), почти идентично на това представено на обр. 5.6.

Яма № 2 (КН 214)

Централната и северна част от ямата е унищожена при направа на изкопа за укрепването. Запазена дълбочина – 0,3 м. Ямата е запълнена със сбита пръст, пепел, камъни, антични тухли, средновековни керемиди, животински кости и 2 тежести изработени от средновековни керемиди, като и двете не са пробити и са с диаметър съответно 4,5 и 9 см (обр. 7 1-2).

Битова керамика.

1. **Златиста ангоба.** Фрагменти от два съда. Гърло от малък съд за течности (обр. 7 3), бежова глина, примес на пясък и шамот. Средно голям съд за течности, запазени три фрагмента от стените (обр. 7 4), чиста бежова глина, отвътре сива. Отвън стените са плътно покрити с широки бразди, както и отвесни линии направени с пръст. Украсата от единични широки отвесни линии направени с пръст е характерна за съдовете със златиста ангоба и маслинено зелена глазура от XI в. Не е изключено да са преотложени.

2. **Червена ангоба** (обр. 7 5-7). Отделни фрагменти от различни съдове: стена от средно голям съд за течности, връх на капак, плоска дръжка, много малък фрагмент от профилирано устие и 4 фрагмента от стени от различни съдове. Върхът на капак има аналогия с откритите на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 и от други места в Пловдив и района (Станев, Божинова 2014, 333, 355, обр. 38 10). Общото за всички е, че ангобата е много рядка, понякога трудно видима и изпадала. Освен ангоба има излъскани линии и прави врязани линии.

3. **Сграфито.** Фрагменти от 4 паници.

Fine stile – 2 паници.

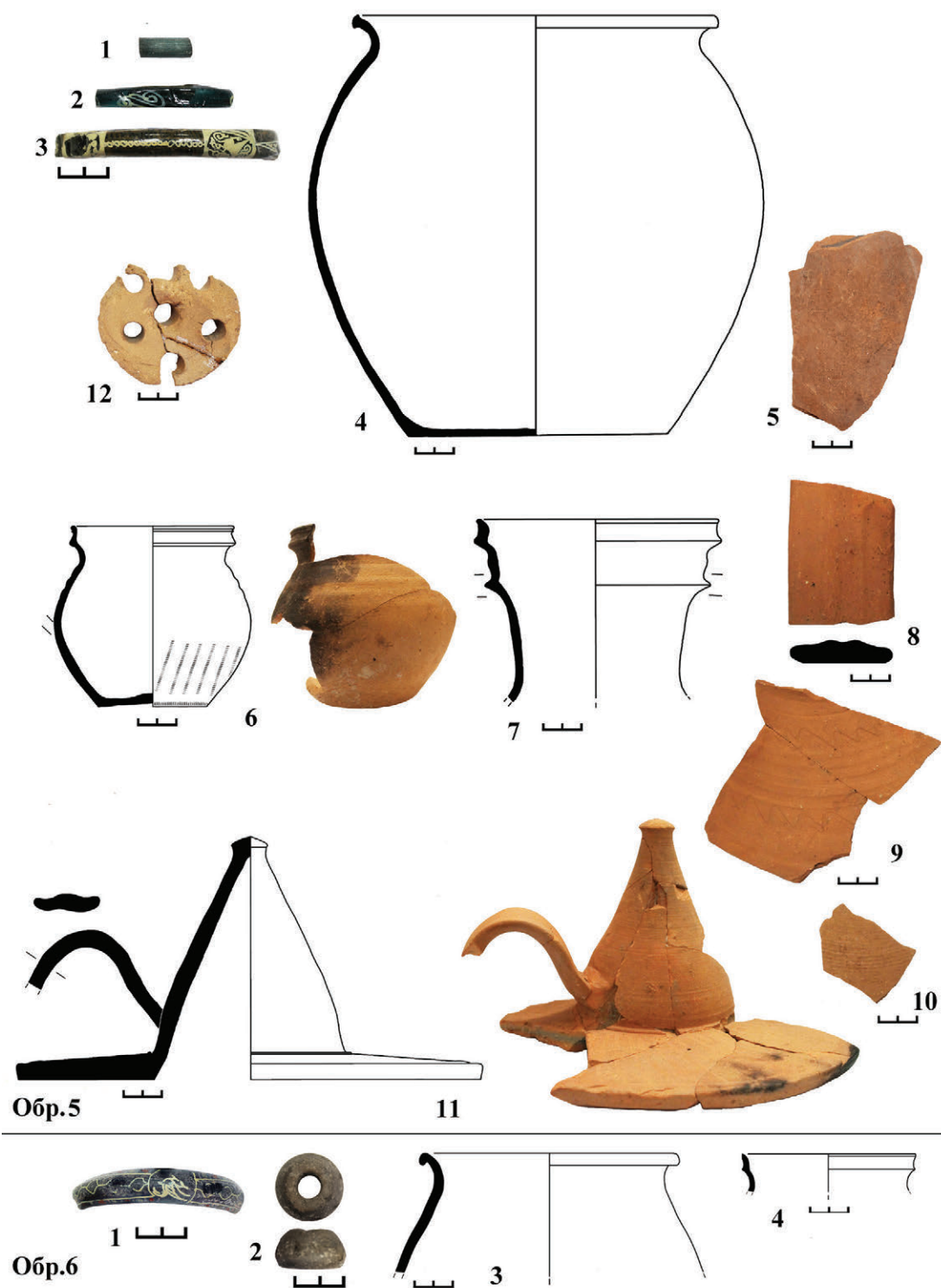
– Плитка паница (обр. 7 8). Висока отвесна периферия, заоблен устиен ръб, много ниско столче. Бяла ангоба, жълта глазура. В центъра – мистично животно, около него кръгъл пояс с куфически орнаменти. Отзад плътна бяла ангоба. Чиста червена глина. В – 4,6 см, Ду – 28 см. Като форма е тип П XXXVI по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 103-104, обр. 85 в, 258 № 357). Датира се различно: в Коринт – края на XI – началото на XII в., Атина – средата на XII в., Аргос и Тебес – втората половина на XII в., в Дядово – втората половина на XI в.

– 5 фрагмента, формата не може да се възстанови (обр. 7 11⁸). Бяла ангоба, жълта, леко зеленееща глазура. В центъра – гепард, над него пояс от две прави линии, между тях – два реда от обърнати „с“. В горната част – пояс от две прави, между тях – зигзаг със спираловиден орнамент. От външната страна е с много рядка ангоба. Ниско пръстеновидно столче. Светлочервена глина с примес на ситен пясък и отделни частици шамот.

Spiral stile – 2 паници.

– Горна част от конусовидна купа със заоблен устиен ръб (обр. 7 9). Бяла ангоба, много светложелта, неравномерна глазура. На 2 см под устието – пояс от две прави линии, меж-

⁸ Тъй като фрагментите са силно олющени, врязванията на представената тук снимка са подсилени на Adobe Photoshop.

Обр. 5. Материали от Яма № 1

Fig. 5. Artifacts yielded by pit № 1

Обр. 6. Материали вероятно от Яма № 1

Fig. 6. Artifacts probably yielded by pit № 1

ду тях – спирали. От външната страна е с ангоба и глазура има само покрай устието. Тъмно бежова глина, примес на ситен пясък. Ду 26 см. Тип П ХVI по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 92-93, обр. 70 в, 253, № 74). Датира се между края на XI и средата на XII в.

– Дъно (обр. 7 10). Тъмнозелена неравномерна глазура с петна. В центъра има дупка от пергела, над него – пояс от две прави линии, между тях – спирали. От външната страна няма ангоба. Светлочервена глина с примес на пясък, вкл. и едър, глината е много груба.

4. Обикновена керамика на кратно колело. Фрагменти от различни съдове. Като техника и украса, типична за втората половина на XII – началото на XIII в.

Съдове за течности.

– Амфоровидна стомна (обр. 7 12). Висока, дъговидно извита навътре шия, изправено нагоре, наклонено навътре устие, заоблен устиян ръб. В горната и долна част на устието има по една дълбока врязана линия, между тях – единична вълна. Чиста тъмно бежова глина, сив лом. Ду – 12 см. Идентична форма, но с разлика в украсата е публикуван от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 341, 359, обр. 42 12.2).

– Амфоровидна стомна с ойнохоевидно устие (обр. 7 13). Запазена е само половината от устието. Има плоска дръжката, разположена напречно на чучура. Със сигурност е имало и втора дръжка, разположена срещу първата⁹. Чиста глина. Амфоровидна стомна с идентично оформяне на чучур е публикувана от Дядово, датирана във втората половина на XI в. (Борисов 2002, 126, обр. 100 е, 265-266).

– Две малки гърнета с висока фуниеvidна шийка. В Пловдив това е най-често срещаната форма през втората половина на XII в. Първият фрагмент е шийка и част от тялото¹⁰. На шийката има две прави врязани линии, под тях пояс от 4 вълни, в основата на шийката – релефна лента, на долу по тялото – коси излъскани линии и две прави хоризонтални врязани линии. Дръжка е захваната за устието и най-широката част. Подобна, макар и не идентична украса е публикувана от обекта на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42 1.2-4, 4.5). Вторият фрагмент е от шия с устие, без украса (обр. 7 14). Устияният ръб е леко удебелен и скосен на вътре, отвътре е с характерния за периода подгъв. Ду – 11 см. Съдове с идентичен профил са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42 4.1-4).

Прави впечатление, че сред керамиката в ямата липсва характерния за Пловдив клас полихромно сграфито, както и ниското качество и количество на червената ангоба. Това е може би хронологически индикатор, т. е. полихромното сграфито се появява в един по-късен етап, когато е и разцвета на червената ангоба. Това, както и сграфито паниците с куфическия орнамент и спиралите, позволяват ямата да се датира около или съвсем малко след средата на XII в.

Яма № 3 (КН 201)

Северната част на ямата е пресечена при изкопа направен за укрепване на съседната сграда. Запазена дълбочина – 0,73 м. В пълнежа на ямата се откриха значително количество средновековни керемиди, отделни камъни и част от антична тръба. Откри се масивен бронзов пръстен печат (обр. 8 1). Той е лят, с елипсовидна плочка, на която в негатив е гравирани мъж с вдигнат меч в дясната ръка, борещ се с лъв¹¹. Откриха се и две стъклени гривни – кръгли, тъмносини (обр. 8 2-3).

Битова керамика.

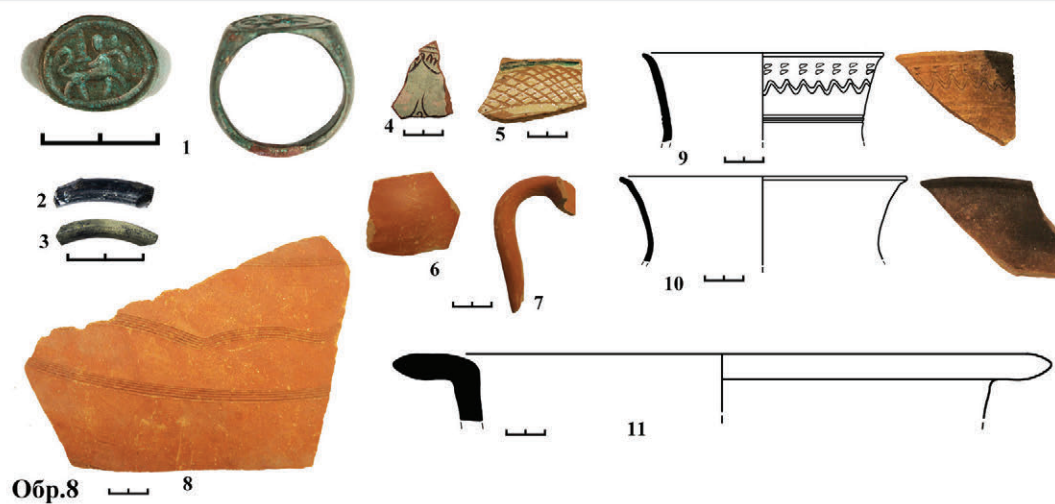
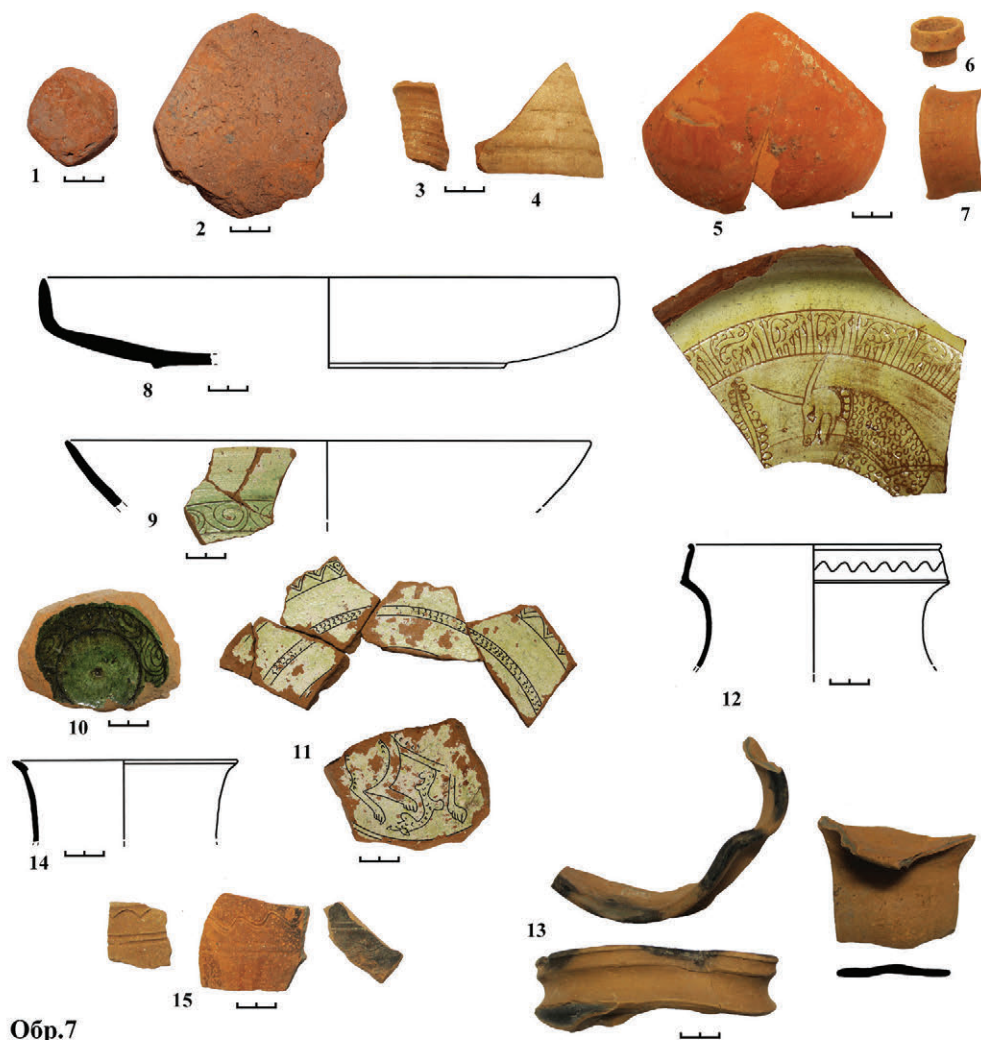
1. Сграфито. Две различни паници.

– Много бледо зелено, много малък, неясен орнамент (обр. 8 4).

⁹ Идентични фрагменти са откривани и на други места в Пловдив. Непубликувани материали от обекти, проучени от екип с ръководител Е. Божинова.

¹⁰ Частта при устието е прекалено малко запазена и затова не е представена рисунка на профила.

¹¹ Благодарим на проф. К. Тотев за консултацията.

Обр. 7. Материали от Яма № 2

Fig. 7. Artifacts yielded by pit № 2

Обр. 8. Материали от Яма № 3

Fig. 8. Artifacts yielded by pit № 3

– Полихромно с мрежест орнамент (обр. 8 5). Типичен за Пловдив за втората половина на XII – началото XIII в. (Станев, Божинова 2014, 335, 357, обр. 40 7.1-3).

2. Червена ангоба. Стени и дръжка от две малки съчета за течности (обр. 8 6-7). Чиста глина, в единия случай бежова, в другия сива отвътре. Стена от делва с врязана украса – по-яси от прави и вълнообразни линии (обр. 8 8). Идентични са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 333, 355, обр. 38 12.4).

3. Обикновена керамика на крачно колело.

Гърнета:

– Висока фуниевидна шия, съвсем леко дъговидно извито на вътре устие (обр. 8 9). Устийният ръб е заоблен, подвит на вън. Под него има пояс от двойки набождания, под тях – вълна от две линии, под нея – 4 широки прави линии. Ду – 12 см. Фрагмент с идентична украса, но друго оформление на устийния ръб е публикуван от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42 4.3).

– Висока фуниевидна шийка, дъговидно извита навътре (обр. 8 10). Устийният ръб е заоблен, леко подгънат навън, отвътре скосен. Без украса. Ду – 14 см. Идентична форма е публикувана от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42 3.4).

Делва – „Г“ образно устие, устийният ръб е изтънен и заоблен (обр. 8 11). Ду – 34 см, дебелина на стената – 1 см. Идентичен профил, но с червена ангоба има от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 355, обр. 38 12.1.1).

Яма № 4 (КН 303Б)

Има кръгла форма с диаметър 1,04 м, като в дълбочина се стеснява. Запазена дълбочина – 1,53 м. Ямата е запълнена с много голямо количество средновековни керемиди (обр. 4), малко антични тухли, голямо количество въглени – прослойка в цялата яма и прослойка с бежова рохкава пръст. Откриха се и 12 железни пирона и Г-образни скоби. Те, както и прослойката въглени, вероятно са от някакво дървено покритие на ямата, а керемидите – от покрива на сградата¹². В ямата се откри монета на Мануил I Комнин (1143 – 1180) – тетартерон, сечен в Солун¹³ (обр. 9 1) и плосък метален инструмент с дължина 9 см, широчина – 2 см и дебелина – 0,5 см.

Битова керамика.

1. Белоглинена, внос от Персия (Борисов 2002, 159). Един фрагмент от паница със синя глазура (обр. 9 2) и два от паница с бяла глазура с релефна украса (обр. 9 3). Фрагменти от такива съдове се откриват почти на всички обекти в Пловдив с пластове от края на XII – началото на XIII в., като най-често са с лазурно синя глазура (Божинова, Станев 2014, 329, 355, обр. 36 1-4).

2. Сграфито.

– Един дребен *Champ levé*, (обр. 9 4). Идентични от Пловдив са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 336, 357, обр. 40 22).

3. Глазирана, монохромна.

– Фрагменти от дълбока паница с нагънато устие (обр. 9 5). Отвътре и отвън покрай устието е покрито с бяла ангоба и тревисто зелена глазура, а отвън надолу с плътна бяла ангоба. Идентична зелена глазура имат съдовете публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 358, обр. 41. 1.6), а нагъване, но с жълта глазура – пак от същия обект (Станев, Божинова 2014, 358, обр. 41 23).

– Частично възстановена дълбока купа с високо столче. Глината е със ситни примеси. Бяла ангоба с много бледожълта глазура (обр. 9 6).

¹² На многократно споменавания тук обект на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 се проучиха големи сектори от три опожарени къщи, вкл. и паднали покривни конструкции. Там пирами не се откриха, което показва, че при направата на покривните конструкции такива не са били използвани. Тази констатация се потвърждава и от другите обекти в Пловдив, където се откриват конструкции на сгради от периода.

¹³ Монетата е определена от И. Лазаренко.

4. Червена ангоба. В ямата се откри значително количество керамика с червена ангоба.

– Колбовидна каничка с червена и златиста ангоба (обр. 9 7). Червената ангоба е силно изпадала и е запазена само там, където има излъскване. По гърлото и долната част на тялото – отвесни излъскани линии, горната част на тялото е плътно полирана. От вътрешната страна на устието – златиста ангоба. Кафява глина с примес на пясък и доста груба, по което рязко се отличава от другите съдове с червена ангоба. Дъното е леко конкавно и рязано. Дд – 5,8 см, В – 13 см, Дм – 7,5 см, като Дм е на 3,5 см над дъното, Ду – 3,9 см. Спада към тип С III по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 119). Фрагменти от такива съдчета се открива почти всички обекти в Пловдив с пластове от периода, вкл. ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 332, 356, обр. 39 14-16). Това, което отличава публикуваният тук от останалите идентични съдчета от Пловдив е съставът на глината, която е много груба с примеси, докато останалите са от чиста глина. Това вероятно е индикация, че съдът не е местно производство¹⁴.

– Малка каничка (обр. 9 8). Високо тяло, като най-широката част е при дъното, повърхността е вълновидна. Дръжката е с кръгло сечение. Тъмнооранжева глина с тъмносив лом, малко примес на ситен пясък. Дъното е рязано. В – 11,5 см, Дд – 4,2 см. Най-близка като форма е тип КХХVI по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 114, 116, обр. 92 ж-к), но представената тук каничка се отличава със своята почти конусовидна форма.

– Малка амфоровидна стомна (обр. 9 9). Висока фуниевидна шийка, под устието релефен ръб, за който е захваната елипсовидна дръжка. Устието е заоблено, между него и релефната лента е връзана единична вълна, под релефния ръб има плътен пояс от бразди. В най-горната част на тялото, непосредствено под шийката – пояс от елипсовидни набойдания, под него права връзана линия, по-надолу още една линия, полето между тях е полирано. Ду – 9 см. Подобен съд е публикуван от Р. Морева, без да са дадени подробности (Морева 2009, 230, обр. 8 г) и от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 333, 356, обр. 39 19), като тук има разлика в украсата на шийката.

– Стена от малък съд със сферично тяло (обр. 9 10). В най-горната част, единична вълна, под нея – широко полирано поле.

– Паница (обр. 9 11). Фрагмент от стена с връзана украса.

– Дръжка на голям съд (обр. 9 12). Плоска, на извивката – широко набойдане.

– Делви. Множество фрагменти от стени от 2 съда. Първият е стена (обр. 9 13), украсена с релефна лента с набойдания с пръсти, над и под нея – единична гирляндовидна връзана линия, под долната има прави връзани линии. Вторият е долна част на шията и горна част на тялото (обр. 9 14). Украсата е релефна лента, под нея има вълна, направена с гребен с 6 зъба, под нея – пояс от прави линии, направени с гребен с 6 зъба.

6. Обикновена на крачно колело. Фрагментите са малко и от различни съдове – гърнета и съдове за течности (обр. 9 17). Интерес представлява един малък фрагмент с мрежовиден излъскан орнамент (обр. 9 18). В Пловдив през периода излъсканите линии са коси и по-рядко отвесни, а такива мрежовидни кръстосвания се срещат като изключение.

– Голямо гърне (обр. 9 19). Яйцевидна форма, къса шия, извито навън устие, косо отрязан, леко издаващ се нагоре устиен ръб, отгоре с набойдания. Тип GVIII по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 36 и 40, обр. 14). Дъното е плоско, плътно излъскано, както и придънният ръб. Украса – по устийния ръб набойдания, в горната част на съда – пояс от прави връзани линии (5 на брой), над него – единична вълна. Глината тъмнобежова до светлочервена, като вариацията е следствие от неравномерното изпичане, сив лом. Глината е с примес на ситен пясък и едри песъчинки (до 5 мм) от варовик. Там, където варовиковите парчета са на повърхността или близо до нея, при изпичането се получило отлюспване на глината. В – 31,5

¹⁴ Керамика с червена ангоба се открива в огромно количество във всички обекти в Пловдив от периода. Стандартизацията на формите, техниката и украсата показва, че въпреки, че все още не са намерени производствени съоръжения, тя е била правена в града.

Обр. 9. Материали от Яма № 4
Fig. 9. Artifacts yielded by pit № 4

см, Ду – 19 см, Дд – 12 см, Дм – 25 см, Дм е на 18,5 см над дъното, дебелина на стените – 0,5 см в горната част и до 1 см при дъното. Формата не е типична за Пловдив за периода. Това, както и големите варовикови частици (в Пловдив варовик няма нито в скалите, нито в пясъка и пръстта), показва, че най-вероятно е внос. В най-долната част има слаб нагар. Такъв няма от вътрешната страна, т.е. не е вторично горяло при пожар. Следите от огън са много слаби, а от вътре няма мазните налепи, каквито има по много гърнета от периода, т.е. или гърнето по принцип не е стояло в огън и в него не се готвело (затова няма и дръжка) и обгарянето е случайно или ако се използвало за приготвяне на храна, то тя се приготвяла на много слаб огън (жар), например затопляне на мляко за направа на кисело мляко?

– Малко гърне с висока фуниевидна шия, заоблен, извит навън устиен ръб, отвътре скосен (обр. 9 15). По тялото коси излъскани линии. Ду – 7 см.

– Малко гърне, запазена само шия с устието. Устието е извито на вън, отвесно отрязано, отвътре скосено, без украса по шийката, Ду – 14 см (обр. 9: 16).

Яма № 5 (КН 303А)

Ямата има кръгла форма с диаметър 1,9 – 2,1 м. Запазена дълбочина – 0,65 м. Навсякъде по периферията ѝ се наблюдава ивица с широка 3 – 4 мм от изтляла органика (дървена облицовка). Запълнена е на пластове с кафява, много рохкава пепелива пръст, черна пръст, пясък, средновековни керемиди, дребни камъни, малко кости и миди. В ямата се откри железен катинар (обр. 10 1). Представляван кух осмоъгълник, отгоре с Т-образен, а отдолу – с квадратен отвор. За него е закрепено шило с квадратно сечение, завършващо с топче. Обща дължина – 6,3 см, широчина – 2,8 см. При намирането си беше облепен със силно корозирал в следствие на горенето бронз, вероятно външната част на катинара (за тези катинари: Кузов 2005, 161-178; Григоров, Димитров 2014, 94-105). Откриха се още пул направен от дъно на средновековен съд (диам. – 3,8 см) и топче от направено от средновековна керемиди с диам. 2,2 см (обр. 10 2-3). Интерпретацията на тези пулове и топчета като предмети за игра е най-присмливa (Рабовянов 2015, 434-439).

Битова керамика:

1. Белоглинена със синя глазура (обр. 10 4). Съвсем малък фрагмент от паница, идентичен на този от Яма № 4.

2. Сграфито – един малък фрагмент от Fine stile (обр. 10 5) и 6 броя полихромно с мрежест орнамент (обр. 10 11), идентични на фрагмента от Яма № 3.

3. Маслинено зелена глазура. Един съвсем малък фрагмент от съд за течности (обр. 10 6). Сива глина. Имал е релефна украса. За Пловдив този тип керамика е характерен за XI в. и вероятно е преотложен.

4. Тревисто зелена глазура. Дръжка от съд за течности (обр. 10 10) и фрагмент от паница с нагъна горна част, отзад бяла ангоба (обр. 10 9). Фрагментът от паница е идентичен на този от Яма № 4.

5. Златиста ангоба. Два дребни фрагмента, стени от съдове за течности (обр. 10 7).

6. Червена ангоба. Малка колбовидна стомничка (обр. 10 12). Запазено е гърлото и дръжката. В горната и долната част – широки прави връзани линии, между тях – отвесни излъскани линии. Стена от малък сферичен съд за течности (обр. 10 13). Запазена горната част на тялото, плътно излъскана, в най-горната част има неизлъскан пояс отделен от права връзана линия. По средата на пояса – ноктовидни набождания. Между неизлъскания пояс и основата на шийката – две релефни ленти. Дръжка от малко гърне (обр. 10 14). Плоска, в извивката има релефен подковообразен орнамент, от него надолу по средата на дръжката тръгва връзана линия. Фрагментите от идентични съдове са открити в Яма № 4, където са посочени аналозите.

– Гърне (обр. 10 15). Висока фуниевидна шия, извит навън, заоблен устиен ръб, издаващ се отвътре. Връзана и излъскана украса. Сравнително чиста глина, ангобата е много рядка, изпадала. Ду – 14 см. Формата и украсата е типична за обикновените гърнета от периода в

Пловдив (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42 4.4), като наблюденията на материалите от другите обекти показва, че това всъщност е най-често срещаната форма и украса, особено сред средните и големи гърнета.

6. Полирана. Малък съд за течности, горна част на тялото (обр. 10 8). Горната част е плътно излъскана, долната – не, между тях – права връзана линия. Чиста тъмнобежова глина, отвътре циментова сива. Този клас битова керамика се открива често в Пловдив, като е представен от паници и малки сферични съдчета за течности. Малките съдчета за течности като форма и украса имитират тези с червена ангоба (Станев, Божинова 2014, 339, 358, обр. 41 27-29).

7. Обикновена на крачно колело. Откриха се малко фрагменти, само стени, дръжки и дъна. Дръжките са плоски, с отвесни връзани и излъскани линии, една от тях има три релефни топчета при извивката (обр. 10 16), а друга – два подковообразни орнамента при извивките (обр. 10 17, 19). Това е обичайното оформление на дръжките през периода (Станев, Божинова 2014, 354, обр. 42 11.1-6). Стените са от различни съдове – за течности и гърнета, с типичната за периода украса от коси излъскани линии, пояси от по 2 – 3 прави връзани линии и пояси от по 2 – 3 връзани вълни.

8. Делва (обр. 10 20). Една стена, червено-кафява глина, с примес на едър пясък. Връзана украса – зигзаг нанесен с гребен с 3 зъба.

Яма № 6. КН 303 В

Северната част от ямата е унищожена при изкопа за направа на укрепването, а западния се развива извън проучваната площ. Запазена дълбочина – 0,4 м, запазени размери изток–запад – 1,30 м, север-юг – 1,05 м. Запълнена е с черна набита пръст с много охлюви. Единствената находка е пул, направен от белоглинена паница с лазурносиня глазура (обр. 11 1), диам. – 1,6 см.

Битова керамика.

1. Златиста ангоба – един малък фрагмент от дръжка (обр. 11 2).

2. Червена ангоба – един дребен фрагмент от дъно на малък съд за течности (обр. 11 3).

3. Керамика на крачно колело.

Гърнета.

– Голямо гърне, горна част на тялото. В най-високата част две прави връзани линии, над тях до шията – дебели коси излъскани линии. Светлокафява глина с примес на пясък, сив лом. Като форма, техника и украса, фрагментът се вписва в традициите на втората половина на XII – нач. на XIII в.

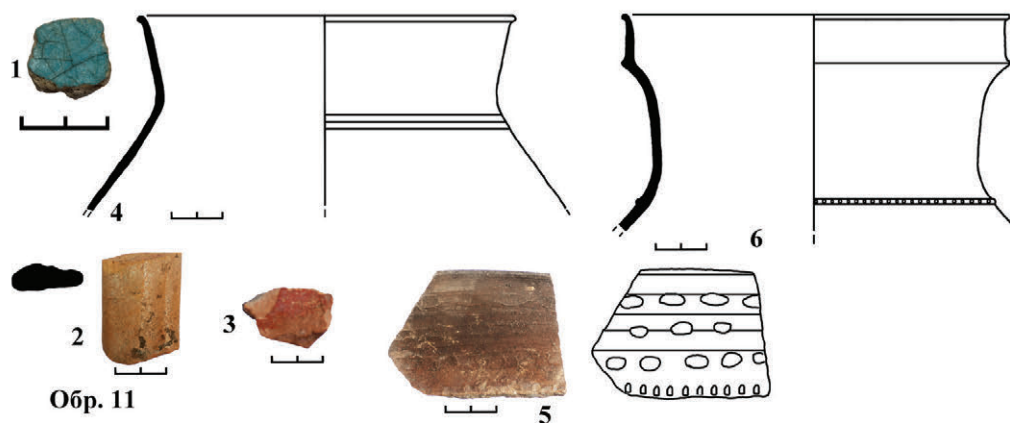
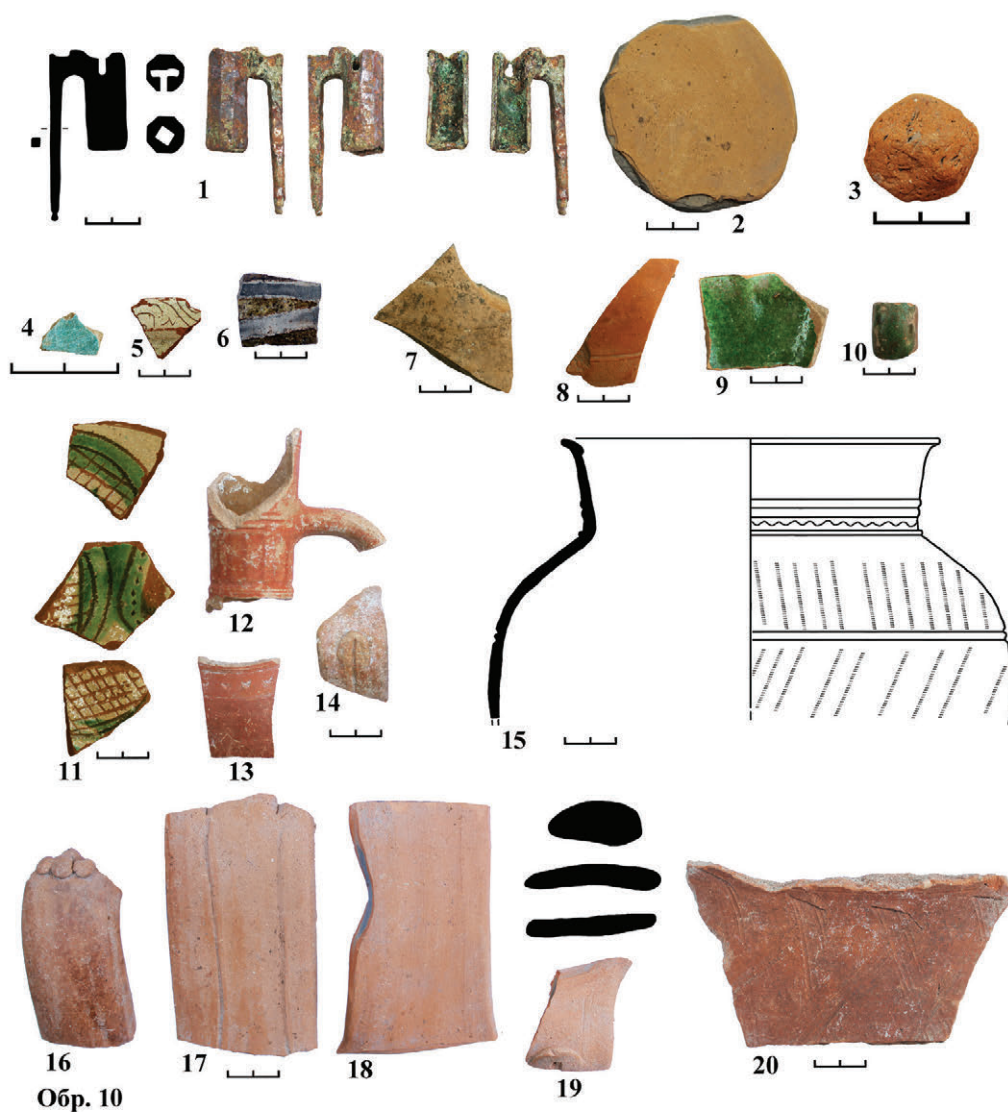
– 2 малки гърненца с висока фуниевидна шия, подвит навън заоблен устиен ръб (обр. 11 4– 5). Формата е идентична на тип 1 вариант 3 от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 340, 359, обр. 42.3.5). Първият фрагмент е без украса по шията, като в най-горната част на тялото има три прави връзани линии, а вторият фрагмент е с три съвсем слабо изразени релефни линии, върху тях три пояса от вдлъбнатини, на мястото на съединяване на шийката пояс от набождания. И двете гърнета са от тъмнокафява глина със значителен примес на пясък. Ду – 14 см.

– Амфоровидна стомна (обр. 10 7). Множество големи фрагменти, но не се връзват. Високо дъговидно извито на вътре гърло, изправено устие, заоблен, леко подвит навън устиен ръб. В основата на шията – релефна лента с набождане. Глината е кафява с черен лом и примес на пясък. Ду – 14 см. Като форма съответства на АС II по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 126-127).

– Долна част на голям съд за течности, обичайната за края на XII – нач. на XIII в. глина.

Възможно е двата малки фрагмента с червена и златиста ангоба да са преотложени. Амфоровидната стомна и двете устия от гърнета имат форми, които се срещат в Пловдив в края на XII – началото на XIII в., но рязко се отличават с цвета на глината. Разлика има в детайли при украсата. За това може да има две обяснения:

1. Това са донесени от някъде съдове. Единични фрагменти от тъмна, почти черна глина с огромно количество слюда се откриват на почти всички обекти в Пловдив с материали от

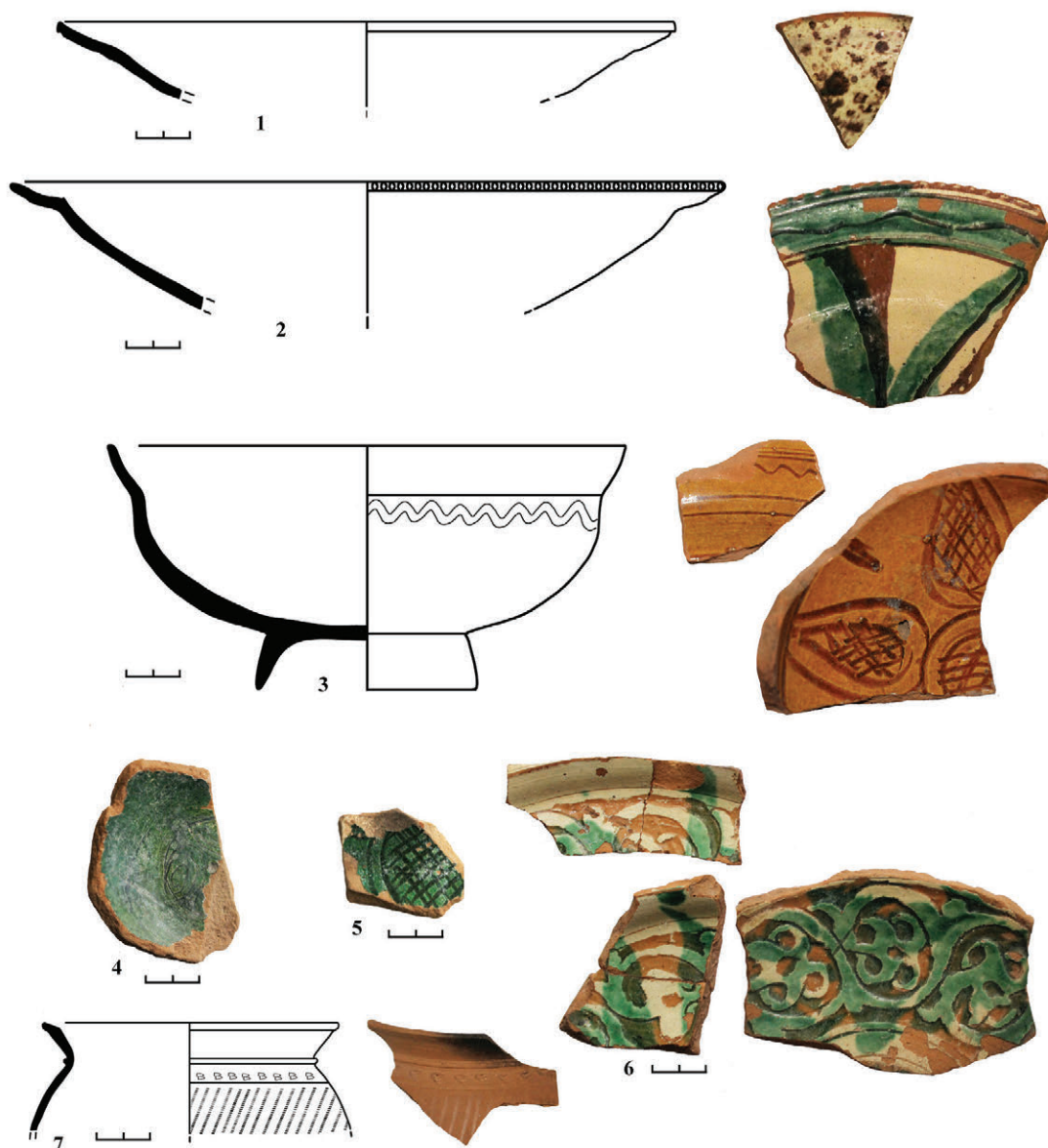

Обр. 10. Материали от Яма № 5

Fig. 10. Artifacts yielded by pit № 5

Обр. 11. Материали от Яма № 6

Fig. 11. Artifacts yielded by pit № 6

Обр. 12. Материали без контекст

Fig. 12. Artifacts with uncertain context

периода, като освен глината, при тях има разлика и в някои детайли на формата и украсата. Тези особености позволяват да се приеме, че става въпрос за съдове, произвеждани някъде в района и попаднали в града като тара на селскостопанска продукция (Станев, Божинова 2014, 341, 359, обр. 42 9.1-3 и 9.10).

2. Ямата е направена непосредствено след 1205 г., когато формите все още се запазват, но качеството се влошава и се променя украсата.

Предвид факта, че става въпрос за три съда, а не за отделни фрагменти, то втората възможност изглежда по-вероятно. Изрично трябва да се отбележи, че до момента от Пловдив няма публикувана керамика от периода след 1205 г., т.е. тя е практически неизвестна.

Керамика без контекст, която със сигурност може да се датира във втората половина на XII – началото XIII в. Откри се в нарушените от багера пластове, като тук са показани само най-представителните фрагменти.

Плитка паница с петниста глазура, диам. – 23 см (обр. 12 1). Тип П XVII по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 92-93, обр. 71 б-г). Идентични паници са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 337-338, 358, обр. 41 9-10).

Полихромно сграфито, диам. – 27 см (обр. 12 2). Тип П XXI А по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 96-97, обр. 75). Идентичен като форма и украса, но без набожданията по устийния ръб е публикуван от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 357, обр. 40.18).

Дълбока купа (обр. 12 3). Тип XXXIII по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 102-104, обр. 84). Монохромно сграфито – в центъра кръгъл медальон, а от него към устието големи капковидни орнаменти. Медальонът и капковидните орнаменти са запълнени с мрежовиден орнамент. Отличава се с грубото си изпълнение и цвета на глазурата – тъмножълта. От външната страна е плътно покрита с бяла ангоба и една дебела врязана вълновидна линия. Ду – 19 см, В – 9,3 см.

– Дъно на паница, тъмнозелена глазура, в центъра – кръгъл медальон запълнен с големи спирали (обр. 12 4).

– Дъно на паница, тъмнозелена глазура, в центъра – кръгъл медальон запълнен с мрежовиден орнамент (обр. 12 5). Идентични са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 357, обр. 40.4-5).

– Фрагменти полихромно Champ levé (обр. 12 6). От външната страна стените са излъскани и покрити с ангоба, почти напълно изпадала.

– Гърне (обр. 12 7). Средно висока фуниевидна шия, леко удебелено, скосено отвътре устие, заоблен устийн ръб. В основата на шията – релефна лента, под нея – пояс от двойни набождания, под тях – права врязана линия и надолу коси излъскани линии. Ду – 11 см. Малки гърнета с идентичен профил са публикувани от ул. „Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42.2.1-3).

Цитирана литература:

- Атанасов 1998: Г. Атанасов. Керамика. – В: Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, 64-82.
- Божинова, Станев 2015: Е. Божинова, К. Станев. Спасително археологическо проучване на бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65, гр. Пловдив – Археологически открития и разкопки през 2014. София, 2015, 202-204.
- Божинова, Христева 2016: Е. Божинова, С. Христева. Спасително археологическо проучване на бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2015. София, 2016, 248-252.
- Борисов 2002: Б. Борисов, Б. Керамика и керамично производство през XI–XII век от територията на днешна Югоизточна България (Марица-Изток. Археологически проучвания, 6). Раднево, 2002.
- Данчева-Василева 2009: А. Данчева-Василева. Пловдив през Средновековието IV–XIV век. София, 2009.
- Григоров, Димитров 2014: В. Григоров, П. Димитров. Бронзови катинари с форма на куче. Два нови паметника от Плиска и Велики Преслав. – Археология, 1-2, 2014, 94-105.
- Кузов 2005: Х. Кузов. Средновековни ключове и катинари от Североизточна България. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузов (Acta musei Varnaensis III-2). Варна, 2005, 161-178.
- Мартинова-Кютова 2015: М. Мартина-Кютова. Спасително археологическо проучване в УПИ III-519, кв. 57, ул. „Проф. Крикор Азарян“ № 4. – Археологически открития и разкопки през 2015. София, 2016, 579-581.
- Морева 2009: Р. Морева, Червеноангобирана керамика от Пловдив и района. – В: Приноси към българската археология, 5. София, 2009, 222-230.
- Одон от Дъои 1965: Одон от Дъои. Книга за кръстоносните походи от Одон от Дъой. – В: Латински извори за българската история, 3. София, 1965, 118-128.
- Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Велико Търново, 2015.
- Станев, Божинова 2014: К. Станев, Е. Божинова. Нови данни за средновековния Пловдив. Резултати от спасително археологическо проучване на ул. „Д-р Стоян Чомаков“. – Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив, 12, 2014, 316-360.
- Топалилов, Станев 2008: И. Топалилов, К. Станев. Спасителни археологически проучвания на ул. „Турист“ № 2 в Пловдив – Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 401-404.
- Топалилов, Станев (под печат): И. Топалилов, К. Станев. Проблеми на топографското развитие на античния и

- средновековен Филипопол. – В: Антични и средновековни селища в България, т. 4.
- Христева, Драганов 2017:** С. Христева, Б. Драганов. Археологическо проучване на ул. „Проф. Крикор Азарян” 5, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 432-436.
- Христева, Славкова 2017:** С. Христева, Ц. Славкова. Археологическо проучване на ул. „Княз Церетелев” № 21, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 339-342.

Късноантична и средновековна керамика от Седлари, Момчилградско

Катя Меламед¹, Емилия Евтимова²

¹ Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000; katjamelamed@yahoo.com

² Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000; ema_ev@abv.bg

*От глината правят прибори,
в тяхната вътрешна празнота е
пригодността на съда.
Лао Дзъ*

Late Antique and Medieval Pottery from Sedlari, Momchilgrad Region

Katya Melamed¹, Emilia Evtimova²

¹ National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; katjamelamed@yahoo.com

² National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; ema_ev@abv.bg

ABSTRACT

The village of Sedlari is situated ca. 4 km to the west of the town of Momchilgrad in the Eastern Rhodope Mountains. The archaeological excavations on the terrace above the Varbitsa River, a tributary of Arda River, have been carried out for almost 35 years with several interruptions. The archaeological deposits reach ca. 3 m at some places. The multilayered site yielded a large amount of pottery dated back to the Early Byzantine and Medieval periods.

The pottery assemblage is divided into groups based on dates and technology.

The first group comprises handmade pottery sherds. Some of them are dated back to the 4th – 5th century and belong to ware whose shapes and decoration illustrate earlier traditions. The publications on this pottery are scarce although a number of specialists have reported sites yielding such ware. Handmade pottery dated back to the 6th century but completely different from the one described above is also part of this group. This pottery is related to the early Slavic traditions and comprises jars and *podnitsi* (ceramic dishes for baking bread).

Special attention is paid to the talc used for the clay tempering. The tradition has lasted for centuries, but it is considered typical only for the Rhodopes.

The second group consists of a large amount of pottery. It comprises Late Antique thrown ware. The shapes include jars, handled jars, bowls and amphorae.

The third group consists of pottery dated back to the second half of the 11th and 12th century. It comprises relatively small amount of sherds. It is related to the large Christian cemetery and the ritual pits excavated within its boundaries.

Based on the pottery analysis, an attempt is made to reconstruct the life of the people on the river terrace in the Late Antiquity and the medieval period.

Key words: Late Antiquity, Middle Ages, Ceramics

Село Седлари се намира на около 4 км западно от Момчилград, в Източните Родопи. Нивите му, с много песъчлива почва, са разположени върху широка незаливна тераса, наклонена към левия, западен бряг на река Върбица, старата Сютлийка, десен приток на река Арда.

Археологическите проучвания на терасата имат близо 35 годишна история, разбира се, с дълги прекъсвания. Проучени са – за съжаление отчасти – праисторическа могила от Неолита и Халколита, културни пластове от Бронзовата и Желязната епоха, Късната античност и Средновековието. На места културният пласт достига до близо 3 м дълбочина. Напластяванията следват конфигурацията на материковите скали.

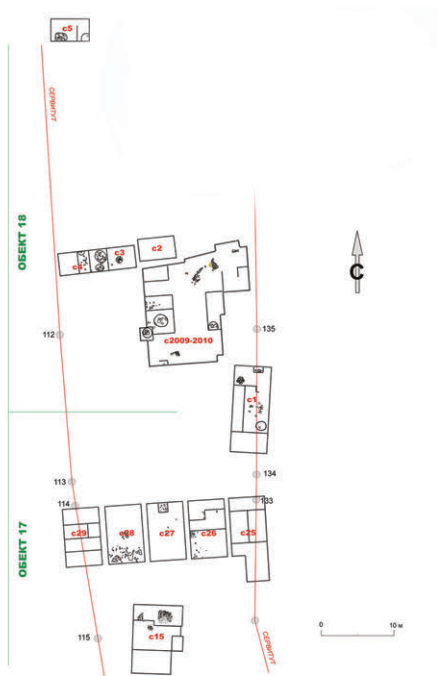
Вече имаме възможност да публикуваме късноантичните и средновековни структури върху речната тераса край Седлари (Меламед, Евтимова 2015, под печат). Във връзка с последните проучвания там, теренът беше разделен на сектори. Работата ни беше съсредоточена в Обект 18 и Обект 17/ Сектор Юг (табл. 1 1). Проучени са късноантично село, каменно укрепление и малка църква върху праисторическата могила, както и голям средновековен некропол и ямно поле в границите му северно от могилата.

Районът попада в зоната на важен търговски път от вътрешността към Егейско море на юг, през прохода Маказа, а на север е свързан с пътя по поречието на Арда (табл. 1 2). Този път изисква самостоятелно изследване. Влиянието му върху културата на това място е добре илюстрирано както с керамика и монети – очевидно, така и – най-вероятно – с идеи и модели. Известен е още от праисторическите епохи, през Античността и Средновековието, почти до наши дни. Днес по старото трасе минава пътят Джебел – Маказа към Гърция.

Тук ще представим керамичния материал, добит при проучванията. За съжаление почти липсват цели форми, разполагаме основно с фрагменти. В повечето случаи те не са свързани с определени структури. Това се отнася главно до късноантичната керамика, най-често в комбинация с фрагменти от съдове, работени на ръка и с различна дата. Известна концентрация на керамика със сходна дата се установи около няколкото жилища, силно разрушени от пожар, както и около постройките и откритото огнище в Сектор Юг. Всъщност тъкмо тези концентрации ни позволиха да датираме споменатите структури сравнително точно. Друг случай на комбинация от разновременни керамични фрагменти ни предоставиха обредните ями – датирахме ги според най-късните по дата в тях.

Това обстоятелство ни накара да анализираме керамиката от Седлари сама за себе си и да се опитаме да възстановим културните и демографски процеси, протекли там въз основа само на нея. Вярваме, че керамиката е един от най-добрите датиращи елементи в археологическото проучване и също така може да предостави добра информация за културата, практиките и връзките на общността, която я използва. Количеството и типовете керамика може да подсказват и функциите на структурите, продължителността на обитаване, взаимодействията между отделните общности, а и някои черти на околния терен.

Тоталната статистика на керамичните фрагменти ни доведе до един интересен извод. Докато в района на жилищата откривахме често части от един и същи съд, в обредните ями не установихме подобно обстоятелство. В ямите определено присъстваха отделни, единични фрагменти. Наличието на счупени съдове в опожарените жилища може логично да се интерпретира като домашна посуда, употребявана до момента на гибел. Единичните фрагменти в ямите подсказват, че какъвто и да е бил обредът, изискващ изкопаването и после зариването на яма в гробищата, той не е включвал цели съдове – да предположим съдържащи стотвена храна, по аналогия с погребалните и поменални практики. Също така тези единични фрагменти са с възможно най-различна дата, едновременно насипани заедно с пръстта в ямите. Наред с тях, често присъстват и късове глинени мазилки, повредени желязни предмети и кости от домашни животни. Това обстоятелство ни накара да предположим, че керамичните фрагменти се явяват в ямите като част от домашното пространство (най-вероятно), а не като съдове сами по себе си.

1

2

3

4

5

5a

6

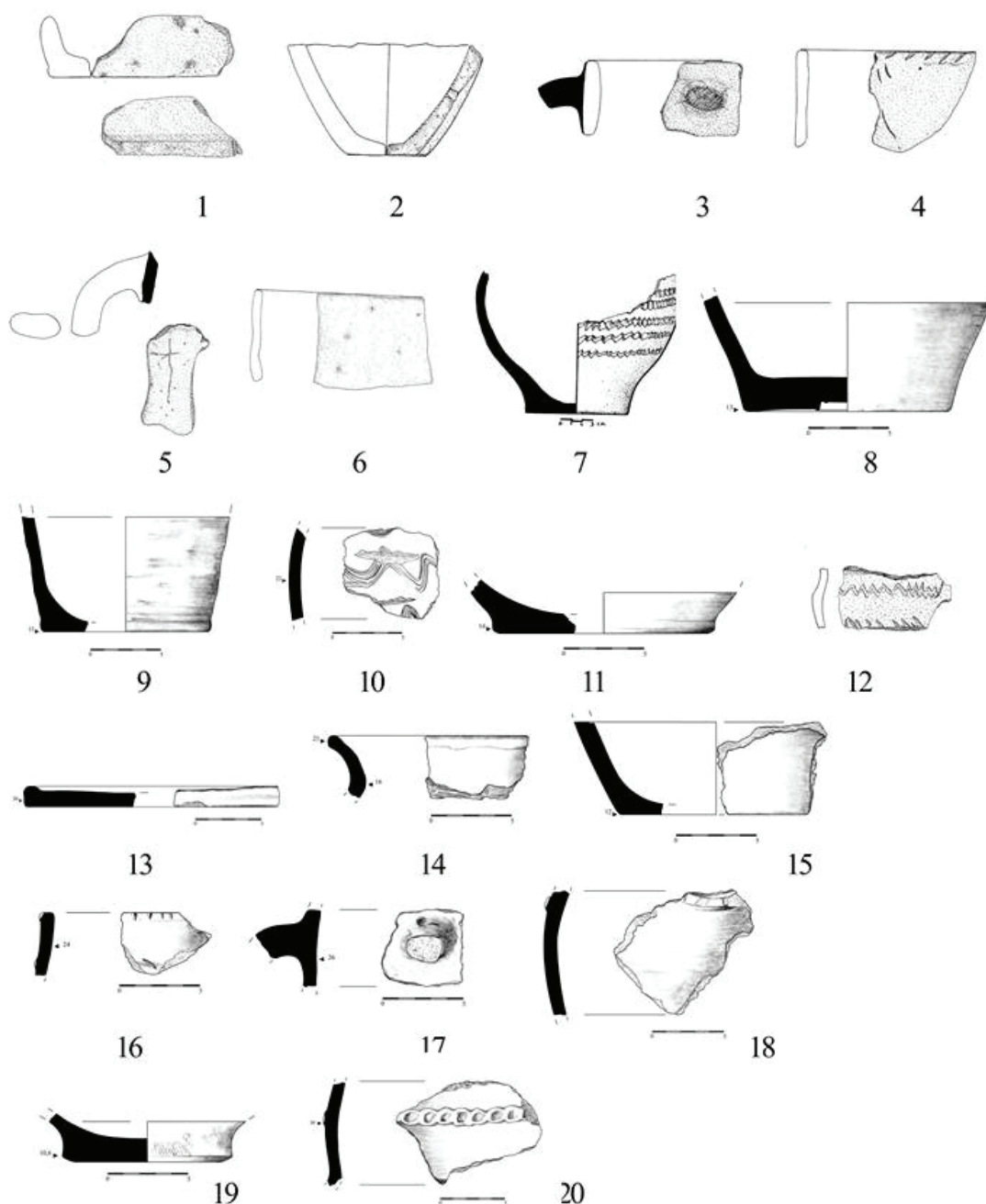

7

8

ТАБЛО 1 / TABLE 1: Обр. 1 Общ план на Обект 18 и Сектор Юз/Обект 17 / Fig. 1. General plan of Site 18 and Sector South/ Site 17; Обр. 2 Схема на вероятното трасе на пътя през Маказа към Егейското крайбрежие / Fig. 2. A scheme of the probable route of the road to the Aegean coast via the Makaza pass; Обр. 3 Дъно на раннославянско гърне с отпечатък от упората, издялана върху работната дъска. Глиненото тесто съдържа талк. Втора половина на VI в. / Fig. 3. A base of an Early Slavic jar with an imprint of the potter's wheel. The clay is tempered with talc. The second half of the 6th century; Обр. 4 Раннославянско гърне. Втора половина на VI в. / Fig. 4. Early Slavic jar. The second half of the 6th century; Обр. 5 Питос in situ, открит в насипите, образувани при оформянето на пътното легло / Fig. 5. A grain storage found in situ in the excavated soil before the arrival of the archaeologists; Обр. 5a Фрагмент от устието на питоса с врязана украса / Fig. 5a. A sherd from the rim of the grain storage with incised decoration; Обр. 6 Цял профил на късноантично гърне / Fig. 6. A Late Antique jar; Обр. 7 Средновековно гърне от устието на яма. XII век / Fig. 7. A medieval jar from the upper layers of a pit. 12th century; Обр. 8 Средновековно гърне от устието на яма. XII век; Fig. 8. A medieval jar from the upper layers of a pit. 12th century

Табло 2. Фрагменти от съдове, работени на ръка
Table 2. Handmade pottery sherds

Керамика, работена на ръка (табл. 2)

Ирина Щерева първа съобщава за фрагменти от гърнета, работени на ръка или примитивен гърнчарски кръг (Щерева 1996, 313 сл., обр. 6, 7). Те са малко на брой, открити са в сондаж и не са свързани със структури. Според описанието са от дебелостенни съдове, направени от глина със значителен примес от едри кварцови частици. По външната грубо изгладена повърхност са врязани неравномерни плитки вълнообразни линии. По аналогии И. Щерева ги датира „не по-късно от VIII в.“ (Щерева 1996, 315) В това време ранносредновековната керамика в

Източните Родопи не е добре позната и няма база за сравнение, нито за изводи.

Продължението на проучванията в нивите на Седлари позволи да допълним колекцията от тази група гърнета, да направим детайлни наблюдения върху състава на глинено то тесто и изработката им, да уточним датата им, както и контекста на появата им там.

В Католага са включени 20 фрагмента, избрани да илюстрират различните части на гърнетата. Броят на откритите досега е значително по-голям. Липсват цели форми. Появяват се на дълбочина до 1,40 – 1,50 м от съвременната повърхност, общо – взето по целия изследван терен на Обекти 17/ Сектор Юг и 18. Най-често заедно с тях се открива и много по-голям брой фрагменти от ранновизантийски съдове, работени на бърз грънчарски кръг и покрити с червена ангоба. Особено много от тях принадлежат на груби съдове, свързани с района на Жилище 1 и останалите части от сродни жилища (Меламед, Евтимова 2015). В това отношение показателни са двете дъна с части от стените на гърнета, открити в зоната на Жилище 1.

За направата на съдовете от тази група е използвана непречистена глина, опоснена с много пясък, едри кварцови зърна, понякога малко слюда и много често талк. Включенията от талк се изследват за първи път у нас в керамичния комплекс на Седлари. Анализите направи д-р Живка Янакиева-Начева от Музея Земята и Хората, София.

Използването на талк в глинено то тесто има история, далеч по-стара от ранното средновековие и е местна практика. Освен от Седлари, в анализа участват и съдове от Нова махала, Баташко, в Родопите и местността Шипоцко, Банско. Шипоцко се намира в полите на Пирин. Там са проучени една раннохристиянска базилика, средновековна църква и голям християнски некропол. Според разрушени останки, най-вероятно базиликата е построена върху тракийско светилище (?). В Шипоцко със сигурност са пренесени единични съдове от Родопите, за да бъдат поднесени в светилището (Меламед 2010, 588-589). Съставът на глинено то тесто с талк от Нова махала е различно и най-вероятно те са произведени също на място, включително тънкостенни съдове на бързо колело с късноантични форми.

Досега тази практика е установена през Желязната епоха в Седлари, както и по-рано, през Халколита, в селището във Върхари, на север от Седлари, върху същата крайречна тераса на Върбица (Бояджиев, Бояджиев 2012, 88-90; сведението дължим на Ж. Янакиева). Съдовете с талк имат мазна на пипане, много гладка повърхност и относителното им тегло е значително по-голямо. Различават се видимо от съдовете без талк.

Суровината е добивана най-вероятно наблизо. На 5 км от Седлари, отляво на пътя към Кърджали, има находище на талкомагнезит, с отделни ядки от почти чист талк (много близо до стеатит). Талк в изобилие има в района на спирка Джебел, добиван промишлено до 1989 г.¹. Количеството талк в състава на глинено то тесто понякога е толкова голямо, че дава основание да се помисли за стеатитова керамика.

Употребата на талк за направата на съдове има редица предимства. Талкът е много добър хомогенизатор. Талкомагнезит подобрява огнеупорните качества на глината и повишава нейния вискозитет. Повърхността на съдовете остава гладка и не изисква допълнително загладяване. Температурата, необходима за изпичане на съдовете е по-ниска от 800°C.

Засага тази практика е установена само в Родопите – в районите на Седлари и Нова махала. Не са открити пещи за изпичане на съдовете с талк, а следователно и производствените центрове. Що се отнася до Седлари, имаме основания да допуснем производство за задоволяване на домашните нужди. Съдовете на бърз грънчарски кръг от Нова махала обаче предполагат и производство за пазара. Фрагментите с талк от Нова махала са по-малко на брой, сравнени с останалите групи там. Те са значително по-тънкостенни (деб. на стените до 0,5 см), принадлежат на гърнета с дръжки с форми, добре познати в късната античност. Датират се в края на IV – V в. (Меламед 1993, 36-46). В керамичния комплекс липсват съдове, работени на ръка.

Интересен е въпросът и за вида на дървената основа, върху която са направени част от гър-

¹ Сведенията дължим на Стела Тодорова, геолог и отличен познавач на Източните Родопи, за което сърдечно ѝ благодарим.

нетата в Седлари. Обичайно те се приемат за работени на ръка, според следите от пръсти по тялото, правия ръб на устието, почти вертикалния силует на съда, неравномерно дебелите му стени от дъното към устието, както и дъното, в което най-често личат повече от един слой глина. Понякога се изказва и предположение за подвижна дъска, послужила за основа при изтеглянето на съда. Една много интересна и полезна работа изследва технологията за направа на съдовете на ръка през КЖЕ (Ханджийска 2010, 236-238). Наблюденията върху първичното формване на съда в най-голяма степен можем да приложим и за по-късен период. Освен всичко останало, там също участва и подвижна дъска, която позволява въртене по време на работа.

Дъното на гърне (табл. 2 8, табл. 1 3) дава още един детайл от устройството на тези дъски, които можем да си представим и като примитивен грънчарски кръг. Очевидно върху дървената основа за работа е имало един издатък с цилиндрична форма, върху който първоначално е притискана глината, за да се оформи дъното. Той е оставил кръгъл отпечатък с диам. 3,5 см и дълб. 2 – 3 мм (табл. 1 3). Можем да допуснем, че тази дървена основа е позволявала въртене. Самото дъно е равно, очевидно допълнително изгладено, макар и масивно. Не ни е познат друг подобен случай от територията на България. Обсъжданото дъно носи всички белези на раннославянската керамична традиция и се датира във втората половина на VI в. На същото време отговаря и намереното заедно с него гърне (табл. 1 7, табл. 1 4).

Глинено тесто, от което е направено гърнето с отпечатък на дъното съдържа талк. Това обстоятелство подсказва, че съдът е местно производство и майсторът му е имал достатъчно време, за да усвои тази технология. В Седлари се откриха и други фрагменти от раннославянски гърнета, които съдържат талк.

Част от фрагментите от стени са украсени с неравномерни вълнообразни линии, врязани една под друга с единично острие или с гребен, или с насечки по устието.

Освен от гърнета, раннославянската група от Седлари съдържа и фрагменти от подници.

Друга група фрагменти с талк обаче трудно могат да се припишат на раннославянската традиция. Според технологията на направата им можем да ги датираме в IV – VI в. Оставяме датата им широка, защото нямаме все още база данни за сравнение. Те често се откриват заедно с раннославянски гърнета. Особено показателно това е в района на Жилище 1. Според формите и украсата им те се доближават силно до керамиката от късножелязната епоха. Тези фрагменти също принадлежат на гърнета с прав силует, почти без плещи, непрофилиран ръб на устието, понякога изравнен и често с дръжки с елипсовидно сечение, които излизат малко под устието. Върху една от тези дръжки (табл. 2 5), също с много талк, е врязан кръст.

Част от фрагментите са украсени с релефни глинени ленти, прилепени към тялото и притиснати с пръсти, за да образуват ямички. Тази група гърнета, работени на ръка, произвеждани в късноантичната епоха, но с характеристики, които силно напомнят КЖЕ, също е слабо изследвана. В труда си върху ранновизантийската керамика в Тракия и Дакия Г. Кузманов обръща внимание върху тази консервативна традиция (Кузманов 1985, 57). Като нейни носители той посочва местното тракийско население, изолирано главно в Родопската област и по-малко в старопланинските укрепления. Паралелите, които сега можем да посочим, са отново от Банско, от некропола от IV – V в. в Карагонско (Меламед 2014, обр. 2, 3). Контекстите на двата обекта са различни – некрополът в Банско е в изолирана, планинска местност и изглежда съвсем възможно запазването на стари традиции за по-продължително време. От друга страна Седлари се намира на оживен търговски път, известен още от неолита, от Егейското крайбрежие към вътрешността. Приемственост във формите от късножелязната епоха е забелязана и в местния античен керамичен комплекс на Читашка могила, община Братя Даскалови, Чирпанско (Димитров, Русев 2013, 124). Във всички случаи са необходими още материали, за да се изкажат по-сигурни изводи.

Така групата на съдовете на примитивно колело от Седлари поставя няколко въпроса, които изискват допълнителни изследвания:

1. Как се запазва традицията за омесване на глинено тесто с талк от халколита до VI век?
2. Кога се появяват славяните там? Появата им не допуска много съмнения за придвижва-

нето им от територията на Гърция по пътя през Маказа. Във всеки случай във втората половина на VI век гърнчарите им вече са усвоили технологията с талк.

3. Как изглежда групата на късноантичните гърнета със запазени форми и украси, близки до съдовете от КЖЕ? Определено са необходими още много данни за една по-цялостна картина.

КАТАЛОГ

Керамика работена на ръка (табло 2)²

Подница, фрагмент. Грубо омесена глина с много пясък и много едри кварцови зърна; работена на ръка. Светло сиво-кафеникав цвят, първият отвън силно опушен, обгорял. Вътрешната страна и първият отвън са загладени, дъното отвън – грапаво. Заедно с подницата – устие, малък фрагмент; глина с пясък; на колело; и дръжка с обло сечение; започва от устието на гърне, работено на колело от пречистена глина; обгоряла. Сондаж 9/ 2007 г.; яма 2.

Дъно от гърне. Глина с много едри кварцови зърна и талк; много грубо изработено на ръка; кафеникав цвят. Сило горяло отвътре. Почти права форма на съда, стената се издига почти вертикално, няма следи от издута средна част. Диамет. дъно: 13 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 23/ 2009 г.

Устие с дръжка от гърне, фрагмент. Глина с много и едри кварцови зърна и талк; груба работа на ръка; кафеникав цвят. Устието съвсем право, изгладено по ръба; съдът продължава вертикално, без плещи. Дръжката започва малко под устието, с елипсовидно сечение. Диамет. устие: 12 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 23.

Устие от гърне, фрагмент. Глина със сравнително малко пясък и слюда; работено на ръка. Загладена повърхност. Право устие, заоблен ръб, украсен с насечки; почти вертикална форма, без плещи. Горял. Диамет. устие: 23 см. Жилище 1; кв. 7А.

Дръжка с елипсовидно сечение от груб съд. Глина с много талк. Върху нея – врязан кръст. Жилище 1; кв. 7А; между мазилките.

Устие от широко гърне, фрагмент. Пречистена глина с малко слюда; на ръка. Прав ръб на устието, заоблен; формата почти вертикална, без плещи. Горял. Диамет. устие 29 см. Жилище 1; Сондаж 7А.

Долната част от гърне. Глина, омесена с много пясък и кварцови зърна; работено на ръка; лошо изпечено; червен цвят. Дръжка? – или само отчупване под най-широката част на тялото, по-скоро с правоъгълна форма. Тялото започва с дълбок отстъп от дъното. Украса, врязана с единично острие – пояс от остри вълнообразни линии. Втора половина на VI в. (табл. 1 4).

Запазена е само долната част на гърнето и не можем да си позволим възстановка на цялата форма и устието. Основаваме се на тази много характерна извивка между дъното и разширението нагоре към средната част на съда. Най-близките паралели идват от северо-западна Украйна, на запад от Днепър, до границата с Полша. Подобна форма носят гърнетата от Култура Корчак, по-късно развита в Култура Лука Райковецка. Според И. Русанова близостта между тези две култури е толкова голяма, че практически не може да се постави граница. Датира се във втората половина на първо хилядолетие от н. е. (Русанова 1976, 12 сл.; рис. 3; 6, Б4; 20, 6; 31, 1, 2). Диамет. дъно: 10 см; деб. стени: 1 см. В района на Жилище 1, при разчистване на пътеката.

Долната част от гърне. Глина, обилно примесена с пясък малко слюда и едри люспи от талк; работени на подвижна дъска. Равно дъно, добре почистено отвън, стените плавно се разширяват нагоре. В средата на дъното – кръгъл отпечатък от опората върху дъската с диамет. 3,5 см и дълбочина 2 – 3 мм. Отвътре загладено добре с пръсти. Горяло, след като е счупено. Втора половина на VI в. (табл. 1 3). Диамет. дъно: 13 см; деб. на стените: 1 см. В района на Жилище 1, при разчистване на пътеката, заедно с № 4.

Дъно от гърне, 2 фрагмента. Глина с едри кварцови зърна и талк. Гърнето е работено на ръка върху подвижна дъска (липсва централната му част), над дъното се виждат две хоризонтални вдлъбнатини, най-вероятно от пръсти, които са почиствали глината. Плоско, равно. Сило горяло. Втора половина на VI в. Диамет. дъно: 9 см; деб. на стените неравномерна, до 0,9 см. Сондаж 2009/ север.

Фрагмент от стена на гърне. Глина с пясък и талк. Вероятно работено на подвижна дъска – следите от заглаждане с пръсти отвътре са вертикални спрямо посоката на съда. Равномерно изпичане, кафяв цвят; горяло. Украса от пояси (2 видими) от вълнообразни линии, врязани с гребен с 4 зъба. Втора половина на VI – VII в.? Деб. на стената: 0,7 см. Сондаж 2009/ 2010 г., северозападен ъгъл; открит заедно с фрагмент от дъно на гърне (табл. 2 11) и кости от говедео

Дъно от гърне, фрагмент. Глина с пясък и много талк; работено на ръка. Горяло. Тялото започва с отстъп над дъното – личи заглаждане преди отстъпа. Втора половина на VI в. Диамет. дъно: 12 см; деб. на стената над дъното: 1,3 см. Сондаж 2009/ 2010 г., северозападен ъгъл; намерено заедно с фрагмент от стена на гърне (табл. 1 10) и кости от говедео.

Стена от гърне, фрагмент. Глина с много пясък и малко слюда; съдът работен на подвижна дъска = примитивно колело; кафяв цвят, много черен лом. Вероятно малко гърне с издути плещи и много къса шийка. Украса от неравномерни вълнообразни линии – запазени 2 една над друга – врязани с единично острие. Втора половина на

² Поредните номера в каталога отговарят на номерата в таблото.

VI – VII в.? Деб. на стената: 0,5 см. Сектор Юг/Обект 17; Сондаж 26/ 2010 г. Фрагментът е открит при отнемане на повърхностния пласт в района, откъдето Ирина Щерева доклажда фрагменти от подобни съдове.

Подница, фрагмент. Сравнително пречистена, светла глина с единични кварцови зърна; работена на ръка. Много леко издигнат перваз, неравномерно очертан. Не изглежда използвана. Деб. на стената: 1,3 см. Сондаж 2009/ 2010 г., североизточен ъгъл; 0,30 см под огнището на Жилище 1.

Устие от гърне, фрагмент. Непречистена глина с много талк; работено на примитивно колело; силно горяло. Непрофилиран, неравномерно заоблен ръб на устието, обърнат навън; широка шийка, много слабо издути плещи. Диамет. устие: 22 см; деб. на стените: 1 см. Сондаж 2009/ 2010 г., североизточен ъгъл; 0,30 см под огнището на Жилище 1.

А. Дъно, фрагмент. Непречистена глина, с единични малки камъчета, малко слюда и талк; на ръка; силно горял съд. Слабо разширение нагоре. Диамет.: 9 см; деб. на стените: 1,1 см.

16. Б. Устие от гърне, малък фрагмент. Непречистена глина с талк; на ръка. Прав, равен ръб на устието, от външната страна украсен с дълбоки насечки. Силуетът на съда изглежда вертикален, без плещи; запазена малка част от релефна лента, също с насечки. Деб. на стените: 0,8 см.

17. В. Устие и дръжка от гърне, фрагмент. Непречистена глина с талк; на ръка. Прав, заравнен ръб на устието; вертикален силует, без плещи; дръжката излиза малко под устието, с почти правоъгълно сечение. Втора половина на VI в. Устията, както и украсата от релефна лента напомнят форми от Желязната епоха. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 23.

18. Стена от голямо гърне, фрагмент. Глина сравнително пречистена, с много талк; работено на ръка; силно горяло. Фрагментът е от горната част на съда с почти прав силует, без плещи. В единия край е запазена малка част от украсата – релефна лента, прищипната с пръсти. VI в. Деб. на стената 1 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 20/ 2009 г.

19. Дъно от гърне, 2 фрагмента. Непречистена глина с много талк; работено на ръка; силно горели. Груба работа, стените започват с отстъп нагоре. Втора половина на VI в. Диамет. дъно: 15 см; деб. на стените: 1 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 23/ 2009 г.

20. Стена от голямо гърне, фрагмент. Непречистена глина с много талк; работено на ръка. Фрагментът е от най-широката част на съда. През нея минава една релефна глинена лента, прищипната, за да образува ямички. VI в. Деб. на стената: 1 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 23/ 2009 г.

Късноантична керамика (табло 3)

Целите профили и фрагменти от късноантични съдове са най-многобройни. Произлизат от целия проучван терен, но концентрацията им в района на жилищата е очевидна. Произхождат от гърнета с или без дръжки, купи, делви и амфори. В последния етап от проучването, когато леглото на пътя беше вече издълбано, в насипа се откри и цял питос (табл. 1 5, 5а).

Съдовете са изработени на бързо колело от добре пречистена светла, кремава глина, рядко опоснена с малко ситен пясък и слюда. Изпечени са равномерно, обичайно ломът е еднопластов.

Устията са профилирани в различна степен или с широк плосък ръб, във повечето случаи обърнат навън.

Дъната на купите, а и на част от гърнетата са върху столчета, най-често пръстеновидни.

Много фрагменти от гърнета имат запазени дръжки с обло или елипсовидно сечение, често набраздени с ребра. Дръжките излизат от устието или малко под него, за да завършат около средата на съда. Гърнето със запазен цял профил има запазена уховидна дръжка с обло сечение (най-вероятно са били две срещуположни), разположена в горната част на плещите (табл. 1 6, табл. 3 16).

Стените на съдовете са гладки, липсва врязана украса върху известните фрагменти. В някои случаи в горната част на тялото, под устието или в горната част на плещите е прилепена релефна лента, понякога притисната равномерно, за да образува ямички.

Основната украса на купите е червена боя, която ги покрива изцяло и от двете страни – сега с различна плътност поради повредите от времето и от пожара. Наблюденията върху многобройните фрагменти от различни части на тялото подсказва, че вероятно съдовете са били по-скоро потапяни в боята, отколкото измазвани с четка; боята изглежда равномерно покрива телата, включително външната страна на дъното по всички ръбове на столчето.

Няма съмнение, че тези съдове са в резултат на масово производство в работилници, предназначено за пазара.

Голяма част от купите спадат към Типове VI и VII по Г. Кузманов. Формите са известни от III – IV в. и се запазват с известни изменения до VI в. (Кузманов 1985, 42).

1. Устие от купа, по-голямата част от повърхността изтрита. Кремава сипкава глина със слаб примес от пясък; бързо колело; равномерно изпичане. Червена ангоба? – отвътре сигурно, отвън много слаби следи. Пробита дупка, запълнена с черна смола. Диамет. дъно: 21 см. Разчистване на повърхностния пласт.

2. Устие от дълбока купа, фрагмент. Пречистена, кремава глина; бързо колело; равномерно изпичане. Широк, плосък ръб, обърнат навън. Плътна червена ангоба от двете страни. Диамет. устие: 16 см.

2А. Устие от дълбока купа, малък фрагмент, от същата серия. Диамет.: 20 см. Жилище 1; Сондаж 7А.

3. Устие от купа, фрагмент. Кремава, пречистена глина; бързо колело. Дебел, плосък ръб на устието, извит навън. Червена ангоба. Диамет. устие: 29 см.

4. Устие от купа. Пречистена кремава глина; бързо колело; равномерно изпичане. Широк плосък ръб на устието, обърнат навън. Прав силует на тялото, без плещи. Червена ангоба отвън. Диамет. устие: 23 см; деб. на стените: 0,7/ 0,5 см. Сондаж 11/ 2007 г. – в съвременен хумус. Заедно с още 8 фрагмента от същата група, от големи съдове за съхранение.

5. Фрагменти от купа – устие, стени, дъно. Кремава, пречистена глина; бързо колело. Дъно с ниско, плоско, пръстеновидно столче. Диаметър: 10 см. Разчистване на повърхностния пласт.

6. Устие от купа, фрагмент, силно измито. Глина, омесена с пясък и слюда; бързо колело. Под устието залепена широка, плоска глинена лента, равномерно прищипната. Долната част на лентата много добре загладена към тялото; горната – прилепена само на прищипнатите места. Съвсем необичайна. Диаметър устие: 23 см. Сондаж 7А/ 2009 г.

7. Устие и тяло от гърне, фрагмент. Кремава, пречистена глина, бързо колело; равномерно изпичане. Плещите вертикални, леко издута средна част на съда. Отвътре – червена ангоба. Диаметър устие: 18 см. Сондаж 7А/ 2009 г.

8. Устие от дълбока купа, фрагмент. Кремава, пречистена глина; бързо колело; добре изпечен съд. Диаметър устие: 16 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 23/ 2009 г. Устието открито сред обилно количество фрагменти от дъна, стени, устия и дръжки, включително фина дръжка с възел от малък съд.

9. Устие от масивна купа, фрагмент. Кремава, пречистена глина; бързо колело; равномерно изпичане. Под устието залепена плоска глинена лента, прищипната. Червена ангоба отвътре и отвън. Диаметър устие: 28 см. Сондаж 6А/ 2009 г. Заедно с устието – фрагменти от глинени мазилки със следи от плет; кремава бледа глина с много примеси, един от фрагментите – със загладена повърхност от едната страна.

10. Дъно от купа, фрагмент. Кремава, пречистена глина; бързо колело. Дъното с пръстеновидно столче. Диаметър: 10 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 23.

11. Цял профил на купа. Светло-кафява глина, примесена със ситни пясъчинки и слюда; бързо колело; равномерно изпичане. Устието леко профилирано и обърнато навън; стените се стесняват към основата, като в горната им част е разположен лек хоризонтален ръб. Дъното е върху високо и плътно (?) столче. Тип I (П10) по Кузманов, причислен към паниците. Формата е известна от I до III в. в Гърция, като постепенно деградира през IV – V в. (Кузманов 1985, 39). Диаметър устие: 21 см; диаметър дъно: 6,2 см (?); вис.: 9,5 см. Сондаж 7А.

12. Устие от купа, фрагмент. Кремава, пречистена глина; бързо колело; червена боя от двете страни. Дълбок жлеб под устието. Фрагмент от дръжка с елипсовидно сечение и две надлъжни ребра. Диаметър устие: 12,5 см. Тип I (П10) по Кузманов, причислен към паниците. Формата е известна от I до III в. в Гърция, като постепенно деградира през IV – V в. (Кузманов 1985, 39).

Заедно с него още едно устие от подобна купа, 3 стени от подобни съдове, дръжка от голям съд с елипсовидно сечение и две надлъжни ребра, покрити с червена ангоба; фрагмент от стена на съд, тракийска монохромна керамика с пробити вторично дупки, едната отчупена.

13. Дъно от купа, фрагмент. Пречистена глина; бързо колело. Пръстеновидно столче. Покрита с червена ангоба, черна боя по пръстена на столчето, силно измита. Диаметър: 14 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 22.

14. Дъно от купа, фрагмент. Кремава, пречистена глина; бързо колело. Пръстеновидно столче. Червена ангоба. Диаметър: 10 см. Жилище 1; кв. 7А.

15. Стена от делва, фрагмент. Кремава глина с единични едри кварцови зърна и слюда; бързо колело. Червена ангоба. Деб. стена: 3 см

16. Цял профил от гърне. Пречистена светла глина – охра, с единични кварцови зърна; сив лом; бързо колело. Плосък ръб на устието, леко извит навън. Дъно с ниско, пръстеновидно столче. Дъговидна дръжка с обло сечение, поставена малко над най-широката част на съда. Без украса (табл. 1 6). Тип Г67 по Кузманов. V – началото на VI в. по прототип от I – II в. Сходен съд, депониран в резултат от тризна, е открит в Читашка могила, Чирпанско, датиран във II – началото на III в. (Димитров, Русев 2013, 122, обр. 10). Вис. на съда: 21,5 см; диаметър устие: 17 см; диаметър дъно: 10 см. Седлари след Седлари 2012 г.; насип от изкопа за път.

17. Устие и масивна дръжка от голяма амфора, фрагмент. Пречистена глина с малко слюда; червен цвят; равномерно изпичане. Дръжката с две надлъжни ребра. От вътрешната страна правоъгълно загладено поле като за печат – празно. Тип XIV по Кузманов. Най-широко разпространение през VI – началото на VII в. Сондаж 9/ 2007 г.; Яма 2, изчерпване на ямата, дълб. 0,35 м от ниво на засичане.

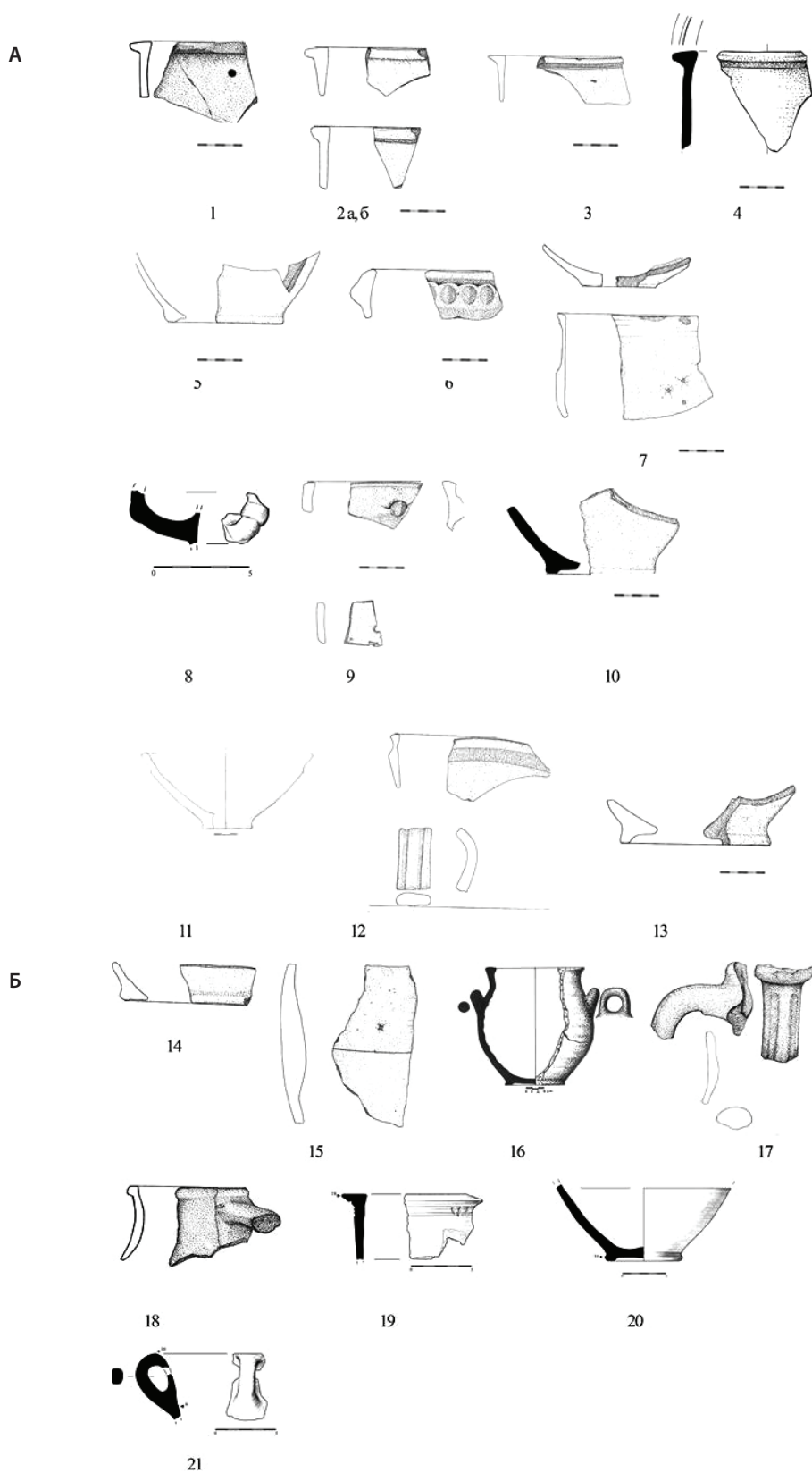
18. Устие от голяма кана, фрагмент. Глина с много пясък, едри кварцови зърна, малко слюда и талк; бързо колело; равномерно изпичане. Профилиран ръб на устието; дръжка с елипсовидно сечение, започва непосредствено под устието, с две много плитки ребра. Тип VIII по Кузманов, форма с елинистически прототип, възпроизвеждана с незначителни изменения до IV – V в. Г. Кузманов отдава възпроизводството ѝ на устойчива хомогенна група в Западните Родопи (Кузманов 1985, 36). Диаметър устие: 8 см. Сондаж 9/ 2007 г.; Яма 2 – изчерпване на ямата, дълб.: 0,35 м от ниво на засичане.

19. Устие от гърне, фрагмент. Кремава, пречистена глина; бързо колело; равномерно изпичане. Много широк равен ръб на устието, издаден навън; съдът изглежда вертикален, без плещи. Под устието – врязани три насечки между две хоризонтални линии. Върху ръба на устието – шампован кръг. Диаметър устие: 22 см. Сондаж 5; Обект 19; дълб.: 0,00 – 0,20 м. С благодарност към Георги Нехризов, който ни предостави фрагмента.

20. Дъно с част от тялото от купа, фрагмент. Пречистена глина; бързо колело; равномерно изпичане. Дъното върху масивно пръстеновидно столче. Тялото започна с отстъп нагоре. Плътна червена ангоба отвътре и отвън, включително по външната страна на дъното. Диаметър: 9,6 см; деб. на стените: 0,7 см. Сондаж 7А/ 2009 г.; върху глинени под?

21. Фрагмент от малък съд – чаша? Пречистена кремава глина; бързо колело. Малка дръжка с елипсовидно сечение, излиза от устието и завършва в средата на съда. Следи от червена ангоба по външната повърхност. Сондаж 2009/ 2010 г., североизточен ъгъл; 0,30 см под огнището на Жилище 1.

22. Питос, цял, но фрагментиран. Право, високо устие, нагънато от три жлеба един под друг. В най-горната

Табло 3. Фрагменти от съдове от късноантичната епоха
Table 3. Pottery sherds dated back to the Antique period

част на плещите – украса от две вълнообразни линии, ограничени и разделени от хоризонтални линии, врязани с широк, плосък инструмент (табл. 1 5, 5а). Седлари след Седлари, в насипа от изкопа за пътя

Керамика от XI – XII век (табло 4)

Фрагментите от съдове, датирани във втората половина на XI – XII в. се откриват основно на територията на Сектор Юг/ Обект 17 и в ямите.

На юг те се свързват с оскъдните останки от каменни градежи, както и с едно открито огнище в близост до тях. Проучванията на терена установиха, че градежите принадлежат само на една или две неголеми постройки, силно разрушени днес. Липсват каквито и да било други данни за селище наоколо.

Фрагментите принадлежат към различни по форма и функция съдове – най-много гърнета с или без дръжки, амфоровидни стомни, купи, чаши и едно сито. Някои от устията носят жлебове за капак.

Изработени са предимно от пречистена глина с примеси понякога от пясък и обичайно от слюда в различен процент. В някои случаи слюдата е толкова много, че прави повърхността бляскава. Изглежда този ефект е търсен съзнателно, за да наподобява златистата ангоба. Нито един от известните фрагменти не съдържа талк.

Съдовете са изтеглени на бърз грънчарски кръг, сравнително тънкостенни и равномерно изпечени. Най-вероятно са продукция, предназначена за пазара, на една или две работилници в района. Две от дъната в тази група носят релефни знаци (табл. 4 13, 19) – запазена част от кръг и кръст. Тези знаци са добре познати от ранносредновековната керамика предимно в североизточна България (Аладжов 1991). В Седлари обаче се появяват за първи път толкова далеч на юг и с тази късна дата. Украсата е от пояси хоризонтални и вълнообразни линии, врязани с гребен, както и златиста ангоба. Върху една масивна дръжка е врязан кръст.

Керамичният комплекс от XI – XII в. в Седлари, известен досега, не съдържа глазирани или сграфито – фрагменти, както и такива, покрити с малиново – червен лак, познати от вътрешността на страната и характерни за това време. Изключение прави само една начупена малка сграфито – купа, открита в гроб 7 в некропола. Възможно е да приемем това обстоятелство също в подкрепа на предположението, че съдовете са се появили тук само във връзка с практиките около погребенията и ямите. На тази територия не е съществувало селище от същото време.

В същия контекст се появяват и отделни фрагменти от гърнета с по-лошо качество на глината и на изработката на колело, със следи от пръсти от вътрешната страна, останали от допълнителното загладяване на съда, както и с непочистена глина по ръба на дъното. Тези фрагменти са малко на брой, за да образуват самостоятелна група. Трудно можем да ги датираме по-рано, макар да наподобяват производствените белези от IX – X в. Ирина Щерева представя няколко фрагмента с тази по-ранна дата (Щерева 1996, обр. 8) и ги свързва с живота в укреплението и с църквата. Изглежда обаче, че те са по-скоро с лоша изработка, отколкото с по-ранна дата.

В общи линии типове съдове от втората половина на XI – XII в. в Седлари не се отличават съществено от вече многократно публикуваните и обсъждани форми от същото време на юг от Стара планина в средновековна България (Борисов 1997; Гатев 1985; Borisov 1989, Ceramics 135 sq.). Различията са по-скоро в резултат от личния почерк на майстора – грънчар, отколкото от създаването на коренно различни типове.

1. Дъно и малък фрагмент от устие на гърне, силно горяло. Глина с малко пясък и слюда; бавно колело. Дъното с неравномерен ръб по периферията, получен от почистване на глината след колелото. IX – X в.? Диаметър 8 см. Сондаж 9, яма.

2. Дъно от гърне, фрагмент. Глина с малко пясък и слюда; бързо? колело; равномерно изпичане; горяло. По периферията на дъното неравномерен ръб от непочистена глина. Диаметър 8 см. Сондаж 9/ 2007 г.; яма 2.

3. Фрагмент от стена на гърне. Глина с пясък и слюда; бързо? колело. Интересно: следите от пръсти по вътрешната повърхност на фрагмента са перпендикулярни на поясите от вълнообразни линии (запазени два), врязани свободно с гребен с 3 зъба – така изглеждат вертикални по стените на съда. Разчистване на повърхностния пласт.

4. Фрагмент от стена на гърне. Глина с пясък и слюда; бавно колело. Интересно: следите от пръсти по вътрешната повърхност на фрагмента са перпендикулярни на поясите от вълнообразни линии (запазени два), врязани свободно с гребен с 3 зъба – така изглеждат вертикални по стените на съда. Разчистване на повърхностния пласт.

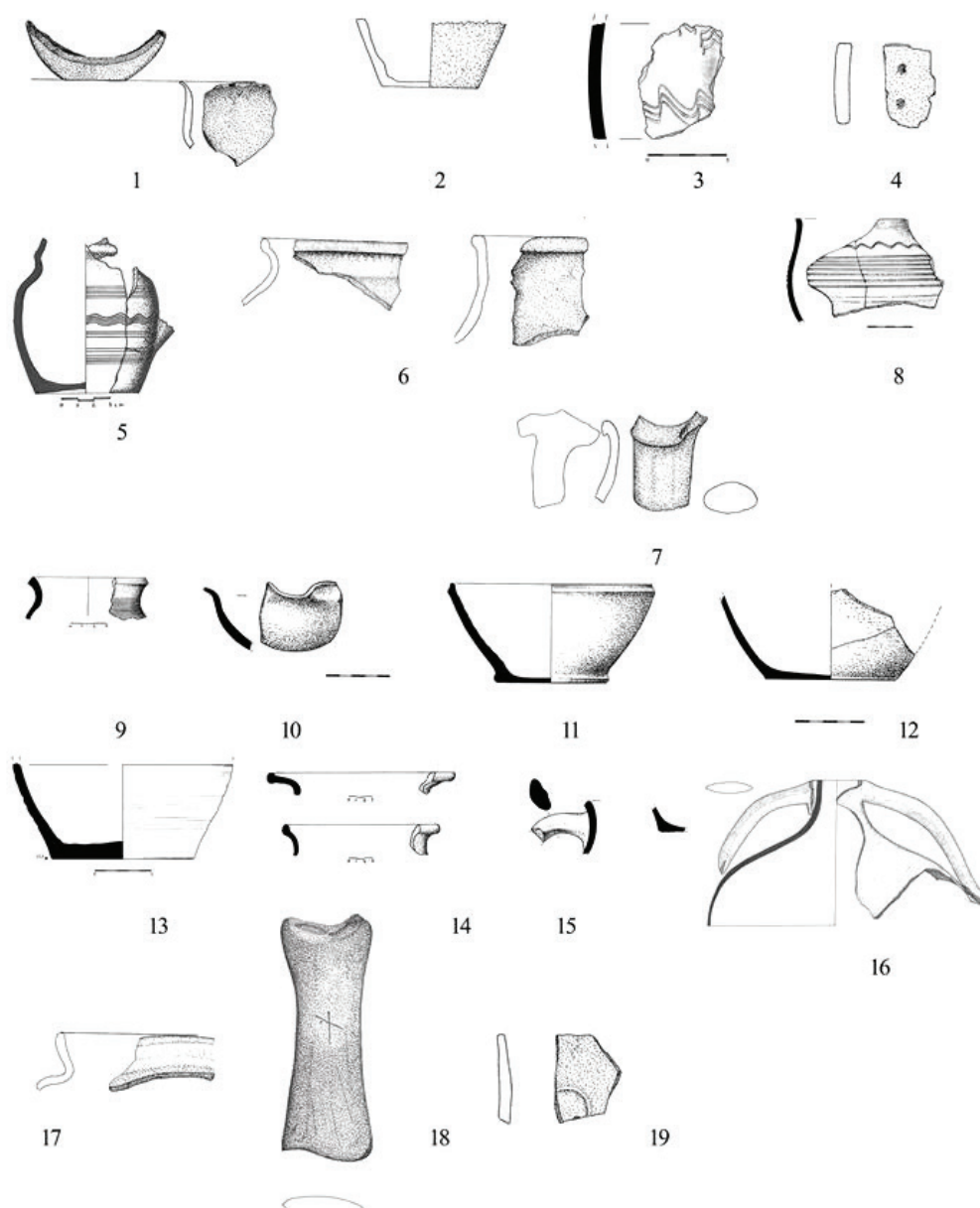
5. Сито, малък фрагмент. Сипкава, пречистена глина; на колело? Липсват данни за повече характеристики. Жилище 1; кв. 7А.

6. Гърне, липсва устието. Глина с примес от пясък и слюда; бързо колело; равномерно изпичане. Една дръжка с елипсовидно сечение – запазена само долната основа в най-издутата част на тялото. Украса, врязана с гребен по цялото тяло – пояси от хоризонтални линии, между тях – един пояс вълнообразни линии. Горяло. XII в. Вис на съда: 10 см; диаметър 6 см. Обект 19; с благодарност към Георги Нехризов, който ни предостави гърнето. (табл. 1 8).

7. Устие от гърне, фрагмент. Глина с пясък, едри кварцови зърна и слюда; бързо колело, доизглаждано с пръсти; горяло. Слабо профилирано устие, силно обърнато навън, жлеб за капак, къса шийка и силно издути плещи след нея. XII в. Диаметър устие 17 см. Сондаж 5/ 2007 г.; Яма 2, в запълнителя.

8. Устие от кана с дръжка, фрагмент. Глина с много пясък; бързо колело; грапава повърхност. Устието профилирано; дръжката започва под ръба на устието, с елипсовидно сечение и две надлъжни ребра. Диаметър устие: 8 см. Сондаж 9/ 2007 г.; Яма 2, в запълнителя.

9. Стена от голямо гърне, фрагмент. Сравнително пречистена глина с единични кварцови зърна и обилен примес от слюда, която прави повърхността бляскава; бързо колело; равномерно изпичане. Врязана украса от една вълнообразна линия и под нея пояс от хоризонтални линии, нанесени с единично острие над най-издутата част на съда. XII в. Сондаж 9/ 2007 г.

Табло 4.. Фрагменти от съдове от края на XI – XII век
Table 4. Pottery sherds dated back to the late 11th and 12th century

10. Устие от гърне, фрагмент. Сравнително пречистена глина, с много слюда, повърхността бляскава; бързо колело. Горяло. Профилиран ръб на устието, под него украса от хоризонтални линии, врязани с единично острие. XII в. Диаметър дъно: 9,5 см. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 22/ 2009 г.; Яма 1, в запълнителя.

11. Устие от малък съд за течност (пота? – няма следи от съдържанието), фрагмент. Глина с много пясък и малко слюда; бързо колело; равномерно изпичане. Горяло. Устието право, непрофилирано, с извивка като за изливане на течност. Съдът надолу с леко издути плещи, изглежда сферовиден. XII в. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 6.

12. Цял профил от купа. Сравнително пречистена глина с малко ситен пясък и слюда; бързо колело; равномерно изпичане. Слабо профилиран ръб на устието, подчертан с плитък жлеб. Подчертан ръб над дъното; съдът започва нагоре с отстъп. Горяло. XII в. Диаметър устие: 16 см; диаметър дъно: 8 см; вис.: 7,5 см. Сектор Юг/ Обект 17; Профил север – юг, в огнище.

13. Фрагменти от дъно и стена на гърне. Сравнително пречистена глина, с единични кварцови зърна и малко слюда; бързо колело; равномерно изпичане. Плътна златиста ангоба. XII в. Диаметър дъно: 9 см; дебелина на стените: 0,5 см. Сектор Юг/ Обект 17; Профил север – юг, в огнище.

14. Дъно и част от стените от гърне. Глина с примес от пясък и единични едри кварцови зърна; бързо колело; равномерно изпичане; керемидено-червеникав цвят. Украса от хоризонтални линии, разположени на разстояние една от друга почти до дъното, врязани с единично сравнително широко острие. В центъра на дъното релефен знак – кръст. Дъното силно обгорено от използване. XII в. Диаметър: 12 см; деб. на стените: 0,8 см. Сектор Юг/Обект 17; почистване на терена.

15. Малки фрагменти от профилирани устия на гърнета, дъна и дръжки, които започват от устието на гърнето, с ръб за капак. Пречистена глина със слюда; бързо колело; равномерно изпичане. XII в. Сондаж 6/ 2009 г.; Яма 1.

16. Устие и дръжка от голям амфоровиден съд. Сравнително пречистена глина, със слюда и талк; бързо колело; червен цвят, сив лом. Право устие със заоблен ръб, леко наклонено навън; дръжката започва под устието, с две надлъжни ребра. XII в.? Сондаж 9/ 2007 г.; Яма 1.

17. Фрагмент от много голям амфоровиден съд. Пречистена глина с много слюда, която блести по повърхността; бързо колело; звънко изпичане. Слабо забележима украса от плитки хоризонтални линии, врязани с единично острие върху плещите. XII в. Сектор Юг/ Обект 17; Сондаж 20; Яма 1 – фрагментите затиснати с камъните в устието на ямата.

18. Устие от гърне, фрагмент. Глина с пясък, едри кварцови зърна и слюда; бързо колело, доизглаждано с пръсти; горяло. Слабо профилирано устие, силно обърнато навън, много къса шийка и силно издути плещи след нея. XII в. Диаметър устие: 17 см. Сондаж 5/ 2007 г.; Яма 2.

19. Дръжка от голям амфоровиден съд, запазена само средната част; с елипсовидно сечение. Пречистена глина; равномерно изпичане. Врязан кръст. От почистване на горния хумусен пласт.

20. Дъно с релефен знак, малък фрагмент. Пречистена глина с много слюда. Знакът – релефна окръжност. Обект 19А; кв. 41.

От средновековните ями, разкрити в Обект 16, непосредствено от север на изследвания тук терен, произхождат две гърнета, които позволиха реставрация. Не успяхме да получим данни за тях, освен снимка на едното гърне. Датират се в XII в. и се съхраняват в Музея в Перник (табл. 1 7).

Заклучение

Като се основаваме на керамичния материал, можем да се опитаме да възстановим историята на живота в нивята на Седлари по левия бряг на река Върбица, десен приток на Арда, през Античността и Средновековието.

Според силно обгорените фрагменти, селото от късножелязната епоха е загинало в пожар. Във всеки случай жителите му не са изцяло напуснали района, ако съдим по запазените маниери да правят съдовете си от глина, смесена с талк, както и запазването на някои форми и украси в по-късното местно грънчарство. Нямаме достатъчно данни, за да предположим развитието през следващите няколко века. Терасата не е изследвана добре, много участъци от нея останаха непроучени.

Около началото на V в. животът върху проучвания терен се възражда. Построяват се жилища с колова конструкция и плет, обмазан плътно с глина. Огнищата са изградени от камъни, споени също с глина. Имат четириъгълен план на основата, покрити със свод. Разположени са в един от ъглите (в североизточния ъгъл на Жилище 1). Съдовете, които използват жителите на селото, са разнообразни, продукт на организирано производство за пазара. Керамични работилници в района не са открити. Не са известни и други села от същото време наоколо. Търговският път през Маказа обаче не е замрял. Свидетелство за това са многобройните фрагменти от амфори, за съжаление недостатъчно големи, за да се възстановят форми, да се датират прецизно и да се свържат с производствени или търговски центрове. Възможно е част от купите да са пристигали отвъд планината, от Егейското крайбрежие.

Същевременно се правят и гърнета на примитивно колело, най-вероятно в местна, селска работилница. Глината им съдържа талк, а формите и украсите им често твърде наподобяват практиките на КЖЕ.

Около средата на VI в. все по същия път на речната тераса се заселва и група славяни. Не можем дори да предположим отношенията им с местното население. Във всеки случай те се настаняват в селото. Присъствието им е ясно забележимо в собствените им гърнета – работени на ръка или на примитивно колело, с познатите форми и украси, различни от местния керамичен фон. Едно сигурно доказателство за обстоятелствата, стекли се по подобен начин, е наличието на талк и в глината на славянските гърнета.

Селото загива в силен пожар в края на VI или в самото начало на VII в. Не знаем причините. Една от версиите, върху които разсъждавахме, е възможността тъкмо славяните да са опожарили късноантичното село. Отхвърлихме я поради многобройните фрагменти от славянски гърнета, които съдържат талк в глинено то тесто. Очевидно са домашно производство на място, датират се във втората половина на VI в. и след това време – края на VI – началото на VII в. – няма никакви данни за живот на това място в течение на векове. Нямаме никакви данни и за функционирането на пътя.

Възможно е някакво присъствие на население около края на IX – X в. – във връзка с пътя или временно краткотрайно отсядане. Това предположение се основава на няколко фрагмента от гърнета с по-некачествена изработка, като че ли на бавен гърнчарски кръг. Към това можем да прибавим и фрагментите, датирани към това време от И. Щерева. Във всеки случай следи от постройки не са открити на изследвания терен, нито в близката околност. Броят на тези фрагменти е твърде малък, за да добием по-ясна представа.

Следващите сигурни следи от живот на нивата се появяват около средата на XI в. В един албум от 1977 г. Иван Балкански съобщава за некропол и средновековно селище на 250 м южно над Седлари, без да уточнява дата. Той предполага, че в района на близкия Момчилград е имало голямо средновековно селище, като се основава на още три некрополя в района на града, открити по време на строителни работи. Проучвания не са извършени. Старините са определени като средновековни поради християнския обред, по който са извършени погребенията (Балкански 1977). При нашите обхождания на района не открихме следите им. Разполагаме само с данните за малкото укрепление и църква върху праисторическата могила (Щерева 1996, 309-312). Укреплението заема площ от 325 кв. м. В него не са открити следи от постройки. Въз основа на керамични фрагменти И. Щерева предполага, че то е изоставено в края на XII – началото на XIII в. Тази дата съвпада както с разкритите от нас малки постройки, така и с големия християнски некропол и ямно поле, развити на север от могилата, организирани вероятно към средата на XI в. и изоставени в началото на XIII в. (Melamed 1993, 24-25; Katalog 32-39). Така се налага изводът, че двете постройки и огнището са обслужвали погребалните и възпоменателни обреди. Укреплението най-вероятно е служило само в дни на опасност или пък за прибиране на добитъка. Селището все още е неизвестно.

Засага ямното поле остава единствено в средновековната ни литература. Разкритите над 50 ями предизвикаха дискусия и поставиха много въпроси. Датата им вече не буди съмнение – в пълнежа им, наситен с керамични фрагменти от всички епохи, известни на терена, присъства и керамика от XII в., както и множество средновековни железни предмети. Видът и състоянието на средновековните керамичните фрагменти и железните предмети предполагат по-скоро домашна смет, отколкото цели и все още годни за употреба вещи.

Независимо от подробните обхождания на нивите, на хълмовете от юг и запад и на заливната тераса по десния бряг на река Върбица, следи от средновековни селища не бяха открити. Допускаме, че некрополът се е развил на известно разстояние от селото заради пътя. Практиката да разполагат некрополите си покрай пътища, независимо от разстоянието до селата, е позната в Родопите, а и не само там.

След началото на XIII в. терасата по левия бряг на реката е окончателно изоставена. Остава да съществува само пътят, до днес.

Цитирана литература:

- Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци. – В: Разкопки и проучвания, том XXII, 71 – 154.
- Балкански 1977: Ив. Балкански. Средновековни некрополи в Кърджалийски окръг. Окръжен исторически музей Кърджали 1977.
- Борисов 1997: Б. Борисов. Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. – В: Марица – Изток. Археологически проучвания, том 4, 1997, 129 – 183.
- Бояджиев, Бояджиев 2012: Я. Бояджиев, К. Бояджиев. Спасителни археологически разкопки на халколитно селище Върхари, община Момчилград. – АОР през 2011 г. София 2012, 88 – 90.

- Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – Разкопки и проучвания, XII, 1985.
- Димитров, Русев 2013: З. Димитров, Н. Русев. Антична керамика от Читашка могила, община Братя Даскалови, Чирпанско. – В: In *Honorem Professoris Георги Кузманов* (под ред. Венцеслав Динчев), София 2013, 104 – 145.
- Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). – Разкопки и проучвания, XIII, 1985.
- Меламед 2014: К. Меламед. Раннохристиянски некропол в Карагонско, Банско. – АОР през 2013 г. София 2014, 562 – 564.
- Меламед 2010: К. Меламед. Раннохристиянска базилика, средновековно село и църква в Банско, м. Шипоцко. – АОР през 2009 г. София 2010, 587 – 589.
- Меламед 1993: К. Меламед. Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко. – Археология, кн. 2, 1993, 36 – 46.
- Меламед, Евтимова 2015: К. Меламед, Е. Евтимова. Късноантична и средновековна археология в нивите на Седлари, Момчилградско. – В: Спасителни археологически проучвания по трасето на път Джебел – Маказа, под печат.
- Русанова 1976: И. П. Русанова. Славянские древности VI – VII вв. Москва 1976.
- Ханджийска 2010: В. Ханджийска. Технологични характеристики на керамиката на ръка от Тракия през късножелязната епоха. Производствени етапи. – В: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. V, Stephanos Archaeologicos*, 2010, 229 – 250.
- Щерева 1996: И. Щерева. Средновековни паметници от района на Момчилград. – В: Годишник на Департамент Археология – НБУ, том II – III, 1996, 307 – 322.
- Borisov 1989: B. Borisov. *Djadovo. Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis*. Tokai University Press, Tokyo 1989.
- Melamed 1993: K. Melamed. *Mittelalterliche Bestattungssitten in den Rhodopen*. – In: *Beträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 9, 1993, 32 – 39.

Ключови думи: Късна античност, Средновековие, керамика

Интердисциплинарно изследване на средновековна пеш от Велики Преслав

Петър Димитров¹, Мария Костадинова-Аврамова²

¹ Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000; p_d_dimitrov@abv.bg

² Национален институт по геофизика, геодезия и география, Българска академия на науките, ул. „Акад. Г. Бончев“ № 3, София 1113; miki4740@abv.bg

Interdisciplinary Study of a Medieval Furnace from Veliki Preslav

Petar Dimitrov¹, Maria Kostadinova-Avramova²

¹ National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; p_d_dimitrov@abv.bg

² National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography, Bulgarian Academy of Sciences, 3 Akad. G. Bonchev Str., 1113 Sofia, Bulgaria; miki4740@abv.bg

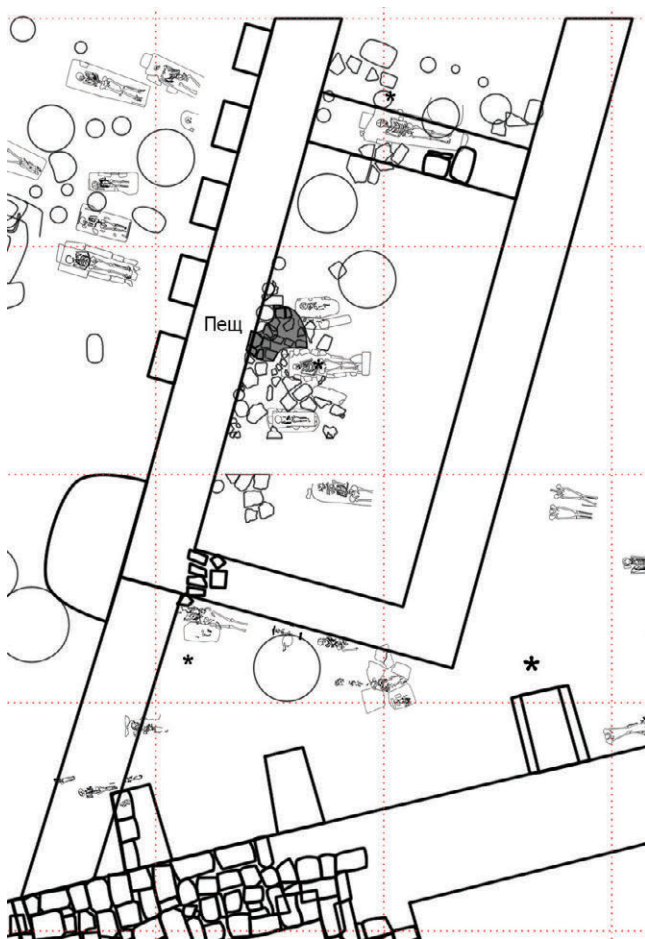
ABSTRACT

In 2015, a small (forger's?) furnace was excavated at the western part of the sector near the northern facade of the basilica at the site "Ruler's Church – Necropolis". It was archaeologically dated back to the first quarter of the 11th century. Baked materials from the partially preserved floor of the furnace were investigated and dated archaeomagnetically. The results of the analyses performed indicate that the collected samples carry very weak magnetic signal, which does not allow applying the complete set of laboratory experiments. Nevertheless, the determined geomagnetic elements (inclination, declination and intensity) are very realistic and well-grouped. Moreover, they correspond quite well to the ones expected for the considered period. The time interval suggested by the archaeomagnetic dating is 983 – 1067 AD, with a probability density maximum ca. 1010 AD. This result fully correlates to the archaeological data. The study presented is an excellent example of the applicability of archaeomagnetic method for both relative and close to the absolute dating of samples collected from poorly preserved and not very reliable structures according to the requirements for archaeomagnetic dating.

Key words: Veliki Preslav, Furnaces, Archaeomagnetism

През 2015 г., по време на редовните археологически разкопки на обект „Владетелска църква – Некропол“, беше проучен участък (квадрати 151/205, 151/213 – 215 от постоянната план-квадратна мрежа на Вътрешния град) от западната половина на терена край северната фасада на базиликата (обр. 1). Тогава бе установено, че отделни части от вътрешността на условно наречената от нас Сграда IV (по работната номерация на монументалните постройки в сектора) от столичния период на града (IX – X в.) са били обитавани и използвани и след изоставянето ѝ през следващите столетия и по-конкретно в периодите X – XI и XIII – XIV в. (Димитров, Манолова-Войкова 2015, 619-620, обр. 1; 2016, 666, обр. 1, 2).

В най-късните археологически нива бяха открити 8 гробни съоръжения и костни останки от 9 човешки индивиди – 6 на бебета и деца (възрастови групи Infans I и II) и 3 на зрели (2 от мъжки и 1 от женски пол) – принадлежащи на големия следстоличен некропол развил се около корпуса на храма от XI до XIV век. Някои от погребенията са извършени непосредствено върху предшестващите ги структури и в голяма степен ни разкриват относителната хронология

Обр. 1. План на проучения сектор
Fig. 1. Plan of the excavated area

на човешката дейност на това място: южната част на стопанска Яма № 244 е застъпена от Гроб № 13/2014; източният край на неголяма занаятчийска пещ е разбита от ямата на Гроб № 6/2015, като същевременно гробове № 2/2015 и № 6/2015 са вкопани и в настлания с неправилни каменни плочи под на вметената между надлъжните зидове на Сграда IV лека паянтова постройка. В настилката ѝ е било вписано и очевидно съзнателно запазеното тухлено дъно на предшестващата я (заварена) и премахната впоследствие, поради новия строеж пещ (Димитров, Манолова-Войкова 2016, 664-665, обр. 1, 2).

Така документираните хоризонтални и най-вече вертикални съотношения (суперпозиции) на разкритите паметници, подемният материал и фрагментираната битова керамика в насипите на гробовете и стопанските ями позволиха съставянето на следната хронологическа картина:

1. В края на IX – началото на X век е построена сточичната Сграда IV;

2. През ранния Следстолечен пе-

риод – в края на X – началото на XI век, до вътрешното лице на западния ѝ зид е долепена малка занаятчийска (ковашка?) пещ, която престава да функционира още през първата четвърт на XI век, като на същото място, почти веднага, е издигната една сравнително обширна постройка с дървена конструкция и керемиден покрив;

3. Към времето на късния Следстолечен период – според открития в тях материал (от средата и втората половина на XIII в.), се отнасят четирите стопански ями (№ 242 – 245), които от своя страна датират извършването на погребенията след средата на XIII – до първата половина на XIV в.

Освен ценната археологическа информация, тази ситуация ни предостави и отлична възможност за извършването на едно по-комплексно (интердисциплинарно) датиране, както на пещта, така и на локалната стратиграфска картина, което е и обект на настоящото изследване.

Пещта е имала овална в план форма с размери ~ 1,30 x 1,20 м и вероятно е била с еднокамерна полусферична конструкция. От нея е частично запазено само настланото с фрагментирана строителна керамика (предимно тухли) дъно, положено върху дебела подложка от глина. След прекратяването на използването ѝ горивната камера и куполът са разрушени изцяло, в западния край на стабилната тухлена основа е бил забит един от опорните стълбове на оформеното там (жилищно?) помещение, а „оцелялата“ ѝ половина е била вписана и „продължена“ чрез добавянето на плътно наредени край нея разноформатни плочки камъни. Впоследствие – около средата на XIII век – и почти цялата източна половина на пода е била унищожена при изкопаването на ямата на Гроб № 6/2015 (обр. 2).

Останките на разкритата обгорена подложка от глина бяха видимо много ронливи и на места недобре изпечени. Затова, преди опробването им, са направени полски измервания на магнитната възприемчивост (K). Измерването на този магнитен параметър дава възможност да се установят най-силно обгорените места – подходящи за извършване на археомагнитно изследване. Измерените стойности са изключително ниски, неравномерно разпределени и не позволиха обособяване на добре изпечени участъци. Те варират от 1 до най-много 40×10^{-5} SI с преобладаване на тези под 20×10^{-5} SI. Това е диапазон по-скоро нетипичен за материалите от изпечена глина и обикновено характерен за негорели почвени и льосови проби. Така още по време на полската работа се породиха известни съмнения относно успеха на археомагнитното изследване. Въпреки това, образци бяха взети от цялата налична видимо обгорена площ на подложката (обр. 3). Всички избрани парчета (общо 27) бяха независимо ориентирани с помощта на магнитен и слънчев компас. Около една трета от тях (8 на брой) се разпаднаха при опробването и транспортирането до лабораторията. От останалите (19 на брой), след няколкократно импрегниране с водно стъкло, бяха нарязани общо 88 куба с размери на страната 2 см.

Лабораторните измервания на магнитната възприемчивост и носената остатъчна намагнитеност напълно потвърждават резултата от полските измервания: събраните материали носят изключително слаб магнитен сигнал, който в повечето случаи е съизмерим с експерименталната грешка. Това би могло да е резултат от следните обстоятелства:

1) Образците не носят термоостатъчна намагнитеност т. е. не са били достатъчно опалени в древността. Това обяснение е малко вероятно и много лесно би могло да бъде отхвърлено или потвърдено въз основа на резултатите от прилаганите стандартни диагностични анализи. За

Обр. 2. Археологическа ситуация

Fig. 2. Plan of the structure

Обр. 3. Разположение на образците по опробваната повърхност

Fig. 3. The locations of the samples on the sampled surface

всички изследвани образци, лабораторно грети до 700°C , се наблюдава нарастване на стойностите (до три пъти в сравнение с първоначално измерените) на магнитните параметри (магнитна възприемчивост и остатъчна намагнитеност), което показва, че най-вероятно носената термоостатъчна намагнитеност има парциален характер (т. е. температури от порядъка на $600\text{--}700^{\circ}\text{C}$ не са били достигани за изследваните проби). Това е напълно логично с оглед на факта, че материалите са събрани от най-долната част (подложката) на пещта, която е имала най-малък досег с огъня, поради разположените отгоре тухли изиграли изолираща роля. Следователно, температурите развивани в самата пещ вероятно са били значително по-високи. Редица експерименти в тази област демонстрират много бързо намаляване на развиваните температури с отдалечаване от огъня (Spasov et al. 2008, 600-602; Aidona et al. 2008, 446, 448; Carrancho, Villalain 2011, 178; Morales et al. 2011, 319-320).

2) Преобладаващо присъствие на слабо магнитни минерали (*гъотит* или *хематит*). Според резултатите от проведените изследвания се предполагат основно (*титано*)магнетит и *хематит*.

3) Количеството на магнитните частици в глината използвана за подложка на пещта е много по-малко от обичайното.

Направените лабораторни анализи дават основание да се заключи, че всички гореизброени причини в една или друга степен комплексно допринасят за слабите магнитни свойства на из-

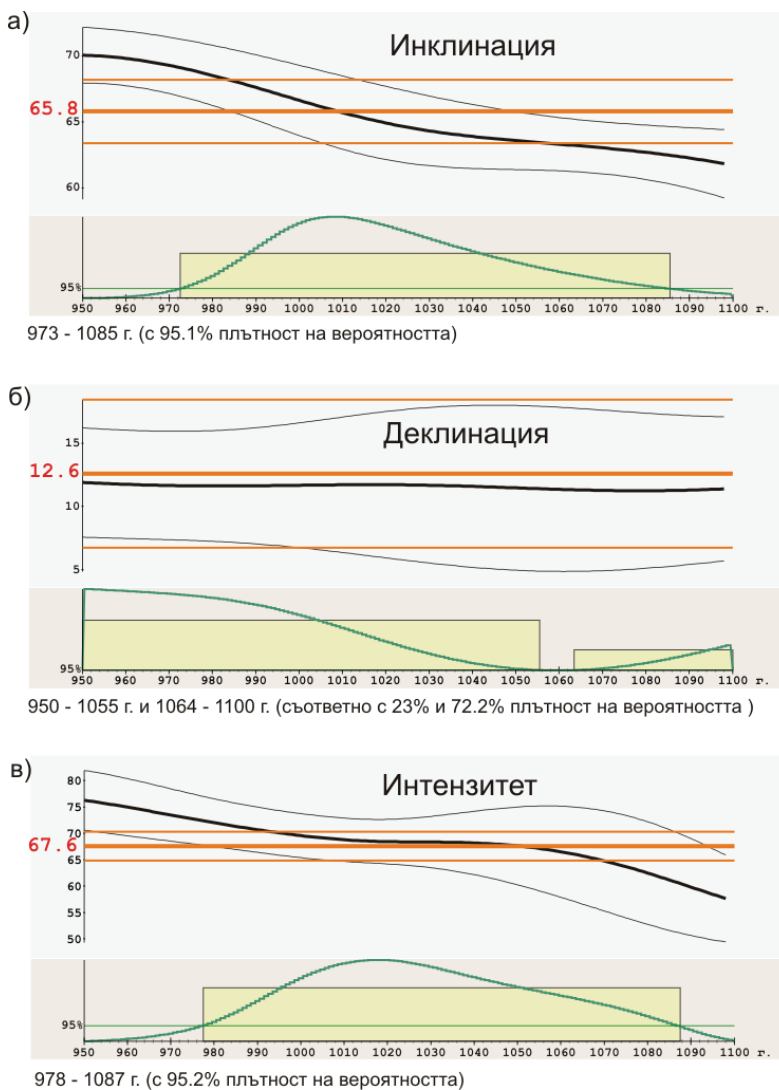
следваните материали. Тази тяхна особеност е изключително неблагоприятна за получаването на достоверни археомагнитни резултати. В резултат на слабите магнитни свойства, комбинирани с нехомогенно и недостатъчно опалване, за значителна част от изследваните образци (42 от 88 куба) са измерени нереални стойности за посоката (инклинация – I и деклинация – D) на древното геомагнитно поле. Същевременно за останалите кубове (46 от общо 88) тези стойности са напълно реалистични. Отново поради слабия магнитен сигнал, който както вече беше споменато, обикновено влиза в рамките на експерименталната грешка, прилагането на чистки за посоката на древното геомагнитно поле е неприложимо в конкретния случай. Имайки предвид, че около половината подобразци (без прилагането на никакви чистки) показват посоки, които са не само реалистични и съпоставими, но и изключително характерни за разглеждания период, е пресметната средната („неизчистена“) посока за изследваната пеш. В таблица 1 са показани получените за всеки един независимо ориентиран образец стойности за магнитната деклинация (D_{corr}) и инклинация (I), изчислени като средно аритметично от посоките на отделните подобразци (D_{corr} е магнитната деклинация за съответния образец, при отчитането на поправката от слънчевия компас). След прилагане статистиката на Fisher (Fisher 1953, 295-305) е определена средна стойност за пешта: $D = 12.6^\circ$; $I = 65.8^\circ$, с параметри на точността $\alpha_{95} = 3.0^\circ$ и $K = 186$ по 13 (от общо 19) независимо ориентирани образци. Очевидно, след изхвърляне на голяма част от измерените стойности за I и D , както за отделните подобразци (54 от 88), така и за независимо ориентирани образци (6 от 19), е получен един напълно приемлив резултат за древната посока (табл. 1).

Образец	N/N ₀	D _{corr} (°)	I (°)	Fa (μT)	σ (μT)	T _{max} – T _{min}
2708	0/6	изхв.				
2709	1/3	13.31	64.20			
2710	0/3	изхв.				
2711	0/6	изхв.				
2714	0/7	изхв.				
2715	0/4	изхв.				
2717	3/3	21.61	63.63			
2718	4/6	10.31	69.60			
2719	6/6	7.52	66.17			
2720	1/3	16.75	69.20			
2721	1/6	9.65	78.90			
2722	0/4	изхв.				
2723	5/5	2.85	57.16			
2727	4/6	17.84	61.50	65.06	5.83	0 – 430
2728	2/4	15.40	62.75	69.11	4.56	0 – 460
2731	2/3	3.33	59.90			
2732	1/3	18.65	66.70			
2733	1/5	14.68	68.20			
2734	2/5	13.85	66.60			
N=13		12.60 $\alpha_{95}=3.0$	65.80 K=186	67.57	1.97	

Таблица 1. Археомагнитни резултати: N/N₀ – брой приети резултати за посоката/върху общия брой резултати по кубове; D_{corr} – стойности за магнитната деклинация след прилагане поправката от слънчевия компас (в градуси); I – стойности за магнитната инклинация (в градуси); α_{95} и K – параметри на точността за получената средна посока (Fisher 1953); Fa – стойности на археоинтензитета (в μT); σ – грешка, съответстваща на даден резултат за археоинтензитета (в μT); T_{min}-T_{max} – температурен интервал, в който е определен археоинтензитета

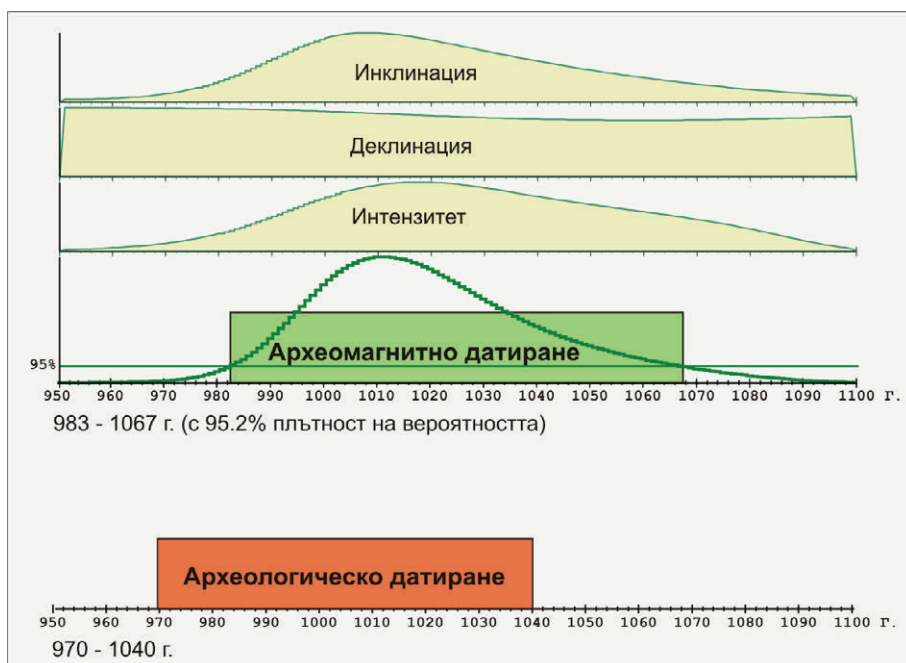
Table 1. Summarized archaeomagnetic results. N/N₀ - number of the accepted/all directional results; D_{corr} – magnetic declination after sun compass correction (in degree); I – magnetic declination (in degree); α_{95} and K – error estimations for the mean direction (Fisher, 1953); Fa – intensity value (in microtesla); σ – the corresponding error of an intensity result (in microtesla); T_{min}-T_{max} – temperature interval used for Fa determination

Поради неподходящите за археомагнитно изследване особености на събрания материал, експеримент за определянето на големината (интензитета) на древното геомагнитно поле (Fa) е направен само за два куба, избрани така, че да носят възможно най-силен магнитен сигнал. Изненадващо, но и за двата подобраза (макар и с доста голяма грешка) са получени приемливи и много близки резултати за Fa (табл. 1). Средната стойност за древния интензитет, изчислена на базата на тези два резултата, също е много характерна за разглеждания период, което (заедно с получените за посоката резултати) даде основание да се направи археомагнитно датиране и по трите геомагнитни елемента (обр. 4). За целта е използвана последната версия на българските реперни криви (Kovacheva et al. 2014, 79-94) и програмата ChronoModel 1.1 (Lanos et al., 2016). Получен е само един възможен датируем интервал: 983 – 1067 г. с максимум на разпределението на плътността на вероятността около 1010 г., при плътност на вероятността 95,2 % (обр. 5). Това напълно съответства на археологическите съображения за времето на функциониране на изследваната пещ. Важно е да се отбележи, че разглежданият период все още е недостатъчно добре изяснен в археомагнитно отношение. Голяма част от резултатите отнасящи се към X – XI век, са получени при изследване на тухли, което в най-добрия случай позволява определянето само на два геомагнитни елемента (инклинация и интензитет). Вследствие на това, определящи за конкретното археомагнитно датиране са само тези два геомагнитни елемента (инклинация и интензитет), докато деклинацията на практика дефинира почти целия зададен времеви диапазон като възможен датируем интервал (обр. 4).

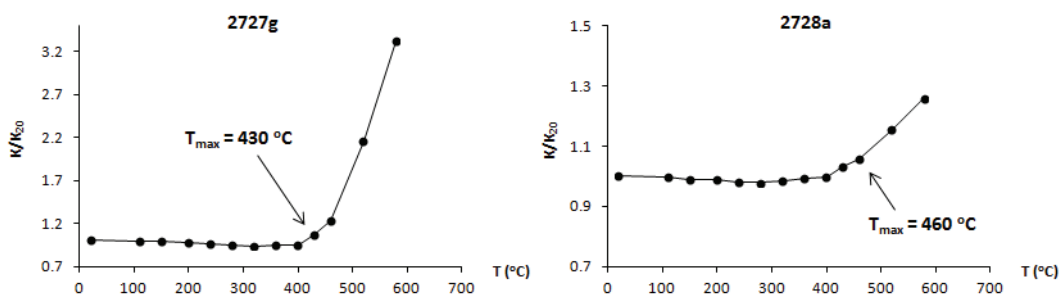
Обр. 4. Съпоставяне на получените археомагнитни резултати със съответните реперни криви за България: а) инклинация; б) деклинация; в) интензитет

Fig. 4. Comparison of the archaeomagnetic results obtained with the corresponding reference curves for Bulgaria; а) inclination; б) declination; в) intensity

Обр. 5. Археоманитно датиране след комбиниране на получените датируеми интервали за трите геомагнитни елемента (инклинация, деклинация и интензитет) и сравнение с археологическата датировка

Fig. 5. Archaeomagnetic dating after the combination of the obtained dating intervals for the three geomagnetic elements (inclination, declination and intensity) and comparison with the archaeological date

Обр. 6. Вариации на магнитната възприемчивост при лабораторно грее на образците

Fig. 6. Variations of the magnetic susceptibility during laboratory heating of the samples

Описаните обстоятелства недвусмислено показват, че неблагоприятните характеристики на разглежданата колекция, макар и пречещи за провеждането на пълно археоманитно изследване, не са повлияли достоверността на магнитния запис. Може да се предполага, че ключова роля за това, в случая, имат повторемостта на процеса изпичане за изследваната структура и особеностите на глината. Многократното използване на пещта (въпреки че не е било достатъчно за създаване на пълна термоостатъчна намагнитеност и засилване на магнитните свойства в изследваните материали) е довело до пълно стабилизиране на минералогията в температурния диапазон на нагряване, а вероятно и на магнитните размери на носителите на намагнитеност. Поведението на магнитната възприемчивост (K), регистрирано по време на експеримента за определяне на древния интензитет, показва, че максималните температури на изпичане в изследвания участък не са надвишавали 460°C (табл. 1, обр. 6). Силните изменения на този магнитен параметър след 460°C са индикатор за значителни промени в магнитната минералогия. До тази температура, обаче, магнитните свойства са изключително стабилни, което и е било определящо за достоверността на археоманитния резултат. Въпреки това, получените

археомагнитни определения за изследваната колекция не могат да се включат в българската археомагнитна база данни, тъй като наложените критерии за приемливост на резултатите не са напълно удовлетворени.

В заключение, може да се каже, че направената съпоставка на добитата по археологически път информация с резултатите от археомагнитните изследвания прекрасно илюстрира ролята на последните не само за потвърждаване коректността на стратиграфските наблюдения и произтичащите от тях изводи, но и за тяхното прецизиране, и дори – когато това е възможно – за коригирането им, особено в отсъствието на затворени комплекси с ясно датиращи материали. Проведеният експеримент е и отличен пример за приложимостта на археомагнетизма, както за относително, така и за едно по-точно, съотносимо с абсолютното, датиране на дори силно обезличени и не особено надеждни (с оглед изискванията за получаване на достоверни археомагнитни определения) паметници и структури. В някои отношения неговите възможности са сравними с тези на останалите физични методи в инструментариума на съвременната археологическа наука, а в други – съществено ги превъзхожда и нерядко се явява последно средство за установяване на хронологическите факти.

Цитирана литература:

- Димитров, Манолова-Войкова 2015: П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Обект „Владетелска църква – Некропол“ в НИАР „Велики Преслав“. – Археологически открития и разкопки през 2014 г., 2015, 619-622.
- Димитров, Манолова-Войкова 2016: П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Обект „Владетелска църква – Некропол“ в НИАР „Велики Преслав“. – Археологически открития и разкопки през 2015 г., 2016, 664-667.
- Aidona et al. 2008: E. Aidona, R. Scholger, H. J., Mauritsch, M. Perrak. Remanence acquisition in a Roman-style gold furnace, *Physics and Chemistry of the Earth*, 33, 2008, 438-448.
- Carrancho, Villalán 2011: Á. Carrancho, J. J. Villalán. Different mechanisms of magnetisation recorded in experimental fires: Archaeomagnetic implications. *Earth and Planetary Science Letters*, 312, 2011, 176-187.
- Fisher 1953: R. A. Fisher. Dispersion on a Sphere. *Proceeding of the Royal Society of London, Series A*, no 217, 1953, 295-305.
- Kovacheva et al. 2014: M. Kovacheva, M. Kostadinova-Avramova, N. Jordanova, Ph. Lanos, Y. Boyadzhiev. Extended and Revised Archaeomagnetic Database and Secular Variation Curves from Bulgaria for the Last Eight Millennia. *Physics of the Earth and Planetary Interiors*, 23, 2014, 79-94.
- Lanos et al. 2016: Ph. Lanos, A. Philippe, H. Lanos, Ph Dufresne. Chronomodel: Chronological Modelling of Archaeological Data using Bayesian Statistics, 2016. Available from <https://chronomodel.com>
- Morales et al. 2011: J. Morales, A. Goguitchaichvili, B. Aguilar-Reyes, M. Pineda-Duran, P. Camps, C. Carvallo, M. Calvo-Rathert. Are ceramics and bricks reliable absolute geomagnetic intensity carriers? *Physics of the Earth and Planetary Interiors*, 187, 2011, 310-321.
- Spasov et al. 2008: S. Spasov, J. Hus, R. Geeraerts, F. Haller. Archaeomagnetic dating of a High Middle Age likely iron working site in Corroy-le-Grand (Belgium). *Physics and Chemistry of the Earth*, 33, 2008, 544-556.

Ключови думи: Велики Преслав, пещи, археомагнетизъм

Колекция прорезни оловни накрайници от Рим-Шумен

Сте́ла Дончева

*Филиал на Национален археологически институт с музей – Шумен, Българска академия на науките, ул.
„Генерал Тошев“ № 4, Шумен 9701; donchevastela@yahoo.com*

Slotted Dense-Lead Strap-ends from RHM – Shumen

Stella Doncheva

*Branch of the National Institute of Archaeology with Museum – Shoumen, Bulgarian Academy of Sciences, 4 General
Toshev Str., 9701 Shoumen, Bulgaria; donchevastela@yahoo.com*

ABSTRACT

The number of the slotted belt strap-ends found on the territory of present-day Bulgaria and especially in the northeastern part has increased significantly in recent years. The lead strap-ends/pendants form a separate group among them, and their number (more than 100 artifacts) exceeds that of the bronze variety. Thirty strap-ends have been published until present. This article is aimed at presenting nine new examples.

The dense strap-ends are decorated mainly with geometric designs, forming simple compositions. They consist of parallel lines, zig-zags, circles, dots and sometimes Christian symbols and stylized composition of floral motifs.

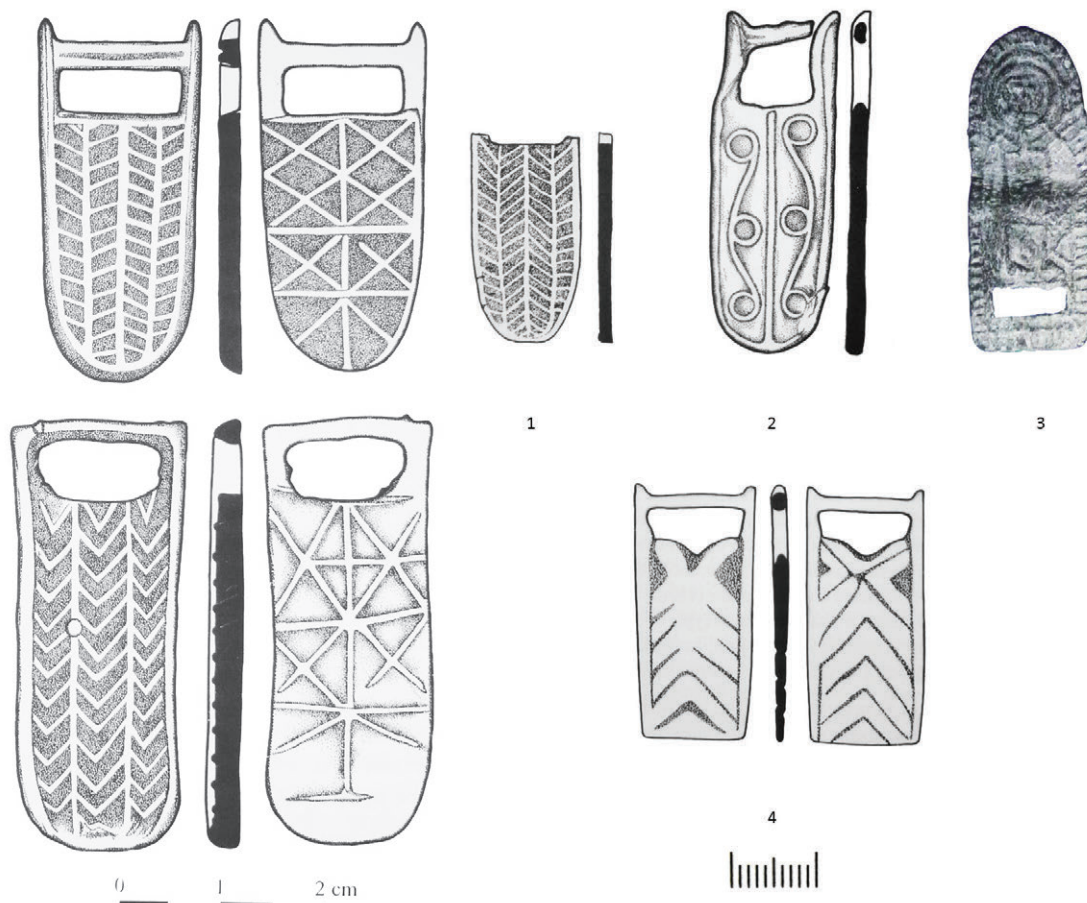
The fact that such artifacts have not been found outside the boundaries of present-day territory of Bulgaria proves beyond any doubt the local origin of both slotted dense-lead – and the openwork strap-ends. I believe that the two main groups were used in different periods. The gryphon-tendril style bronze slotted openwork strap-ends were manufactured from the second half of the 8th until the early 9th century. The dense-lead –belt strap-ends can be regarded their replicas from a later period. They were most popular in the middle and especially in the second half of the 9th – the early 10th century. However, it is also possible that artifacts from both groups had been in use in the later period.

Key words: Early Middle Ages, First Bulgarian Empire, Belt mounds

В последно време броят на прорезните коланни краища, намерени на територията на България и главно в нейните североизточни предели, значително нарасна. Сред тях ясно се открояват няколко групи паметници в популярния за времето на VIII – IX в. стил „грифони-ластари“. Те биват ажурни с растителна украса от повлечи и палмети в различни съчетания („S“-овидни повлечи и двойни полупалмети, привързани палмети с три, пет и седем листа) и ажурни с грифони. Отделна група са оловните плътни накрайници/висулки (Плетнъв 2009, 103-119), която по численост надхвърля тази на бронзовите и надминава, по предварителни данни, стотина екземпляра. От тях публикувани и известни досега са 30 броя. Тук представям нови 9 паметника¹. Предстои обнародването на още 6 такива, намерени в околностите на Разград.

Настоящите накрайници са придобити в Средновековния отдел на музея в Шумен от откупки по времето, когато съществуваше практиката фондовете на музеите да се попъхват с пре-

¹ Консервационните дейности по накрайниците се състоят единствено в механичното (ръчно) почистване на полепналата по тях земна маса. Поради спецификата на материала, от който са изработени (оловна сплав) се прецени, че това е достатъчна намеса, която ще запази автентичния вид на предметите и тяхната цялост.

Обр. 1. Прорезни оловни накрайници от селището при Голямата базилика в Плиска (по Георгиев 1981)

Fig. 1. Slotted dense-lead belt strap-ends yielded by the settlement at the Great Basilica in Pliska (after Georgiev 1981)

Обр. 2. Прорезни оловни накрайници. 1. От ранносредновековното селище при с. Жилино, Новопазарско (по Плетньов 2009); 2. От НИМ-София (по Станилов 2006); 3. От РИМ-Варна (по Плетньов 2009); 4. От крепостта при с. Смирненски, Русенско (по Станилов 2000)

Fig. 2. Slotted dense-lead belt strap-ends (1 – Early Medieval settlement near the village of Zhilino, Novi Pazar region (after Плетньов 2009); 2 – National Historical Museum – Sofia (after Станилов 2006); 3 – Regional Historical Museum – Varna (after Плетньов 2009); 4. From the fortress near the village of Smirnenki, Ruse (after Stanilov 2000)

доставени от частни лица предмети. Според сведенията на приносителите, накрайниците са намерени в околностите на столицата Плиска. Тъй като няма как да бъдем напълно сигурни в тяхното местонамиране, колкото и да е проверен и сигурен източникът, тук посочвам по-общото и коректно в случая наименование – Североизточна България. Същото съвпада и с мястото на произхода на известните досега в литературата подобни прорезни накрайници, което е косвено потвърждение за обозначението на настоящите предмети.

Оловните плътни накрайници съществено се отличават от прорезните ажурни гарнитури и затова е редно да се разглеждат самостоятелно. Единственото, което ги обединява е прорезът при основата. Различни са както материалът на изработка, така и формата. Ажурните краища са отливки от медни сплави (бронз), а плътните са от лесно топимо олово. Първите са с ажурни изрези по тялото, следващи богатата растителна орнаментика по него, а вторите са метални пластини без изрези по повърхността. Сред декорацията на плътните накрайници преобладават геометричните мотиви в елементарни композиции от успоредни и начупени линии, кръгове и точки, по-рядко християнски символи. По някои от тях, обикновено върху обратната

Обр. 3. Прорезни оловни накрайници от РИМ-Варна (по Плетньов 2009)

Fig. 3. Slotted dense-lead belt strap-ends from the collection of the Regional Historical Museum – Varna (after Плетньов 2009)

страна, са нанесени силно стилизирани съчетания от растителни мотиви, често далечен отглас от популярната и широко разпространена орнаментика по това време.

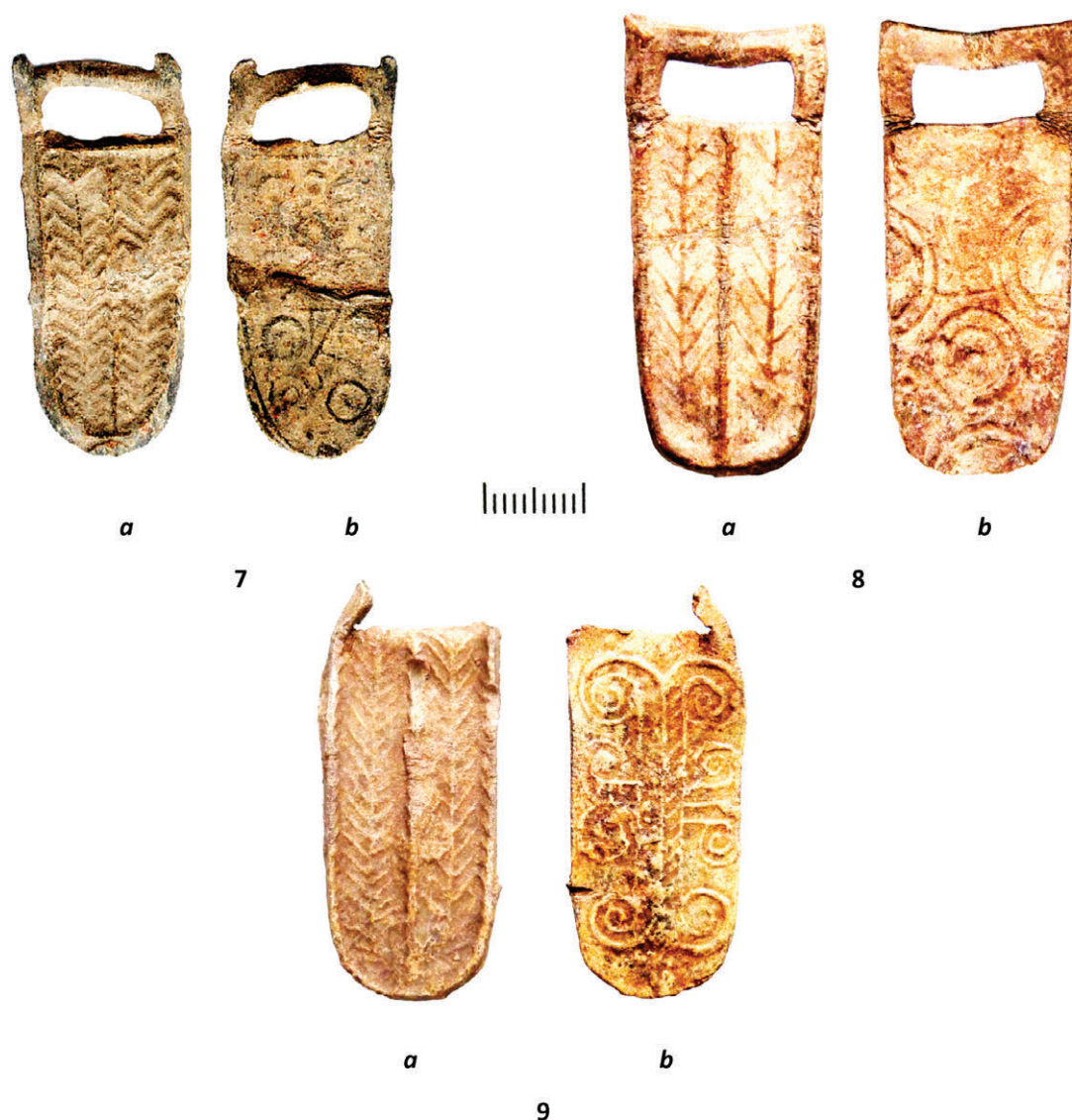
Сред посочваните в изследванията по темата паралели извън страната, подобни изделия не се откриват. Примерите в случая се явяват доста далечни по хронология и място на разпространение, а и по орнаментика и стил (коланните накити от Мокрая балка (VIII – IX в.) и Новгород (XII – XIII в.), отделни паметници от Дон, Южен Урал и др.), (Плетньов 2009, 104, обр.

Обр. 4. Прорезни оловни накрайници от Североизточна България
Fig. 4. Slotted dense-lead belt strap-ends from present-day Northeastern Bulgaria

1 и пос. лит). Различни са също размерите, материалът на изработка и декорацията. В някои от посочените примери такава дори липсва (накрайниците от Южен Урал, Султана). Обединителен елемент между всички тези изделия е само правоъгълният изрез при основата.

Прорезни накрайници, в това число и плътни оловни предмети, се намират единствено на територията на България. Оловни краища са известни от селището при Голямата базилика в Плиска – 2 (обр. 1) (Георгиев 1981, 194, обр. 4, 2а-б), ранносредновековното селище при с. Жилино, Новопазарско – 1 (обр. 2 1) (Стоянова 2003, 112, обр. 3.1), НИМ-София – 1 (обр. 2 2) (Инкова 2001, 90, табл. II.1; Станилов 2006, 170, обр. 5, 8; 171, обр. 6, 3), крепостта при с. Смирненски, Русенско – 1 (обр. 2 4) (Станилов 2000, 174, обр. 4, 3) и колекцията от Варненския музей – 25 (обр. 2 3) (Плетньов 2003, 317-323; Плетньов 2009, 105, обр. 2, 106, обр. 3). Новите екземпляри от този вид повтарят формата, материала на изработка и отчасти известната орнаментика, но представят и нови съчетания от елементи и мотиви, които допълват представата ни за тази постоянно нарастваща група изделия, и на които е редно да се обърне специално внимание.

Обр. 4. Продължение
Fig. 4. Continued

Първите четири накрайника са едностранни, с украса по лицевата страна от насечки, тип „риба кост“, нанесени в отвесни успоредни пояси, разделени от релефни линии. При първия поясите са два (обр. 4 1), при останалите – по три (обр. 4 2-4). При третия коланен край отвесните редове от насечки са гъсто разположени и с различна дължина, образуващи в средата релефен ръб (обр. 4 3). Прорезите също са различни, при първия (обр. 4 1) и третия накрайник (обр. 4 3) – с широка форма, близка до квадрата, при втория – тясна (обр. 4 2), правоъгълна (при последния прорезът е отчупен).

Останалите накрайници са двустранни, с орнаментация и по двете страни, като лицевата е ясно изразена и подчертана обикновено с релефен бордюру в края (обр. 4 5-6). Два от накрайниците са с идентична форма и украса и по двете страни – коси насечки в два пояса, правоъгълните прорези са широки, двете „уши“, излизайщи извън линията на основата и бордюрите в края – също са еднакви. Двата накрайника са изработени по един и същ модел, като единият от тях е по-качествен и няма следи от употреба (остатъците от лещите при върха и основата не са отстранени) (обр. 4 6).

Отделно от разгледаните стоят следващите три прорезни накрайника. Украсата върху двете страни при тях напълно се различава една от друга. Лицевата страна и на трите предмета е покрита с релефна украса от насечки, като при първия тя е подобна на досега разгледаната при останалите накрайници (обр. 4 7), а при последните два наподобява „елхова клонка“ (обр. 4 8-9). Интерес предизвикват обратните страни на коланните краища, където се наблюдава по-голямо разнообразие. При два от тях тя е геометрична и се състои само от концентрични кръгове с център (обр. 4 8) или тяхното съчетание с триъгълници (обр. 4 7). Цялото поле върху обратната страна на последния накрайник е заето от „разцъфнал кръст“ с двойно завити спираловидни краища и надлъжни рамена, покрити с коси насечки (обр. 4 9).

Липсата на подобни изделия извън територията на страната показва по категоричен начин техния местен произход. И това се отнася както за прорезните ажурни накрайници с растителна и животинска украса в стил „грифони-ластари“, така и за оловните плътни краища с геометрична и стилизирана орнаментика. Първоначално всички находки се датираха във времето на разпространение на стила „грифони-ластари“ в VIII – началото на IX в., т.е. в старобългарската езическа култура (Станилов 1990, 188). Впоследствие се наложи мнението за продължителното време на тяхното съществуване, както през езическия, така и в християнския период на българската култура – от края на VIII в., основно в IX в. до първите десетилетия на X в. (Плетньов 2003, 317-323; Плетньов 2009, 116-117).

Според мен двете основни групи паметници – ажурните и отделно плътните накрайници с прорези имат различна датировка. Бронзовите прорезни накрайници в стил „грифони-ластари“ са произвеждани в периода, характерен за стила – втората половина на VIII в. до началото на IX в. Плътните оловни краища са малко по-късна реплика на този вид украси. Основно тяхното разпространение се отнася в средата и предимно във втората половина на IX – началото на X в., което не изключва едновременно им съществуване в по-късно време и се предполага от устойчивата традиция, трайния материал на изработка и близкото времево отстояние на двата периода. Потвърждение на датировката са оловните накрайници, намерени при селището под Голямата базилика в Плиска от средата на IX в. (Георгиев 1981, 194, обр. 4, 2а-б), (обр. 1) и екземплярът от ранносредновековното селище при с. Жилино, Новопазарско от същото време (Стоянова 2003, 112) (обр. 2 1) и НИМ-София (обр. 2 2). В периода след покръстването се датират и двата каменни калъпа от Плиска, в които са отливани точно такива прорезни оловни накрайници (обр. 5 1-2) (Станчев 1955, 183-221, обр. 12; Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013, 128-129, 232, табл. XVIII, обр. 10; Дончева 2015, 123-126). Изображенията на християнски символи по някои оловни предмети, представеният с „разцъфнал кръст“ върху една от страните (обр. 4 9) и отделно накрайниците с връзани кръстове и релефна фигура на светец от Варненския музей (Плетньов 2009, 106, обр. 3.1) (обр. 2 3), са косвена подкрепа на тази по-късна датировка. Плътният бронзов накрайник с изображение на грифон от некропола в кв. „Трошево“, отнасящ се към края на IX – X в. (Плетньов, Павлова 1992, 165-167, 196, табл. II, 15), вероятно е реплика на ажурните краища с грифони и също принадлежи на тази по-късна група паметници. Затова и съществено се различава в детайлите от изображенията по ажурните накрайници с грифони и няма аналог сред тях. Напълно убедителни свидетелства обаче, за датировката на този вид прорезни накрайници могат да бъдат само тези, получени от сигурен археологически контекст. Надявам се тази празнота да бъде попълнена в най-скоро време, което още по-убедително ще изясни много от въпросите, които тази група паметници поставят.

Групата на плътните оловни накрайници с прорези принадлежат на „профанния стил“, отглас от класическия вариант на стила „грифони-ластари“, който заема своето важно място в развитието на художествения метал през Ранното българско средновековие. Вероятно притежателите на коланни гарнитури с оловни накрайници са принадлежали на прослойка, различна от тази, която е носела набори с ажурни прорезни краища с грифони и сложна растителна украса. Във времето на Ранното средновековие, когато коланът не е загубил все още ранговото си отличие на принадлежност към дадена общност, отделните групи паметници са реална от-

1

2

Обр. 5. Калъпи за отливане на прорезни накрайници. 1 – калъп от мергел за отливане на прорезни накрайници от Плиска (по Станчев 1955); 2 – калъп от зелен андезит за отливане на прорезни накрайници от Външния град на Плиска (по Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013)
Fig. 5. Moulds for slotted dense-lead belt strap-ends casting (1 – a mould cut from marl for slotted dense-lead belt strap-ends casting found in Pliska (after Станчев 1955); 2 – a mould cut from green andesite for slotted dense belt strap-ends found in the Outer Town of Pliska (after Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013))

пратка за нейното устройство и строга йерархия. Ето защо, всеки един паметник, допринасящ за обогатяването на тази обща картина, заслужава своето внимание.

Каталог на находките

1. Обр. 4 I. Оловен прорезен накрайник с права основа, заоблен връх, широк прорез с леко нарушена форма при отливането. По лицевата повърхност – релефна украса от начупени линии в два отвесни реда, тип „рибя кост“, неравномерно нанесени, разделени с релефен ръб в средата. Размери: дължина – 4,5 см, ширина – 1,35-1,60 м, дебелина – 0,25 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23733.

2. Обр. 4 2. Оловен прорезен накрайник с права основа, правоъгълен тесен изрез с две „уши“, излизащи напред, продължение на успоредните надлъжни страни, заоблен връх. По лицевата страна – релефна украса от коси насечки, тип „рибя кост“ в три отвесни реда. По очертанието на целия предмет – релефен бордюр. Размери: дължина – 4,5 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23372.

3. Обр. 4 3. Оловен прорезен накрайник със силно нарушена форма и украса, следствие на некачествена отливка. Основата и прорезът са изкривени, върхът е заострен. Украсата, която се забелязва е от три равни пояса насечки, тип „рибя кост“. По очертанието – релефен бордюр, нарушен на повечето места. Бракувано изделие. Размери: дължина – 4,2 см, ширина – 1,4-1,7 см, дебелина – 0,25 см. РИМ-Шумен. Инв. № 22754.

4. Обр. 4 4. Оловен прорезен накрайник с права основа, отчупен прорез, заоблен връх. По лицевата страна – релефна украса от гъсто разположени коси насечки, тип „рибя кост“, средният пояс е по-тесен и релефно издигнат над полето, страничните два са по-широки и симетрично разположени. Размери: дължина – 3,2 см, ширина – 1,5-1,6 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 24451.

5. Обр. 4 5. Оловен прорезен накрайник с извита при отливането основа с две „уши“, излизащи извън нея, нарушен правоъгълен изрез под нея, заоблен неправилно връх. По двете повърхности – украса от коси насечки в два пояса, разделени от релефен ръб. По очертанието

върви релефен бордю̀р. Бракувано изделие. Размери: дължина – 3,8 см, ширина – 1,25-1,5 см, дебелина – 0,25 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23732.

6. Обр. 4 6. Оловен прорезен накрайник, подобен на предходния. Права основа с две „уши“, излизайщи извън нея, правилен правоъгълен изрез, заоблен връх. По двете повърхности – украса от коси насечки в два пояса, разделени от релефен ръб. По очертанието – релефен бордю̀р. Размери: дължина – 3,7 см, ширина – 1,3-1,5 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23732а.

7. Обр. 4 7. Оловен прорезен накрайник с нарушена при отливането форма. Извита неправилно основа, изкривен прорез, заоблен връх. Върху лицевата страна – украса от коси насечки в два пояса, разделени от релефен ръб, заключена от бордю̀р в края, подобна на тази върху страните двата предходни предмета (обр. 5 – 6). Върху обратната плоска страна – орнамента̀ция от геометрични фигури – концентрични кръгове, кръгове с точка в средата, триъгълници. Бракувано изделие. Размери: дължина – 3,8 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,5 см. РИМ-Шумен. Инв. № 23855.

8. Обр. 4 8. Оловен прорезен накрайник с права основа и правоъгълен прорез, със следи от огъване, широко извит връх. Върху лицевата страна – два вертикални пояса от коси къси насечки, подобни на „елхови клонки“ с остър ъгъл при основата на стъблото, разделени от релефен ръб в средата. По края върви широк бордю̀р. Върху обратната страна – двойни концентрични кръгове с различен радиус с точка в центъра. Размери: дължина – 4,7 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 24450.

9. Обр. 4 9. Оловен прорезен накрайник с права основа, отчупен прорез, от който е останал само едната страна, извит връх. По нарушената от удари лицева страна е нанесена релефна украса, подобна на „елхова клонка“ с остри ъгли към стъблото и разклонения недостигащи края на полето, ограничено с бордю̀р. Върху обратната страна е нанесен „разцъфнал кръст“ с двойно завити спираловидни краища, издължено надлъжно рамо и коси успоредни насечки, разделени от релефна линия в средата. Размери: дължина – 4,2 см, ширина – 1,5-1,7 см, дебелина – 0,2 см. РИМ-Шумен. Инв. № 24266.

Цитирана литература:

- Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013: А. Аладжов, Я. Димитров, Ст. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, Ст. Иванов, Ст. Стойчев. Археологическа карта на Плиска. София, 2013.
- Георгиев 1981: П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска-Преслав, Т. 2. София, 1981, 190-197.
- Дончева 2015: С. Дончева, С. Калъпи и матрици от българското средновековие (IX-XIV в.). Велико Търново, 2015.
- Инкова 2001: М. Инкова. Три накрайника с прорези или към въпроса за „скитащите“ орнаменти в старобългарската металопластика. – Археология, 2001, 1-2, 88-96.
- Плетньов 2003: В. Плетньов. Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. – В: Плиска-Преслав, 9. Шумен, 2003, 317-323.
- Плетньов 2009: В. Плетньов. За датировката на ранносредновековните прорезни накрайници или висулки. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In *memoriam*. София, 2009, 103-119.
- Плетньов, Павлова 1992: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници от Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей – Варна, 28 (43), 1992, 158-223.
- Станилов 1990: Ст. Станилов, Ст. Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. София, 1990, 181-197.
- Станилов 2000: Ст. Станилов. Накрайници за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. – В: Плиска-Преслав, 8. Шумен, 2000, 172-178.
- Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7-9 век). София, 2006.
- Станчев 1955: Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – Известия на археологическия институт, XX, 1955, 183-221.
- Стоянова 2003: Х. Стоянова. Ранносредновековни селища в землището на с. Жилино, Новопазарска община. – В: Плиска-Преслав, 9. Шумен, 2003, 109-116.

Ключови думи: Ранно средновековие, Първо българско царство, прорезни ремъчни накрайници

Бронзов медальон от Велики Преслав

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2,
София 1000; zh_aladzhov@abv.bg

В памет на Ирина Щерева – добрият човек и колега!

A Bronze Pendant from Veliki Pleslav

Zhivko Aladzhov

National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria;
zh_aladzhov@abv.bg

ABSTRACT

In memoriam of Irina Shtereva – a good person and colleague

This article presents a pendant discovered during the archaeological excavations at a site named “Street“, situated to the south of the Bishop’s Residence.

The pendant is made from bronze with high content of zinc, which gives the artifact a golden color. The pendant has two faces. It is a round plate with a diameter of 19 mm thickness of 1 mm. The two sides of the plate have a pearl ring in a high relief on the edge. Two pairs of opposite rings were together with the round pendant. The rings are part of the hinge by which the pendant attaches to other plates. Together with the hinges, the maximum width is 27 mm and the maximum weight is 4.01 g.

The Crucifixion of Jesus in relief is represented on the obverse of the pendant. The head is depicted *en face*, the eyes are large and the beard is long. A halo is schematically marked by short strokes on both sides of the head. The arms are spread horizontally, and the palms are disproportionately large in relation to the body.

The Virgin with a head covered with a *maphorion* is represented on the reverse. Her arms are bent at the elbows and raised in a prayer – Oranta pose. Her palms are enlarged, similarly to these of the figure on the obverse, and have three fingers. The representations are schematic and roughly made, with unnaturally enlarged details.

An *encolpion* cross, a small bell and an appliqué were discovered together with the pendant. Together with the pendant, they are dated back to the late 10th – early 11th century.

Keywords: Early Middle Ages, Veliki Preslav, Medallion

Настоящото съобщение разглежда един медальон открит при разкопките на обект „Улица“ – южно от Патриаршията. Проучванията на обекта продължиха в продължение на десетина години и основните резултати са публикувани (Аладжов 2011, 414-415; Аладжов 2012, 400-402; Аладжов 2014, 466-468; Аладжов, Василев 2015, 613-616). Както вече съм отбелязвал, средновековната улица южно от Патриаршията е основното свързващо звено между южната порта на вътрешния град на Велики Преслав с дворцовите комплекси и Патриаршията и това я определя, като главна артерия в средновековен Преслав. Установено бе, че тази „артерия“ съществува в продължителен период от време IX – XI в., през което претърпява корекции

Обр. 1. Материалите, веднага след тяхното откриване

Fig. 1. The artifacts, immediately after their discovery

на трасето, на градежа, както и промяна на техническите параметри – ширина, дълбочина на вкопаване в терена и др. При археологическите проучвания, с проследяване останките от улицата с нейните отклонения се разкриха различни по големина и устройство сгради, които са били разположени покрай нея и са пряко свързани с нейното съществуване. Днес е трудно да се определят техните функции, но на базата на археологическите податки на терена и откритите артефакти може да се предположи с голяма степен на увереност тяхното предназначение. В един участък от улицата през годините на проучване се откриха различни материали с висока художествена стойност, златни предмети, златна монета, различни по вид кръстове и части от църковна утвар и др. (Аладжов 2011 а, 82-83; Аладжов 2012 а, 58-59; Аладжов 2014 а, 27; Аладжов 2015а, 41-42; Аладжов 2016, 241-245). Прегледът на резултатите на терена са основание да предположи, че проследената най-масивна верижна сграда в проучвания участък е била със специално предназначение. Тя най-вероятно е представлявала *Skeuophylakion* – задължително хранилище за даровете на църквата, за църковни съдове, богослужебни дрехи, книги и др. Това е и мястото за поднасяне на дарове на висшия клир и неговото близко обкръжение (Сорочан 2005, 718, 776). До сега в Преслав не са идентифицирани помещения с подобни функции, но тяхното съществуване е исторически обосновано. Наличието на подобно помещение разположено до средновековната улица през X век се подкрепя и от някои археологически данни. Напълно е възможно, а и материалите го потвърждават, че през първата половина на XI в., то да продължава да съществува, може би не в първоначалния си вид, но с подобно предназначение.

През 2011 г., на обекта в периметъра, където вероятно е бил разположен *Skeuophylakion*-ът, бе открит медальон, заедно с един енкалпион, камбанка и бронзова апликация (обр. 1). Разнородни по характер и предназначение, откритите заедно материали помагат при техния анализ и датировка (Аладжов 2012 а, 58-59).

Медальонът¹ (обр. 2) е изработен от бронз, в чистото съдържание има доста голям процент цинк, което предава на паметника златист цвят. Медальонът е с две лица и представлява кръгла

¹ ПИН 170/2009 г.

Обр. 2а, б. Бронзов медальон (лице-опako)
Fig. 2a, b. Bronze pendant (obvers and reverse)

Обр. 3а, б. Бронзов енкoлпион (лице-опako)
Fig. 3a, b. Bronze *encolpion* (obvers and reverse)

плочка с диам. 19 мм и деб. 1 мм. Двете страни на плочката са обградени по ръба със зрънчест кръг с подчертан релеф, който прави гурта назъбен. Срещуположно има по една двойка халкички, технологично излети заедно с кръглата плочка. Те са част от шарнира, чрез който плочката се съединявана с други такива. Максималната ширина с шарнирите е 27 мм, а теглото 4,01 г.

Върху лицето на медальона е представено в релеф Разпятието на Христос. Прави впечатление, че образът е предаден в размер $\frac{3}{4}$ от тялото, някъде до колената. Горната част на тялото е открита, от кръста на долу със седем отвесни линии са подчертани гънките на евентуален

колобиум или препаска. Главата е насреща с подчертани очи и издължена с брада, а от лявата и дясната страна и над нея чрез къси черти е маркиран съвсем схематично нимб. Ръцете са разперени хоризонтално и са с несъразмерно едри длани спрямо пропорциите на тялото. Те са обърнати насреща, като дясната ръка е с 5 пръста, а лявата с три, неестествено удебелени, като заемат пространството между двата шарнира.

Върху обратната страна е представена Богородица, на която главата е забулена с мафорий, надиплен от кръста надолу и предаден чрез осем вертикални гънки (линии). Ръцете ѝ са свити в лактите, вдигнати са за молитва – поза Оранта, като и тук дланите са уголемени и са с по три пръста.

Рисунъкът на изображенията е твърде груб и схематичен, с неестествено уголемени детайли. За разлика от енколпионите, където рисунъкът е по-фин и пластичен, върху медальона преобладава наивистичен подход на гравюра, който не отчита конкретни пропорции, а разчита на цялостната визуализация на образа.

Относно функциите на този медальон може да има различни догадки. Едната е, че той е бил част от гривна или огърлица, за което подсказват шарнирите, чрез които са били свързани отделните плочки (детайли), които за съжаление не са запазени. Подобно свързване с шарнир е известно при част от огърлица (гривна?) открита през средата на XIX в. в Киев², съставена от златни плочки с различни изображения на птици и геометрични орнаменти изработени чрез техниката на клетъчния емайл (Evans, Wixom 1997, 312-313, no. 213 a, b). Подобно свързване на повече елементи в различни представителни бижута е не само по-сигурно като сглобка и би издържало на някакво силово въздействие, а е и по-красиво.

Друго предположение е, че това е част от украсата на *polykandelon*, каквито примери има от Византия от VI – XIV в. (Papanikola-Bakirtzi 2002, 284, no. 297; Evans 2004, 125, no. 60). Двустранното изображение на медальона в този случай го прави видим от различни позиции, заемани от вярващите в храма и засилва ефекта от религиозните обреди в него. При това приложение, също е важно окачването чрез шарнири, тъй като придържането на висящи елементи предполага издържането на по-голяма тежест. Ако се приеме този вариант на използване, със сигурност е имало други медальони от този или друг вид, с подобни изображения. И при двете приложения, двулицевият медальон е важно свързващо звено между отделните елементи.

За сега подобен паметник от България не ми е известен и по тази причина датировката на паметника се опира на косвени доказателства, като изображенията върху енколпионите и други паметници от Преслав. Затова считам, че той може да се отнесе в периода края на X – XI век.

Заедно с медальона бе открит и един кръст енколпион-реликвиар (обр. 3). Той е изработен от медна сплав, чрез отливане. Височина – 39 мм, ширина – 22 мм, дебелина – 6 мм. Затворен³. Кръстът е с издължена долна част на вертикалното рамо и разширение в краищата на хоризонталните рамене. Двете части са съединени с шарнири и халка за окачване. На лицевата страна релефно е представено Разпятието на Христос. Той е облечен в колобиум, чиито гънки са подчертани с три отвесни линии. Главата му е издължена, с голямо чело, заобиколена е с голям нимб. Ръцете са с несъразмерно големи длани, стъпалата са събрани, обърнати в противоположни посоки. На обратната страна е изобразена Богородица, облечена в дълъг хитон, чийто гънки са отбелязани отново с отвесни линии. Ръцете ѝ са свити в лактите, вдигнати са за молитва, като и тук дланите са уголемени.

Този вид кръстове с Разпятие Христово и Богородица Оранта са подробно разгледани в корпуса на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 2011, 396-399), като са датирани в периода края на X – XI век. Екземплярът от Велики Преслав максимално се доближава до № 372 от корпуса на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 2011, 396, № 372).

² Понастоящем материалите се намират в Метрополитен музей в Ню Йорк.

³ ПИН 151/2009 г.

Разгледаните по-горе материали принадлежат към елитарните артефакти от живота в Преслав през X – XI век и тяхното публикуване допринася за осветяване материалната култура тук, на границата между столичния и последвалия го исторически период.

Цитирана литература:

- Аладжов 2011: Ж. Аладжов. Велики Преслав. „Улица южно от Патриаршията“. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 414-415.
- Аладжов 2011а: Ж. Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията. – В: Българска археология 2010. Каталог към изложба. София, 2011, 82-83.
- Аладжов 2012: Ж. Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 400-402.
- Аладжов 2012а: Ж. Аладжов. Велики Преслав. Улица южно от Патриаршията. – В: Българска археология 2011. Каталог към изложба. София, 2012, 58-59.
- Аладжов 2014: Ж. Аладжов. Разкопки на обект „Преславска патриаршия – юг“, сектор „Улица“. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 466-468.
- Аладжов 2014а: Ж. Аладжов. Преславската Патриаршия – юг, сектор „Улица“. – В: Българска археология 2013. Каталог към изложба. София, 2014, 27.
- Аладжов 2015а: Ж. Аладжов. „Преславската Патриаршия – юг, сектор Улица“. – НИАР Велики Преслав. – В: Българска археология 2014. Каталог към изложба. София, 2015, 41-42.
- Аладжов 2016: Ж. Аладжов. Златни апликации с клетъчен емал от Велики Преслав. – Годишник на националния археологически музей, 13. – В: Сб. в чест на Виолета Волкова-Нешева. София, 2016, 241-245.
- Аладжов, Василев 2015: Ж. Аладжов, Я. Василев. Преславската Патриаршия – юг, сектор „Улица“, НИАР „Велики Преслав“. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 613-616.
- Дончева-Петкова 2011: Л. Дончева-Петкова. Средновековни кръстове-енколпиони от България. София, 2011.
- Сорочан 2005: С. Б. Сорочан. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. Ч. 2, Харьков, 2005, 718, 776.
- Evans 2004: H. Evans (edit.). Byzantium. Faith and Power (1261 – 1557). New Haven and London, 2004.
- Evans, Wixom 1997: H. Evans, W. Wixom (ed.). The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261. New York, 1997.
- Papanikola-Bakirtzi 2002: D. Papanikola-Bakirtzi (edit.). Everyday life in Byzantium. Athens, 2002.

Ключови думи: Ранно средновековие, Велики Преслав, медальон

Отново за Руско-варяжските култови брадвички на Долен Дунав – *Corrigenda et addenda* (по повод нови находки от Дръстър/Силистра)

Георги Атанасов

Регионален исторически музей – Силистра, ул. „Г. С. Раковски“ № 24, Силистра 7500; geoatal@abv.bg

Once again on the Russian-Varangian Cult Axes from the Lower Danube – Addenda et Corrigenda (Based on New Finds from Drustar–Silistra)

Georgi Atanasov

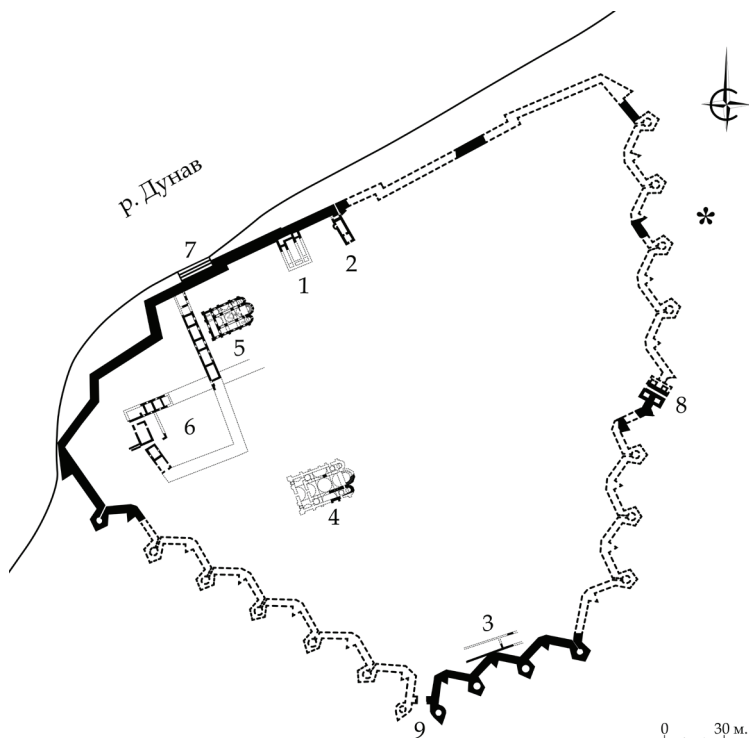
Regional History Museum – Silistra, 24 G. S. Rakovski Str., 7500 Silistra, Bulgaria; geoatal@abv.bg

ABSTRACT

A small bronze axe with a wide circular hole for a small wooden shaft (Figs. 2, 3) was found in front of the eastern defensive wall (Fig. 1) during archaeological excavations in Drustar (the present-day town of Silistra) in 2015. Three similar artifacts were found on the Lower Danube – in Drustar (Figs. 5, 6), in Preslav (Figs. 7, 8) and in Păcuiul lui Soare, the island fortress near Drustar (Fig. 4). More than 60 axes dated back to the 11th – 12th century, similar in size and decoration, were found in Kievan Rus and the neighboring territories (Bilyar in Volga Bulgaria and Sarkel) (Figs. 9, 10). The only explanation for the shaft-hole axes in Drustar, Preslav and Păcuiul lui Soare is that they were brought here during the military campaigns of Prince Svyatoslav on the Lower Danube in 969-971. This suggests an earlier *terminus post quem*, probably in the mid 10th century. Two more miniature silver axes (Figs. 18, 19) and a bronze axe (fig. 20, 21) have been found in Drustar, probably worn as pendants. At this stage of research they can be hypothetically related with the Russian–Varangian cults dated back to the 10th century. It is also possible that the artefacts reflect a syncretism between the cult of the Scandinavian deity Thor (whose attribute is the hammer-axe) and the Slavic deity Perun.

Key words: Early Middle Ages, Kievan Rus, Varangian cult axes

Преди 22 години публикувах 3 еднотипни малки орнаментирани бронзови брадвички от Дръстър, Преслав и Пъкуял луй Соаре, които въз основа на многобройни паралели от Киевска Рус свързах с походите на княз Светослав към Долен Дунав през 968-971 г. (Atanasov 1994, 76-80). При археологически разкопки в Силистра през последните години попаднахме на нови екземпляри, които налагат още веднъж да се вземе отношение към тези любопитни паметници на дребната металопластика. По-специално внимание заслужава находката от лятото на 2015 г., на която попаднахме при проучване на нов участък от североизточното трасе на фортификацията на Доростол-Дръстър-Силистра (обр. 1) (Атанасов, Михайлов 2016, 483-485, обр. 1). Вече е установено, че тя е издигната след началото на VI в., възстановена е след началото на IX в. и е ползвана по предназначение, почти без прекъсване през цялото Средновековие и до началото на XIX в. (Атанасов 2013б, 2-38, обр. 39; Atanasov 2013, 493-587). На около 45 м пред външното лице на новопроучения участък регистрирахме дълбоко вкопаване с ширина

1. Владетелска резиденция. 2. Баня. 3. Казарма /?/. 4. Катедрална патриаршеска църква. 5. Дворцова църква. 6. Патриаршеска резиденция. 7. Пристанище. 8. Източна порта. 9. Централна южна порта. * Местонамиране на култовата брадвичка през 2015 г.

Обр. 1. План на Цитаделата на Дръстър (Силистра) през Х в. с точките на местонамиране на култовите миниатюрни брадвички (по Г. Атанасов)

Fig. 1. Plan of the citadel at Drastar (the present-day town of Silistra) in the 10th century and the locations of the discovered artifacts (after G. Atanasov)

нея има двойно езичесто симетрично профилирано уширение с обща дължина 2,45 см. Лезвието на брадвичката е орнаментирано от двете страни с плитко врязани линии, които плътно следват перифериите, а между тях са гравирани редове точков орнамент. Общата височина на брадвичката е 4,1 см, максималната ширина е 2,1 см, а дебелината на отливката е от 0,15 до 0,4 см (обр. 2, 2а).

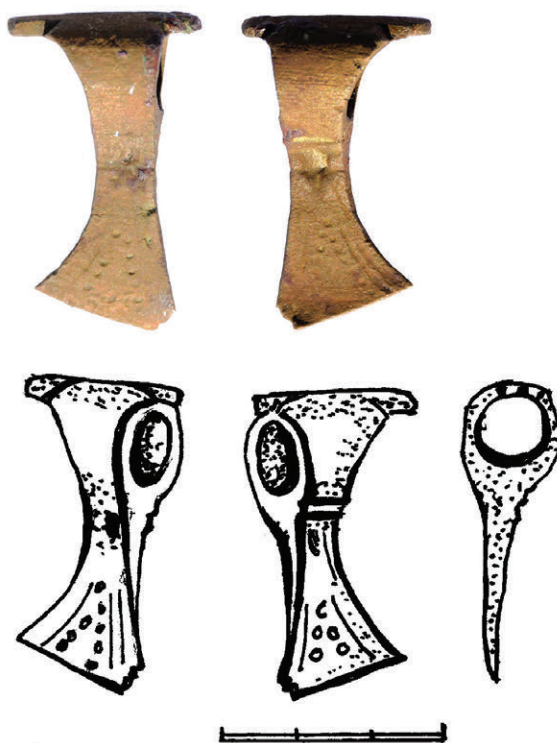
За пръв път подобен паметник на дребната металопластика е открит и публикуван през 70-те години на XX в. при археологически разкопки в съседната до Дръстър островна крепост Пъкуюл луй Соаре (обр. 3), възникнала след началото на Х в. и обитавана с малки прекъсвания до началото на XV в. П. Дякону не датира паметника и не прави коментар относно етническата му определеност (Diaconu, Vîceanu 1972, 159, fig. 56-11), като единствено посочва сходства с брадвичка публикувана само със снимка от Н. Мавродинов (Мавродинов 1959, 227, обр. 265). Брадвичката от Пъкуюл луй Соаре е близка по форма и размери с откритата в Дръстър, но следвайки рисунката (за съжаление не е представена със снимка, липсва разрез и е изрисувано само едното лице) има разлики в орнаментацията (вместо точков орнамент „птиче око“, който се вижда не само върху лезвието, но и върху втулката), а лезвието е малко по-късо (обр. 3). В тази насока повече информация носи аналогична брадвичка открита случайно в Силистра през 50-те години на XX в. Тя е без сигурна археологическа среда (в инвентарната книга под № 289 е записано само, че е от брега на р. Дунав в Дунавската градина, респективно около северната крепостна стена на Дръстър) и е публикувана от мен през 1988 г. (Атанасов 1988, 86-87, табл. I.11, II.11) (обр. 4, 4а). С новооткритата брадвичка съвпадат формата и орнаменталните мотиви, и донякъде размерите – общата височина е 4,1 см, максималната ширина е 2,1 см, а дебелината на отливката

около 15 м, което не можахме да изчерпим, защото излизаше извън границите на определения по проекта сервитут. Може би става въпрос за ров около крепостта, за какъвто пишат Йоан Скилица по повод събитията в Дръстър по време на руско-византийските битки около Дръстър през 971 г. (Iohannis Sczlituae 1973, 296-297 = ГИБИ VI, 269), както и Евлия Челеби, описал през XVII в. цитаделата на Силистра (Гаджанов 1909, 660-664). Между него и новопроученото източно лице (външното) на стената, на дълбочина 1,50 м от съвременния терен попаднахме на нова бронзова брадвичка (обр. 1, 2, 2а). Тя има трапецовидно острие с дължина 2,1 см, ширина на лезвието 1,6 см, ширина в горния край 0,8 см, което плавно преминава в масивна кръгла втулка с диаметър 0,95 см. Над

е от 0,15 до 0,4 см (обр. 4). Това предполага, че подобно на екземплярите от Пъкюул луй Соаре и Дръстър, трите бравички са работени по един и същ модел, но са лети в различни калъпи. Същата констатация важи и за четвърта бравичка от този тип, от фондовете на Шуменския музей (обр. 5, 5а), която документирах благодарение на покойния колега Г. А. Атанасов. Тя има формата и донякъде размерите на екземплярите от Дръстър, но е с украса птиче око и върху втулката, което я сближава с находката от Пъкюул луй Соаре (Atanasov 1994, 76-77, fig. 1d).

Уповавайки се на сходни по форма, размери, начин на изработка и орнаментална украса бравички от древноруските центрове – главно Киев и региона на Киев, Новгород, Новгородски регион, околностите на Могильов, Витебск, на север до Москва и Тула, също във Владимир, Твер, Вишгород, Городище, на изток до Саркел, Биляр и Измерское (недалеч от Булгар и Биляр)¹ (Даркевич 1961, 93-95; Макаров 1992, 53-54, рис. 1; Коршун 2012, 151-162, типове D1.1–D1.51), (обр. 6, 7), свързах откритите в Североизточна България екземпляри с древноруски практики и обичаи от X – XI в. (Atanasov 1994, 76-80).

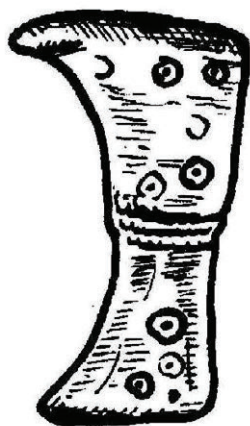
Документираните находки в границите на Средновековна България без изключение имат сходство с над 60 миниатюрни бронзови култови бравички тип 1 по Даркевич-Макаров (или тип D1 по Коршун) от древноруските центрове (Даркевич 1961, 93, рис. 1.1-5; Макаров 1992, 43-44, рис. 1; Коршун 2012, 53-56, тип D1) (обр. 6, 7). Досега у нас не са регистрирани екземпляри от тип 2 по Даркевич-Макарова (или тип D2 по Коршун), които са около 20 екземпляра със сходна география на разпространение и датировка, с близки размери и орнаментика с тип 1 (D1), но имат широко Т-образно лезвие (Даркевич 1961, 93, рис. 1.6-9; Макаров 1992, 44-45, рис. 3; Коршун 2012, 56-59, тип D2) (обр. 7, 8). Забележително е, че всички посочени образци от двата типа, включително откритите в България, притежават големи втулки с уширения, характерни за средновековните бойни бравички (тип IV и VII от края на X – XI в. по класификацията на Кирпичников (Кирпичников 1966, 13, 36, 37), което предполага, че не са овесвани на врата като амулети. Потвърждават го екземплярите от Биляр, Саркел, Городище и др. (Даркевич 1961, 98, рис. 2.1-3; Макаров 1992, 49-50, рис. 1.4, 5, 15, 16; Atanasov 1994, 76-80) (обр. 6.4, 5, 15, 16), които са открити *in situ* с вмъкнати във втулките полуизтлели дървени дръжки. И сега продължавам да поддържам идеята, че са отличителни знаци на младите руски войни-дружинници (Макаров 1992, 41-56; Atanasov 1994, 76-80). Н. А. Макаров привежда годни аргументи за тази хипотеза – откриват се често в погребения на деца и младежи до 17-18 г., много рядко са документираны в женски гробове (само 2 случая

Обр. 2. Бронзова бравичка от Дръстър (Силистра) открита през 2015 г. източно от североизточния ъгъл на цитаделата на града (снимка и рисунка по Г. Атанасов)

Fig. 2. A small bronze axe found in Drastar (the present-day town of Silistra) in 2015 to the east of the northeastern corner of the citadel (photo and drawing by G. Atanasov)

¹ Картата на разпространение покрива почти всички региони на Киевска Рус, като при над 60 регистрирани екземпляра от този тип, най-голямата концентрация е в зоната на Киев (над 60%) и Новгород (около 10%) (Коршун 2012, 151-162, типове D1-D51).

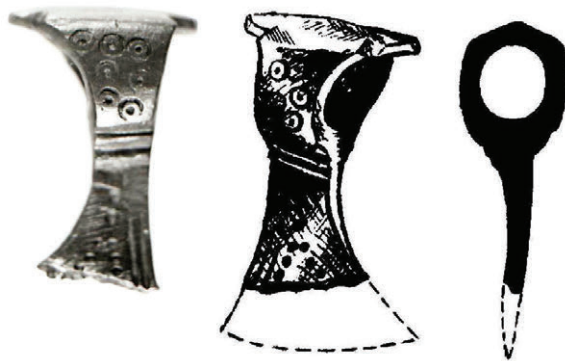
Обр. 3. Бронзова брадвичка от островната крепост Пъкуюл луй Соаре до Дръстър (рисунок по П. Дякону)

Fig. 3. A small bronze axe found in the fortress on the island of Păcuil lui Soare near Drastar (drawing after P. Diaconu)

Обр. 4. Бронзова брадвичка от Дръстър (Силистра) открита през 1956 г. край брега на р. Дунав около северната крепостна стена на цитаделата на града (снимка и рисунок по Г. Атанасов)

Fig. 4. A small bronze axe found in Drastar (the present-day town of Silistra) in 1956 at the bank of the Danube near the northern defensive wall of the citadel (photo and drawing by G. Atanasov)

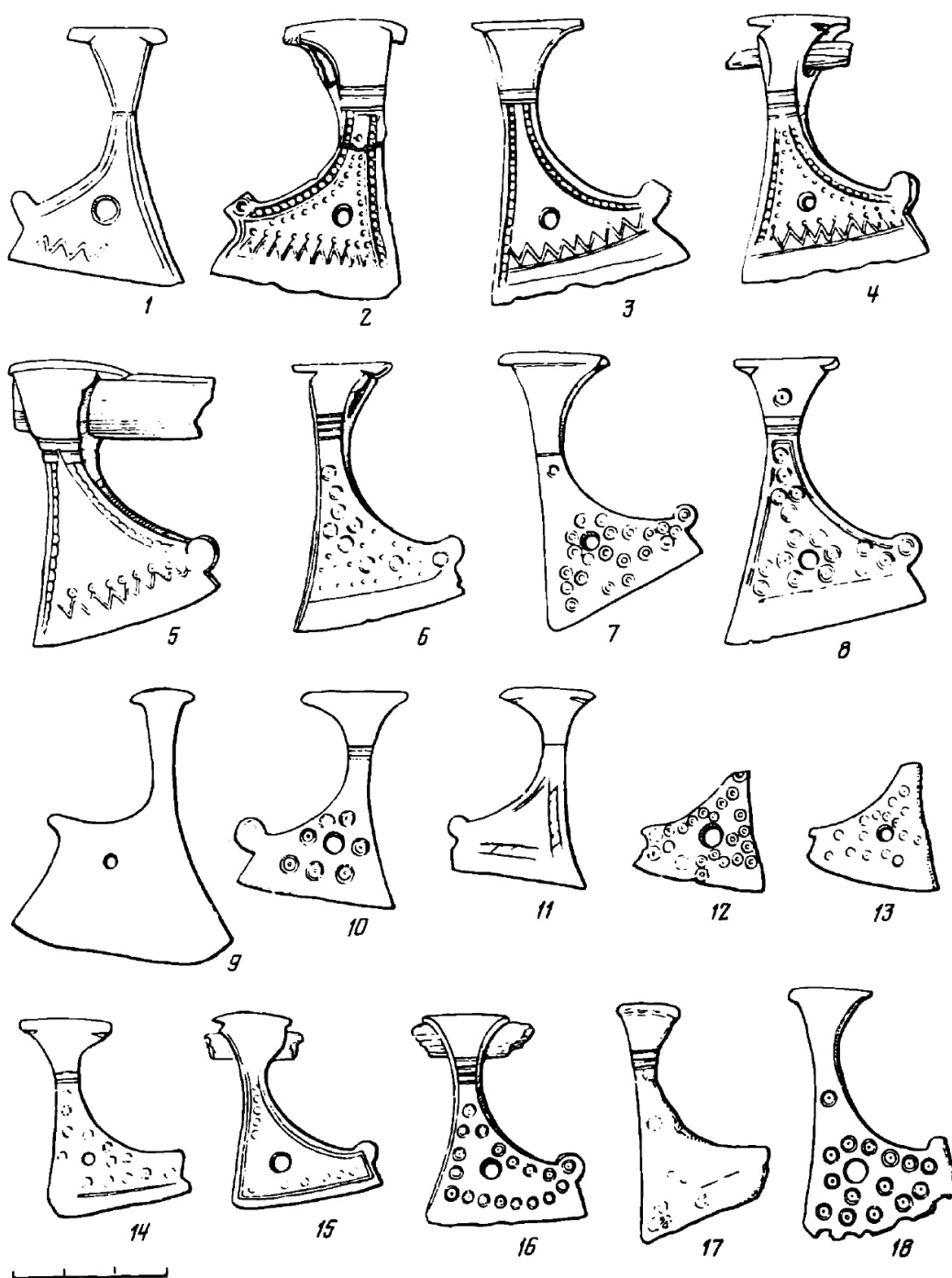

Обр. 5. Бронзова брадвичка от Преслав във фонда на Шуменския музей – случайна находка (снимка и рисунок по Г. Атанасов)

Fig. 5. A small bronze axe found in Preslav, kept in the depot of Shumen Regional Historical Museum, a stray find (photo and drawing by G. Atanasov)

от около 80 екземпляра от двата типа) и то главно в крепости, преимуществено около двата водещи центъра на Киевска Рус – Киев и Новгород (обр. 7). Действително може да са инсигна за инвеститурата им като млади войни или както допуска авторът, при първото им подстригване. Като ценна реликва обаче са носени от младежите дълго време, защото се откриват и в гробове на 18-годишни войни. Явно при определени церемонии са държани и вдигани от бойците. Едва ли са приоритет единствено на върховните главнокомандващи (князете), защото броят им е относително голям – около 80 регистрирани находки от двата типа до 2012 г. В. П. Даркевич и В. Е. Коршун

ги отнасят масово след края на X до XII в. (Даркевич 1961, 93-95; Коршун 2012, 151-162), докато Н. И. Макаров дори изтегля долната граница след началото на XI в. (Макаров 1992, 51). Този факт според него предполага, че нямат връзка с култа към Перун, както допусна преди това В. П. Даркевич, защото появата им е на обекти след налагането на християнството и след заглъхването на езическите практики в Киевска Рус. В последния най-пълния каталог на В. Е. Коршун, обаче като най-ранни екземпляри са илюстрирани две железни брадвички без орнаментална украса от втората половина на X в. Посочено е, че са от Украйна, но без сведения за сигурно местонамиране и ясна археологическа среда (Коршун 2012, 151, тип D1.2) (обр. 9). Находките от медни сплави (каквито са екземплярите от Дръстър, Преслав и Пъкуюл луй Соаре), както вече посочих, като цяло се поставят в широки хронологически граници, като за

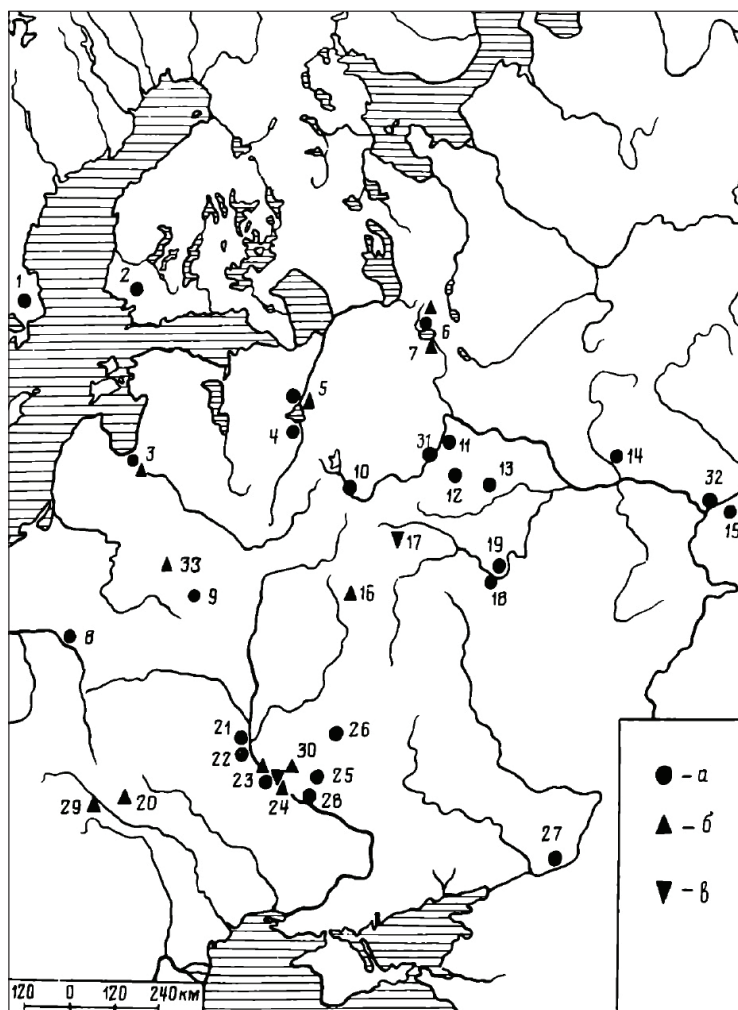

Обр. 6. Бронзови бравички от Киевска Рус, тип I (D1) 1 – Новгород, 2, 15 – Никольское, 3, 4 – Саркел/Белая Вежа, 5 – Биляр, 6 – Пермска губерния, 7, 11 – Княжняя гора, 8 – Ринкабю, 9 – Старая Рязан, 10 – Грехов Ручей, 12 – Суздал, 13 – Благовещение, 14 – Выжумский III могильник, 16 – Городище, 17 – Торговицкое, 18 – Тумие (по Н. И. Макаров)
Fig. 6. Small bronze axes from Kievan Rus, type I (D1) 1 – Novgorod, 2, 15 – Nikolskoye, 3, 4 – Sarkel/Belaya Vezha, 5 – Bilyar, 6 – Perm district, 7, 11 – Knyazhaya Gora, 8 – Rinkaby, 9 – Staraya Ryazan, 10 – Grehov Ruchey, 12 – Suzdal, 13 – Blagoveshcheniye, 14 – Vizhumskii III cemetery, 16 – Gorodishte, 17 – Torgovitskoye, 18 – Tumie (after Н. И. Макаров)

условен *terminus post quem* се сочи края на X в. или началото на XI в. Отново обаче липсват сигурни археологически репери за датировка. Напротив, откритите в България са от крепости, свързани точно с похода на Светослав в края на X в. – Дръстър, съседната крепост Пъкуюл луй Соаре² и Преслав. Впрочем, ако в Дръстър, в края на XI и XII в. има кратко присъствие на руски благородници и находки свързани с древноруските княжества (кръстове и т. нар. овручки прешлени за вретено) (Павлов 1986, 11-20; Перхавко 2000, 39-53), то в Преслав, респективно Пъкуюл луй Соаре, след похода на Светослав липсват всякакви подобни паметници и данни за руско присъствие в изворите. Това е важен маркер позволяващ да свържем образците от Североизточна България действително с походите на Светослав и специално с битките в Преслав, Дръстър и Пъкуюл луй Соаре през пролетта и лятото на 971 г. Респективно това означава, че появата им в центровете на Киевска Рус може да се предатира от края на X – началото на XI в. към втората половина на X в. Към такива изводи навеждат и двете брадвички от хазарската крепост Саркел – Белая вежа (Артамонов 1958, 69, рис. 48) (обр. 6. 3, 4, 9), която със сигурност е овладяна от княз Светослав през 965 г., и в която се откриват други руски паметници, включително костен медальон с гравирани двузъбец (обр. 10) – емблематичен знак на киевския княз (Артамонов 1958, 76, рис. 52)³. В Саркел – Белая вежа обаче руско население обитава поне до края на XI – началото на XII в., когато крепостта е овладяна от куманите (Артамонов 1958, 82-84), и когато със сигурност се датира едната брадвичка в погребение от началото на XI в. (Макаров 1992, 53, кат. № 35) (обр. 6. 3). Сходна е историята на брадвичките от волжко-българския център Биляр и съседното Измеирское (обр. 6.5; 7.15, 32). Но тук, за разлика от Саркел – Белая вежа, след превземането му и временно подчиняване от Светослав през 965 г. руско-варяжко присъствие не е регистрирано (Фахрудинов 1984, 45; Atanasov 1994, 76-80). Това е още един косвен аргумент да прецизираме началото в ползването на бронзовите орнаментирани ритуални брадвички най-късно около средата на X в. Забележително е, че въпреки видимата близост и еднотипност на бронзовите брадвички от древноруските центрове от края на X (?) – XII в. и откритите на Долен Дунав се наблюдават някои дребни различия специално във формата. Докато почти всички екземпляри от този тип в Киевска Русия (ако вярваме на датировките на руските изследователи се отнасят след края на X в., дори след началото на XI в.) имат L-образно острие с кръгло уширение или рогче в края (обр. 6), то лезвието на всички находки на Долен Дунав (Дръстър, Преслав и Пъкуюл луй Соаре) е единствено трапецовидно (обр. 2-5). Не е сигурно дали това е резултат от разлики в хронологията, защото находките в България при така заявените датировки са по-ранни, или е специфика от друг характер. Забележително е обаче, че двете железни култови брадвички от Украйна в най-пълния каталог на В. Е. Коршун, датирани около средата на X в. (обр. 9), и подобно на екземплярите от България имат също трапецовидно острие без L-образна извивка с кръгло уширение в края – форма характерна за всички останали древноруски образци. В тази насока знакова е втората бронзова брадвичка от Биляр, илюстрирана в публикацията на В. П. Даркевич (Даркевич 1961, 96, рис. 3.1) и датирана по А. А. Спицин най-общо в края на IX – X в., но некомментирана в публикациите на Н. А. Макаров и В. Е. Корсун (обр. 12). Като форма, размери, метал и орнаментална украса тя стои най-близо до находките от Североизточна България (обр. 2-5) и това е симптоматично. Още повече, че както екземплярите от Биляр, така и екземплярите от Дръстър, Пъкуюл луй Соаре и Преслав, са реликти попаднали при сходни обстоятелства и събития, респективно, приблизително по едно и също време – в случая походите на княз Светослав към Волжка България през 965 г. и към Дунавска България 969 – 971 г.

² Наличието на руско-варяжка култова брадвичка в Пъкуюл луй Соаре свързана с походите на княз Светослав 968 – 971 г. е косвено указание за обитаване на крепостта преди овладяването ѝ от император Йоан Цимисхи през юли 971 г. Това е нов аргумент, че крепостта е издигната *ad fundamentum* през Първото българско царство след началото на X в. (Атанасов 2017), а не от ромеите след 971 г. (Diaconu, Vîceanu 1972).

³ Прочее, аналогичен двузъбец е гравирани на стената на църква В3 в скалния манастир до Мурфатлар (Fetisov, Galkova, 2007, 29-44, fig. 1) (обр. 11), датиран между втората половина на IX и 70-те години на X в. (Atanasov 1996, 112-124; Атанасов 2009, 188-190). Разположен е на 60 км североизточно от Дръстър до каменния вал от X в.

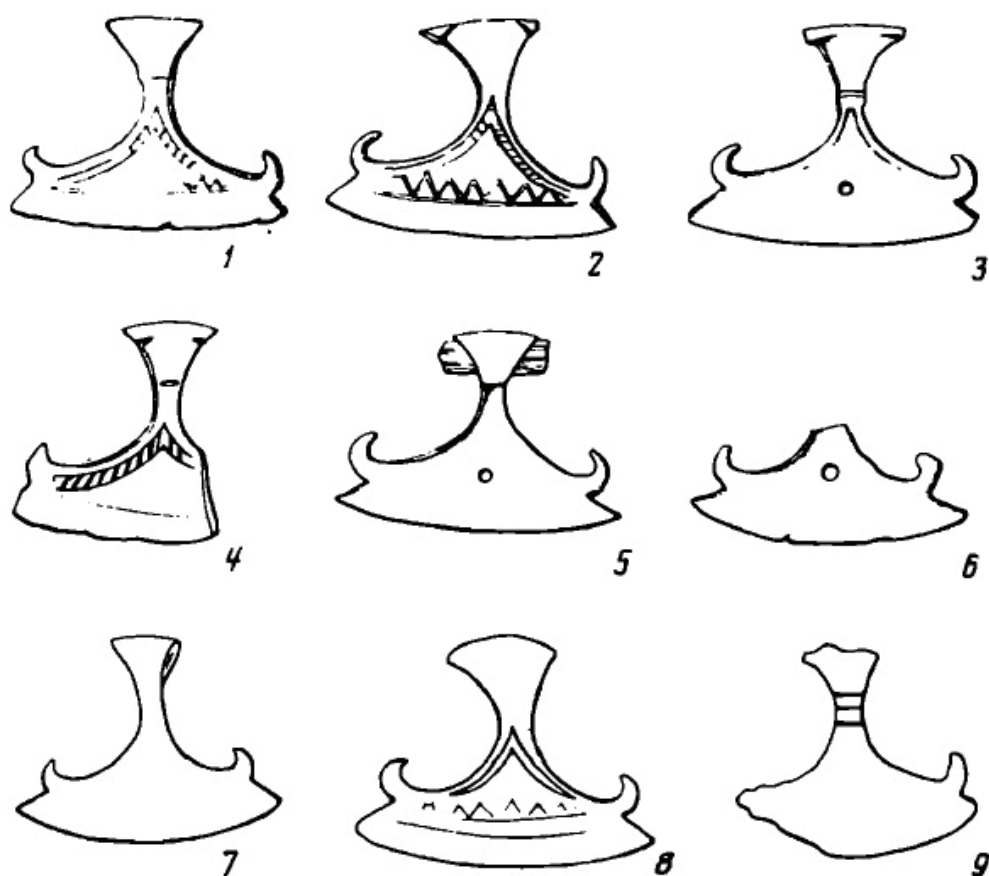

Обр. 7. Карта на разпространението на култовите бронзови бравички по Н. И. Макаров (рис. 6) в границите на Киевска Рус, Скандинавия и Прибалтика

Fig. 7. Map of the distribution of the small bronze cult axes after N. I. Makarov (drawing 6) within Kievan Rus, the Scandinavian Peninsula and the Baltic Sea area

Семантиката на тези любопитни паметници (войнски инсигнии?) е трудна за разгадаване. Вече е лансирана хипотезата, че най-вероятно са свързани с култа на варяжкия бог Тор, контаминиран още в първата половина на X в. със славянския Перун (Atanasov 1994, 76-80). Докато характерните и масово откриваните в Скандинавия (Швеция, Дания) през IX – XI в. висулки (индивидуални или нанизани на гривна-торква) с форма на миниатюрен Т-образен железен чук (Fuglesang 1989, 15-25) (обр. 13), се срещат често в центровете на Киевска Рус през X – XI в. (Коршун 2012, 25-30, тип В), то в изходните територии на викингите (Швеция Дания) бронзови ритуални бравички тип 1 (D1) са голяма рядкост (обр. 10) и основателно се квалифицират от Н. А. Макаров като внос от Киевска Рус (Макаров 1992, 51, рис. 6). Ако контактите между викингите в Скандинавия и Киевска Рус през първата половина на X в. са много активни, то същото не може да се каже за началото на XI в., посочен от Н. А. Макаров като *terminus post quem* за появата и разпространението на бравичките тип 1 (D1)⁴. Това,

⁴ Забележително е, че бравички тип 2 (D2) съвършено липсват както в Скандинавия, така и на Изток от Городище (по Волга, Биляр, Саркел и пр.) и на юг от Киев, включително на Долен Дунав (обр. 7). Като добавим, че са 3 пъти по-малко от бравичките тип 1 (D1) и липсват в датирани комплекси от X в., може да предположим, че са по-късно явление с долна граница на поява и разпространение около началото-средата на XI в.

Обр. 8. Бронзови брадвички от Киевска Рус, тип II (D2) (по Н.И. Макаров). 1 – Колчино, 2 – Княжая Гора, 3, 5 – Никольское, 4 – Белоозеро, 6 – Требоваль, 7, 8 – Новгород, 9 – Липлява

Fig. 8. Small bronze axes from Kievan Rus, type II (D2) (after N. I. Makarov). 1 – Kolchino, 2 – Knyazhaya Gora, 3, 5 – Nikolskoye, 4 – Beloozero, 6 – Treboval, 7, 8 – Novgorod, 9 – Liplyava

Обр. 9. Железни култови брадвички от Украйна (по В. Е. Коршун)

Fig. 9. Small iron cult axes from Ukraine (after V. E. Korshun)

редом с историческата хронология на находките от Волжка и Дунавска България, е несъмнено указание, че тяхната поява и разпространение в Киевска Рус трябва да се отнесе около първата половина – средата на X в. където е формирана и семантичната им натовареност. На този фон каква е вероятността в тази среда да имат връзка с култа към скандинавския бог Тор?! Известно е, че в скандинавската митология и викингските саги Тор е бог на гръмотевиците, бурите и плодородието, син и пряк наследник на Один. От млад се изиявява като най-доблестния, смелия и войнствения сред братята си. Описван и рисуван като

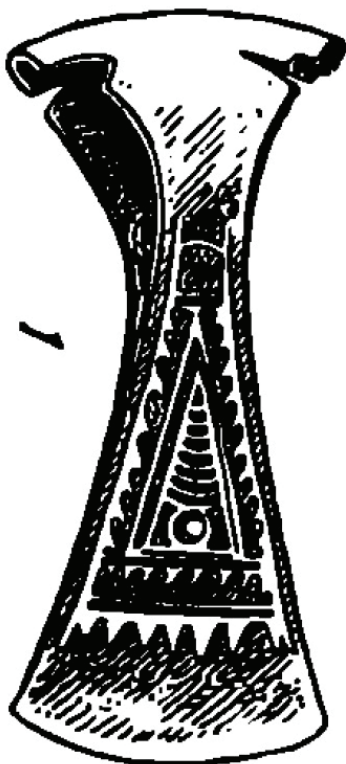
Обр. 10. Двузъбец (емблематичен знак на княз Светослав) върху костен медальон от Саркел (по М. И. Артамонов)

Fig. 10. A fork with two dents (an emblem of Prince Svyatoslav) on a bone pendant from Sarkel (after M. I. Artamonov)

Обр. 11. Двузъбец (емблематичен знак на княз Светослав) врязан върху стената на скална църква В-2 в Мурфатлар (снимка Г. Атанасов)

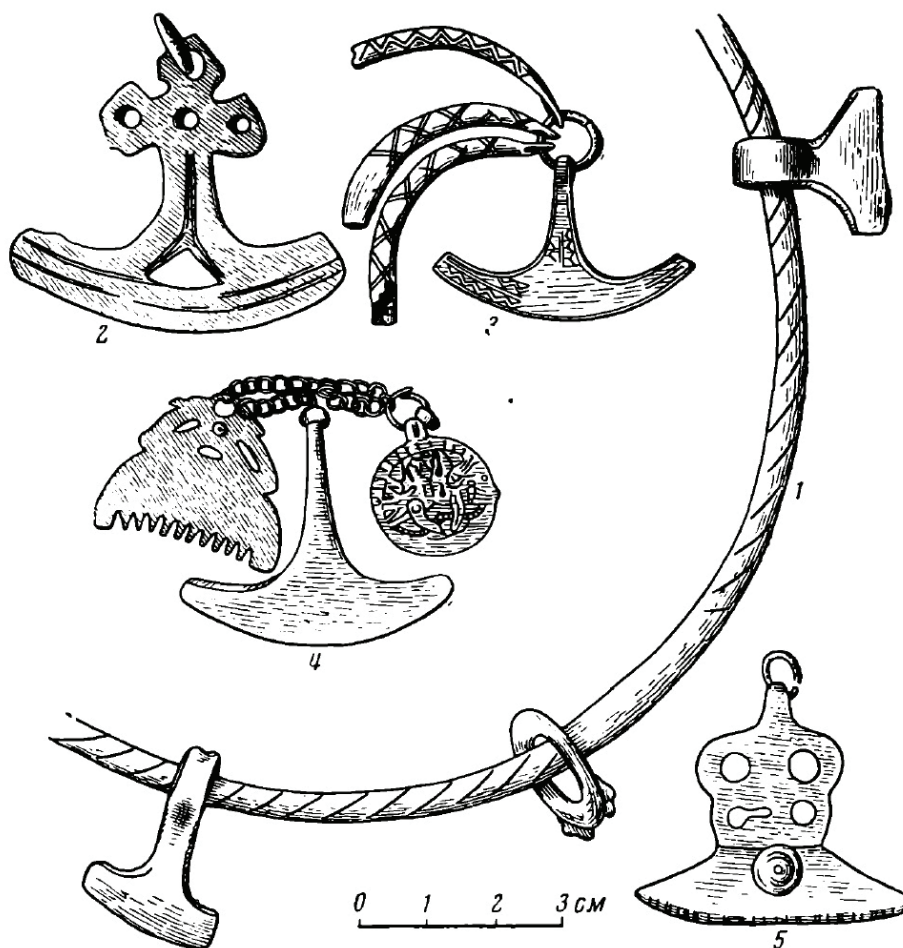
Fig. 11. A fork with two dents (an emblem of Prince Svyatoslav) incised on the wall of the rock church B-2 in Murfatlar (photo by G. Atanasov)

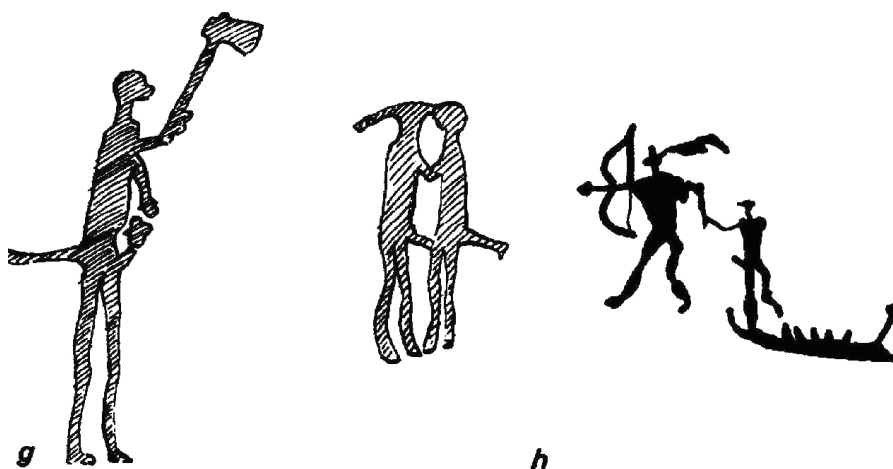
Обр. 12. Бронзова култова бравичка от Биляр (рисунка по В. П. Даркевич)

Fig. 12. A bronze cult axe from Bilyar (a drawing after V. P. Darkevich)

млад богатир с рижа брада, въоръжен е с мистичния чук Мьолнир, който той единствен може да вдигне, и с който поразява противниците си. На този фон положението му на патрон на младите войни е разбираемо. Славянският аналог на Тор е Перун, който също обладава гръмотевицата и светкавицата, носител е на бури и дъжд, закрилник на бойците и предводител на отрядите по време на битка, покровител на князете и дружините им (Фасмер 1986, 246-247). Бог Перун е споменат в договорите между византийците и киевските князе Олег (907 г.), Игор I и Светослав I (971 г.) и други по-късни древноруски текстове (Фасмер 1986, 246-247). В тях обаче името на Тор и изобщо на скандинавските богове липсва. Това на пръв поглед е малко странно, защото е наложено схващането, че скандинаво-варяжката аристокрация е доминираща именно при Олег, Игор и Светослав. Трябва да се отчете обаче, че въпросните източници, отразяващи събитията от първата половина на X в., са създадени и редактирани около средата на XI в., когато аристокрацията на Киевска Рус е изцяло русифицирана, респективно славянизирана. Това означава, че контаминацията на Тор с Перун е финализирана още около средата на X в., името на Тор е замъглено и окончателно е наложено името на Перун. Никак не е сигурно обаче какви са били реалностите в тази насока през първата половина на X в. В случая по-важното е, че главният атрибут, инсигната на Тор – чукът, е трансформиран в бравда, респективно като инсигна и на Перун, и този процес има за *terminus ante quem* средата на X в. Същевременно тази инсигна има и материални проявления – въпросните ритуални бравички, чиито *terminus post*

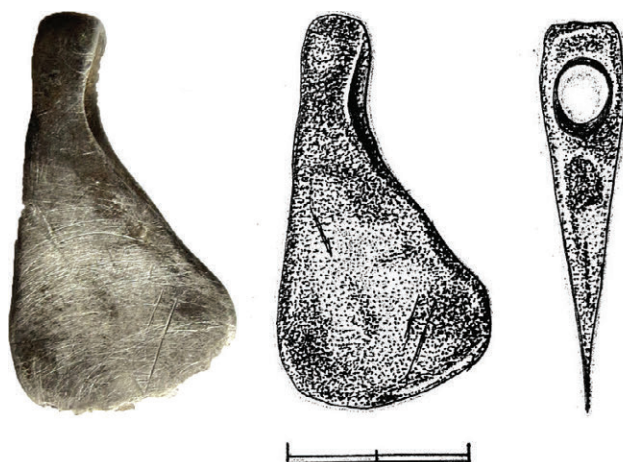

Обр. 13. Висулки пресъздаващи „чука на Тор“ от Скандинавия, Киевска Рус и Прибалтика (по В. П. Даркевич)
Fig. 13. Pendants representing "Thor's hammer" from the Scandinavian Peninsula, Kievan Rus and the Baltic Sea area
(after V. P. Darkevich)

Обр. 14. Рисунки-графити от Скандинавия пресъздаващи бог Тор поразяващ с чука (брадва?) противник и извършващ символично бракосъчетание (по Мифы народов мира, Т. 1.)
Fig. 14. Drawings-graffiti from the Scandinavian Peninsula representing the god Thor defeating an enemy with the hammer (axe?) and performing a symbolic marriage (after Мифы народов мира, vol. 1.)

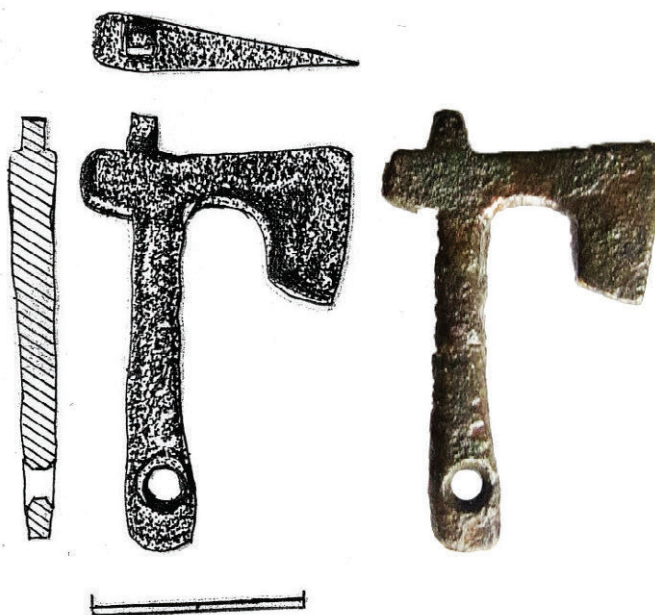
quiet, на фона на находките от Дръстър, Преслав и Биляр трябва да се датира от края на X – XI в., най-късно към средата на X в. Засега продължава да е актуално предположението, че са регалия на младите воители-дружинници, които може би я получават при воинската им инвестиция. Вероятно в определени моменти са вдигани церемониално в десницата на младите воители. Тази практика не е документирана в сагите и изобщо в писмените извори, но няколко петроглифни рисунки от Скандинавия насочват към подобно тълкуване. На една скална рисунка от Швеция, Тор е вдигнал ритуално чука при бракосъчетание, а друг път срещу митичен враг (обр. 14) (Мифы 1980, 286, рис. 3,5). Затова все още не бива да отхвърляме съвършено предположението на В. П. Даркевич, че първоначално може да имат връзка с култа към Перун, а и формата, както и орнаменталната украса навеждат на подобна хипотеза. Що се отнася до откриването на ритуални бравички от този тип на обекти от XI – XII в., когато Русия е изцяло християнизирана, то трябва да се приеме, че с течение на времето религиозната им натовареност се замъглява и остава единствено символичната им натовареност като инсигна на младите дружинници – практика регистрирана до края на XII в. и добре аргументирана от Н. А. Макаров. Това обаче е друга тема, която не касае находките от Североизточна България.

Обр. 15. Миниатюрна бронзова бравичка, случайна находка открита на юг от Дръстър (Дуловска община?)

(Снимка по Г. Атанасов)

Fig. 15. Miniature bronze axe, a stray find discovered to the south of Drastar (Dulovo municipality?) (photo by G. Atanasov)

Обр. 16. Миниатюрна сребърна култова бравичка – висулка от Дръстър (снимка и рисунка по Г. Атанасов)

Fig. 16. Miniature silver cult axe, a pendant found in Drastar (photo and drawing by G. Atanasov)

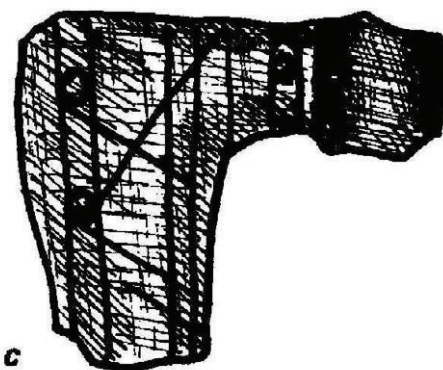
Addenda – нов тип бравички-амулети в Дръстър и региона

Определено се вижда, че коментираните по-горе многобройни руско-варяжки култови бравички не са овесвани като медальони (амулети) на врата на притежателите им за разлика от миниатюрните железни Т-образни „чукове на Тор“ масово разпространени не само в Скандинавието, но в Русия, Прибалтика, Дания, Англия Беларус. Две находки от Дръстър открити при проучване на патриаршеския комплекс до северната крепостна стена на крепостта (обр. 1) в края на 90-те години на XX в. обаче предполагат тъкмо таква носене като висулки.

Обр. 17. Миниатюрна бронзова култова брадвичка – висулка от Дръстър (снимка и рисунка по Г. Атанасов)

Fig. 17. Miniature bronze cult axe, a pendant found in Drastar (photo and drawing by G. Atanasov)

Обр. 18. Миниатюрна бронзова култова брадвичка (висулка?) от Преслав (рисунка на Г. Атанасов по снимка на Н. Мавродинов)

Fig. 18. Miniature bronze cult axe (a pendant?) found in Preslav (drawing by G. Atanasov after a photo by N. Mavrodinov)

Брадвичка, отлята от сребро с неправилно дъговидно извито трапецовидно лезвие. Отворът за дръжката (или за окачване) е с диаметър 0,4 см, дължина – 1,95 см, ширина – 1,2 см. Открита е през 2001 г. в изхвърлена пръст северно от дворцовата патриаршеска базилика (обр. 15, 15 а).

Брадвичка, бронз, лята. Острие с Г-образна форма, като тилната част е оформена като чук с размери 0,3 x 0,5 см. Дръжката е къса с четириъгълно сечение и малка дупка за окачване в края. Размери: дължина 1,95 см, ширина 1,2 см, дебелина 0,1-0,2, см, отвор 0,1 см. Открита е през 1998 г. в изхвърлена пръст северно от дворцовата патриаршеска базилика (обр. 16, 16 а).

Брадвичка. Бронз, лята. Има трапецовидно острие с дължина 2 см, ширина на лезвието 1,5 см, ширина в горния край 0,5 см, което плавно преминава в масивна кръгла втулка, откършена. Над нея има двойно езичесто симетрично профилирано уширение, откършено. Лезвието на брадвичката е силно износено, като точков орнамент се долавя само от едната страна. Общата запазена височина на брадвичката е 2,5 см, максималната ширина е 1,5 см, а дебелината на отливката е от 0,15 до 0,5 см (обр. 17). Предадена е на Силистренския музей с прокурорско нареждане през 2017 г. заедно с десетки други находки конфискувани от иманяри от Дуловска община.

Тази брадвичка има най-голямо сходство по форма и окачване, а донякъде и по украса, с останалите екземпляри от Дръстър, Преслав и Пъкюл дуй Соаре, и редом с останалото, свидетелства, че не става въпрос за инцидентно и изолирано явление в Североизточна България през Х в.

Останалите брадвички, с малки размери и малък отвор, определено са били носени овесени на врата. За съжаление не са открити в затворени, прецизно датирани комплекси, но на фона на другите брадвички заслужават да им бъде оказано специално внимание. Затрудненията по семантиката, датировката, интерпретацията и етническата им определеност се подсилват от факта, че за разлика от коментираните по-горе брадвички с дръжки тези образци нямат сигурни аналози от сигурна археологическа среда. Липсва и изявена орнаментална украса, която да подсказва някаква семантика и даде възможност за художествен анализ. Донякъде като аналог може да се преведе една малка бронзова брадвичка от Преслав с Г-образна форма (Мавродинов 1959, 227, обр. 265; Atanasov 1994, 76-80) (обр. 18), но за разлика от висулката от Дръстър тя няма дръжка, има по-големи размери и е с по-голямо ухо за окачване. Освен това за нея съдим

от една некачествена чернобяла снимка публикувана от Н. Мавродинов преди повече от половин век (Мавродинов 1959, 227, обр. 265). Предвид отсъствието на висулки-брадвички в други средновековни обекти в Североизточна България и предполагаемата връзка на брадвата с култа към Перун-Тор, то на този етап хипотетично към руско-варяжките култови практики от средата на X в. с по-голяма вероятност отнасяме още едната бронзова брадвичка-чук от Дръстър. Има вероятност тя също да се свърже с похода на Светослав в Североизточна България и по-специално присъствието на дружинниците му в Дръстър през 969 – 971 г. (Atanasov 1994, 76-80; Атанасов 2013а, 69-82). За другата брадвичка висулка се въздържаеме от подобна атрибуция, защото от една страна сребърни находки на средновековни обекти не са регистрирани, а от друга страна има подобни образци и в античността. За разлика от бронзовите брадвички с дръжки тези находки обаче нямат близки паралели в древноруските центрове. Действително вече посочих, че там се откриват висулки с т. нар. чук на Тор, но те са обикновено с Т-образна форма, като отворът за окачване обикновено е в края на дръжката. Едната висулка от Дръстър на пръв поглед има контакт със стотиците висулки-чукове на Тор в Скандинавието (главно Швеция), Англия, Русия, Полша, Прибалтика (Fuglesang 1989, 15-25; Zeiten 1997, 1-74; Jensen 2010, 80) и специално с екземпляр от региона на Трусو в североизточна Полша (обр. 19) (Gardela 2016, 103-105, fig. 20). Въпреки сходствата в размерите, начинът на окачване в края на издължената дръжка и формата, бронзовата отливка на находката от Трусо наумява повече чук, докато находката от Дръстър несъмнено е брадва с чук в тилната част. Останалите стотици публикувани висулки с чука на Тор от IX – XI в. (главно наниз на върху торкви) са много по-различни. Освен от желязо и медни сплави сред тях има и сребърни екземпляри, каквато е втората висулка-брадва от Дръстър. И тя обаче няма пълен аналог сред стотиците висулки с чука на Тор от Скандинавието, Полша, Русия, Беларус и Прибалтика и десетките брадвички амулети от Киевска Рус. Същевременно нейната уникалност (това се отнася и за другата находка от Дръстър) за средновековния културен кръг на Североизточна България и Долен Дунав, както и връзката на брадвите амулети с древни руско-варяжки култове и култови предмети, предполагат също да ги свържем, макар и хипотетично, с похода и престоя на войската на княз Светослав в Дръстър през 970 – 971 г. (Атанасов 2013а, 69-82).

Обр. 19. Миниатюрна бронзова култова брадвичка (висулка?) от Трусо, североизточна Полша (no L. Gardela)

Fig. 19. Miniature bronze cult axe (a pendant?) found in Truso in Northeastern Poland (after L. Gardela)

Цитирана литература:

- Артамонов 1958: М. И. Артамонов. Саркел – Белая Вежа. – В: Труды Волго-донской археологической экспедиции. Т. 1. (= Материалы исследования по археологии СССР, 62). Москва – Ленинград, 1958, 7-85.
- Атанасов 1988: Г. Атанасов. Ранносредновековни амулети от Дръстър. – Известия на Народния Музей – Варна, 24, 1988, 78-88.
- Атанасов 2009: Г. Атанасов. Още веднъж за датировката и монашеската организация в скалната обител до Мурфатлар. – В: Юбилейна сборник в чест на 45 години ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2009, 467-485.
- Атанасов 2013а: Г. Атанасов. О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г. – Византийский временник, 72 (97) 2013, 69-82.
- Атанасов 2013б: Г. Атанасов. Крепостта на Дуросторум-Доростор-Дръстър върху дунавския бряг в Силистра. Силистра, 2013.

- Атанасов 2017: Г. Атанасов. За началната дата на крепостта Пъкуюл луй Соаре, пристанището и недоказаните хипотези за „Преславния дом на Дунав“ и „Българското адмиралтейство“ (под печат).
- Атанасов, Михайлов 2016: Г. Атанасов, Кр. Михайлов. Спасителни разкопки на територията на НАР „Дуросторум-Дръстър-Силистра“. – Археологически отчети и разкопки за 2015 г. София, 2016, 783-785.
- Гаджанов 1909: Д. Гаджанов. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. – Периодично списание, 70, 1909, 610-668.
- ГИБИ VI: Гръцки извори за българската история, VI. София, 1965.
- Даркевич 1961: В. П. Даркевич. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве. – Советская археология, 4, 1961, 92-98.
- Кирпичников 1966: А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-36). Москва, 1966.
- Коршун 2012: В. Е. Коршун. Языческие привески Древней Руси X–XIV веков. Москва 2012.
- Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство: Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.
- Макаров 1992: Н. А. Макаров. Древнерусские амулеты-топорики. – Российская археология, 2, 1992, 41-56.
- Мифы 1980: Мифы народов мира. Т. I. Москва, 1980.
- Фасмер 1986: М. Фасмер. Етимологичен речник на руския език. Том 3. Москва, 1986, 246-247.
- Atanasov 1994: G. Atanasov. De la sémantique et de l'origines des hachettes-amulettes de terres Bulgaries Nord-Est. – Bulletin de l'Institut d'Archéologique, XXXVIII, Sofia, 1994, 76-81.
- Atanasov 1996: G. Atanasov. Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestres près de Murfatlar à Dobroudja. – Byzantinoslavica, LVII, 1996, 112-124.
- Atanasov 2013: G. Atanasov. The Danubian Fortress of Durostorum-Dorostol-Drastar-Silistra (4th–19th c.). – In: Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Bulgaria, Vol. 2, Sofia, 2013, 493-587.
- Diaconu, Viceanu 1972: P. Diaconu, L. Viceanu. Păciul lui Soare, I. București, 1972.
- Gardela 2016: L. Gardela. Amulety skandynawskie z Wolina i Truso. – Acta Archaeologica Pultuskiensa, Vol. V, 2016, 99-106.
- Iohannis Sczlityae 1973: Ioannes Scilitzes. Synopsis historiarum. Editio princeps, rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973.
- Fetisov, Galkova, 2007: A. Fetisov, I. Galkova. The „Rurikid sin” from the B3 church at Basarabi-Murfatlar. – Studia Patzinaka, 4, 1, 2007, 29-44.
- Jensen 2010: B. Jensen. Viking Age Amulets in Scandinavia and Western Europe (BAR International Series 2169). Oxford, 2010.
- Fuglesang 1989: S. H. Fuglesang. Viking and Medieval Amulets in Scandinavia. – Fornvännen 84, 1989, 15-25.
- Zeiten 1997: M. K. Zeiten. Amulets and Amulet Use in Viking Age Denmark. – Acta Archaeologica 68, 1997, 1-74.

Ключови думи: Ранно средновековие, Киевска Рус, варяжки култови брадвички

Вратичка от бронзов триптих с изображение на св. Георги – войн

Константин Тотев

Филиал на Национален археологически институт с музей – Велико Търново, Българска академия на науките, ул. „Иван Вазов“ № 29А, Велико Търново 5000; konstantin_totev@abv.bg

Panel of a Triptych with St. George the Warrior

Konstantin Totev

Branch of the National Institute of Archaeology with Museum – Veliko Tarnovo, Bulgarian Academy of Sciences, 29A Ivan Vazov Str., 5000 Veliko Tarnov, Bulgaria; konstantin_totev@abv.bg

ABSTRACT

The panel of a bronze triptych with the image of St. George dated back to the 12th century can be attributed to a group of fine art works made in Thessaloniki (Fig. 1). It was found in the fortress near the village of Samotino, Varna region.

The half of a cross with equal bars was cast on its outer side. It is exquisitely made in the shape of a “tangled rope” whose interlaced design gives the shape of the bars of the cross. The end of each bar divides into three separate branches. There is a round medallion in the center of the interlaced tangles.

St. George the Warrior in a full-length size is depicted on the inner side on the door-panel. The saint, vested in a plated armor and a short tunic with a cloak, is holding a spear in his left hand. With his right hand, he is holding the cloak falling down from his right shoulder with parts of the armor visible underneath the folds of the garment. The item sticking up behind his back is most probably the handle of a sword. The figure was made in high relief although some of the fine details were defaced. The figure of the saint is quite disproportionate – the head is quite big, the torso is wide and short, and the legs are very thin.

The armour and the clothing of the saint show close similarity to a group of *encolpions*, which were very popular in the 11th–12th century Byzantine Empire. The arrangement of the armor plate-scales, the drapery of the cloak and the lack of a shield relate this representation of St. George to the relief icons with embossed images made from various materials in the 12th or even the early 13th century.

Key words: Byzantine period, Christian art, triptych

Вниманието ни е задържано от интересна и много рядка творба на византийската малка пластика. Става въпрос за част от нагръден триптих, отлят от бронз, който е открит преди двадесет години в района на гр. Бяла, Варненско. Получих снимка от неговия собственик, който живееше в гр. Троян и конкретни сведения за местонамирането на находката в крепостта при с. Самотино. В края на 90-те години на XX в. същата тази вратичка от триптих попадна в друг собственик от гр. В. Търново, който го предостави за откупка в музея в гр. Варна. Откупката обаче не се осъществи, паметникът отново смени собственика си и следите му се изгубиха (Тотев, Плетьов 2011, 156-159).

Запазена е лявата вратичка, с форма на трапец. Размерите ѝ са: височина – 5,5 см, ширина – 2,1 см и височина на релефа – 0,4 см. Реконструираният размер на триптиха са: ширина – 5 см, височина около 6,5 см и дебелина – 1 см. Вероятно в горната част на централния панел е било отлято ухо за окачване на верижка. Върху външната ѝ част е отлята половинката на равнораменен кръст. Той е изцяло изработен във вид на „усукано въже“, чиито плетеници

оформят рамена, завършващи с по три разклонения. В средата на плетениците има по един кръгъл медальон. Това изображение на кръста е отзвук от балканския „плетеничен“ стил в украсата на ръкописните книги и миниатюри от XI – XII в. (Мусакова 2009, 299-312) Между горното и лявата част от хоризонталното рамо на кръста е пробит малък отвор, свързан със затварянето на триптиха. Левият вертикален край на вратичката е оформен като панта. В горната ѝ част има малко шипче, което явно е влизало в отвор, пробит в корпуса на централния панел на триптиха. В долната част на пантичката има вдлъбнатина, в която е влизало шипче от централната част на триптиха. Така вратичките са били прикрепвани и са се отваряли и затваряли. От вътрешната страна на десния край на вратичката има жлеб. По този начин, в затворено положение тя леко е застъпвала и прикрепяла дясното крило.

От вътрешната страна на вратичката е представена фронтално, в цял ръст, фигурата на Св. Георги войн. Облечен е с ризница и къса туника-наметало. С дясната си ръка той придържа наметалото, което се спуска от дясното му рамо. Под него се виждат части от ризницата. С лявата ръка светецът държи копие. Зад гърба стърчи вероятно дръжката на меч. Фигурата е отлята във висок релеф, но днес някои от дребните детайли са заличени. Ясно се забелязват деформациите в пропорциите. Главата е твърде едра, торсът е къс и широк, а краката са тънки. Детайлите по лицето са изтрети, но добре личи характерната кръгла прическа. Около главата нимбът е очертан с дебела линия. Над изображението на Св. Георги е гравирани вторично означителният надпис, с разкривени букви и грешки (Α)ΓΝΟϚ ΓΕΟΡΓΙ(ΟϚ). На места релефът е силно изтрет.

Като маниер на изпълнение, обобщено представеното облекло и снаряжение на светеца, държи връзка с група широко популярни във византийския свят кръстове-енколпиони от XI – XII в. (Pitarakis, 2006, cat. no. 132 – 138, 174 – 189). Подреждането на люспите на ризницата, драпировката на наметалото, нетипичното въоръжение и липсата на щит причисляват изображението на Св. Георги по-скоро към релефните икони от различен материал от XII и дори XIII в.

Обр. 1. Вратичка от икона – триптих със Св. Георги-войн, XII в.
Fig. 1. A door of an icon – triptych with St. George the Warrior, the 12th century

В известна степен разглежданата творба на византийската малка пластика се доближава до Солунския кръг паметници на християнския култ, създавани в периода XI – XV в. (Loverdou-Tsigarida 2009, 75-81). По отношение на репертоара на представените светци можем само да предполагаме, че на дясната вратичка е стояло изображението на Св. Димитър, Св. Теодор или някой друг войн. Върху централния панел може би е било разположено изображението на Св. Богородица с Христос на трон, подобно на един бронзов триптих с по-големи размери от XII в., съхраняван в музея Виктория и Албърт, Лондон (Splendeur 1982, Br. 26). Изображението на Св. Георги бележи известна сти-

Обр. 2. Бронзов триптих с Разпятие и Св. Георги и Св. Теодор, XI – XII в. (по httpss3-eu-west-1.amazonaws.com/lot-images.atgmedia.com/SR358462906507838-20145618918_original.jpg)

Fig. 2. Bronze triptych with Crucifixion and St. George and St. Teodor, 11–12th century (after httpss3-eu-west-1.amazonaws.com/lot-images.atgmedia.com/SR358462906507838-20145618918_original.jpg)

лова близост с изображението на Св. Димитър от стеатитовата икона, открита в с. Черномасница от XIII в., чиято изработка със сигурност свързваме със Солун (Тотев 1999, 601–619). Схематичното представяне на вертикални дипли на туниката на Св. Георги, запазва традицията на представяне на войнските одежди и при други техники на малката пластика. Добър пример в това отношение са стеатитовите икони със светци-войни от XII в., например иконата на Св. Теодор Стратилат от Музея Сакро, както и тази с тримата светци-войни от Херсон (Kalavrezou-Maxeiner 1985, 111–113, Pl. 13, no. 21). Въз основа на стилово-иконографския анализ с голяма доза увереност може да причислим този триптих към творбите на малката пластика, изработени в Солун през XII в.

Напоследък в интернет пространството се появиха други два цели триптиха, които категорично могат да бъдат определени като продукт на копиране и доработка от разглеждания тук византийски екземпляр. Те са свързани, без конкретни данни с Киевска Русия и са датирани в XI–XII в. На лявото крило е изобразена фигурата на Св. Георги, върху средния панел е разположена композицията Разпятие, а на дясната вратичка е представен Св. Теодор (означен с кирилски надпис като Св. Димитър?) (обр. 2). Ако приемем, че тези творби са оригинални, тяхната изработка само потвърждава широко разпространената практика на копиране, тиражиране и разпространение на творбите на дребната метало пластика в различни страни на християнския свят. Съществуват някои примери, които показват устойчивостта на едни и същи модели в продължение на шест-седем века.

Цитирана литература:

- Мусакова 2009: Е. Мусакова. Българската ръкописна книга през XIII в. – Зборник радова Византолошког института, XLVI, 2009, 299–312.
- Тотев 1999: К. Тотев. Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. – Търновска книжовна школа, 6, В. Търново, 1999, 601–619.
- Тотев, Плетньов 2011: К. Тотев, В. Плетньов. Византийско изкуство IX–XIV в. Християнски реликви от Варненско. Варна, 2011, 156–159.

- Kalavrezou-Maxeiner 1985:** I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatite. Wien, 1985.
- Loverdou-Tsigarida 2009:** K. Loverdou-Tsigarida. Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Tresors de la Sainte Montagne. Petit Palais – Musée des Beaux-Arts de la Paris. Paris, 2009.
- Pitarakis 2006:** B. Pitarakis. Les Croix-reliquaires pectorales Byzantines en bronze. Paris, 2006.
- Splendeur 1982:** Splendeur de Byzance. Bruxelles, 1982.

Ключови думи: Византийски период, християнско изкуство, триптих

За една непозната венецианска аптека и нейното лекарство в България

Илиян Петракиев

Регионален исторически музей – Велико Търново, ул. „Никола Пиколо“ № 6, Велико Търново 5000;
petrakiev@museumvt.com

The Unknown Venetian Pharmacy and its Drug in Bulgaria

Illyan Petrakiev

Regional History Museum – Veliko Tarnovo, 6 Nikola Picolo Str., 5000 Veliko Tarnovo, Bulgaria;
petrakiev@museumvt.com

ABSTRACT

A lead lid designed for sealing drug jars is kept in the Archaeological and Ethnographic Museum of Zlatograd. The diameter of the lid is 23–24 mm and the side rim is 2 mm. The figure of a running wolf is engraved on the lid. An inscription in Italian is visible on the periphery of the lid: ALLA-SPECIARIA-(DE)-LUPO- VENEZIA (The wolf's pharmacy in Venice) (Fig. 1).

The Venetian pharmacy of “Del Lupo” is not known for the production of *theriac*. However, it became famous with the production of Although “*empiastro emolliente magistrale omogeneo*”, translated as “homogenous softening cream”, known colloquially as “Cerroto del Sig. Antonio” or Segnor Antonio’s cream. The drug comprised resins, oils, litharge, turpentine and other minor ingredients. The pharmacy that produced the drug was registered on 13 April 1682 in Saint Fillipo and Giacomo Square situated next to Saint Marko Square and was owned by the Corady family until 1745. The pharmacy is still in operation today, and it can be found in the same place. However, its name is different – “Al Lupo coronato”.

The pharmacy was sold in 1745 to Francesco Montagna, but he was not allowed to produce the drug mentioned above. After the death of Niccolo Corady, his wife obtained the rights for the production and the sale of the salve. There is no information about the “Del Lupo” pharmacy after 1745. In 1785 a newspaper wrote about a drugstore on the same address but with a different name – “Spezieria del Lupo coronato”. At that time the pharmacy was owned by Pietro Arigio. There is no information whether the name of the drug store changed immediately after it had been sold in 1745 or later in 1785. An interesting fact is that the pharmacy’s logo was also changed. The wolf is crowned and looking to the left (Figs. 3, 4). The pictures are almost identical. The only differences are the crown and the inscription. The logo was either modernized similarly to others in this period (Fig. 5) or it was modified after the sale in 1745. The lead lid is dated back to 1682–1785, and the period can be narrowed to 1745–1785.

The official market price of the drug was 10 *soldi* per 1 ounce. This was a relatively low price compared to the prices in the Ottoman Empire during the first decade of the 18th century when it would have cost 7 or 8 *akçes*. If the price of one *oka* of bread (between 1700 and 1730) was between 3 and 5 *akçes* including transportation fees and the dealer’s profit, the price of the drug would have still been affordable.

The salve was aimed for external use, for tumors and buboes treatment. Treatments for buboes were particularly relevant during the bubonic plague, a bacterial infection which killed many people in the 18th century.

Key words: Renaissance, Ottoman period, Western European medicine

Натрупаните в последно време публикации върху откритите оловни капачки от прочутото лекарство териак дават известна представа за търговските връзки и разпространението му. Извън изследванията остават другите лекарствени средства, навлизали в Османската империя от

Западна Европа и по-специално Венеция. Това вероятно се дължи, от една страна, на оскъдната информация, и от друга, на липсата на археологически данни за такъв тип медикаменти.

В Археолого-етнографския музей в гр. Златоград се съхранява оловно капаче за запечатване на лекарство, което остава в сянката на известния териак.

Върху оловното капаче е отпечатан надпис по периферията, поместен между два концентрични кръга и централно кръгло поле с релефни изображения. Външният диаметър е 23 – 24 мм, а ширината на страничния ръб – 2 мм. Диаметърът на централното поле е 16 мм. Върху него е представен вълк в бяг наляво. Главата му е извърната надясно и държи в устата си жертва, вероятно агне, претметнато през гърба. Под лапите на вълка се различава хълмиста местност. В горния край композицията се оформя от балдахин, представляващ увита и спускаща се надолу лента.

Описаното изображение се различава добре, въпреки корозионните повреди по капачето. В горната част се наблюдава по-сериозно нарушение на повърхността, но то засяга само участък от вътрешния кръг. Надписът върху периферията е на правилен италиански език. Изписан е с добре очертани капитални букви и се разчита по следния начин: ALLA-SPECIARIA.(DE) L-LUPO-IN-VENEZIA (При аптеката на вълка във Венеция). Началото на надписа изглежда е маркирано от пентаграм, а думите са разделени с точки по средата. От вътрешната страна на капачката се вижда пъпка в центъра, която е технологичен дефект от калъпа в който е отлята (обр. 1).

Разглежданият паметник дава възможност за проследяване и анализ на производството на лекарства извън групата на териациите, тъй като засега е единственият известен образец от този тип. Името на венецианската аптека, упомената в надписа, не е сред известните производители на прочутото лекарство териак, които са познати до момента. Причина за това е фактът, че тя не е сред регистрираните такива, а е известна с едно специфично лекарство, наречено „*empiastro emolliente magistrale omogeneo*“, в превод: „хомогенен омекотяващ майсторски мехлем“, наречено разговорно – „*Ceroto del Sig. Antonio*“ – „лапа (мехлема) на сенйор Антонио“. Медикаментът е съставен на основата на смоли, масла, оловен окис, терпентин и други по-маловажни съставки (Minuzzi 2008, 307-308).

Аптеката е регистрирана на 13.04.1682 г. на адрес: площад „Св. Св. Филипо и Джакомо“, близо до площад „Св. Марко“ и до 1745 г. е собственост на фамилията Коради (Minuzzi 2008, 308). Тя съществува и до днес на същия адрес, но под името „Al Lupo согonato“. Гербът на аптеката от 1697 г. е на основателя Николо Коради и представлява щит с изобразен върху него вълк в ход надясно, с обърната във фас глава, държаш в уста плячка, вероятно агне. Над щита е изписано „Al Lupo. 1697.“, а под него – „*Nicolo Corradi. Consiglieri*“ (обр. 2). Както се вижда от надписа на герба, собственикът е изпълнявал длъжността на съветник в колегията на аптекари-те (Tessera per la teriaca 2010, 15).

За дейността на аптеката „Del Lupo“ няма данни до 1742 г., когато след смъртта на Марко Коради, тя е наследена от синовете му и съответно внуци на основателя Николо Коради – Лодовико и Николо. Последният откупува дела на брат си за сумата от 805 дуката, като за целта ипотектира собствения си дял. Но само три години по-късно, през 1745 г., е принуден да продаде аптеката на Франческо Монтаня, като приходите от продажбата отиват за погасяване на дългове, свързани с ипотеката и за брачната зестра на съпругата му. В договора по продажба той предава всичко на Монтаня (печат, инструменти и лекарства), но с изричната уговорка, че в тази покупко-продажба не се включва „*Ceroto del Sig. Antonio*“, което може да бъде произвеждано и продавано само от членовете на семейство Коради. След това, в продължение на още няколко години, Николо Коради продължава да се занимава с частно производство на мехлема, съумявайки сравнително добре да издържа семейството си, до пролетта на 1760 г., когато умира само на 55 години. През август същата година съпругата му Лучиета Визомео се явява пред проведиторите (здравни инспектори и надзиратели по качеството на лекарствата) и моли да ѝ бъде разрешено сама да произвежда и продава мехлема. Подлага се на изпит по приготвяне на лекарството и така получава разрешение да практикува, както и много позитивна оценка на един от лекарите от колегията (Лотарио Джузепе Лотти), който ѝ асистирал при приготвянето на лекарството. Още преди да получи официалния лиценз Лучиета решава да даде публичност на новината, че производството на медикамента ще продължи, като публикува обява във вестник „*Gazzetta veneta*“ (Minuzzi 2008, 308).

Обр. 1. Оловно капаче от експозицията на Археолого-етнографски музей, гр. Златоград. Благодаря на инж. Александър Митушев за предоставената ми възможност за публикуване (Графична рисунка – д-р Диана Тотева)

Fig. 1. Lead lid from the collection of the Archaeological and ethnographic Museum in Zlatograd. I am grateful to Engineer Alexander Mitushev for the opportunity to publish the artifact (Drawing by Dr. Diana Toteva)

Споменатото лекарство, наречено „Cerroto del Sig. Antonio“, явно е било толкова ефективно и добре познато, че след смъртта на Николо Коради започва и масовото му фалшифициране. Първо от страна на Франческо Монтаня, който чрез специалната клауза в договора е бил изрично изключен от правото на производство. Също и от някои аптекари, пред които Лучиета Визомо е искала разрешението за право на производство. Един мним аптекар стига дотам, че публикува също в „Gazzetta veneta“ от 25.04.1761 г. претенция, че сем. Коради не са истинските създатели на мехлема и предлага собствено производство на цена от 16 солди унцията, вместо постановената от проведиторите цена от 10 солди. Производството обаче продължава да е в ръцете на вдовицата, а по-късно и в тези на дъщерите ѝ, благодарение на намесата на проведиторите. През 1777 г. дъщерите Катерина и Маргерита Коради получават не само лиценз, но и привилегия, свързана със семейната им рецепта, благодарение на новия протомедик Джамбатиста Пайтони, който описва лекарството като изключително ефикасно и необходимо за цялата хирургическа гилдия (Minuzzi 2008, 309).

Всъщност след обявата на Лучиета Визомо през 1760 г. не се споменава аптеката „Del Lupo“, а първото появяване на вероятно същата аптека, съдейки по адреса, но с видоизмененото название „Spezieria del Lupo coronato“, е във вестник от 1785 г. и се свързва с името на Пиетро Ариджо (Notize del mondo 1785). В един документ, датиращ най-рано от 1799 г., се споменава отново аптеката „Lupo coronato“, в която се продавало „cerotto“, наречено „Del Lupo“, което все още се прилагало за подпомагането на разтварянето на някои тумори. Отново там е цитиран и документ от споменатата по-горе 1777 г., където се казва, че за пръв път лекарството „Cerroto del Sig. Antonio“ е било приготвено от Антонио Фриго под знака на аптеката „S. Giuseppe“, и изрично е забранено приготвянето му и продажбата от други лица. Също така е посочено, че през 1799 г. самият той фигурира като собственик на тази аптека (Tessera per la teriaca 2010, 15). Едва ли през тази 1777 г., когато дъщерите Коради получават лиценз, те са го преотстъпили или продали на споменатия Антонио Фриго. По-скоро това също е част от „надлъгването“ за

Обр. 2. Герб на аптеката „Al Lupo“. Tessera per la teriaca (2010). Извлечено на 21.12.2016 г. от <http://www.lamoneta.it/topic/66189-tessera-per-la-teriaca/page-15>

Fig. 2. Coat of arms of the „Al Lupo coronato“ pharmacy. Tessera per la teriaca (2010). Available at: <http://www.lamoneta.it/topic/66189-tessera-per-la-teriaca/page-15> Accessed 21.12.2016

Обр. 3. Герб на аптеката „Al Lupo coronato“. Farmacia „Al Lupo coronato“. Извлечено на 21.12.2016 г. от http://www.lupocoronato.com/storia_uk.html

Fig. 3. Coat of arms of the „Al Lupo coronato“ pharmacy. Available at: http://www.lupocoronato.com/storia_uk.html. Accessed 21.12.2016

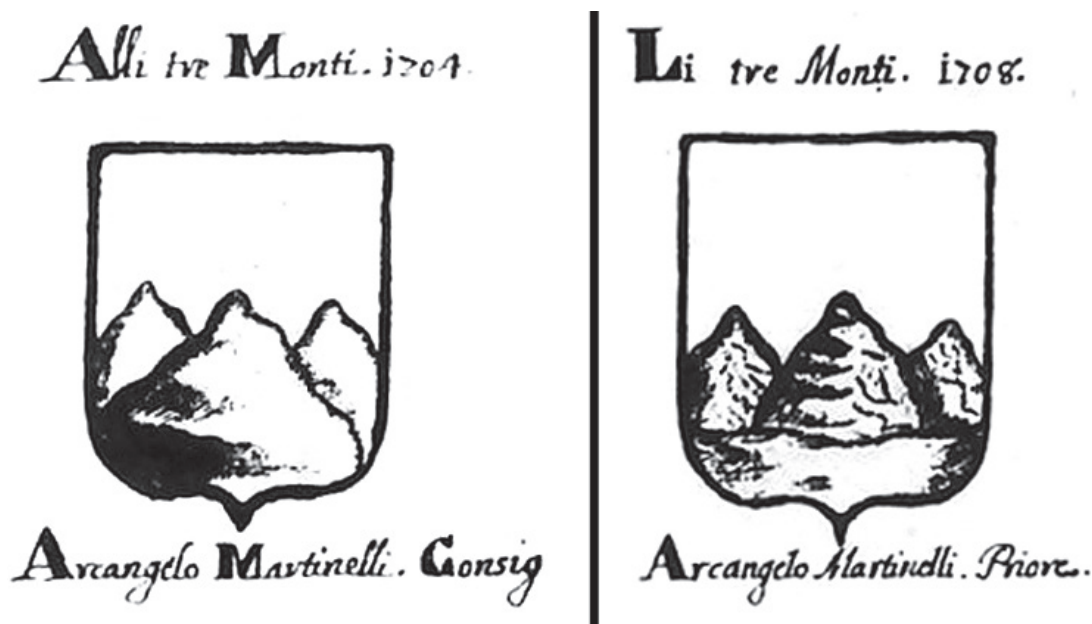

Обр. 4. Герб на аптеката „Al Lupo coronato“. Farmacia „Al Lupo coronato“. Извлечено на 21.12.2016 г. от http://www.lupocoronato.com/storia_uk.html

Fig. 4. Coat of arms of the „Al Lupo coronato“ pharmacy. Available at: http://www.lupocoronato.com/storia_uk.html. Accessed 21.12.2016

правата върху лекарството, съдейки по данните, че производството му датира още от края на XVII в. от фамилията Коради и аптеката им „Del Lupo“. Вероятно поради същата причина се е наложило и промяната на името на аптеката в „Lupo coronato“. Дали това е станало веднага след продажбата през 1745 г. или чак през 1785 г. на този етап на изследване не може да се отговори. Интересен факт се явява и промяната на герба. Вълкът вече е в друга поза, коронован и обърнат наляво (обр. 3, 4). Почти идентично е изображението и върху публикуваната тук капачка, с тази разлика, че липсва короната, както в изображението, така и в надписа. Гербът на аптеката или е бил осъвременен по подобие на други подобни случаи (обр. 5) или сменен след продажбата през 1745 г. Обявата на Лучиета Визомо през 1760 г., когато за последен път се споменава аптеката без добавеното „coronato“, предполага съществуването ѝ поне до тази година, но със сигурност не и след 1785 г., когато на същия адрес вече функционира „Al Lupo coronato“.

Близко вековната история на тази аптека, фиксирана от различни писмени източници, не позволява да се постави точна дата на разглежданото капаче, но най-общо влиза в периода 1682 – 1785 г. Продажбата на аптеката и евентуалната промяна на герба позволяват условно датировката да се стесни в периода 1745 – 1785 г., т. е. от годината на продажба, до годината, когато за последен път срещаме нейното име.

Обр. 5. Гербове на аптеката „Alli tre Monti“. Tessera per la teriaca (2010). Извлечено на 21.12.2016 г. от <http://www.lamoneta.it/topic/66189-tessera-per-la-teriaca/page-15>

Fig. 5. Coats of arms of the „Alli tre Monti“. Tessera per la teriaca (2010). Available at: <http://www.lamoneta.it/topic/66189-tessera-per-la-teriaca/page-15>. Accessed 21.12.2016

Дали лекарството, затваряно с въпросната капачка, е именно споменатото по-горе „Cerroto del Sig. Antonio“ не би могло да се твърди със сигурност, но е твърде вероятно, поради липсата на информация за производството на други видове медикаменти от тази аптека. Във Венеция през XVII и XVIII век съществуват множество малки семейни фармации, специализирани тясно в производството на определено лекарство, приготвяно по тайни семейни рецепти. За това считам, че откритото в околностите на гр. Златоград капаче на аптеката „Del Lupo“ е затваряло кутийка с този мехлем. Въпреки че малкият диаметър предполага течна форма на лекарството, за количеството, което е било предлагано, не е проблем използването на малки контейнерчета с вместимост от 1 венецианска унция (около 40 г). Вероятно такава е била разфасовката, в която се е предлагало лекарството на пазара, както се вижда от споменатото по-горе обявление в „Gazzetta veneta“, където е обявена и определената официална цена от 10 солди за 1 унция. В посочения текст се споменават също така и претенциите към това лекарство от друг фармацевт, който дори го предлага по-скъпо – 16 солди. Това е сравнително евтина цена на лекарството, съпоставена с тази на известния „териак“. По данни от края на XVI век, в Германия 4 дози териак са стрували 1 талер (Blanchard 2001, 1362). Приравнено към курса на дуката, може да се установи, че териакът е 6 пъти по-скъп от „Cerroto del Sig. Antonio“. Ако цената на лекарството е 10 солди при курс от около 120 солди за един дукат и обмяна 1 талер за 2 дуката (Turner), може да се изчисли, че цената му в Османската империя през първото десетилетие на XVIII век е било около 7 – 8 аспри (Пенчев 2014, 133). При цена на една ока хляб (около 1700 – 1730 гр.) от 3 до 5 аспри (Пенчев 2014, 137) се вижда, че дори и след прибавени транспортни разходи и търговска печалба цената на лекарството в Османската империя е била напълно достъпна.

Интерес представляват и лечебните свойства на медикамента. От описанието на лекарството, наречено „Cerroto del Sig. Antonio“, става ясно, че то се използва външно и представлява вероятно мехлем, с който се прави „лапа“, която се поставя върху кожата. В обявата на Лучиета Визомо от 1760 г. се споменава, че лекарството е изключително ефикасно срещу тумори и бубони (Minuzzi 2008, 308-309). Едно от възможните приложения на лекарството би могло да е и за лечение на „бубоните“, предизвикани вследствие на честите чумни епидемии през XVIII век. В едни от първите лековници с рецепти против чума се предлагат два основни метода за въздействие, познати от европейската практика: външно, главно върху огромните отоци, получавани при бубонната

форма на чумата и вторият, отнасящ се до вътрешно укрепване и пречистване на организма (Николова 2004, 218). Силният епидемичен взрив от 1718 – 1720 г., свързан с върлуващата из Средиземноморието Марсилска чума, се пренася от големите морски центрове към вътрешността на Европейска Турция. Описанията на признаците на болестта насочват към бубонната форма на чумата (Николова 2004, 66-67). В някои сведения, като това на медика-физик Карло Граци от 1743 г. и в медицински рапорти от 1760 г. за приложението на лекарството от венециански лекари и хирурзи се споменава, че то е използвано даже в Епир, Македония и Албания, където от края на XVII в. се асоциира с аптеката „Al Lupo“ (Minuzzi 2008, 308). Макар да не е спомената изрично територията около гр. Златоград, най-вероятно тя попада в ареала на една от най-големите чумни епидемии, разразила се през XVIII век. В сведения за бягството на турци от заразени райони, наред с други селища се споменава и Златоградско (Николова 2004, 181). На този етап и само по един паметник е трудно да се направят изводи за лечебните средства, използвани в борбата със страшните чумни епидемии. В този ред на мисли, използването на известното лекарство териак би могло да е със същата цел. Прави впечатление, че най-много капачета от него се откриват по Черноморските и Дунавските пристанища, които като главни търговски средища са и най-често в епицентъра на редуващите се чумни епидемии. В едно от описанията на лечебните свойства на териак например, освен всички изброени болести е записано и за предпазване от проказа и чума (Giachino). Страхът от нестихващата болест и опитите за превенция и лечение вероятно допълнително повишават търсенето на лекарството и съответно заливането на пазара с фалшификати, за което свидетелства честото откриване на фалшиви капачета от териак. В лекарствениците, появили се в българските земи, проличава влиянието на глобализиращата се търговия на XVIII – XIX в. Това е особено видимо в лекарственика на отец Василий, в който се срещат няколко различни рецепти с повторения на варианти имената на активните съставки – синоними, които присъстват в качеството си на отделни артикули: „афион“, „териак“ и др. В случая, очевидно става въпрос и за търговски трикове на дрогеристите (Георгиев 2015, 479). От друга страна появилите се първи лекари, които са били предимно чужденци, привнасят западния опит в лечението на чума и други инфекциозни болести, заедно с познатите им лекарствени средства.

Чрез оживените търговски връзки от XVII в. насетне опитът на значително по-развитата медицина в Западна Европа и вековната традиция във фармацията стават популярни и в Османската империя. Развитието на модерния свят и медицина коренно променят схващанията за болестите и начините на лечение. Освен традиционните упования в божественото, в църквата, светците, иконите-лечители и др., все по-често тежките епидемии, сред които и чумната, изострят нуждата, особено сред градското население, от адекватна превенция и медицинска грижа. Появилите се лекарства като известния териак, различни мехлеми и препарати, което се документира и по археологически данни, стават често срещани медицински средства, навлизането на които се улеснява и от зараждащата се лекарска и фармацевтична професия в българските земи.

Цитирана литература:

- Георгиев 2015: Г. Георгиев. Опиум, живак и магия – български народни лековници и регионални лечителски „школи“ през ранното възрождане. – История, 5, 2015, 471-490.
- Николова 2004: Н. Николова. Чумавите времена (1700-1850). София, 2004.
- Пенчев 2014: В. Пенчев. Сребърни европейски монети от XVI, XVII и началото на XVIII век от фонда на НИМ – София. – Известия на националния исторически музей, 2014, XXVI, 109-150.
- Blanchard 2001: D. Blanchard. Bartish on Theriac. – Archives of Ophthalmology, 2001, Volume 119, 1360-1363.
- Giachino: A. Giachino. La Teriaca. Извлечено на 15.12.2016 г. от <http://www.sanitamilitare.it/Teriaca%20.htm>
- Minuzzi 2008: S. Minuzzi. Sul filo dei segreti medicinali: praticanti e professionisti del mercato della cura a Venezia (secoli XVI-XVIII). 352.
- Notize del mondo 1785: Notize del mondo 1785. Извлечено на 12.12.2016 г. от https://books.google.it/books?id=4_5eAAAaCAAJ&pg=PT329&lpg=PT329&dq=speziera+del+lupo&source=bl&ots=Nu5zoF-8KQ&sig=yJm33q6nA0vXc9ajKnnuyj5iWak&hl=it&sa=X&ved=0ahUKewjy7KjJ7p7QAhXC6xoKHx9ABDQQ6AEIjAA#v=onepage&q=speziera%20del%20lupo&f=false
- Tessera per la teriaca 2010: Tessera per la teriaca. (2010). Извлечено на 23.11.2016 от <http://www.lamoneta.it/topic/66189-tessera-per-la-teriaca/page-15>
- Turner: Turner. Money and exchange rates in 1632. Извлечено на 31 декември 2013 от <http://1632.org/1632Slush/1632money.rtf>

Ключови думи: Възраждане, Османски период, западноевропейска медицина

„Страва“ и „тризна“ в контекста на ранносредновековните езически некрополи (археологически данни за поменалните обреди)

Методи Даскалов¹, Юри Пулчев²

¹Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2,
София 1000; m.m.daskalov@abv.bg

²yuri_pulchev@abv.bg

„Strava“ and „trizna“ within the Context of the Early Mediaeval Pagan Cemeteries (Archaeological Evidence for Funerary Rituals)

Metodi Daskalov¹, Yuri Pulchev²

¹National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria;
m.m.daskalov@abv.bg

²yuri_pulchev@abv.bg

ABSTRACT

The article presents the studies of a phenomenon documented during the archaeological excavations of the early medieval pagan cemeteries in present-day Bulgaria – material remains of activities performed during the process of the burial or a certain period after it. They comprise mainly fragmented ceramic vessels and animal bones. Between 1970s and 1990s these remains were referred to using various terms, but the most commonly used terms were “*strava*” and “*trizna*”. As neither word is part of the Bulgarian language vocabulary, a detailed study of their origin and meaning in the Russian language was made. The terms were studied in details by A. Kotlyarevskii (1868). He believed that “*trizna*” meant the performing of military demonstrations (horse racing, imitation of duels, exercises with arms), and “*strava*” – a rich funerary feast.

His conclusions about the terms’ meaning were used by L. Niederle as well as by other researchers. However, the semantics of the concepts have changed over the time.

The observations during the archaeological excavations show that fragmented ceramic vessels and separate animal bones were found in different contexts – on the bottom of the grave, in the filling of the grave pit or at the level of the ancient surface. The interpretation of these artifacts is related to commemorative rituals and practices at the time of the burial or sometime after it. Such artifacts have been found in ca. ¼ of the burials in Balchik and Topola – two of the large pagan cemeteries in present-day Northeastern Bulgaria. They were recorded in the contexts in which their presence could not be regarded as a coincidence.

When processing artifacts yielded by earlier and, more importantly, future archaeological excavations, special attention should be dedicated to this understudied practice of the daily life of the Early Medieval people.

Key words: Early Middle Ages, Pagan necropolis, Burial practices

Проучването на ранносредновековните некрополи и всестранното анализиране на данните от разкопките предоставят достоверна първична информация за погребалните обреди на населението от времето на Първата българска държава. Констатираните особености и изводите са важни за възможни етнически интерпретации и опитите за етнокултурни реконструкции, включително и за промените и езическите реминисценции в десетилетията след приемането на християнството и с навлизането на промените в погребалния обряд.

През годините от различни изследователи се използват различни понятия за отразяване (документиране) и интерпретиране на съпътстващи и следващи погребението обреди. Българските археолози използват различни понятия с чужд произход (руски), като най-красноречиви в това отношение са „страва“ и „тризна“.

Понятието „страва“ е използвано от Ж. Въжарова при описание на ситуации в двуобредните некрополи и означава:

- обичай „страва“ – натрошена керамика и въглени при ямни трупоиизгаряния във втората група некрополи (Бдинци, Варна-1, Девня-1 и 3) (Въжарова 1976, 85);

- обряд „страва“ в Кюлевча, Шуменско – фрагменти от разтрошени съдове и животински кости в горната част на гробни ями с трупополагания (Въжарова 1976, 86);

- свидетелство за „страва“ в Долни Луковит-1 – намерени късове от керамични съдове (Въжарова 1976, 177);

- регистриран обичай „страва“ в некропола при Галиче, Врачанско – въглени и фрагменти от съдове (Въжарова 1976, 223);

За „страва“ се споменава и при християнски некрополи:

- намерени въглени и керамика – „страва“ в гробовете на некропол при Вълчедръм (Въжарова 1976, 248, 345);

- в Мишевско и Туховище горели фрагменти от съдове са определени като „страва“ (Въжарова 1976, 269);

- данни за „страва“ – керамиката в насипа на гробове в некрополите: в чашата на яз. Винаца, Мирковци, Плиска-7, Преслав-4, Гарван-2, Абланица (Въжарова 1976, 269-270);

- обряд „страва“ – въглени и натрошени гърнета в некропола при Мирково, Софийско (Въжарова 1976, 326);

- следи от обряда „страва“ в гробове на некрополите: в чашата на яз. Винаца и Попина-2 (Въжарова 1976, 350);

- за свързани със „страва“ са обявени: „ями“, едната с огнище, другите две – с печки от камъни, нарушени от по-късни съоръжения (в некропола Преслав-1) (Въжарова 1976, 174, 251).

В една своя по-късна работа изследователката използва същото понятие, но с пояснение: „... поменален обряд – „страва“, с останки от натрошени гърнета, е отбелязан в некрополите при Мирково, Абланица, Черниче, Мишевско ...“ (Въжарова 1981, 43, 44-45, 46). В един случай – за Абланица (некрополът в стопанския двор), е поставена твърдост за функцията на съдове в гробовете: „Гърнетата са гробен дар и са употребени при обичая страва.“ (Въжарова 1981, 45). Има и една нова констатация за обектите при Долни Луковит, Галиче, Букьовци, два от некрополите в Преслав, кв. Трошево във Варна: „Натрошените съдове при поменалния обичай „страва“ са главно гърнета със славянски традиции“. Тя се отнася и за некрополи в областите на юг от Стара планина – Абланица-1 и 2, Мишевско, Туховище, Любеново (Въжарова 1981, 48-49).

В некрополите Девня-1, Девня-3 и Варна-1, проучвани от Д. Димитров не е изрично отбелязано за съдове и кости в ямите. За Девня-1 се споменава, че са открити „фрагменти от ритуално натрошени съдове“ в гробове с трупополагане (Димитров 1971, 63).

По-късно (кр. на 80^{те} – нач. на 90^{те} г.) в първата предварителна публикация за разкопките на некропола при Топола, Каварненско (при проучени 168 гроба в периода 1984 – 1988 г.) изследователите отбелязват:

- „При 43 гроба (от 87 с кремации) са регистрирани останки от тризни – натрошени съдове и животински кости, които се намират обикновено над каменните покрития или на равнището на тогавашния терен. Сред натрошените съдове се срещат кани, гърнета, паници и чаши ...“.

- При гробове по обряда на трупополагането (от проучени 81): „Над каменните покрития и по-рядко в насипите на гробовете се откриват останки от ритуално натрошени гърнета, паници и чаши ...“ (Дончева-Петкова и др. 1989, 189, 193).

В обобщаващото си изследване върху културата от езическия период на Първата българска държава Р. Рашев също използва понятието „тризна“:

- „За извършване на поменални обреди (тризна) са били изградени площадки от камъни като тази в Разделна. Тя има размери 11,70/ 3,70 м. Върху нея са намерени фрагменти от керамика и византийска (неизвестно каква) монета“ (Fiedler 1992, 274; Рашев 2008, 192).

- „В някои от проучените през последните 15 години некрополи (Топола, Ножарево, Върбяне) между гробовете са установени плитки ямки, запълнени с въглени, дребни камъчета, животински кости и керамични фрагменти от един или няколко съда (цял съд в Ножарево, разбит върху камък), свързани с поменални обреди. Те могат да бъдат определени като тризни.“ (Рашев 2008, 196).

От цитираните примери става ясно, че изследователите назовават с две различни понятия („страва“ и „тризна“) археологически регистрирани останки от поменални действия, а именно – фрагменти от натрошени съдове, отделни животински кости и въглени. Р. Рашев дава по-широко обяснение – с тризната се свързват и конкретни съоръжения: обособени каменни площадки и ями между гробовете, върху или в които са въпросните находки.

В излязлата наскоро пълна публикация на некропола до Балчик е обърнато внимание на данните за поменални обреди, отбелязани при проучването. Те се изразяват най-вече в начупени съдове, намирани в различни позиции: вътре в гробовете (на различна дълбочина), над гробовете и сред „маркиращите“ камъни, т.е. на древната повърхност. Документирани са 52 случая (от 206 гроба или ок. 25%), като в 40 са при гробове с кремирани останки и при 12 – с полагане на тялото (Дончева-Петкова и др. 2016, 53). Направено е ясно разграничаване на съдовете-гробен дар и тези (или части от такива), намирани на различна дълбочина или на нивото на запълване. При реконструкцията погребалния обряд съвсем коректно е формулиран извод, че те са резултат от „поменални действия“: едни, извършени по време на погребването, другите – известно време след него (Дончева-Петкова и др. 2016, 61-62).

Резултатите от синхронните и типологично близки некрополи в днешна Румъния не предоставят категорични данни за регистриране на материални останки, които могат да се свържат с практикуването на поменални обичаи. По косвени данни, в публикуваните от У. Фидлер отделни описания (без обаче да са пълни каталози!), може да се предполага, че фрагментираните съдове, намерени в някои гробове са следи именно от такива действия (Fiedler 1992, 418-426). В повечето случаи те са в гробове с останки от трупоизгаряния: Сату Ноу-1 и 2 (отделни случаи), Тикилещи (6 случая), при двубредните – в Пъуляска (в 7 или 8 гроба), както и при единични гробове в Капул Вийлор-Истрия. Според приложения изобразителен материал, съдовете са преди всичко гърнета от песъчлива глина с врязана украса. По всяка вероятност тук става дума за проблем при проучването.

От краткия преглед е ясно, че в ранносредновековните езически некрополи са констатирани материални останки от ритуали действия, свързани с погребалните обреди. Най-общо те се изразяват в намирането на натрошени съдове, отделни животински кости, понякога и въглени. Явно те се различават от гробния инвентар – дарове (съдове и животински кости), регистриран на дъното на гробната яма (с изключение на репликата у Ж. Въжарова (Въжарова 1981, 45).

Използването на понятия („страва“ и „тризна“), отсъстващи в българската лексика¹, предизвиква изясняване на значението им, както и търсенето им при по-ранни славяноезични истории и етнографи.

Те са коментирани научно най-рано в специализираното изследване на А. Котляревский, посветено на погребалните обичаи у славяните (1868). Трудът е изключително подробен, разглеждат се всички писмени извори от V до XV – XVI в., както и етнографски сведения. Използвайки описанията на Йорданес авторът обяснява „тризната“ като състезания и игри с военен характер в чест на покойника, а „страва“ – като погребално пиршество. Свързва ги с известни резерви със славяни от времето на Атила (Котляревский 1868, 38-41). Обширен е коментарът му по повод „тризната“ за Игор, която Ольга наредила да се извърши на насипаната

¹ В различните речници на българския език отсъстват въпросните понятия. Присъстват единствено кратките бележки: https://bg.wikipedia.org/wiki/Славянска_религия; <https://bg.wikipedia.org/wiki/Трапеза>.

могила, като предоставила голямо количество напитки и храна (Котляревский 1868, 115-118). Опирайки се на руските летописи, изследователят прави извод, че този обичай бил характерен не само за поляните (региона около Киев), а и за летописните племена на радимичи, вятичи и северяни (Котляревский 1868, 121). В следващите редове коментира практикуването му и след приемане на християнството (през XII в.) – след извършването на погребването се провеждали военни демонстрации, имитация на битка, след което следвало обилно пиене (Котляревский 1868, 128-129). Според него значението на думата е свързано с провеждането на битка, двубой, военни упражнения, почитащи паметта на покойника (Котляревский 1868, 131-132).

А. Котляревский прави следните изводи:

- „Тризна“, не е ясно кога е извършвана – преди или след погребването. Тя се различава от помена. Вероятно представлява надбягвания с коне, военни игри и двубои в памет на починалия. Обичаят се появява и практикува във военно общество, посветен е на негови членове (на израсли мъже-воини). Постепенно отмира и отстъпва място на „страва“ – завършваща част от погребалния обряд, т.е. на погребалното угощение и пир (Котляревский 1868, 233-234).

- „Страва“ следва погребването и по същество е поменален пир и пиене до гроба, вероятно и в дома на покойника. Ако е на гроба – възможно да е спазвана традицията да не се връщат съдове от гробището в къщата. Интересно допълнение е, че близките, събирайки се на гроба, призовават починалия да сподели трапезата (Котляревский 1868, 246-249).

Любопитни за настоящето изследване са бележките, в които накратко се коментира сведение на Теофилакт Симоката за помени по покойник, свързани с пиене като част от обряда, практикувани от „мизийските“ славяни, но без да го обвързва с конкретно понятие (Котляревский 1868, 46). Подробен е и коментарът му върху сведението на Ибн-Доста (ок. 900 г.) за погребалните обичаи и следващите ги помени у източните славяни, година след смъртта, свързани с обилно пиене и ядене на мястото на поставяне на урната (Котляревский 1868, 54-55).

Около половин век по-късно у Л. Нидерле се срещат и двете понятия. Неговият коментар за „тризна“: *„... Все это вместе взятое показывает, что при погребениях, а позднее и во время празднеств в честь мертвых проводилась состоявшая из символических движений, праздничная игра, главным моментом которой была военная сцена (состязание), сопровождавшаяся бряцанием оружием, криками и военными песнями. Разумеется, это не было воспроизведением какой-то битвы, в которой некогда участвовал умерший, или воспоминанием о ней, так как вся игра, очевидно, имела магическую подоплеку.“* (Нидерле 1924, 30-31). Т.е. „тризни“ са извършвани по време на и след погребването.

В следващите редове пише за „страва“: *„Пиршество, следовавшее после тризны, называлось пирь либо страва. Последнее слово очень интересно еще и тем, что оно упоминается уже в связи со смертью Аттилы в Венгрии в 453 году, свидетельствуя одновременно и о том, что подданные Аттилы в средней Венгрии должны были быть славянами. Иордан говорит, что над гробом Аттилы был устроен обильный пир, который называется страва (stravat super titulum eius, quam appellant ipsi, ingenti comessatione, concelebrant), — то есть употребляют славянский термин, и поныне означающий пищу и засвидетельствованный в древних чешских и польских источниках XIV и XV веков, специально в значении погребального пира.“* (Нидерле 1924, 32-33)².

Явно е, че в много отношения Л. Нидерле следва изводите на А. Котляревский.

И ако се игнорират данните за „съжителство“ на славяни и хуни в средата на V в. в областта на Среден Дунав, е ясно, че става дума за последователни действия: игри или състезания, наподобяващи военни упражнения и (или) двубои, с някакво ритуално-магическо значение („тризна“) и последващо обилно угощение, съпроводено с много напитки („пирь“), като помен за покойника, определено като „страва“. Може би заслужава да се отбележи, че и двамата изследователи свързват коментираните действия с погребенията на мъже (воини), част от социалната върхушка.

² Цитатите са в оригинал по най-използваното издание на труда на Л. Нидерле (Быт и культура древних славян. 1924, Прага).

Значението на двете понятия в най-използваните в руския език речници е:

- В. Дал³: за „тризна“ – най-общо извършване на помен за покойниците, съпроводен с пир; в остарял вариант: поменът е съпроводен от игри и надбягвания⁴; конкретно за „страва“ – храна, ядене, ястие, но варено, рядко (чорба или рядка каша)⁵ (Даль, Словарь).

- Г. Дяченко (1899, 732) дава за „тризна“ две тълкования. Първото – езически помен за умрял, завършващо с различни воински игри. Второто – подвиг, страдание се свързва по-скоро с глагола на сръбски „трзанье“ в смисъл на „терзание“.

- И. Стрезневский (1912, 995) също дава за „тризна“ няколко значения, като едно е: тържествен помен в чест на умрелия в езическа Русия, второ – религиозно тържество; а за „тризна“ – борба (в смисъл на състезание)⁶.

- С. Ожегов приема за „тризна“⁷: обредни действия и пир в памет на починал, изобщо – помен (посл. изд.: Ожегов, Шведова 1992).

- М. Фасмер: за „тризна“ – състезание, подвиг, награда, поменален пир⁸; за „страва“ – храна, ядене⁹ (Фасмер, Этимологический словарь).

Явно, по един или друг начин тълкованията на историците и филолозите (в края на XIX – началото на XX в.) следват изводите на А. Котляревский за „тризна“ и „страва“, които в езическия период се разграничават, както и че вече в „християнското“ средновековие понятията са взаимозаменяеми и отразяват езически реминисценции, но най-общо означават помен, свързан с пиршество и обилно пиене. По-късно най-широко е възприето обяснението, което дават В. Дал и М. Фасмер. Освен „историческото“ значение на „страва“ трябва да се отбележи, че в съвременния украински език думата има съвсем различен смисъл¹⁰.

Прегледът утвърждава впечатлението, че двете понятия имат историческо развитие на значението си: първоначално и в „широк“ смисъл представляват различни действия съпътстващи/ следващи погребението. Впоследствие се допълват и дори заместват. С времето придобиват значително „стеснен“ смисъл с изменена (спрямо първоначалната, средновековна!) семантика. Това е основната причина да се постави под съмнение правомерността на използването им за означаване на конкретни ситуации, фиксирани и проследявани при археологически проучвания. Още повече, че отсъстват в лексикалния фонд на българския език.

От приведените в началото примери от българската специализирана литература е ясно, че при проучването на езическите некрополи са регистрирани материални останки от действия, съпровождащи или следващи погребението. Регистрирането на такива артефакти в ред некрополи потвърждава, че извършването на такива обреди е било известно и практикувано от ранносредновековното население.

Дали обаче присъствието на керамични фрагменти само по себе си е убедителен аргумент в полза на практикуването на поменални обреди? Напълно възможно е случайното им попадане в гроба при изкопаването и запълването на ямата (когато са се намирали на повърхността или в

³ Най-използваният речник, който има повече от 100 издания и препечатки; тук е според електронно издание от 1998: <http://v-dal.ru>.

⁴ http://v-dal.ru/word_s-122358.html: тризна, ж. Тризнище ср. стар. поминовение усопших, особ. языческое и мусульманское, и пиршества при сем, народные игры и ристания. Тризенный, тризнищный, ко тризне относящ. Тризник, кто правит тризну, вообще участвует в ней. Тризнение стар. действ. по глаг. Тризновать, править, праздновать тризну, справлять поминки.

⁵ http://v-dal.ru/word_s-118554.html: страва, ж. пища, еда, кушанье, яство, блюдо, особ. жидкое, похлебка, варево.

⁶ Внимание на последните два извора ни обърна колегата Николай Марков, за което сме му признателни.

⁷ <http://www.ozhegov.org/words/36410.shtml>: Тризна, -ы, ж. 1. У древних славян: обрядовые действия и пиршество в память умершего. Править тризну. 2. У православных: обряд поминания умершего, а также (устар.) вообще поминки. Т. по усопшем.

⁸ Тризна, др.-русс.к. тризна „состязание; подвиг; награда; поминальное пиршество (с XII в.) <https://vasmer.lexicography.online/т/ тризна>.

⁹ Страва, „пища, кушанье“ <https://vasmer.lexicography.online/с/страда>

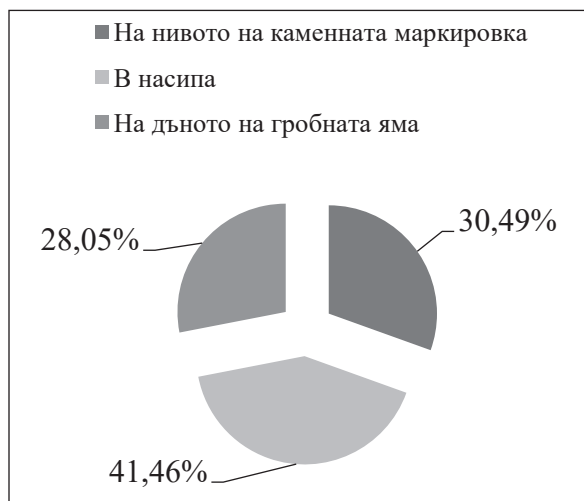
¹⁰ „ястие, ядене, гозба“, но най-вече от типа на каша или супа (чорба). Вж. Например: <http://synonyms-uk.enacademic.com/страда>; <http://cookdrive.com.ua/products/type/strava-dnya>.

повърхностния пласт) или при нарушаване на по-ранен от по-късен гроб. До този момент няма определени критерии за потвърждаване или отхвърляне и интерпретация на тази особеност от погребалния обред.

В повечето двубредни некрополи се съобщава за наличието на фрагменти от керамични съдове както в насипа, така и на дъното на гробните ями, а също и на тогавашната повърхност (или сред камъните от маркировката, ако такава е регистрирана).

За сега некрополът при с. Топола като че ли дава най-много данни в това отношение¹¹. Подобно на повечето от проучените езически некрополи и в този некропол е регистрирано наличието на фрагментирани съдове сред маркиращите гробните съоръжения камъни, в насипа и на дъната на гробовете. Това дава основание за предположение, че вероятно става дума за практикуването на поменални обреди, както е изрично отбелязано във втора предварителна публикация (Ангелова и др. 1997, 142). Според данните от разкопките на обекта до 2014 г. могат да се отделят 75 такива случая сред гробовете с трупоиждаряне или при 24.67% от всички 304 гроба с кремации проучени до момента (обр. 1). Основно свидетелство за практикуването на такива обреди са фрагментираните керамични съдове, които се откриват в различни ситуации: на нивото на камъните, маркиращи гробовете на древната повърхност, непосредствено под тях, в насипа на ямата и на нейното дъно. Трябва да се има предвид, че фрагментите, намерени сред маркировката от камъни не са в сигурен археологически контекст, т.е. има голяма вероятност фрагментите от даден съд да са разнесени още през Средновековието, да са преотложени по една или друга причина (например – от нарушени гробове) или вторично разнесени при интензивната обработка на терена през 50-те – 80-те години на миналия век (машинната обработка на околните площи продължава и до днес). За по-коректно и прецизно отделяне на ситуациите, които могат да се определят като свидетелства за практикуването на поменални обреди е необходимо да се изложат и критериите, според които материалите са интерпретирани по този начин. В общи линии те могат да се формулират в следното:

1. Отсъствието на данни за по-късни нарушения на гроба. Разбираемо, всяко едно по-късно нарушаване на гроба може да доведе до фрагментиране на гробния инвентар и неговото разбъркване в гробната яма и извън нея.

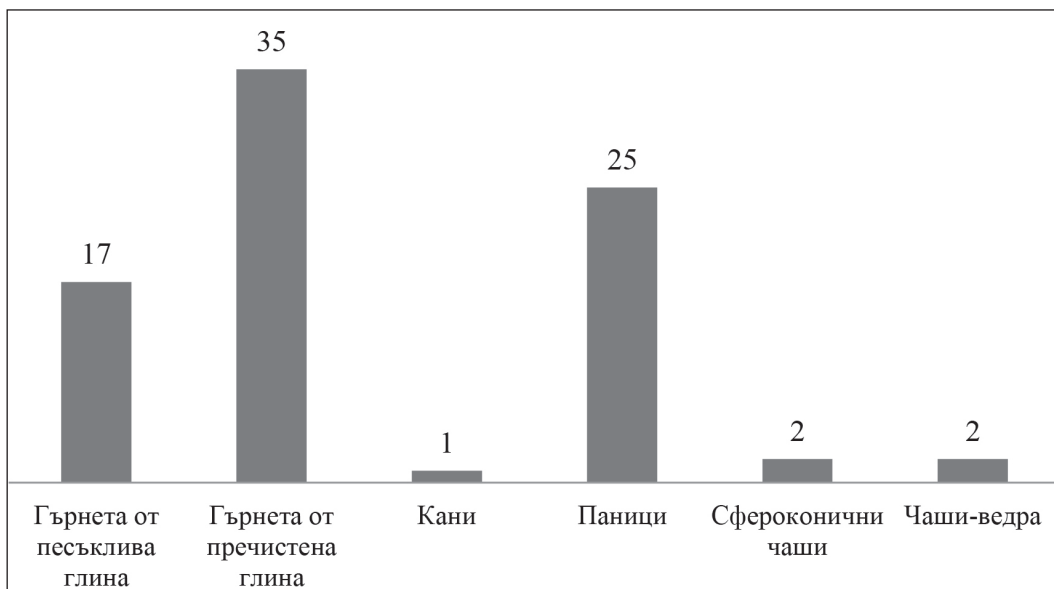
Обр. 1. Място на намиране на останки от поменален обред в гробове с трупоиждаряне

Fig. 1. Location of remains of a commemorative ritual yielded by cremation burials

2. Изявена концентрация на едно място на фрагменти от един или повече съдове в насипа на гроба или сред камъните от маркировката на даден гроб, които впоследствие са възстановени частично или изцяло (или поне графично).

3. Цели съдове, които вероятно са умишлено счупени на дъното на гробната яма и са напълно или в голяма степен възстановими. При тези случаи, фрагментите от съдовете често се откриват на различни места на дъното на гробната яма, т.е. състоянието, в което са открити трудно може да се обясни със случайно им попадане в гроба при засипването, с разчупване от натиска при слягане на пръстта или фрагментиране

¹¹ Към днешен ден некрополът категорично е най-голям сред хронологично и типологично близките на Балканския полуостров. Проучените 625 гроба се разпределят почти по равно по двата обряда. Незначителен превес (под 2%) имат тези, извършени чрез трупополагане.

Обр. 2. Видове съдове, използвани при поменални практики
Fig. 2. Types of vessels used in commemorative rituals and practices

вследствие на обработката на терена (дори и при дълбока оран). Откриването на цели или начупени *in situ* съдове е от основно значение за интерпретирането им като следствие от някакво обредно действие.

В общи линии може да се обобщи, че наличието на десет фрагмента от десет различни съда (или дори – два от два различни съда или три от три съда!) в различни части на ямата (още повече – над нея) **не може** да бъде свързано със сигурни умишлени ритуални действия, резултат на погребални и постпогребални поменални практики.

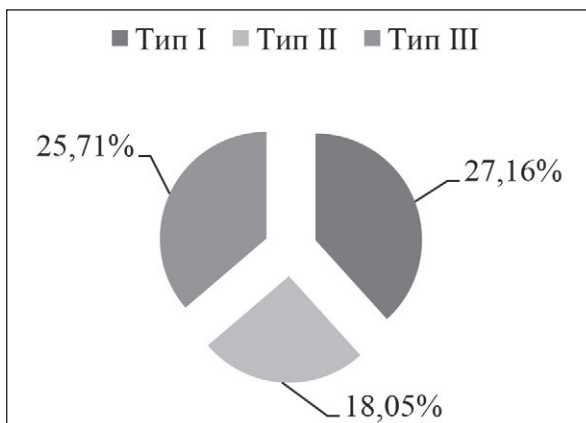
Животинските кости в насипа на девет гроба също могат да бъдат свързани с практикуването на съпътстващи погребението или поменални обреди. При тях случайното им попадане в насипа на гроба е също вероятно. В нито един от отчетените случаи това не са цели животни или части от тях в анатомичен порядък.

Фрагментираните съдове в некропола са сравнително поравно представени и в трите споменати по-горе ситуации (обр. 1): на нивото на каменната маркировка фрагменти се срещат в 25 гроба (30,49%); в насипа на 34 гроба (41,46% от всички 75 случая); на дъното, „умишлено“ счупени съдове, са засвидетелствани в 23 гроба (28,05% от случаите). Понякога в един гроб такива останки са регистрирани на две нива (най-често в насипа и на нивото на маркировката от камъни).

По вид сред съдовете най-много са гърнетата – общо 52 (от тях 17 са от песъклива и 35 от пречистена глина). Прави впечатление значително по-големият брой на паниците – 25 в сравнение със случаите, в които са поставени като гробен дар в гробове с трупоизгаряния (само в три от общо 304). Големият им брой може да бъде обяснен с тяхната функция – „трапезни“ съдове, предназначени за храна¹². В единични случаи се срещат кани, глинени чаши с формата на ведро и сфероконични чаши. В част от гробовете се откриват повече от един съд, като в обичайната комбинация е от гърне и паница (общо 10 гроба) (обр. 2).

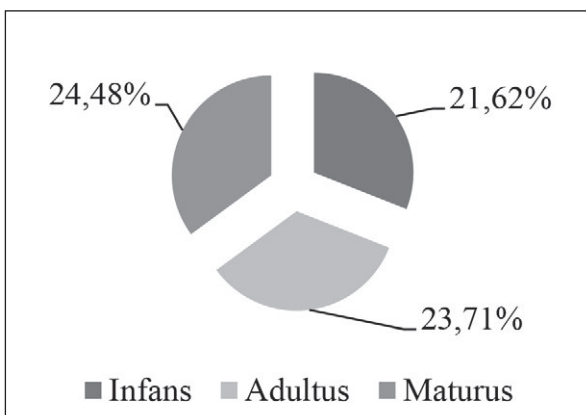
Останки от такива действия са регистрирани и в трите типа гробове с трупоизгаряния (обр. 3). Най-голям е броят им при ямните гробове (тип I за некропола) – 44 от общо 162 гроба

¹² Тази констатация предизвиква по-голямо внимание, ако към категорията на „трапезната“ керамика по презумпция отнесем всички съдове от пречистена глина, със сивочерна или сива огладена и украсена с излъскване повърхност. Малките по размер съдове (с обем до 250-300 мл) могат да бъдат интерпретирани и като чаши, което е допълнителен аргумент в полза на „трапезното“ им предназначение. Към чашите могат да бъдат отнесени и съдовете от песъклива глина с подобен обем.

Обр. 3. Разпределение на гробовете, в които са регистрирани останки от поменални обреди по типове гробни съоръжения (в проценти спрямо общия брой гробове във всеки тип)

Fig. 3. Allocation of the burials which yielded remains of commemorative rituals based on the type of the burial structure (in percent in relation to the total number of burials of each type)

Обр. 4. Разпределение на гробовете, в които са регистрирани останки от поменални действия според възрастта на погребаните

Fig. 4. Allocation of the burials which yielded remains of a commemorative ritual (in relation to the age of the deceased)

определен) 19,48% са на мъже и 25,39% – на жени (обр. 5). Случаите, в които са регистрирани такива практики при израсналите и индивидите в зряла възраст (adultus + maturus) са общо 49 или 23,90% от всички представители на тези групи. Сходните стойности в относителния дял при децата (21,62%) и при израснали и индивиди в зряла възраст (23,90%), е свидетелство за липсата на определена възрастова зависимост при практикуването на обряда.

Наблюденията и анализът на сигурно отбелязаните данни за практикуване на съпровождащите погребението и след това поменални обреди при гробове с трупозгряне

(27,16% от всички отнесени към този тип), като техният относителен дял спрямо другите типове гробни съоръжения при кремациите, в които са регистрирани такива останки е 58,6%.

При урновите гробове (тип II) следи от поменални действия са регистрирани в 13 от общо 72 гроба отнесени към този тип (18,05%) с относителен дял 17,33% спрямо другите типове гробни съоръжения.

В гробовете от третия тип – трупозгряния в камери, тези случаи са 18 от общо 70 (25,71%), като те са 24,66% от всички такива случаи.

Останки от практикуването на поменални обреди се срещат в гробовете независимо от пола и възрастта на погребаните: в 8 на деца в различна възраст (infans 0 – 14 г.); в 37 на израснали индивиди (adultus 20 – 40 г.); в 12 на индивиди в зряла възраст (maturus 40 – 60 г.); осем двойни (най-често с кости на израсъл индивид и дете) гроба и 10, където полът и възрастта на погребаните не са определени (обр. 4). От сигурно определените по пол индивиди 15 гроба са на мъже и 16 – на жени¹³. Абсолютните стойности като че ли показват по-често практикуване на поменални обреди при индивиди над 20 г., но всъщност процентното разпределение вътре във възрастовите групи показва по-друга картина: при 21,62% от всички детски гробове, при 23,71% от всички гробове на израснали индивиди, при 24,48% от всички гробове на индивиди в зряла възраст. Според пола (където е сигурно

¹³ Антропологичният анализ показва, че в 304 гроба са идентифицирани останки от 299 индивида, от които неопределими (по пол, но израсли, над 20 г.) са 96, деца (0 – 14 г.) – 39; израсли (adultus) – 113; възрастни (maturus) – 51. С по два индивида са 10 гроба. Очертава извод, че кремацията е практикувана значително по-рядко при индивиди в детска и ранна юношеска възраст (39 срещу 260). Наблюденията и определенията са на † д-р Слави Чолаков, д-р Нели Кондова и доц. д-р Виктория Русева. Благодарим за информацията и дългогодишното плодотворно сътрудничество!

предлагат и изводи:

1. Извършвани са от около една четвърт от населението, практикувало кремацията.

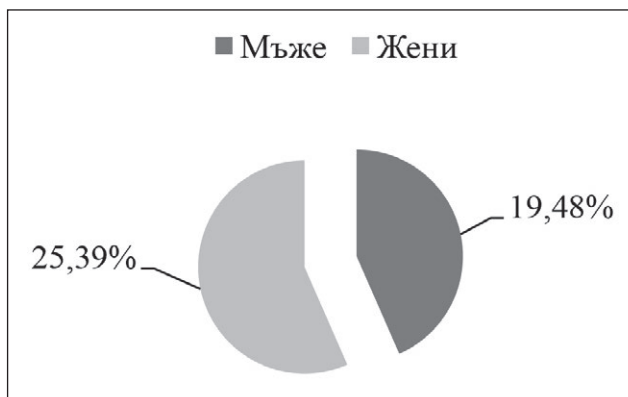
2. Значително по-често са засвидетелствани при т.нар. „ямни“ гробове.

3. Голяма част от използваните съдове се отнасят към категорията на т.нар. „трапезна“ керамика.

За разлика от трупоишгарянията, при гробовете с трупополагане наличието на фрагментирани съдове и животински кости в насипа и на тогавашната повърхност, не е така характерно¹⁴. Данни има за 20 такива случая: 11 гроба, в които фрагментирани съдове и животински останки са в насипа и в 8, при които са регистрирани фрагментирани съдове на тогавашната повърхност или сред маркиращите камъни (обр. 6). Сред различните възрастови групи, преобладават случаите, в които останки от практикуването на обредите се срещат в детски гробове – общо 11¹⁵, като само при пет са на индивиди в зряла възраст¹⁶.

Налагащият се основен извод е, че останките от поменални обичаи са сравнително по-рядко практикувани от населението, използващо инхумацията. Естествено, тези наблюдения трябва да бъдат проверени и при други некрополи. Известно потвърждение за това се намира в резултатите от проучванията на териториално най-близко разположен типологично и хронологично близък обект – некрополът край Балчик (Дончева и др. 2016, 53). Заслужава да се отбележи и фактът, че при тези близко разположени паметници (отдалечени на около 15 км) относителните стойности за разпространението на останките от поменални действия са почти изравнени – при около една четвърт от гробовете. Запазва се и голямото преобладаване на кремационните гробове над тези с полагане, при които са регистрирани въпросните останки.

Известен коментар заслужава единствения случай на регистриране на допълнително съоръжение и на фона на големия брой гробове може да се приеме по-скоро като изключение

Обр. 5. Разпределение на гробовете според сигурно установен пол на погребаните (в проценти спрямо общия брой гробове)
Fig. 5. Allocation of the burials in relation to a precisely defined sex of the deceased (in percent in relation to the total number of burials of each type)

Обр. 6. Останки от поменални действия в гробове с трупополагане

Fig. 6. Remains of commemorative activities yielded by inhumation burials

¹⁴ Интересна особеност, която е характерна за всички езически некрополи, за които се споменава в настоящата статия.

¹⁵ Идентифицираните индивиди в детска и юношеска възраст са 206 от 324 гроба.

¹⁶ Всичките посочени данни (абсолютни и относителни) са в процес на проверка и доуточняване във връзка с подготвяната пълна публикация на резултатите от разкопките.

гроб № 28, при който са проучени две ями една до друга: едната съдържа горелите човешки кости, а другата – животински кости, пепел и въглени. Но той е направил впечатление и е цитиран от Р. Рашев като пример за „тризна“ в нарочно, особено съоръжение.

В заключение могат да бъдат формулирани накратко някои изводи:

1. Неоспорима е археологическата констатация за практикуване на определени поменални действия при извършване на погребването, вероятно и известно време след това;
2. Данните засега (!) сочат по-честото присъствие в гробовете с изгаряне на тялото;
3. С тях категорично могат да се свържат останки от съдове (не просто керамични фрагменти !) и животински кости в ситуации, максимално изключващи случайния им характер. Възможно е в повечето случаи съдовете да бъдат отнесени към категорията на „трапезните“;
4. Поради неясния произход, променлива и неуточнена семантика на „тризна“ и „страва“, за определянето им в описания при документиране и публикации са адекватни понятията „съпътстващи“ или „следпогребални“ („постпогребални“) поменални практики.

Цитирана литература:

- Ангелова и др. 1997: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двубредният ранносредновековен некропол при с. Топола, Каварненска община. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 141-155.
- Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите на територията на България VI–XI в.). София, 1976.
- Въжарова 1981: Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI–XI в. – В: Плиска–Преслав, 3, София. 1981, 16-65.
- Дал, Словарь: В. И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. (<http://v-dal.ru>).
- Димитров 1971: Д. И. Димитров. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. – Известия на Народния музей – Варна, 1971, 7 (22), 57-74.
- Дончева-Петкова и др. 1989: Л. Дончева-Петкова, С. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). – В: проблеми на прабългарската история и култура. 1, София, 1989, 187-197.
- Дончева-Петкова и др. 2016: Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, В. Русева. Прабългарският некропол при Балчик. София, 2016.
- Дяченко 1899: Г. М. Дяченко. Полный Церковно-славянский словарь. 1899. Москва.
- Котляревский 1868: А. А. Котляревский. О Погребальных Обычаях языческих Славян. Москва, 1868.
- Нидерле 1924: Л. Нидерле. Быт и культура древних славян. Прага, 1924.
- Ожегов, Шведова 1992: С. И. Ожегов Н. Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка. 1992. <http://www.ozhegov.org/>.
- Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX в. София, 2008.
- Стрезневский 1912: И. И. Стрезневский. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. 3, Санктпетербургъ, 1912.
- Фасмер, Этимологический словарь: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Москва. 1-е издание: 1964–1973; 2-е издание: 1986–1987 3-е издание: 1996; 4-е издание: 2006. <https://vasmer.lexicography.online/>
- Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis. 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Т. 1-2, Bonn, 1992.

Ключови думи: Ранно средновековие, езически некрополи, погребални практики

Средновековен некропол на улица „Тодор Балабанов“ № 1 в град Враца

Александра Петрова¹, Мария Христова²

¹ Регионален исторически музей – Враца, пл. „Хр. Ботев“ № 2, Враца 3000; aleksandrapp@abv.bg

² Институт по експериментална морфология, патология и антропология с музей, Българска академия на науките, бул. „Цариградско шосе“ № 73, София 1113; mariachristova@abv.bg

Medieval cemetery situated on 1 Todor Balabanov Street in Vratsa

Alexandra Petrova¹, Maria Hristova²

¹ Regional History Museum – Vratsa, 2 Hr. Botev Sq. 3000 Vratsa, Bulgaria; aleksandrapp@abv.bg

² Institute of Experimental Morphology, Pathology and Anthropology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 73 Tsarigradsko shose Str., 1113 Sofia, Bulgaria; mariachristova@abv.bg

ABSTRACT

The article presents the results of the rescue archaeological excavations carried out in 2016 in connection with an investment intention in the central part of the town of Vratsa. 39 burials which yielded bones of 40 individuals were excavated in the construction area. 38 out of 39 burials can be dated back between the 11th and the 14th century. The cemetery was used by a Christian community inhabiting the territory of medieval Vratitsa or some of its suburbs.

Most of the grave pits have yielded grave goods, such as personal ornaments, elements of clothing and coins. The artifacts are made of glass, copper alloy, iron, and some are silver plated.

The information provided by the stratigraphic evidence, numismatic artifacts and the grave goods allow to develop a more precise chronology of the cemetery functioning, dividing it into several phases. The early phase between the 12th and the first half of the 13th century is documented by plenty of evidence. The upper chronological limit is set by burial № 22, which yielded a coin of Tsar John Alexander (1331-1371) and his son Michael Asen.

Despite the fact that the cemetery on 1 Todor Balabanov Str. was not entirely excavated, it provided sufficient information to place it among contemporary cemeteries on the territory of present-day Bulgaria and its neighboring countries. The study of the cemetery allowed to gather more information about the territory of the medieval Vratitsa.

Key words: Middle Ages, Second Bulgarian Empire, Christian necropolis

Средновековният град Вратица, предшественик на съвременна Враца, дължи своята известност предимно на писмените извори, в които се споменава, а неговата материална култура е обект на спорадични изследвания. Опит да се запълни тази празнина е провеждането на редовни археологически разкопки от 2007 г. на територията на укрепената градска част, известна като „Градище“, както и спасителното проучване през 2016 г. на укрепения средновековен манастир „Св. Троица“ в местността Манастирски дол край града. Но реализирането на инвеститорски намерения в централната градска част през лятото на 2016 г. доведе до проучването и на част от един от некрополите на средновековния град или по-скоро на някое от неговите подградия¹.

¹ Археологическите разкопки са проведени през месеците август – октомври 2016 г. от екип под ръководството на Ал. Петрова, доц. д-р Н. Торбов, Г. Ганецовски и д-р Мария Христова.

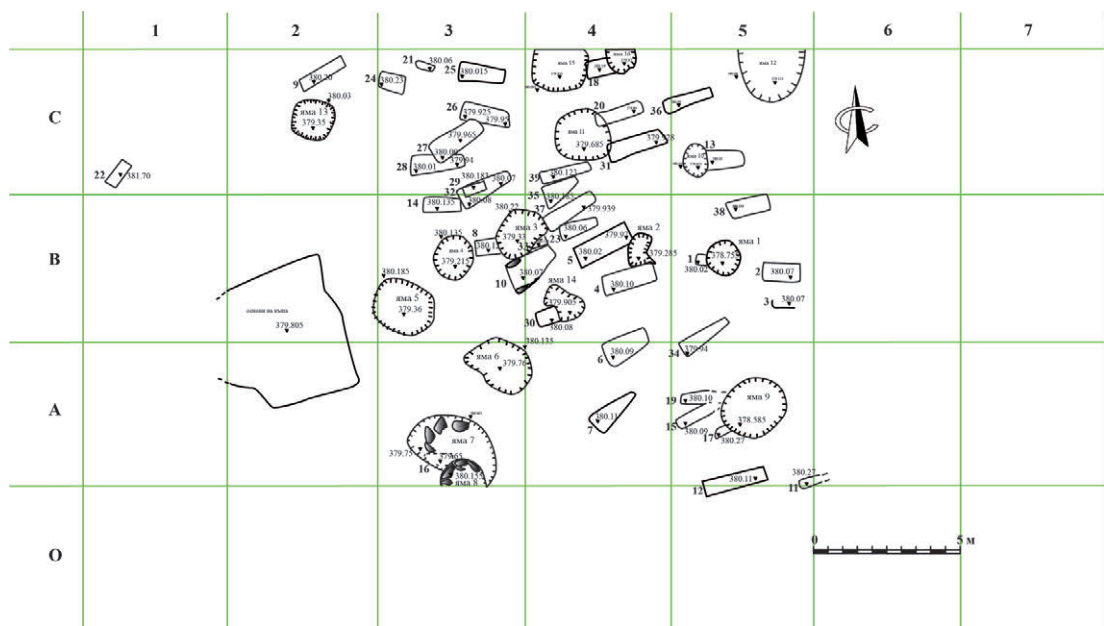
Спирането на строителни дейности, за да се осъществят археологически проучвания е факт без precedent до момента за Враца.

В рамките на предвидената за застрояване площ от 570.45 кв. м, са разкрити общо 39 гроба, с костни останки от 40 индивида в тях. От всички 39 гроба 38 могат да бъдат отнесени в широките хронологични граници от края на XI до XIV век.

Една част от гробовете (35%) са разрушени в различна степен в резултат на строителните изкопни работи, при които некрополът е локализиран. При други (18%) е установено частично разрушаване на гробната яма от по-късни септични и боклучни ями, отнесени по намерените в тях материали към османския и възрожденския период и началото на XX век (обр. 1). В изследваната площ са открити и отделни човешки костни останки, които не са в анатомичен порядък и вероятно са преотложени от разрушени гробове. Те са документирани, но не са включени в общия брой на проучените гробове.

По отношение на вътрешната планировка на некропола може да се каже, че вероятно такава е съществувала, макар да не е строго спазвана. Гробовете са имали вероятно надземна маркировка от нетраен материал, поради което нарушаване на по-ранен от по-късно вкопан гроб не е документирано на терен. При проучването не е установено обособяването на сектори по полов, възрастов или социален признак.

Гробните съоръжения представляват вкопани в каменистия терен ями с правоъгълна и трапецовидна форма, със заоблени ъгли и неравно дъно. По дългите страни на някои от гробните ями (№№ 10, 13, 27, 32, 34) се откриват необработени камъни, затискали вероятно покривало или черга, с която погребеният е бил покрит. При гроб № 23 се регистрира по-специална грижа при оформянето на гробното съоръжение, като трапецовидната яма е оградена изцяло с ломен варовик и плочи червен пясъчник.

Обр. 1. Общ план на некропола

Fig. 1. General plan of the cemetery

Използване на ковчези не се установява, но в гроб № 15 са разчистени отпечатъци от дървена подложка под скелета, по цялата му запазена дължина (обр. 2).

Мъртвите в коментирания некропол са погребвани съгласно християнския канон. Положени са по гръб, с изпънати долни крайници. Горните крайници са кръстосани в различни

комбинации в областта на гърдите и корема, лежат върху таза или са свити към прилежащото рамо (гроб № 37). Главата е в западния край на гробната яма.

В гробната яма е полаган по един индивид. Единствено в гроб № 37 е регистрирана практиката на препогребване – в югоизточния ъгъл на гробната яма, до костите на десния долен крайник на погребания са разкрити кости от втори индивид. Последните не са в анатомичен порядък, като най-отгоре е поставен черепът.

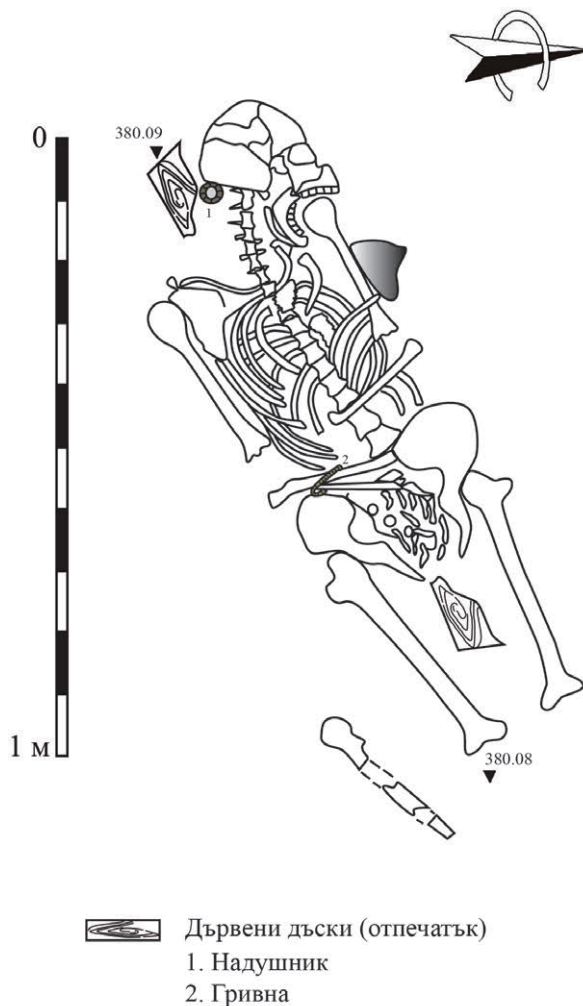
Ориентацията на гробовете е запад-изток с обичайните сезонни отклонения (обр. 3). Вариациите в ориентацията на погребанията подсказват за отсъствието на постоянен топографски или архитектурен ориентир, и предварителна планировка на пространството.

Интересна особеност на погребалния обред представят гробове № 10 и № 27, в които са положени израснали индивиди от женски пол (обр. 4). Долните им крайници са затиснати с по два големи необработени камъни. И при двата погребани индивида са намерени голямо количество накити (предимно гривни) на обичайните за носене места (респ. предмишничните и киткови кости на горния крайник).

В 23 гроба (59%) от всички проучени е намерен гробен инвентар, представен основно от накити, елементи на облеклото и монети. Предметите са изработени от стъклена паста, медна сплав, желязо, някои са посребрени. Накитите в гробовете се откриват на функционалните им места. Погребаните в проучените гробове са носели накити украсявали главата, шията и ръцете (обр. 5).

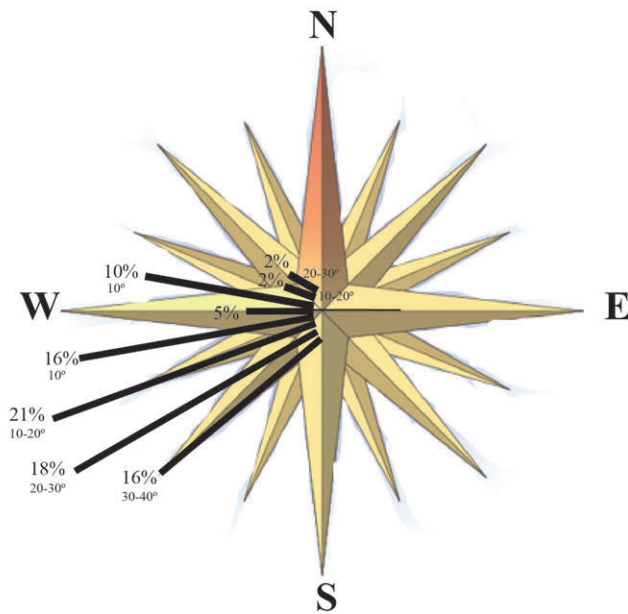
Най-разпространеният тип сред обеците е обикновената отворена халка, изработена от бронзова тел (обр. 5 1). Халките се намират в областта на черепа по една или две, понякога дори и с различен диаметър и дебелина на сечението, като образуват чифт. Обеци от този тип се срещат в почти всички средновековни обекти, в пластовете и гробове датирани в XI – XIV в., като некрополът край с. Ослен Криводол, Врачанско (Иванов 1993, 6, обр. 8, 11; 19, обр. 19), некрополите на Красенската крепост (Григоров 2010, 261, обр. 66: 1-4), Янтренските некрополи (Бъчваров 1993, 20, обр. 6), некрополи от комплекса „Марица-изток“ (Борисов 1987, 41), некрополът на Цепина (Гиздова 2009, 260, обр. 6).

Произхождащите от некропола надушници са бронзови или медни с листово посребряване. Те представляват голяма масивна халка с куха или плътна висулка, някои са украсени с гранулация (обр. 5 2). Аналогични надушници, датирани в XII в., определени от В. Бикич, като надушници с „венци“ и от М. Баялович, като надушници с „възли от гранулация“, са известни от редица некрополи в Сърбия, като Миријево (Bikić 2010, 57-59; sl. 30; Бајаловић 1984, т. XVI: 2, кат. № 158). А откритите в некрополите Шопот Веке и Горня в Банат надушници от

Обр. 2. Гроб № 15, отпечатък от дървена подложка

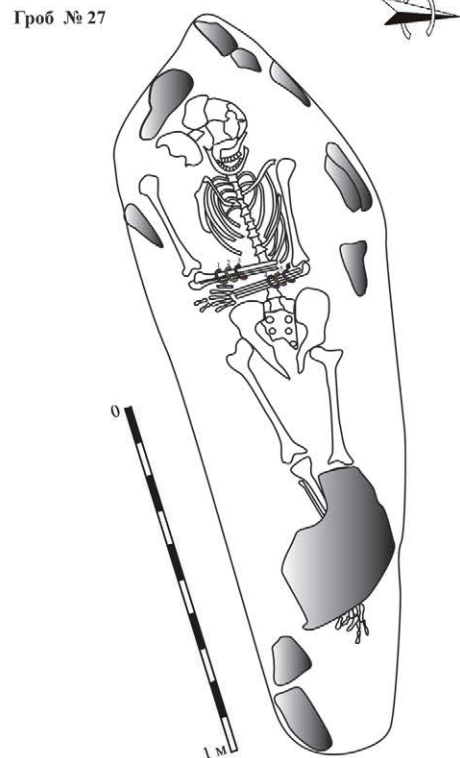
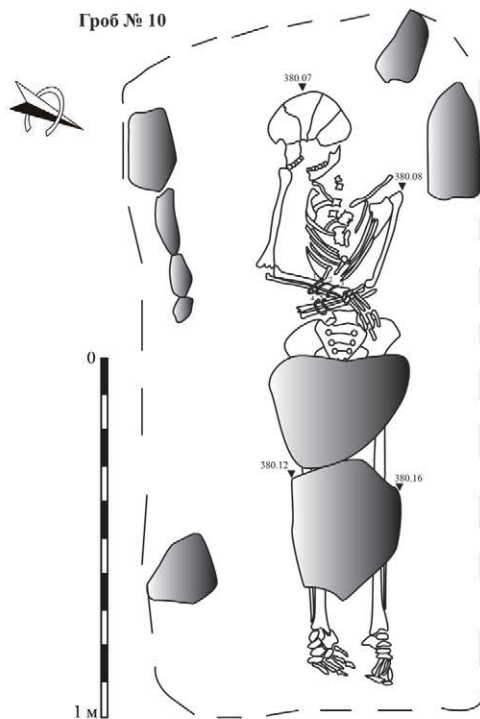
Fig. 2. Burial № 15, an imprint of a wooden pad

Обр. 3. Диаграма ориентации
Fig. 3. A diagram of the orientation of the burials

този тип са датирани от средата на XII до средата на XIII в. (Ћеиџи 2009, 52; pl. 28). Другият тип надушници, представен сред нажитите от некропола във Враца е надушниците с „една ягода“, също датирани в XII до втората половина на XIII в. (обр. 5 3) (Бајаловић 1984, 33; т. IV/2, кат. № 165, 167).

В гроб № 27 от некропола, под ключиците и шийните прешлени на погребания индивид от женски пол, се намери огърлица съставена от няколко типа стъклени мъниста, раковини *Сурпага* и една пробита монета (обр. 5 4-5). Монетата е антична, на Дирахион (II – I в. пр. Хр.) и няма отношение към вътрешната хронология на некропола, тъй като вероятно е намерена и преизползвана. Мънистата имат различна форма – цилиндрични, сферични, двучленни, тричленни от зелена и тъмножълта стъклена паста (обр. 5

Обр. 4. Гробовете №№ 10 и 27
Fig. 4. Burial № 10 and 27

5). Нанизът е разнообразен от 6 стъклени мъниста с биконична форма от тъмносиня паста с жълти и бели нишки за украса. Подобни мъниста, като част от наниз с раковини *Cypraea* (каури), са намерени в некропола Петровиц (Сърбия) (Бајаловић 1984, т. V: 19, кат. № 209) и са датирани в началото на XIII в. Наниз от раковини *Cypraea* произхожда още от детски гроб на средновековния некропол датиран в XII в. в комплекса Глухите камъни край с. Вълче поле, общ. Любимец (Нехризов, Цветкова, Иванова 2016, 197); от гроб от некропол № 1 на крепостта Красен край Панагюрище (Григоров 2010, 264, обр. 69 2, 309, табло 7: I-363); от гроб от Могила I край с. Янтра (Бъчваров 1993, 49, обр. 39); от гробове в некропола Мирийево, Сърбия (Бајаловић 1984, т. XXXIII/2, кат. № 202).

Намерените в некропола пръстени са изработени от бронз с незатворена халка и овална плочка. Върху плочката има схематични антропоморфни и зооморфни изображения (обр. 5 б, 7). Подобни пръстени с гравирано върху плочката животно с дълга опашка произхождат сръбския некропол Тръняне, където изображението е интерпретирано, като лъв/лъвица, както и от Земун, където според автора е показан кон (Bikić 2010, 92; sl. 60/ 9-11; Баяловић 1984, 98, кат. 371, т. VIII/ 7).

Най-често намираният накит в изследвания некропол са гривните – от една до три броя на ръка, изработени от метал и стъкло.

Обр. 5. Накити от некропола: 1. Обеца, гроб № 11; 2. Надушници, гроб № 6; Надушник, разрушен гроб; 4. Раковини *Cypraea*, гроб № 27; 5. Мъниста, гроб № 27; 6. Пръстен с антропоморфно изображение, разрушен гроб; 7. Пръстен със зооморфно изображение, разрушен гроб; 8. Бронзова вита гривна, гроб № 6; 9. Плоска бронзова гривна, гроб № 5; 10. Бронзова гривна с краища „змиийски глави“ гроб № 18; 11. Стъклена гривна, гроб № 27.

Fig. 5. Personal ornaments yielded by the burials: 1. An earring, burial № 11; 2. Temple pendants (*nadushnitsi*), burial № 6; Temple pendant, destroyed burial; 4. *Cypraea* sea shells, burial № 27; 5. Beads, burial № 27; 6. A ring with an anthropomorphic image, destroyed burial; 7. A ring with a zoomorphic image, destroyed burial; 8. A bracelet made from twisted bronze wire, burial № 6; 9. Flat bronze bracelet, burial № 5; 10. Bronze bracelets which ends are shaped as snake's heads burial № 18; 11. A bracelet made from glass, burial № 27

Бронзовите гривни са представени от няколко различни, но добре известни типа гривни, познати от гробни находки от територията на България и Сърбия, датирани в периода XII – XIV в.

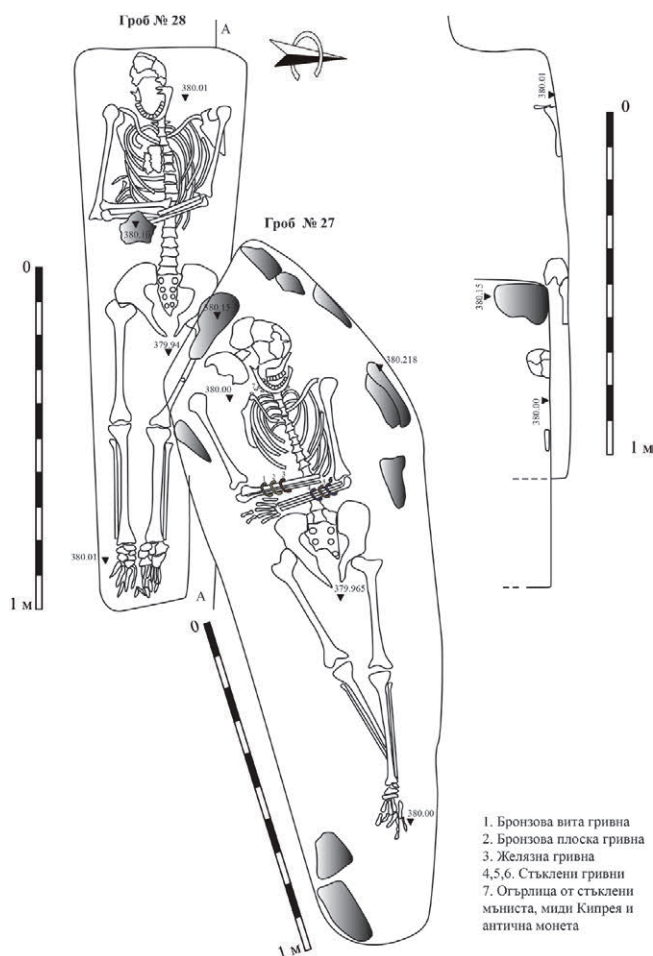
Най-многобройни са бронзовите вити от двойно усукана тел гривни, завършващи с петлици в двата края (обр. 5 8). Аналогични гривни се откриват в некропола Ослен-Криводол (Иванов 1993, обр. 25); средновековния некропол, край Ловеч (Георгиева, Пешева 1955, 539, обр. 36); некропола при старозагорските бани (Буюклиев, Влашка 1973, 13-14, обр. 7); сръбските некрополи Подунавие и Копари (Баяловић 1984, 98, т. XXXVII: 3-4), средновековния некропол Къуница де Сус в Румъния (Teicu, Lazarovici 1996, 89, fig. 51).

Намерени са още бронзови гривни с четириъгълно или овално сечение и отворени плоски краища, украсени с набодени точки или такива с краища, като стилизирани змийски глави (обр. 5 10). Аналогични гривни са познати от некрополите при Ловеч, Цепина, Старозагорските бани (Георгиева, Пешева 1955, 535, обр. 31, 536, обр. 32: 1-2, 538, обр. 35: 1-3; Гиздова 2009, 263; Буюклиев, Влашка 1973, 14, обр. 8), както и в некрополи с дата XI – XII в. от Североизточна Тракия (комплекса „Марица-изток“) (Борисов 1994, 297).

Намерените в некропола във Враца плоски гривни са отрязани от медна пластина или отлети от бронз. Те са с отворени разширяващи се или слабо заострени краища и украса от врязан или нанесен със зъмба геометричен орнамент (обр. 5 9). Аналогични гривни са известни от Ослен-Криводол (Иванов 1993, обр. 24), от некрополите при Ловеч и Цепина (Георгиева, Пешева 1955, 534, обр. 26-27; 535, обр. 29; Гиздова 2009, 263, обр. 15, 16), както и сръбския некропол Мирийево (Баяловић 1984, т. XXXVI: 4).

На лъчевите кости на дясната ръка на скелета в гроб № 27, заедно с две бронзови гривни се намери силно корозирала и разпаднала се желязна гривна. В това състояние не може да се различи формата и украсата. Железни гривни датирани в периода XII – XIV в. са намерени в средновековните некрополи, край Ловеч (Георгиева, Пешева 1955, 541, обр. 324), старозагорските бани (Буюклиев, Влашка 1973, 14), Североизточна Тракия (Борисов 1994, 299) и Цепина (Гиздова 2009, 263).

Стъклените гривни от некропола са три на брой. Произхождат от същия гроб № 27, но се откриха върху лъчевите кости на левия горен крайник. Изработени са от непрозрачна стъклена паста с елипсовидно сечение. Една от тях има черен цвят и украса от червени и светлосиня нишка (обр. 5 11). Другите две са синьозелени на цвят с плитки канелюри по външната повърхност. Тези стъкленни гривни намират свои точни паралели с такива от некропола Ослен-Криводол (Иванов 1993, 23 и обр. 27-29), средновековни некрополи

Обр. 6. Гроб № 27 и 28 – суперпозиция
Fig. 6. Burials № 27 and 28 – superposition

от Североизточна Тракия (Борисов 1994, 304) и от сръбски некрополи, като са определени от В. Бикич, като тип 2.3 (Bikić 2010, 30-31; sl. 7).

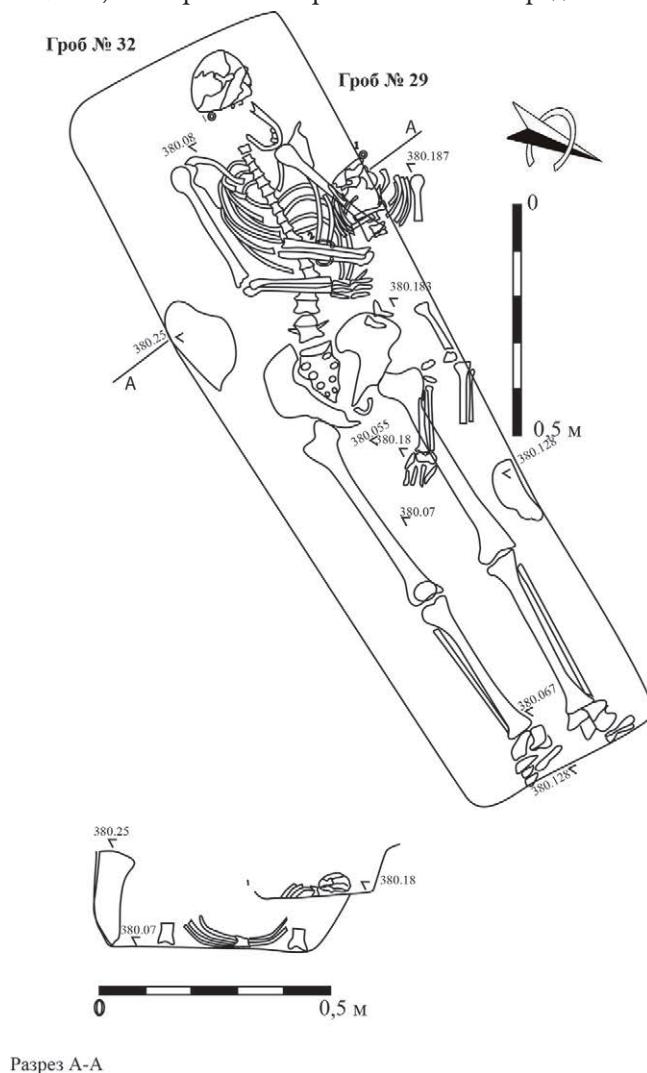
Откриват се още елементи на облеклото: токи – за обувки, за чанта; токи от колан, копчета. Не е малък броят на находките, открити разнесени върху цялата изследвана площ. Те произхождат от разрушени гробове, носят същата дата и типологически характеристики, като тези намирани в гробовете.

Монетите, които произхождат от затворени комплекси в некропола се намират в областта на гръдния кош (между ребрата, до гръбначните прешлени или до костите на горните крайници, т. е. при полагането са били поставени в ръката, в джоб на дрехата или върху трупа). В този смисъл може да се каже, че и тук се регистрира практикуването на античния обичай „Харонов обол“, аналогично на други случайно локализиращи и частично проучени некрополи, свързващи се с град Вратица, а именно този в м. Пали лула, по дефилето на р. Лева във Враца; некропол северно от м. Пали лула върху насипа на антична могила (Георгиева, Бучински 1959, 351), както и други синхронни некрополи от територията на България. В некропола на ул. „Тодор Балабанов“ № 1 монети са поставяни в гробове на деца и израснали индивиди от двата пола.

Една част от откритите монети са разнесени в рамките на цялата изследвана площ – сред тях са медни, корубести и орязани, както и фрагмент от сребърен грош – матапан на сръбските крале Урош (XIII век). Подобни матапани се намират при проучването на многопластовия археологически обект в местността Градище, край Вратцата през 2013 – 2015 г. (непубликуван материал).

Вътрешната хронология на проучения некропол предоставя възможност за допълнително прецизиране на неговата дата. Стартиграфски са регистрирани суперпозиции в два случая: гроб № 27 заляга върху северната страна на гроб № 28 (обр. 6). Откритите стъклени гривни и огърлица при погребаната в гроб № 27 жена позволяват да се постави една дата на границата на XI – XII в., която фиксира и долната хронологична граница на некропола.

Втората суперпозиция е документирана при гробове №№ 29 и 32, като гроб № 29 попада върху северната част на гроб № 32 (обр. 7). Интерес предизвиква фактът, че в гроб № 29 е погребано дете, а в гроб № 32 израснал индивид от женски пол. В този случай на суперпозиция застъпването не е породено от липса на свободна площ за вкопаване. Може да се допусне веро-

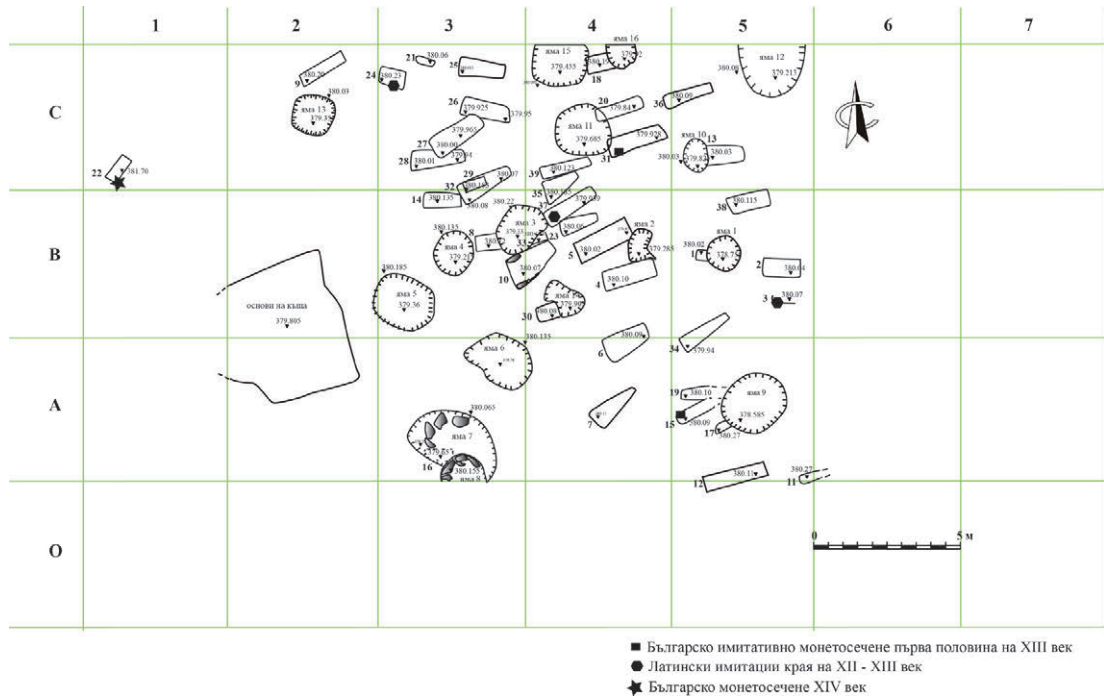

Обр. 7. Гроб № 29 и 32 – суперпозиция

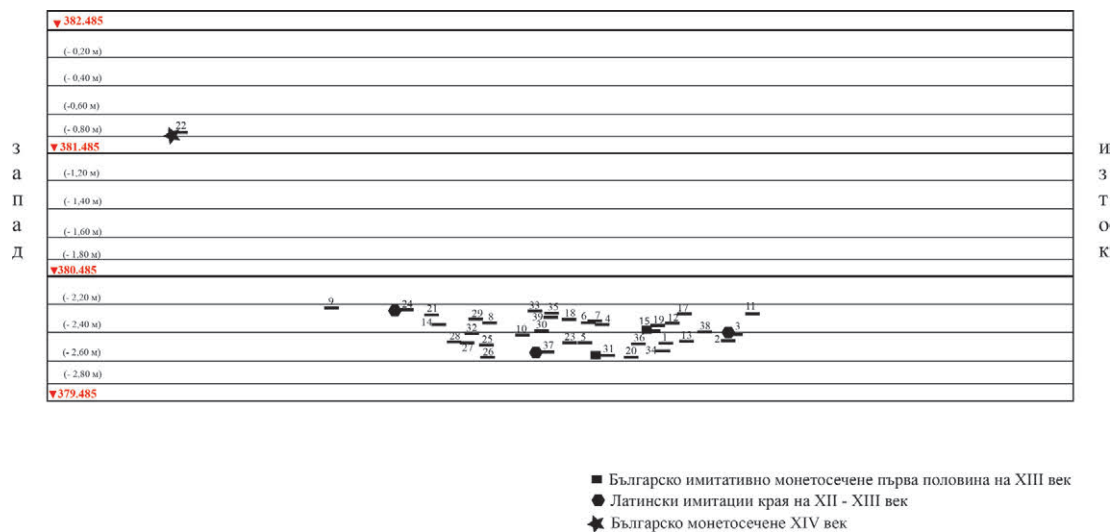
Fig. 7. Burials № 29 and 32 – superposition

ятността, погребаните в тези два гроба да са били в родствени отношения, която обаче би могла да бъде потвърдена или отхвърлена след евентуален ДНК анализ.

В шест гроба са намерени монети, които са с особено значение в разработването на хронологията на некропола². Планиграфски те се разпределят по цялата територия на проучената площ (обр. 8). В пет гроба монетите са от края на XII и първата четвърт на XIII в. Те се отнасят към имитативното българско и латинско монетосечене, малък модул. В гроб № 22, проучен на западната граница на строителния изкоп, е намерена монета – сребърен грош на цар Йоан

Обр. 8. Разпределение на монетите в некропола
Fig. 8. The Distribution of the coins in the cemetery

Обр. 9. Разположение на гробовете по дълбочина и откритите в тях монети
Fig. 9. Location of the burials according to their depth and the coins yielded by them

² Монетите са определени от доц. Д. Аладжова от НАИМ-БАН, на която изказваме искрената си благодарност.

Александър (1331 – 1371), изобразен със сина си Михаил Асен – прави, с всички инсигнии на царската власт. На аверса е представен Христос Пантократор, прав пред трон. Монетата е сечена в монетарница Търновград. Грош от същия тип е намерен през 2016 г. на археологическия обект в м. Градище. Този полуразрушен от строителите гроб фиксира и горната хронологична граница на некропола. Нивото на неговото вкопаване е с около метър по-високо от компактната група гробове, датирани в рамките на XII – XIII в. (обр. 9). За съжаление, гробовете, които биха могли да се отнесат към късната фаза от функционирането на некропола, са били унищожени в границите на изкопа при работата на багера преди строежът да бъде спрял. За тях свидетелстват единствено разнесените и преотложени костни останки и материали (накити, монети). В запазения профил на южната граница на обекта също се забелязва човешки костни останки в анатомичен порядък, които маркират нивата на вкопаване именно в тази компрометирана от строителите дълбочина.

Въпреки частичната проученост на некропола на ул. „Тодор Балабанов“ № 1 (резултат на спасителния характер на разкопките, ограничени и във времето, и по отношение на проучената площ) той предостави достатъчно информация, която го поставя сред синхронните некрополи от територията на България и съседните страни. Преки паралели установяваме с некрополите датирани в периода XII – XIV в., като проучените край с. Ослен Криводол, община Мездра (Иванов 1993, 11-27), на хълма Сакарджа, край град Омуртаг (Апостолов 2009, 217-227), в комплекса Глухите камъни, край с. Вълче поле, общ. Любимец (Нехризов, Цветкова, Иванова 2016, 197-200), некрополи № 1 и № 2 на крепостта Красен, край Панагюрище (Григоров 2010, 45-52), а също и от съседните Румъния (некрополите Къуница де Сус, Шопот Веке) и Сърбия (Мирийево, некропол Белград – Карабурма; Петрович; Копари), в които е засвидетелстван аналогичен инвентар (Teicu 2009, 21-89; Teicu, Lazarovici 1996; Bikić 2010; Баяловић 1984).

Представеният тук некропол допълва данните за действителната територия на средновековна Врацица. За съжаление, фактът, че бе „спасена“ и проучена една малка част от него, ограничава възможностите за изясняване на такива важни въпроси като демографските процеси, материалната култура и социалната стратификация. И все пак, на фона на археологическите изследвания в Северозападна България, които се отличават със случайност и спорадичност, дори и частично проучените паметници, като представения тук, добиват особено значение. А своевременното въвеждане в научно обращение на данните от средновековния некропол на ул. „Т. Балабанов“ № 1 във Враца е малък принос в тази насока.

Цитирана литература:

- Апостолов 2009: К. Апостолов. Средновековен некропол на хълма „Сакарджа“ край гр. Омуртаг. – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 217-229.
- Баяловић 1984: Баяловић, М. Накит VIII – XVIII века у музеју града Београда. Београд, 1984.
- Борисов 1987: Б. Борисов. Средновековен некропол в района на комплекса „Марица-изток“. – Известия на музеите от югоизточна България, X, 1987, 34-54.
- Борисов 1994: Б. Борисов. Североизточна Тракия през XI-XII век (по археологически данни). Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки“, I. БАН, София, 1994.
- Буюклиев, Влашка 1973: Хр. Буюклиев, Ст. Влашка. Средновековен некропол при Старозагорските бани. – Музеи и паметници на културата, 1973, 3, 12-16.
- Бъчваров 1993: Ив. Бъчваров. Янтренски некрополи. Велико Търново, 1993.
- Георгиева, Пешева 1955: С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. – Известия на археологическия институт, 20, 1955, 511-557.
- Георгиева, Бучински 1959: С. Георгиева, Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – Известия на археологическия институт, 22, 1959, 345-352.
- Гиздова 2009: Н. Гиздова. Некрополът на крепостта Цепина при с. Дорково, Пазарджишко. – В: Приноси към българската археология, V. София, 2009, 258-289.
- Григоров 2010: В. Григоров. Крепостта Красен до Панагюрище (Разкопки и проучвания, XL). София, 2010.
- Иванов 1993: Пл. Иванов. Средновековен некропол при Ослен Криводол, Врачанско (Предварителни резултати). – Известия на музеите в Северозападна България, 20, 1993, 11-27.
- Нехризов, Цветкова, Иванова 2016: Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Н. Иванова. Комплекс Глухите камъни. – В: Архе-

ологически открития и разкопки през 2015 година. София, 2016, 197-200.

Bikić 2010: V. Bikić. Vizantijski nakit u Srbiji. Beograd, 2010.

Țeicu 2009: D. Țeicu. Artă minoră mediavală din Banat. Timișoara, 2009.

Țeicu, Lazarovici 1996: D. Țeicu, Gh. Lazarovici. Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării. Reșița, 1996.

Ключови думи: Средновековие, Второ българско царство, християнски некропол

Средновековният некропол от Гълъбник

Филип Михайлов¹, Орлин Рачев²

¹ Регионален исторически музей – Перник, ул. Физкултурна № 2, Перник 2300; philip.mihaylov@gmail.com

² Регионален исторически музей – Перник, ул. Физкултурна № 2, Перник 2300; museum_pernik@abv.bg

В памет на
Михаил Чохаджиев и Славчо Чолаков

The Medieval Cemetery from Galabnik

Philip Mihaylov¹, Orlin Rachev²

¹ Regional History Museum – Pernik, 2 Fiskulturna Str., 2300 Pernik, Bulgaria; philip.mihaylov@gmail.com

² Regional History Museum – Pernik, 2 Fiskulturna Str., 2300 Pernik, Bulgaria; museum_pernik@abv.bg

ABSTRACT

The article presents one of the few medieval cemeteries excavated in the Upper Struma valley. The yielded artifacts allow to conclude that the cemetery functioned in the period between the 11th and the early decades of the 13th century.

The grave pits were cut deep into the deposits of Tell Galabnik, accumulated in the Early Neolithic. Remains of a settlement were discovered next to the cemetery. The settlement was situated on the only dry area in this region covered by swamps, and it functioned at the same time with the cemetery.

The cemetery at the village of Galabnik is among the important archaeological sites in the Upper Struma valley. The grave goods it yielded greatly outnumber other medieval cemeteries excavated in this region, such as the cemeteries in Pernik, Priboy and Kyustendil. Most of the personal ornaments yielded by the burials were typical for the period and were also found in a number of cemeteries excavated in present-day Bulgaria, Macedonia and Serbia.

The small number of burials, the simple burial structures and the fact that there were no later burials cutting through earlier ones allow to suggest that the cemetery functioned for a relatively short period. It has been argued that people of a relatively high living standards, who inhabited the area for a short period of time, were buried in the cemetery.

Key words: Middle Ages, Byzantine period, Christian necropolis

Сравнително малобройни са проучените некрополи от територията на днешна Югозападна България, използвани в периода X – XIII в. Още по-малък е броят на публикуваните. Един проучен¹ и частично публикуван (Рачев 2003, 113- 116) е средновековният некропол, вкопан в селищната могила Гълъбник, формирана през ранния неолит.

¹ Основна част от документацията на средновековния некропол, вкопан в селищна могила Гълъбник, е на Михаил Чохаджиев и се съхранява в РИМ – Перник. По-малка – в личните архиви на покойния вече д-р С. Чолакови и Е. Карамфилова. Антропологичната експертиза на скелетния материал е направена от д-р С. Чолаков, за съжаление – непубликувана, но със съдействието на М. Даскалов, любезно предоставена на О. Рачев, за да бъде използвана при бъдещи изследвания. Повечето архивни (теренни) фотографии, в настоящата работа, са направени от М. Чохаджиев. Част от тях са на А. Бакъмска. Бихме искали да благодарим на всички за възможността материалите да бъдат публикувани

Физикогеографска характеристика

Селищната могила се намира в местността Гюрица (Чохаджиев 1980, 21), известна и като Чуката или Могилата, на около 2 км северно от с. Гълъбник, общ. Радомир, обл. Перник (обр. 1). Тя е разположен на първа сега заливна тераса на десния бряг на река Блато (или Арката). Надморската ѝ височина е 642 м – с два метра по-високо от околното поле. Това е и причината през Средновековието да бъде използвана за некропол.

Радомирската котловина е равнинна (Пенин 2000, 186), намира се на 600 – 800 м надморска височина и се отводнява от река Блато (ляв приток на Струма). Тя е сред големите и плодородни котловини в района. На север-северозапад е ограничена от планините Голо Бърдо и Черна гора, които я отделят от Пернишката и Брезнишката котловини (обр. 1). На изток достига до Верила, на юг и изток е ограничена от Конявска, северните възвишения на Земенска планина и западните възвишения на Рудините до югозападните възвишения на Черна гора (Крайще).

Радомирската котловина е една от най-просторните и удобни за обитаване в района. Доскоро е била заблатена (откъдето и името на река Блато). Почвата в нея е черна – смолница – тежка за обработване, но сравнително плодородна.

История на проучването

В края на 70-те години на XX в. е предприета мащабна програма за отводняване на Радомирското поле. В резултат на това, при корекция на коритото на река Блато е нарушен голям археологически обект, известен днес като селищна могила Гълъбник (Pavuk, Čochadžiev 1984, 195-228). През 1979 г. започват спасителни разкопки под ръководството на Михаил Чохаджиев. Заложени са два сондажа от двете страни на реката (Чохаджиев 1980, 21). Резултатите са обещаващи и разкопките се разрастват.

През следващата 1980 г. започва проучването на най-високата част на селищната могила. Непосредствено под чима, на дълбочина 0,10 м е локализиран гроб (№ 1) с трупополагане, в който е открита вита бронзова гривна и фрагментирана средновековна керамика (Чохаджиев 1981, 13). За да бъде проучен новооткритият средновековен некропол и освободен теренът за разкопки на неолитното селище, към екипа е привлечена Емилия Карамфилова. С нейното съдействие некрополът е разкопан в периода 1981 – 1982 г. (Pavuk, Čochadžiev 1984, 198; Карамфилова 1983, 140-141).

През 1981 г. в близост до гроб № 1 (в „Централен сондаж“ – ЦС²) са открити още 4 гроба (обр. 2 1, 3), а западно от централния профил в „Западното продължение“ (ЗП) – още 16 (обр. 2 2) – общо 20 гроба (Чохаджиев 1982, 9).

На следващата 1982 г. проучваната площ на праисторическото селище е разширена на запад с 325 м (в ЗП) и са открити още 8 средновековни гроба (Карамфилова 1983, 140-141)³. С това приключва проучването на средновековния некропол, засел централната част на селищната могила и започват разкопките на неолитните селища, в които той е вкопан (Чохаджиев 1983, 6; Чохаджиев 1984, 13). Разкопаната площ на тези селища надхвърля значително площта на средновековния некропол, затова можем да сме сигурни, че той е напълно проучен (обр. 3).

Общата площ⁴ на средновековния некропол е над 500 м². Проучени са 30 гроба, от които гроб № 16 не е свързан със средновековния некропол. Те са датирани от проучвателите в XI – XII в. (Pavuk, Čochadžiev 1984, 198).

² Използвана е номенклатурата на обекта (Бакъмска 2014, 44).

³ Изказваме своите благодарности на Емилия Карамфилова и Анета Бакъмска, които предоставиха пълен достъп до документацията на разкопките на средновековния некропол върху селищна могила Гълъбник и голямо съдействие при нейната обработка. Благодарим на всички колеги от РИМ – Перник, съдействали при работата с документацията.

⁴ Размерът на квадратите от мрежата (обр. 3) е 2,50 x 2,50 м.

Археологически данни за културна среда

По време на проучването на североизток и югоизток от некропола в пет ями е намерена средновековна битова керамика, което е причина проучвателите да допуснат съществуване на селище в тази посока (Карамфилова 1983, 140-141). При по-късните разкопки западният изкоп е разширен на север и там са открити многобройни средновековни ями, в които са намерени няколко цели и фрагментирани гърнета (обр. 4 1, 3, 4), цяла кана (обр. 4 5, 5 2), почти цяло *in situ* зърнохранилище (обр. 5 1)⁵ в западния профил на ЗП (Бакъмска 2014, 44, обр. 3) и до него негативна структура, подобна на вкопана сграда (жилище?). Това потвърждава предположението за съществуване на селище в непосредствена близост до некропола. Дори и да е имало наземни жилища, за каквито свидетелстват множеството случайни находки (обр. 4 и 5), те вероятно са били унищожени от интензивната съвременна оран на селищната могила. Запазени и проучени са само негативните структури (предимно ями). Възможността селището да се е намирало извън селищната могила е много малка, тъй като районът е мочурлив.

Наличието на следи от средновековно селище, вероятно синхронно с некропола, се намират навсякъде около него, не само в североизточната и югоизточната му части, както проучвателите смятат (Карамфилова 1983, 140-141). Тоест некропола и селището са се развивали паралелно, в непосредствена близост, върху единствената незаблатена площ в района. Вероятно некрополът се е развивал до и паралелно със селището, каквито са примерите от Дядово и Сандански (Борисов 1982, 62-63, Т. I; Златков 2017, 154, 155, обр. 1).

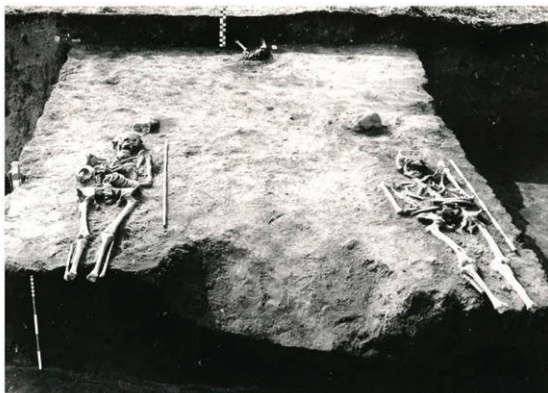
На около пет километра югозападно от некропола, на левия бряг на реката, в м. Биоро, на около 3 км западно от с. Гълъбник, се намира друг средновековен некропол с останки от малка църква. В същата местност се намира и синхронно на тях селище. Въпреки че археологически разкопки там не са провеждани, Д. Джонова допуска възможността за датиране на този обект в първите столетия на късното средновековие (Митова-Джонова 1983, 55, № 141). Други средновековни обекти от района на с. Гълъбник не са известни.

Обр. 1. Сателитно изображение на Радомирското поле с местоположението на некропола. Горе, дясно – съвременна административна карта на района

Fig. 1. Satellite imagery of the Radomir Field and the location of the cemetery. Above, right – modern administrative map of the region

⁵ Непубликуван материал от разкопките на А. Бакъмска.

1

2

Обр. 2. Първите групи гробове от некропола

Fig. 2. The first clusters of burials in the cemetery

Планировка

Разположението на гробовете показва, че некрополът е планиран. Гробовете са разположени в две редици, по-голяма от които е северната (обр. 3). Тя е с посока североизток-югозапад и включва 19 гроба⁶. Южно от нея седем гроба са подредени в друга линия, ориентирана както предната⁷. Разстоянието между гробовете в рамките на една редица е около 2,50 м. Разстоянието между редиците е около 7 м. Това ни кара да мислим, че гробовете са били маркирани на повърхността.

Гробни съоръжения

Тъй като могилата се обработва от векове, поне един метър от височината ѝ е разнесена към околното поле и скелетите са открити непосредствено под чима, някои от тях са нарушени при оранта. Затова гробните им ями не са регистрирани. Тъй като няма следи от конструкция, вероятно труповите са полагани в обикновена гробна яма, която не е била старателно оформяна. Дъното им е от пръст (няма данни за друго). Отсъстват данни и за конкретно покритие, което ни кара да приемем, че такова не е имало. Не са открити и следи от дървени конструкции.

При две от ямите – тези на гробове с №№ 2 и 13 е регистрирано частично ограждане на гробната яма с камъни, поставени на определено разстояние един от друг, така че да образуват част от елипса. Няма конкретни данни доколко това е конструктивен елемент в градежа на гроба или определен ритуал. При фотографията на гроб № 13 (обр. 18 2) се забелязва, че камъните са по-високо от скелета на покойника. За гроб № 2 няма данни.

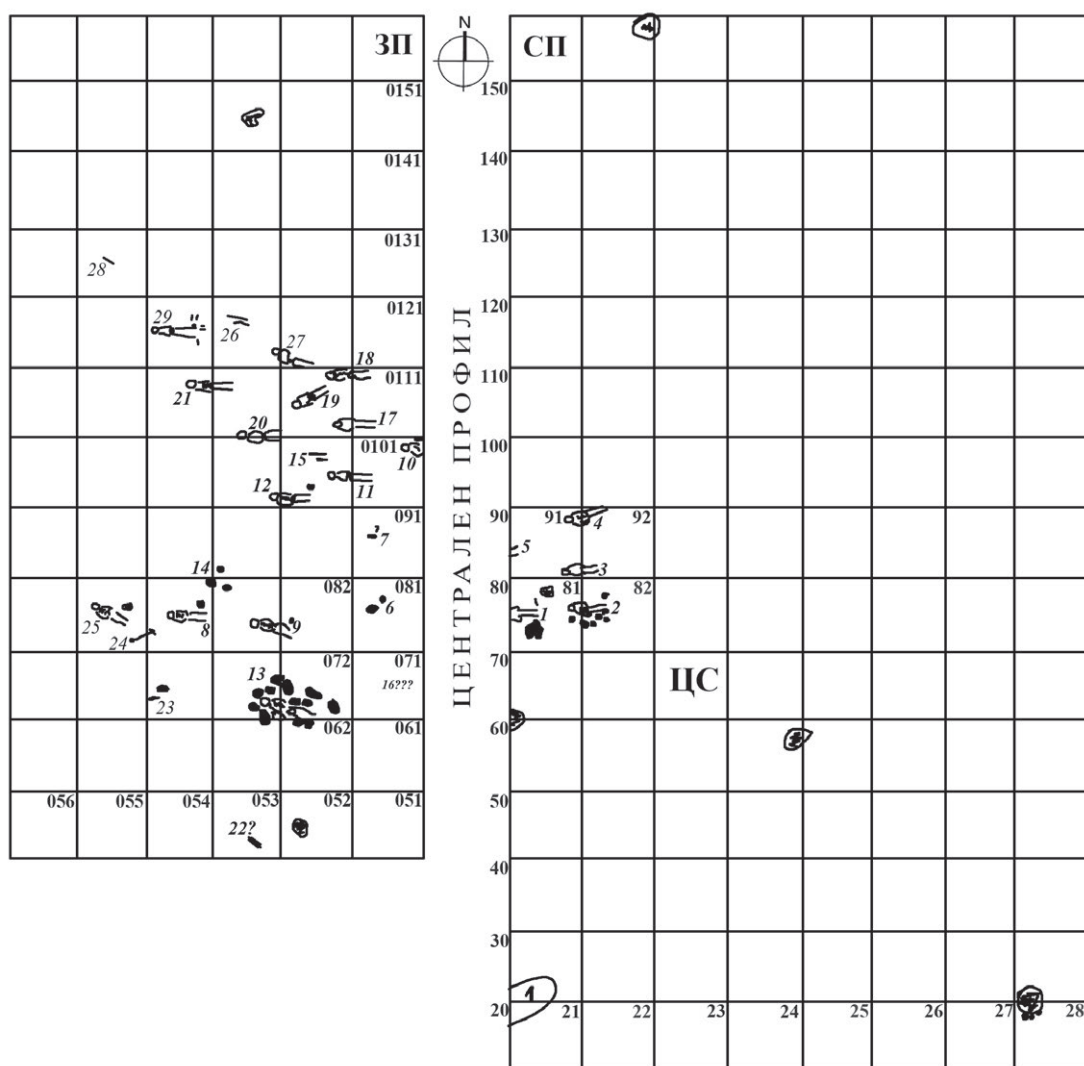
Описания на гробовете и инвентара им⁸

При попълването на отделните рубрики е направен опит да бъде съпоставяна и допълвана текстовата документация с графичната и с фотодокументацията. В случаите, при които не е налична нужната за съответната рубрика информация, е отбелязвано, че „няма данни“. В случаите,

⁶ Гробовете: 1 – 5, 7, 10 – 12, 15, 17 – 21, 26 – 29.

⁷ Гробовете: 8, 9, 13, 14, 23 – 25.

⁸ Описанието на гробовете, гробните съоръжения, инвентара и планировката на некропола е изработено въз основа на документацията от археологическите разкопки на некропола. Основна част от тази документация е изготвена от ръководителя на разкопките Михаил Чохаджиев. По-малка част от нея е текстова и графична документация на Емилия Карамфилова и Анета Бакъмска.

Обр. 3. План на некропола и част от средновековните ями

Fig. 3. Plan of the cemetery and some of the medieval pits

когато има такива, но те не са достатъчно ясни или се разминават при съпоставка с данните в някой от другите методи на документиране, е отбелязвано че „няма сигурни данни“.

Отделните рубрики са специфични. Те са разработени въз основа на особеностите на разглеждания некропол. В същото време е направен опит да се ползват общите унифицирани рубрики, характерни за този род обекти.

Номерацията на гробовете следва дадената от проучвателите им, която следва поредността на откриването им. Графичните и фотоизображения на гробовете са приложени след текста, описващ съответните съоръжения. Указаната дължина е само на скелетите и винаги е давана *in situ*. В скоби след номера на гроба е посочена годината на проучването и поредния номер на образите отнасящи се към него.

ГРОБ № 1 (1980 г.) – обр. 6

Разположен е в кв. 81. Дълбочина – 0,20 м. Координати – мандибула: R 80 – в 1,80 м; R 70 – 1,85 м, глезени: R 80 – 2,55 м; R 70 – 1,74 м.

Гробно съоръжение – няма данни. Дължина: над 1,40 м (черепът попада под Централния профил).

Запад-изток, отклонение на краката – 30° на С. Положен по гръб с изпънати крака; ръце:

Обр. 4. Археологически материали от средновековното селище
Fig. 4. Archaeological artifacts yielded by the medieval settlement

Обр. 5. Археологически структури от средновековното селище. 5 1. Зърнохранилище в плитка средновековна яма; долу, ляво – детайл. 5 2. Цяла кана на дъното на средновековна яма
Fig. 5. Archaeological features excavated in the medieval settlement.
5. 1. A grain storage in a shallow medieval pit; below, left – a detail.
5. 2. A complete jug at the bottom of a medieval pit

дясна – разрушена от машини, лявата е под таза; костите на краката са изпънати.

Инвентар: Фрагмент от стъклена гривна е намерен около китката на лявата ръка, в непосредствена близост до гроба са намерени още 4 фрагменти от стъклени гривни (Инв. № 403).

ГРОБ № 2 (1981 г.) – обр. 7

Разположен е в кв. 81 и 82. Дълбочина – 0,20 м. Координати – череп: R 71 – 1,62 м; R 81 – 1,08 м; глезени: R 71 – 1,72 м; R 81 – 1,24 м.

Гробно съоръжение – няма данни. Дължина – 128 см.

Черепът е на запад, с отклонение на краката 5° на юг. Положен е по гръб с изпънати крака, ръце – кръстосани на таза, лявата е върху дясната; с лице обърнато на юг.

Черепът е запазен; подбедрените кости липсват, ребрата от лявата страна са разместени.

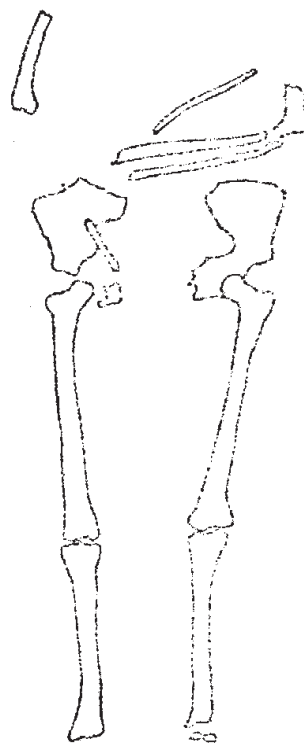
Без инвентар.

ГРОБ № 3 (1981 г.) – обр. 8

Разположен е в кв. 91 и 92. Дълбочина – 0,25 м. Координати – череп: R 80 – 2,18 м; R 81 – 0,74 м; глезен: R 81 – 1,32 м; R 82 – 1,41 м.

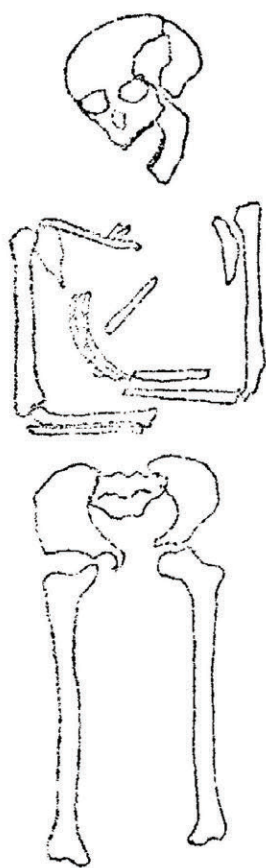
Гробно съоръжение – няма данни. Дължина – 156 см.

Черепът е на запад. Положен е по гръб с изпънати крака, ръце – кръстосани на таза, лявата е непосредствено върху тазовата кост, за дясната няма данни; лицето е обърнато на север.

Обр. 6. Гроб № 1

Fig. 6. Burial № 1

1

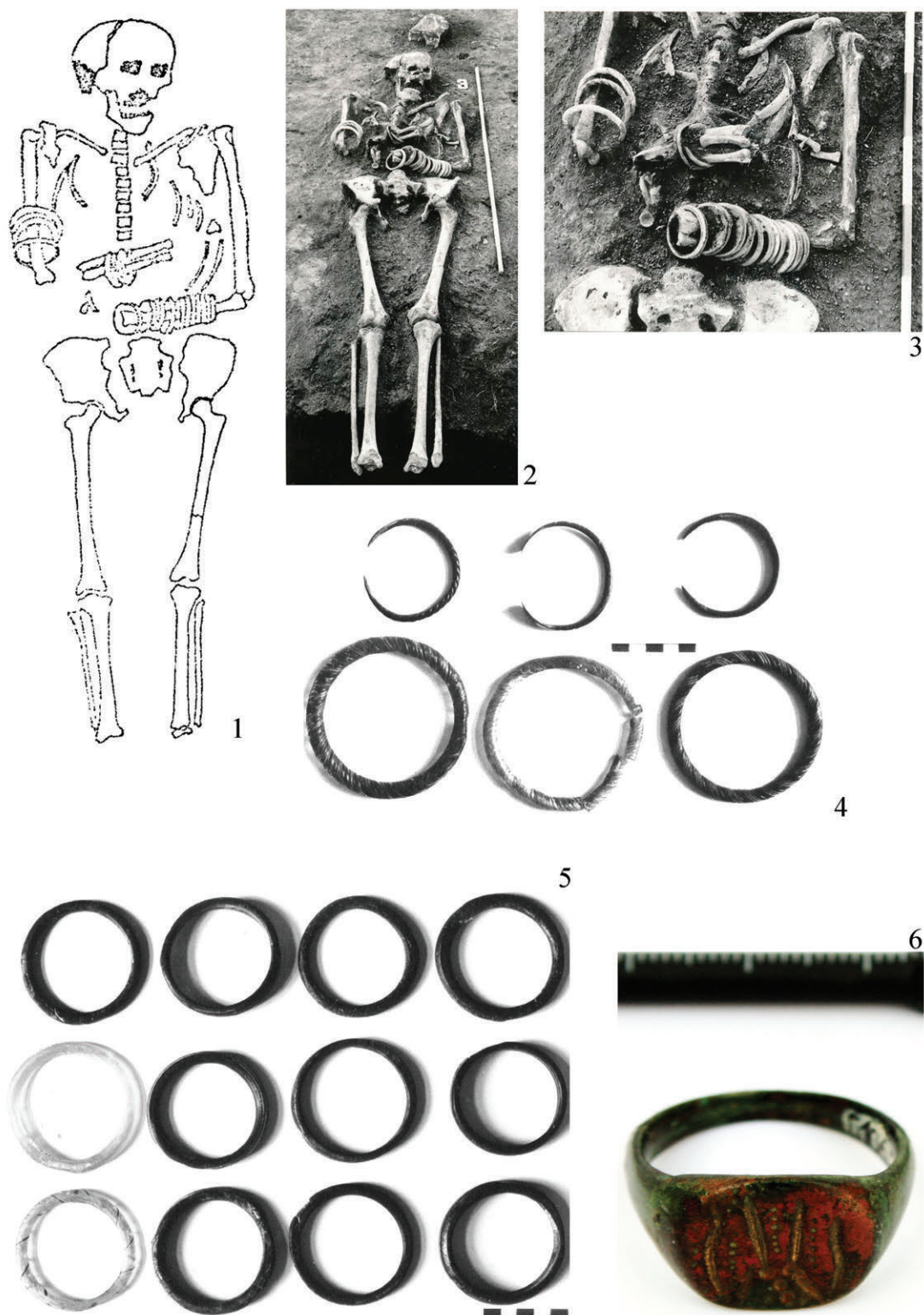
2

3

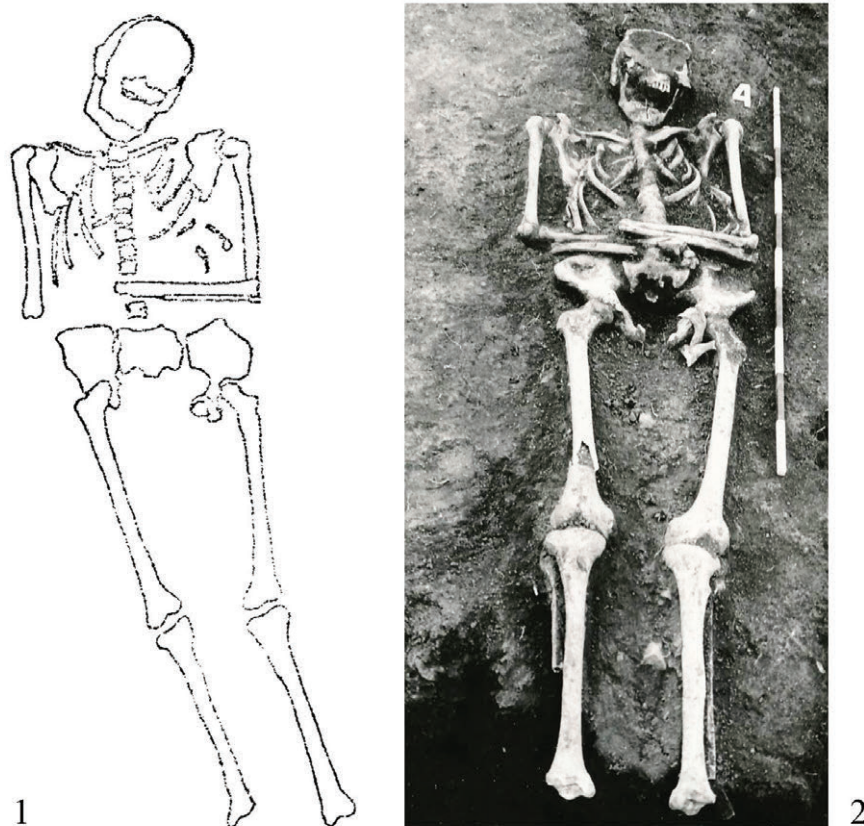
Обр. 7. Гроб № 2

Fig. 7. Burial № 2

Обр. 8. Гроб № 3. 8.3. Гроб № 3, местоположение на гривните. 8.4. Гривни на лявата ръка, гроб № 3. 8.5. Гривни на дясната ръка, гроб № 3. 8.6. Пръстен, гроб № 3

Fig. 8. Burial № 3. 8.3. Burial № 3, the location of the bracelets. 8.4. Bracelets on the left arm, burial № 3. 8.5. Bracelets on the right arm, burial № 3. 8.6. Ring, burial № 3

Обр. 9. Гроб № 4

Fig. 9. Burial № 4

Черепът е разрушен, липсват предните зъби на горната челюст и подлакътните кости на дясната ръка; фалангите на пръстите са разместени; ребрата също са разместени; липсват част от ходилата.

Инвентар – от китката до лакътя на лявата ръка са наредени 12 стъклени гривни (обр. 8 3-4). На дясната раменна кост са открити 3 големи стъклени гривни (обр. 8 3, 5). Над китката, до лакътя на дясната ръка са намерени 3 бронзови гривни, едната от които – вита (обр. 8 3, 5). На една от разположените в неантропологичен порядък фаланги е открит пръстен (обр. 8 6).

Забележка – има данни за инвентарните номера на гривните и пръстена. Няма сигурни данни, че гривните, представени на обр. 8 5 са именно от този гроб, но логически няма възможност да бъдат отнесени към друг.

ГРОБ № 4 (1981 г.) – обр. 9

Разположен е в кв. 91 и 92. Дълбочина – 0,25 м. *Координати* – череп: R 91 – 0,48 м; R 90 – 2,45 м; глезен: R 92 – 1,12 м; R 91 – 1,42 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина* – 151 см.

Черепът е на запад, краката са с отклонение от 20° на север. Положен е по гръб с изпънати крака, ръце – кръстосани върху таза, като дясната е върху тазовата кост, а лявата – върху дясната; лицето е обърнато на север.

Лицевата част на черепът е разрушена при селскостопанска работа, запазена е само долната челюст; пръстите на ръцете и краката липсват.

Без инвентар.

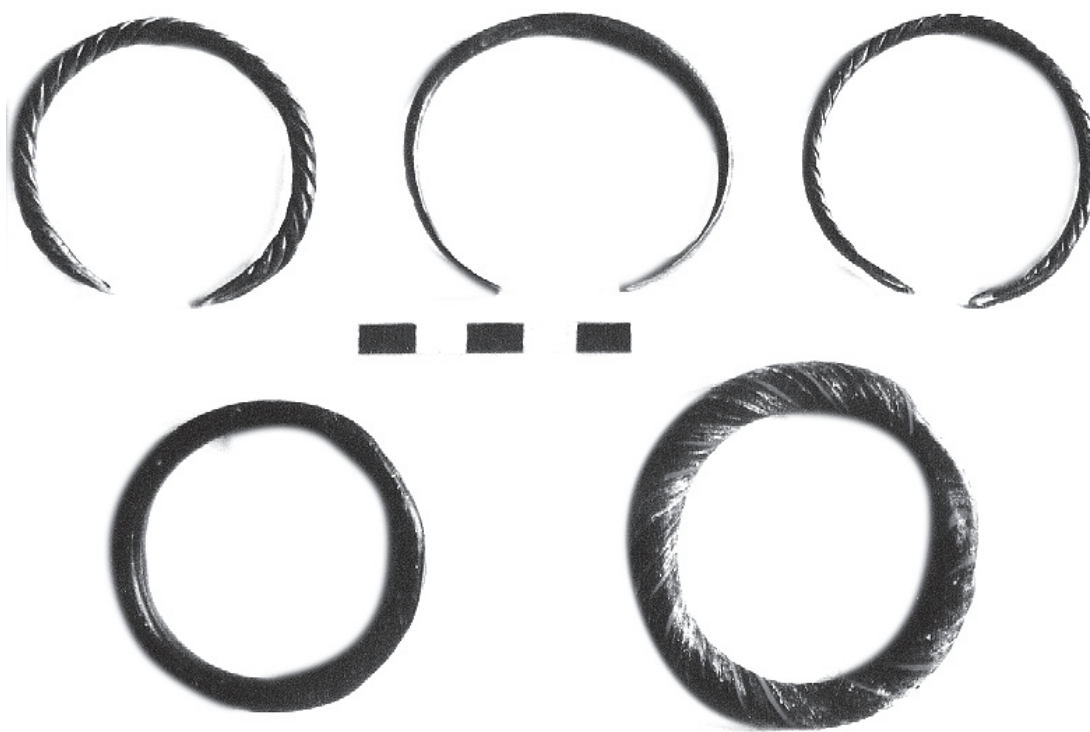
ГРОБ № 5 (1981 г.) – обр. 10

Разположен е в кв. 91, непосредствено до гроб № 3 и гроб № 4, до западния профил. Дълбочина – 0,25 м. *Координати* – няма данни.

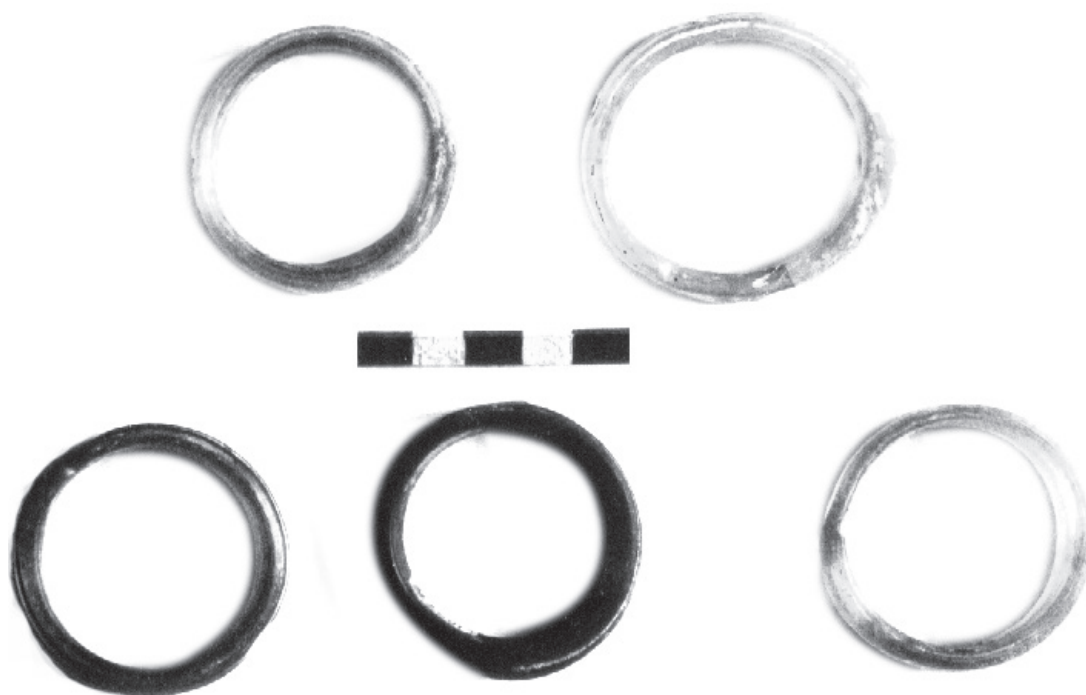
Обр. 10. Гроб № 5

Fig. 10. Burial № 5

Обр. 11. Гроб № 6. Бронзови и стъклени гривни

Fig. 11. Burial № 6. Bronze and glass bracelets

Обр. 12. Гроб № 7. Стъклени гривни
Fig. 12. Burial № 7. Glass bracelets

1

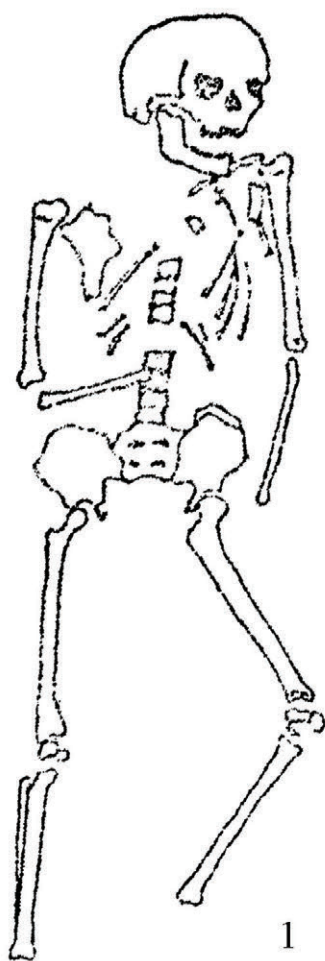

2

3

Обр. 13. Гроб № 8. 13.3. Бронзов пръстен от гроб № 8
Fig. 13. Burial № 8. 13.3. Bronze ring yielded by burial № 8

3

Обр. 14. Гроб № 9. 14 3. Гривни от гроб № 9

Fig. 14. Burial № 9. 14 3. Bracelets yielded by burial № 9

Гробно съоръжение – няма данни. Дължина – няма данни.

Ориентация – крака на изток, с отклонение от 10° на север. Позиция – няма текстови данни. Състояние на скелета – има данни за отсъствие на подбедриците на краката.

Без инвентар.

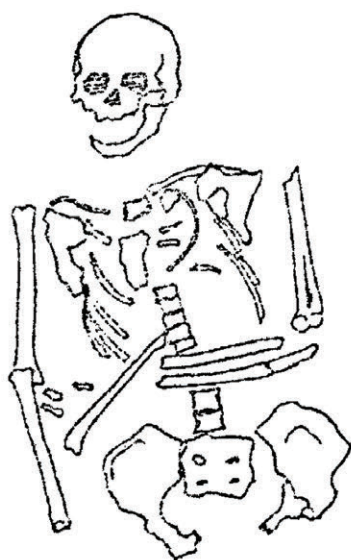
Забележка – разчистени са само бедрените кости на скелета, останалата част от него остава под Централния профил на обекта.

ГРОБ № 6 (1981 г.) – обр. 11

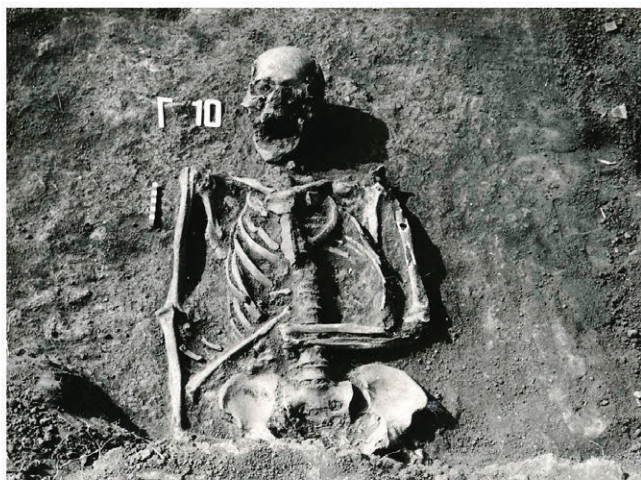
Разположен е в кв. 081. Дълбочина – 0,15 м.

Гробно съоръжение – няма данни. Състояние на скелета – гробът е напълно унищожен; намени са само части от черепа и раменния пояс.

Инвентар – две стъклени гривни с размери съответно: 6,7x1 и 5,6x1,4 см и три бронзови гривни с размери съответно: 6x1, 5,5x0,4 и 5,5x1 см (обр. 11). Всичките с Инв. № 1096.

1

2

Обр. 15. Гроб № 10

Fig. 15. Burial № 10

ГРОБ № 7 (1981 г.) – обр. 12

Разположен е в кв. 091. Дълбочина – 0,15 м.

Гробно съоръжение – унищожено. Състояние на скелета – той е напълно унищожено; между малкото останали натрошени кости са открити 7 стъклени гривни.

Инвентар – стъклените гривни са съответно с размери: 5,7x1,8; 5x1,5; 5,1x1; 4,9x1,2; 4,9x1,1; 5,2x0,7; 5,7x1,1 см. Всичките с Инв. № 1097.

ГРОБ № 8 (1981 г.) – обр. 13

Разположен е в кв. 084. Дълбочина – 0,45 м. Координати – череп: R 074 – 1,53 м; R 084 – 1,62 м; глезени: R 073 – 1,14 м; R 083 – 1,31 м.

Гробно съоръжение – няма данни. Дължина – 136 см.

Череп на запад, отклонение на главата от 13° на север. Положен е по гръб с изпънати крака, ръце – кръстосани на корема, лявата върху дясната; дясна половина на скелета – от ходилото до лакътната става е изместена на запад с 0,19 м; костта на дясната подбедрица е изместена между бедрените кости; лицето е обърнато на юг.

Състояние на скелета – сравнително добра запазеност; липсват част от костите на китките, ръцете и стъпалата.

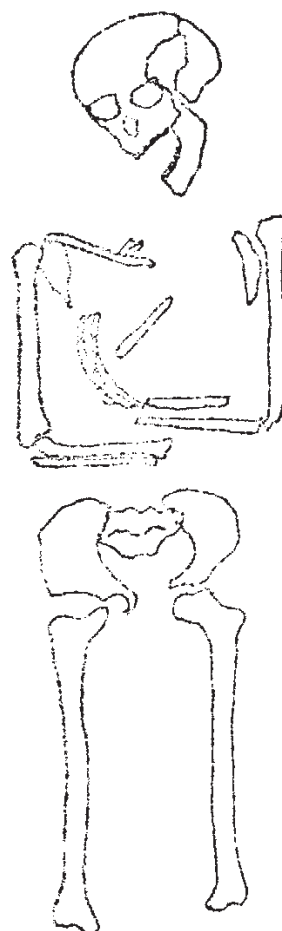
Инвентар – бронзов пръстен на лявата ръка; диаметър му е 2,3x2 см, Инв. № 1156.

ГРОБ № 9 (1981 г.) – обр. 14

Разположен е в кв. 082 и 083. Дълбочина – 0,55 м. Координати – череп: R 073 – 1,95 м; R 083 – 2,20 м; глезени: R 071 – 2,30 м; R 081 – 3,00 м.

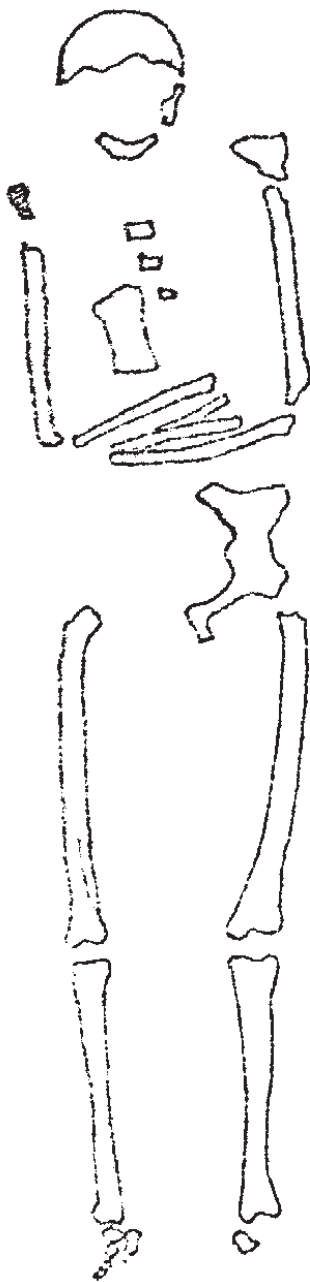
Гробно съоръжение – няма данни. Дължина – 124 см.

Ориентация: запад – изток, отклонение от 35° на север. Положен е по гръб с изпънат десен и леко свит в коляното ляв крак, ръце – дясната е на корема, лявата лежи покрай тялото; лицето е обърнато на север. Сравнително добре запазен скелет, липсват част от костите на китките, ръцете и едното стъпало.

Обр. 16. Гроб № 11

Fig. 16. Burial № 11

Обр. 17. Гроб № 12

Fig. 17. Burial № 12

Инвентар – 1) стъклена гривна на лявата ръка; диаметър 5,5х4,4 см; кв. 083; *Инв. № 1157*; 2) бронзова гривна, вита; до лявата ръка; диам. 5,1х3,9 см; *Инв. № 1157*.

ГРОБ № 10 (1981 г.) – обр. 15

Разположен е в кв. 0101. Дълбочина – 0,30 м. *Координати* – череп: R 091 – 2,05 м; R 0101 – 1,75 м; глезени: R 071 – 2,30 м; R 081 – 3,00 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина до бедрените кости* – 90 см.

Ориентация – запад – изток, отклонение 15° на юг. Положен е по гръб, с ръце скръстени на корема. Горната челюст липсва; разместена е лакътната кост на дясната ръка.

Инвентар – без инвентар.

Забележка – Долната половина на скелета е под Централния профил на обекта и не е проучена.

ГРОБ № 11 (1981 г.) – обр. 16

Разположен е в кв. 0101 и кв. 0102. Дълбочина – 0,30 м.

Координати – череп: R 092 – 1,72 м; R 0102 – 2,30 м; глезени: R 090 – 1,85 м; R 0100 – 2,04 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 152 см.

Запад – изток, без отклонение. Положен е по гръб с изпънати крака, ръцете са поставени на таза, почти успоредно една на друга, като дясната ръка е над лявата. *Скелета* е лошо запазен; липсва лицевата част на черепа, голяма част от костите на раменния пояс, таза, стъпалата и китките на ръцете.

Без инвентар.

ГРОБ № 12 (1981 г.) – обр. 17

Разположен е в кв. 0101 и 0103. Дълбочина – 0,40 м.

Координати – череп: R 093 – 0?; R 091 – 1,09 м; глезени: R 0103 – 0?; R 0101 – 2,44 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина* – 155 см.

Запад – изток, без отклонение. Положен е по гръб с изпънати крака, ръце – сгънати успоредно над таза, дясната – над лявата. Сравнително добра запазеност; липсват част от костите на китките, ръцете и едното стъпало.

Без инвентар.

ГРОБ № 13 (1981 г.) – обр. 18

Разположен е в кв. 072 и 073. Дълбочина – 0,20 м. *Координати* – череп: R 063 – 2,37 м; R 073 – 2,72 м; глезени: R 062 – 1,43 м; R 071 – 2,60 м.

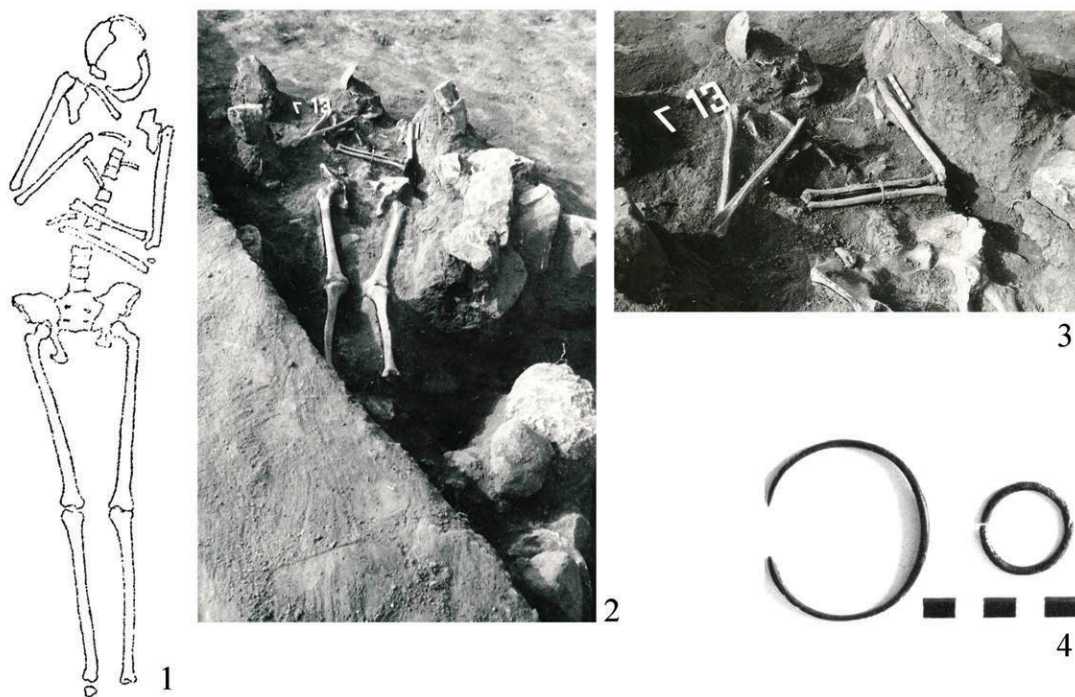
Гробно съоръжение – яма с правоъгълна форма. *Допълнително гробно съоръжение* – ограждане с камъни на ямата. *Дължина на скелета* – 152 см.

Запад – изток, отклонение от 30° на юг. Положен е по гръб с изпънати крака, ръце – лявата лежи на корема, а дясната е свита покрай тялото. Липсват горната челюст, части от черепа и гръдния кош.

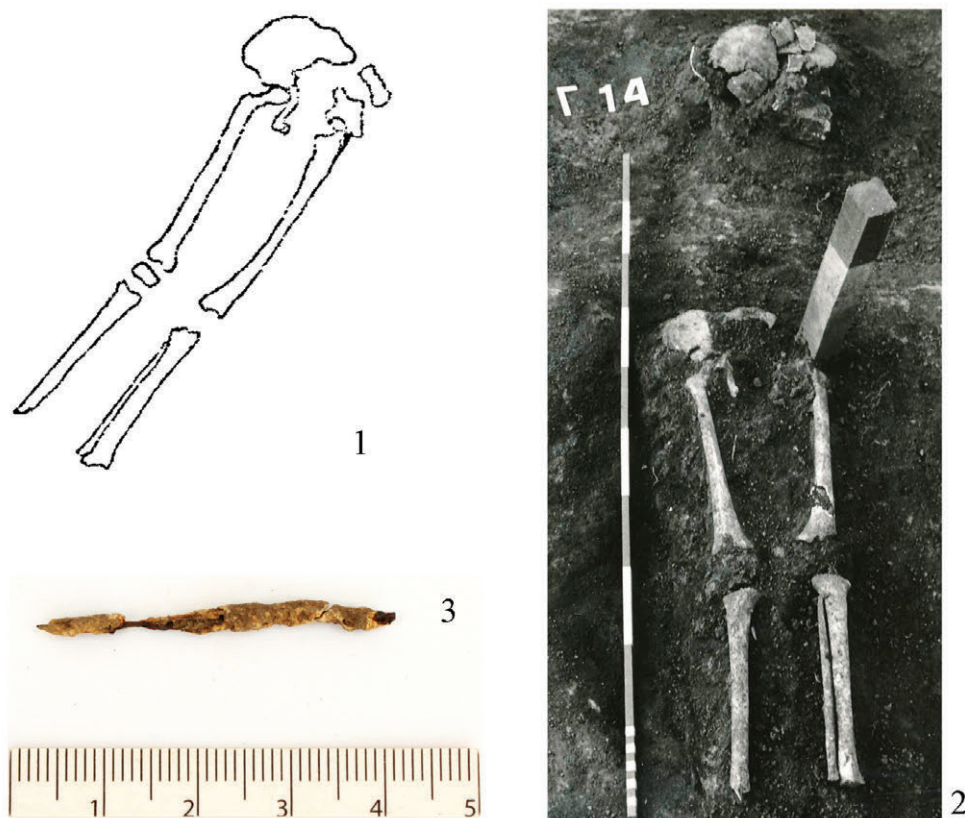
Инвентар – 1) бронзова гривна с диаметър 5,5х5,8 см, *Инв. № 1128* (обр. 18 3-4); 2) части от желязна гривна, силно корозирала и фрагментирана; 3) бронзова обеца – халка с размери 3х3,2 см; *Инв. № 1159* (обр. 18 4).

ГРОБ № 14 (1981 г.) – обр. 19

Разположен е в кв. 083 и 094. Дълбочина – 0,40 м. *Координати* – череп: R 084 – 2,02 м; R 094 – 2,83 м; глезени: R 072 – 2,92 м; R 082 – 2,06 м.

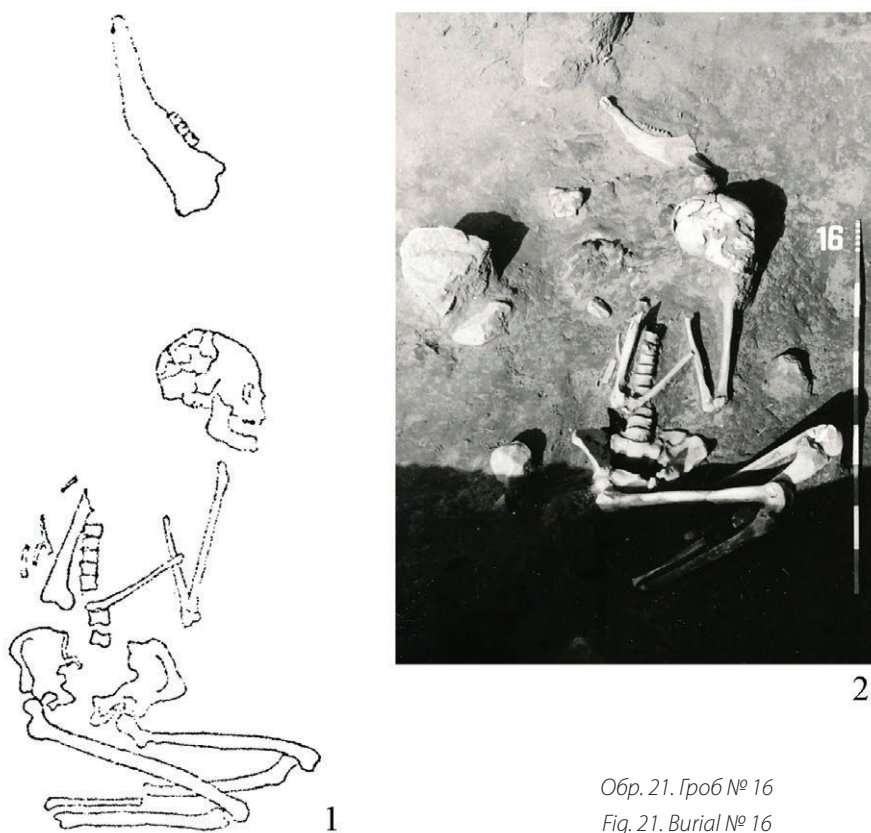
Обр. 18. Гроб № 13. 18.3. Детайл от гроб № 13 – разположение на гривната. 18.4. Обеца и гривна от гроб № 13
 Fig. 18. Burial № 13. 18.3. A detail of burial № 13 – the location of the bracelet. 18.4. Earring and a bracelet yielded by burial № 13

Обр. 19. Гроб № 14
 Fig. 19. Burial № 14

Обр. 20. Гроб № 15. 20 3. Стъклени мъниста от гроб № 15
Fig. 20. Burial № 15. 20 3. Glass beads yielded by burial № 15

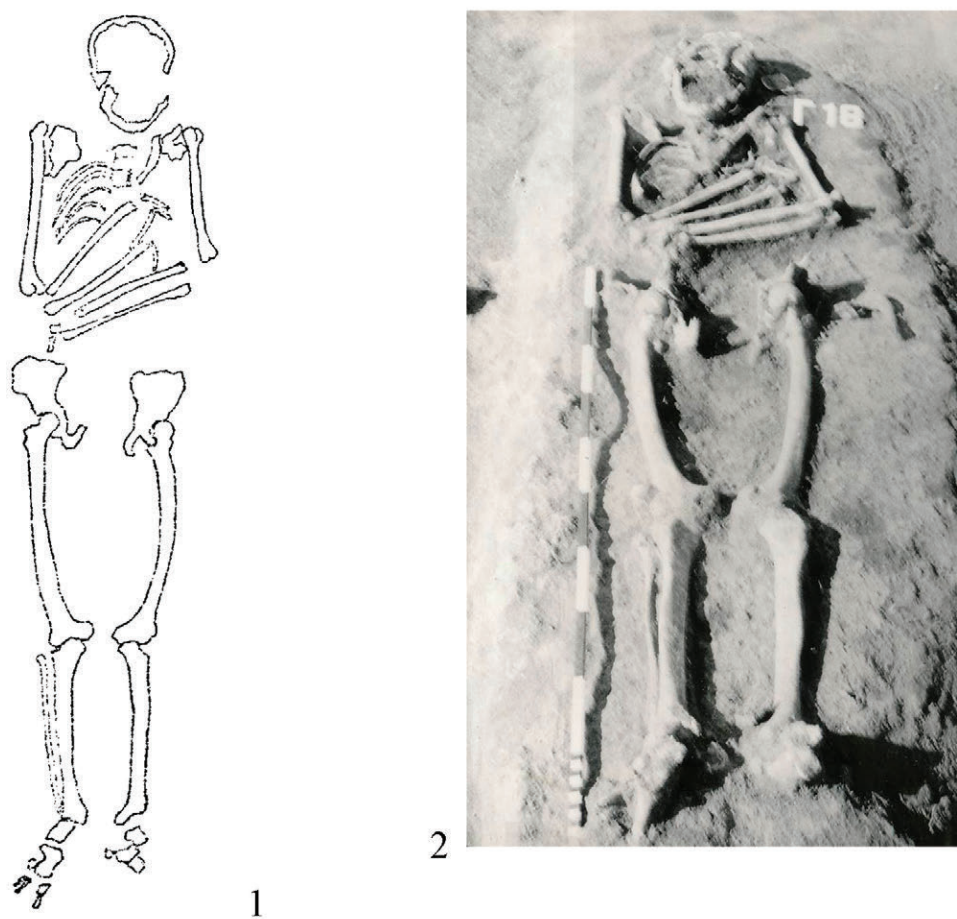

Обр. 21. Гроб № 16
Fig. 21. Burial № 16

Обр. 22. Гроб № 17. 2 3: Гроб № 17 – детайл – извадена долна челюст

Fig. 22. Burial № 17. 2 3: Burial № 17 – a detail – a mandibula

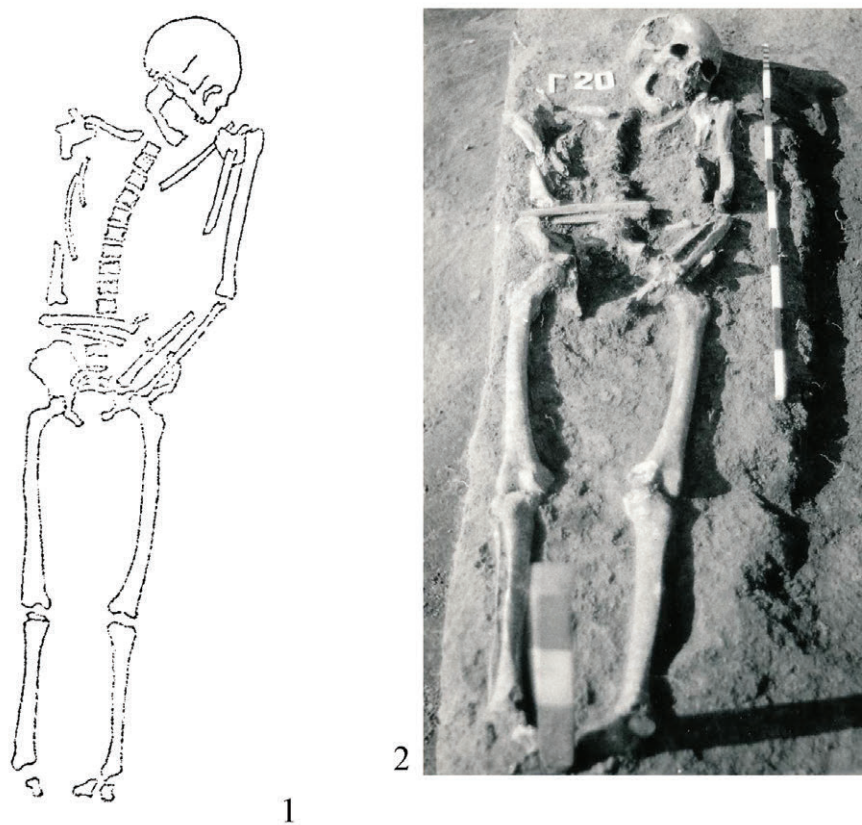

Обр. 23. Гроб № 18

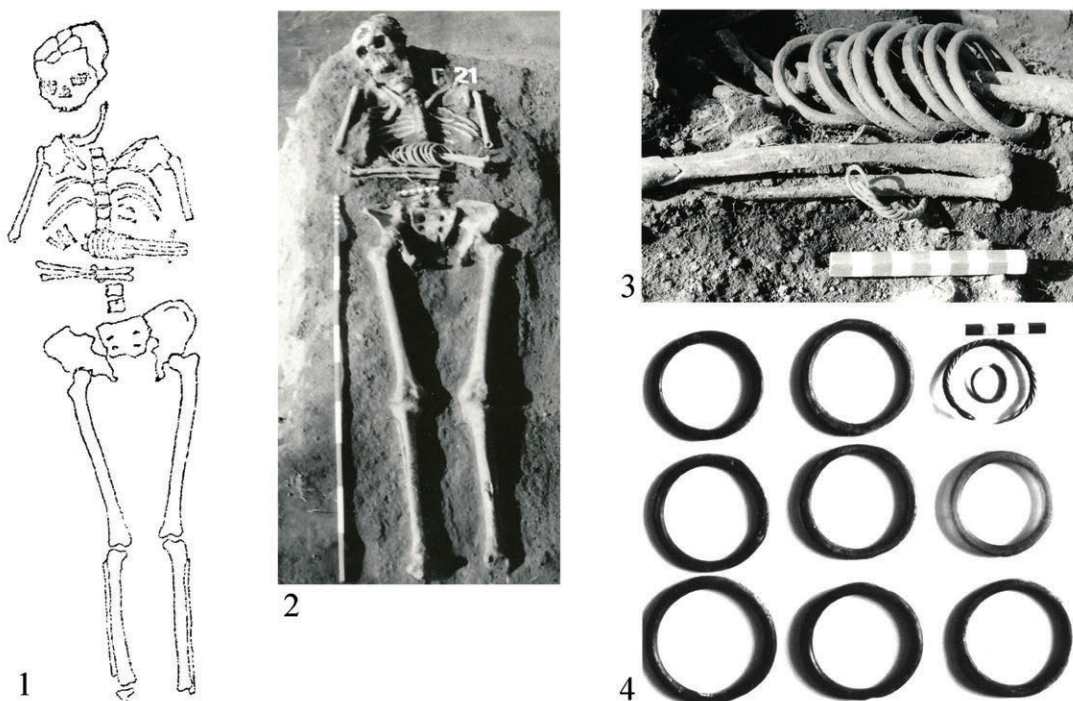
Fig. 23. Burial № 18

Обр. 24. Гроб № 19. 24 3. Разположение на гривната. 24 4. Гривната от гроб № 19
Fig. 24. Burial № 19. 24 3. The location of the bracelet. 24 4. The bracelet yielded by burial № 19

Обр. 25. Гроб № 20
Fig. 25. Burial № 20

Обр. 26. Гроб № 21. 26 3. Гроб № 21 – детайл – разположение на накитите. 26 4. Накитите от гроб № 21
Fig. 26. Burial № 21. 26 3. Burial № 21 – a detail – locations of the personal ornaments. 26 4. The personal ornaments yielded by burial № 21

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина* – 125 см (?).

Ориентация – запад – изток, отклонение от 35° на север. Положен е по гръб с изпънати крака. Черепът е силно натрошен; липсват долната челюст и костите от черепа до таза; запазени са бедрените кости и подбедриците.

Инвентар – желязна игла (обр. 19 3), намерена в запазената част от устната кухина; дължина 3,9 см, *Инв. № 1158*.

ГРОБ № 15 (1981 г.) – обр. 20

Разположен е в кв. 0102. Дълбочина – 0,20 м. *Координати* – глезени: R 091 – 1,83 м; R 0101 – 1,17 м.

Гробно съоръжение – няма данни. Запазена дължина – 47 см.

Ориентация – запад – изток без отклонение. *Позиция* – няма данни. Запазени са само част от тазовите кости, бедрените и подбедриците.

Инвентар – стъклени мъниста – 45 броя (обр. 20 3). Мънистата са намерени на мястото на намиралата се някога горна част на трупа, *Инв. № 1160*.

ГРОБ № 16 (хокер) (1981 г.) – обр. 21

Разположен е в кв. 071. Дълбочина – 0,80 м. *Координати* – череп: R 070 – 1,17 м; R 071 – 1,47 м; десен глезен: R 060 – 1,50 м; R 061 – 1,81 м; ляв глезен: R 060 – 1,48 м; R 061 – 2,00 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина* – 97 см.

Север – юг, отклонение от 30° на юг. Положен е на лявата си страна с лице на изток, ръцете му са сгънати към брадата, като дясната е върху лявата. Липсват по-голяма част от ребрата, костите на китките, дланите и стъпалата.

Без инвентар.

Забележка – около хокера се намират големи парчета от деструкции. На 0,20 м от черепа, в северна посока е открита лявата половина на долна челюст от кон. Вероятно гробът е от ранната желязна епоха. Недалеч от него (на около 3 м в югозападна посока, в кв. 051, до кв. 052) е

намерен двоен гроб, хокери на дясно, с керамика от ранножелязната епоха (Бакъмска 2014, 45, 52, обр. 5; Mihaylov 2016, 178).

ГРОБ № 17 (1981 г.) – обр. 22

Разположен е в кв. 0111 и 0112. Дълбочина – 0,30 м. *Координати* – череп: R 0102 – 2,10 м; R 0112 – 3,10 м; глезени: R 0100 – 1,42 м; R 0110 – 2,82 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина* – 151 см.

Запад – изток, с отклонение 25° на север. Положен по гръб, черепът е изместен над лявата раменна кост. Долната челюст е измъкната и лежи върху черепа (обр. 23 3); дясната ръка е положена върху гърдите, лявата – върху корема. *Състояние на скелета* – няма данни.

Без инвентар.

Забележка – горната част на скелета е разположена по-ниско от долната с 15 – 20 см.

ГРОБ № 18 (1981 г.) – обр. 23

Разположен е в кв. 0111 и 0112. Дълбочина – 0,21 м. *Координати* – череп: R 0102 – 2,41 м; R 0112 – 1,73 м; глезени: R 0100 – 2,36; R 0110 – 1,82 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина* – 151 см.

Запад – изток, без отклонение. Положен е по гръб; дясната ръка е положена върху гърдите, лявата – върху корема. Цялата лицева част е унищожена от земекопна техника.

Без инвентар.

ГРОБ № 19 (1981 г.) – обр. 24

Разположен е в кв. 0112. Дълбочина – 0,38 м. *Координати* – череп: R 0102 – 1,28 м, R 0112 – 1,55 м; глезени: R 0101 – 1,25 м, R 0111 – 1,17 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 150 см.

Запад – изток, с отклонение 20° на юг (за горната половина на скелета). Положен е по гръб с изпънати крака; дясната ръка е поставена върху гърдите, а лявата – върху корема. Не е добре запазен; черепът е разтрошен и липсва горна челюст.

Инвентар – стъклена гривна (обр. 24 3-4) сложена на лявата ръка; размери – 7,2x5,5; *Инв. № 1148*.

ГРОБ № 20 (1981 г.) – обр. 25

Разположен е в кв. 0113 и 0103. Дълбочина – 0,30 м. *Координати* – череп: R 0103 – 0,94 м; R 0113 – 2,32 м; глезени: R 0102 – 0,07 м; R 0112 – 2,35 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 158 см.

Запад – изток, с отклонение на главата от 20° на север. Положен е по гръб; черепът е обърнат на север; дясната ръка е поставена на корема, лявата – върху таза. *Състояние на скелета* – няма данни.

Без инвентар.

ГРОБ № 21 (1981 г.) – обр. 26

Разположен е в кв. 0113 и 0114. Дълбочина – 0,48 м. *Координати* – череп: R 0104 – 2,00; R 0114 – 1,63 м; глезени: R 0102 – 2,60 м; R 0112 – 2,19 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 165 см.

Запад – изток, с отклонение 8° на юг. Положен е по гръб с изпънати крака; ръцете са поставени на гърдите. Липсват костите на китката, дланите и стъпалата.

Инвентар – 1) стъклени гривни – 8 бр. *Инв. № 1149*, намерени са на лявата ръка на покойника (обр. 26 3-4); размерите им са: 1.1) 6,6x5,1 см; 1.2) 6,3x5 см; 1.3) 6,3x5,2 см; 1.4) 6x5,1 см; 1.5) 6,2x4,9 см; 1.6) 6,5x5,2 см; 1.7) 6,4x5,1 см; 1.8) 6,6x5,2 см. 2) бронзова гривна с размери 5,6x3,7 см, на дясната ръка (обр. 26 4, горе дясно); *Инв. № 1149*, 3) бронзова обеса, от дясната страна на черепа (обр. 26 4, горе дясно): 2,2x1,4 см; *Инв. № 1149*.

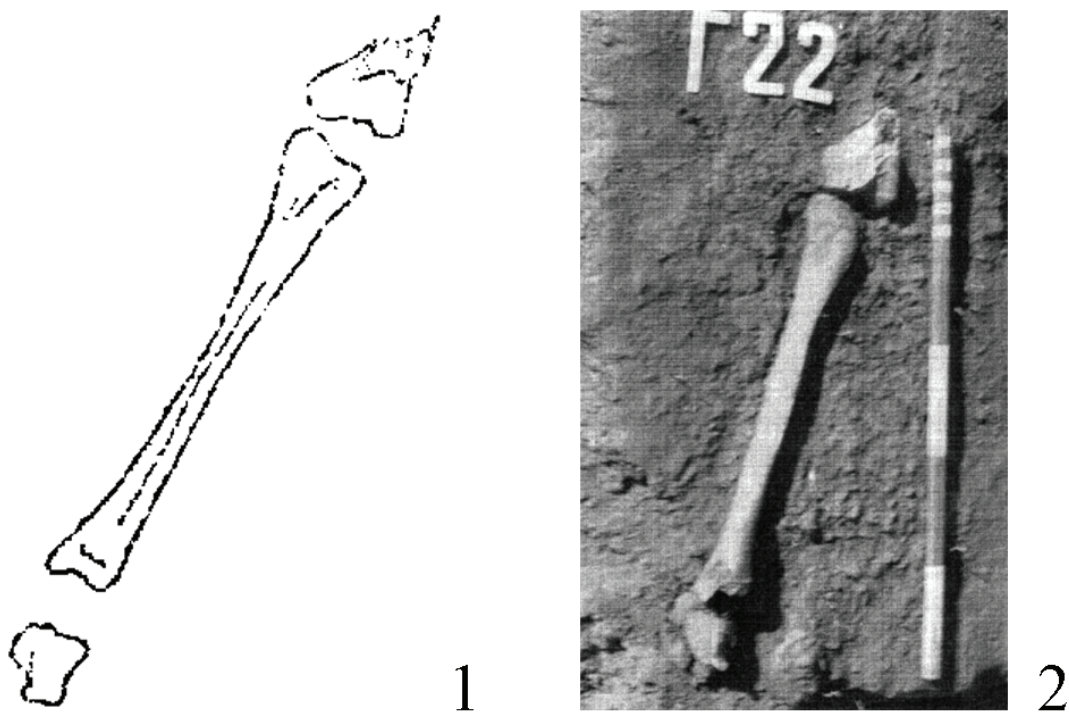
ГРОБ № 22 (1982 г.) – обр. 27

Разположен е в кв. 053. Дълбочина – 0,17 м. *Координати* – R 043 – 1,00 м; R 042 – 1,70 м; R 052 – 2,20 м; R 053 – 1,90 м.

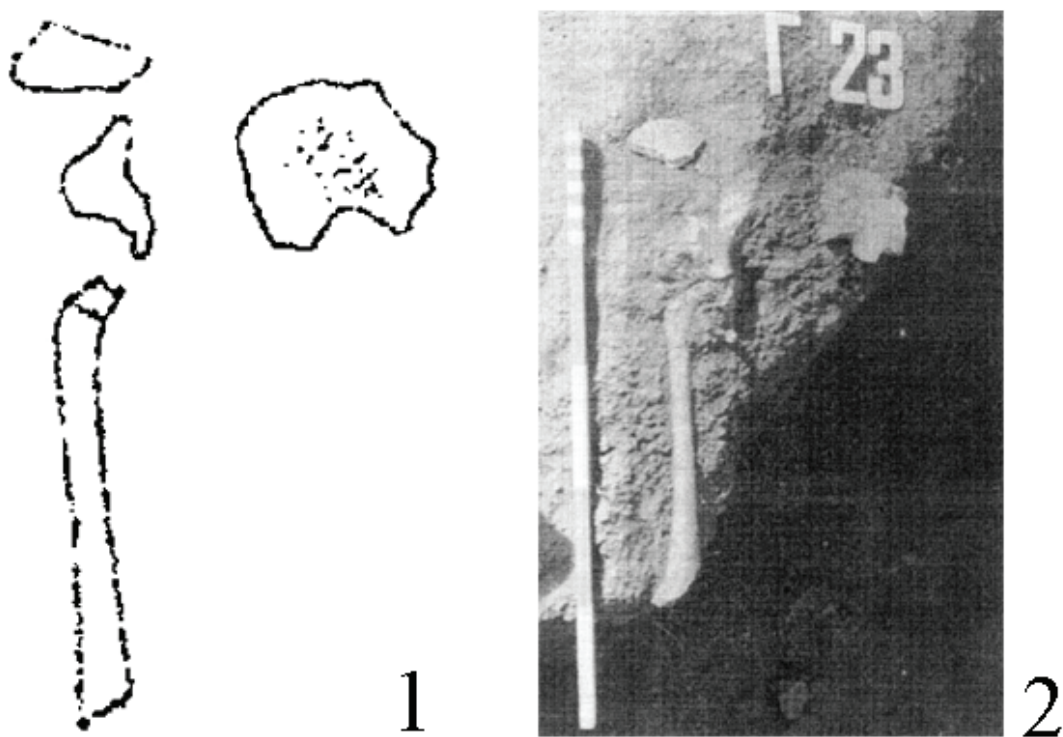
Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – няма данни.

Ориентация – запад – изток.

Позиция – няма данни.

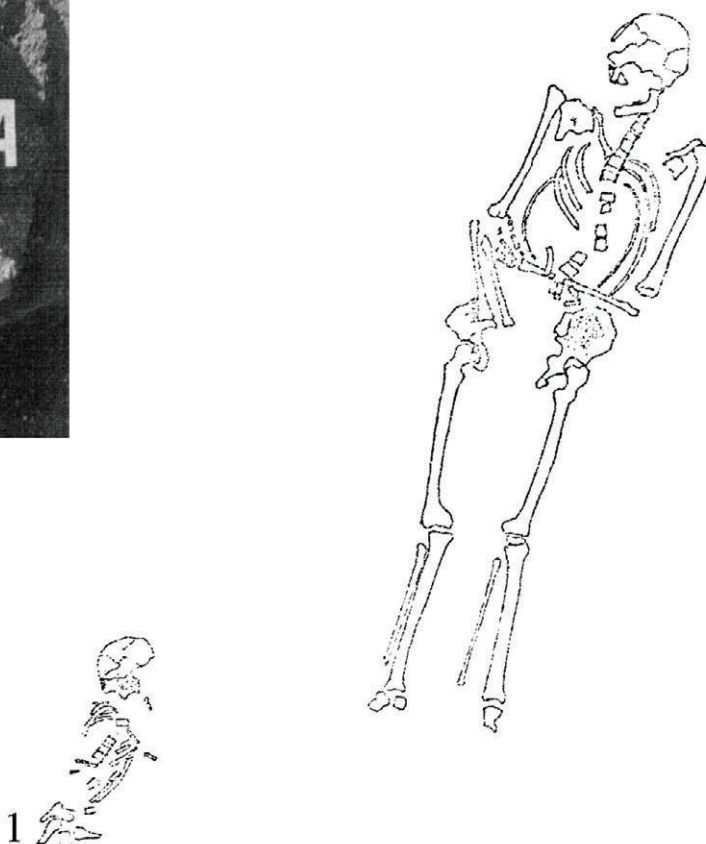
Обр. 27. Гроб № 22
Fig. 27. Burial № 22

Обр. 28. Гроб № 23
Fig. 28. Burial № 23

2

Обр. 29 1. Разположение на гробове с №№ 24 и 25. 29 2. Гроб № 24

Fig. 29 1. The location of burials №№ 24 and 25. 29 2. Burial № 24

Състояние на скелета – от скелета “in situ” е запазена само едната бедрена кост с дължина 36 см. Без инвентар.

ГРОБ № 23 (1982 г.) – обр. 28

Разположен е в кв. 074 и 075. Дълбочина – 0,25 м. *Координати* – R 064 – 0,43 м; R 063 – 2,08 м; R 074 – 1,80 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – няма данни.

Запад – изток, при запазената част от скелета няма отклонение. *Позиция* – няма данни.

Състояние на скелета – костите са в неантропологичен порядък; запазени “in situ” са част от таза и дясната бедрена кост в кв. 074; дължина 38 см.

Инвентар – няма данни.

ГРОБ № 24 (1982 г.) – обр. 29, долу, ляво; обр. 29 2

Разположен е в кв. 084 и 085. Дълбочина – 0,13 м. *Координати* – череп: R 074 – 0,56 м; R 084 – 2,10 м; таз: R 073 – 2,36 м; R 084 – 2,09 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 42 см.

Запад – изток, с отклонение на главата от 20° на север. Положен е по гръб; черепът е обърнат на юг. Запазени са части от торса и частично – черепа; липсват крайниците.

Инвентар – без инвентар.

Забележка – скелетът е на дете.

ГРОБ № 25 (1982 г.) – обр. 29, горе, дясно; обр. 30

Разположен в кв. 085. Дълбочина – 0,40 м при краката, 0,20 м при черепа. *Координати* – череп: R 075 – 1,53 м; R 085 – 1,15 м; глезени: R 074 – 0,92 м; R 084 – 1,35 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 167 см.

Запад – изток, с отклонение на главата от 20° на север. Положен е по гръб; черепът е обърнат на юг; лявата ръка е положена на корема, а дясната – на таза. Лошо запазен, липсват части от черепа, торса, дланите и ходилата.

Инвентар – без инвентар.

ГРОБ № 26 (1982 г.) – обр. 31

Разположен е в кв. 0123. Дълбочина – 0,25 м. *Координати* – няма данни.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – няма данни.

Ориентация – запад – изток, без отклонение при запазената част от скелета.

Позиция – няма данни.

Състояние на скелета – запазени са части от костите на долните крайници, дължина 58 см.

Инвентар – без инвентар.

ГРОБ № 27 (1982 г.) – обр. 32

Разположен е в кв. 0122 и 0112(?). Дълбочина – няма данни. *Координати* – череп: R 0112 – 0,45; R 0122 – 2,04 м; глезени: R 0114(?) – 1,25 м; R 0121 – 2,71 м.

Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 142 см.

Запад – изток, с отклонение 20° на север. Положен е по гръб, черепа е обърнат на север; дясната ръка е положена на корема, а лявата – свита на гърдите. От лицевите кости е запазена само долната челюст; липсват костите на дланите и прасеца на десния крак.

Инвентар – 1) над китката на лявата ръка има 6 стъклени гривни (обр. 32 4) и още 2 – на раменната кост (обр. 32 3); 1.1) № 1543₂ – на раменната кост; 1.2) № 1543₃ – на раменната кост; 1.3) № 1543₁ – над китката; 1.4) № 1543₄ – над китката; 1.5) № 1543₅ – над китката; 1.6) № 1543₆ – над китката; 1.7) № 1543₇ – над китката; 1.8) № 1543₈ – над китката; 2) над китката на дясната ръка са намерени 2 бронзови гривни (обр. 32 5) с инвентарни №№: 2.1) № 1543₉, 2.2) № 1543₁₀.

Забележка – вероятно през гръдния кош е преминала селскостопанска машина, която го е натрошила заедно със стъклените гривни. Възможно е и това да е предизвикано от послесмъртна мутация.

ГРОБ № 28 (1982 г.) – обр. 33

Разположен е в кв. 0135. Дълбочина – 0,20 м.

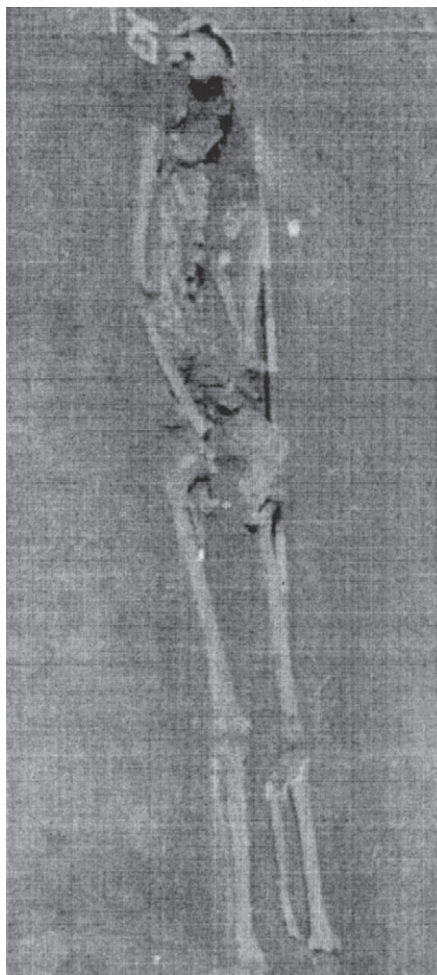
Забележка – Скелетът е напълно унищожен при земеделска работа. Открити са единствено кости от гръдния кош и единият прасец. Инвентар не е намерен.

ГРОБ № 29 (1982 г.) – обр. 34

Разположен е в кв. 0124. Дълбочина – 0,15 м. *Координати* – череп: R 0114 – 1,23; R 0124 – 1,43 м; глезени: R 0113 – 1,30 м; R 0123 – 1,54 м.

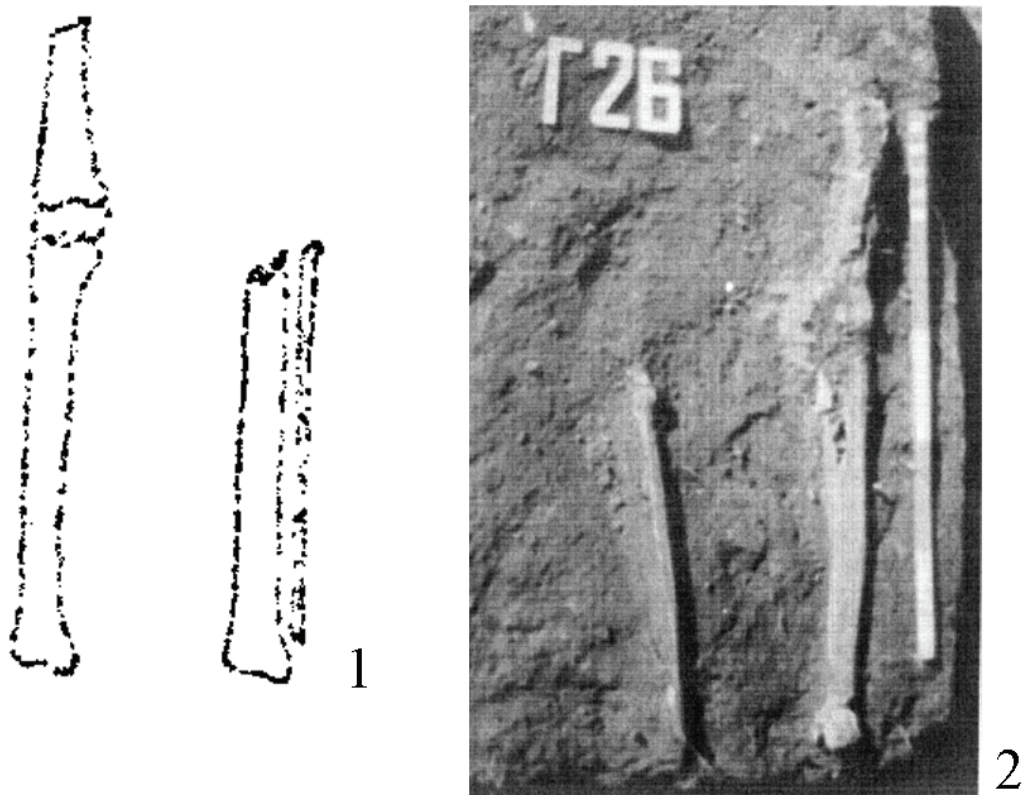
Гробно съоръжение – няма данни. *Дължина на скелета* – 144 см.

Запад – изток, с отклонение 5° на север. Положен е по гръб, черепа е обърнат на север;

Обр. 30. Гроб № 25

Fig. 30. Burial № 25

Обр. 31. Гроб № 26

Fig. 31. Burial № 26

ръце – скръстени на таза. Липсват долната челюст, костите на ръцете под китките, костите на ходилата и част от левия пищял.

Инвентар – 1) над китката на лявата ръка са намерени 5 стъклени гривни (обр. 34 3, 5) с инвентарни №№: 1542₁, 1542₂, 1542₃, 1542₄, и 1542₅; 2) над китката на дясната ръка е намерена бронзова гривна (обр. 34 4), вита с инвентарен № 1542₆.

ГРОБ № 30 (1983 г.) – обр. 35

Разположен е в кв. – няма данни. **Дълбочина** – 0,80 м. **Координати** – няма данни.

Гробно съоръжение – яма с форма на неправилна елипса в разрез. **Дължина на скелета** – 128 см (долната част на краката липсва).

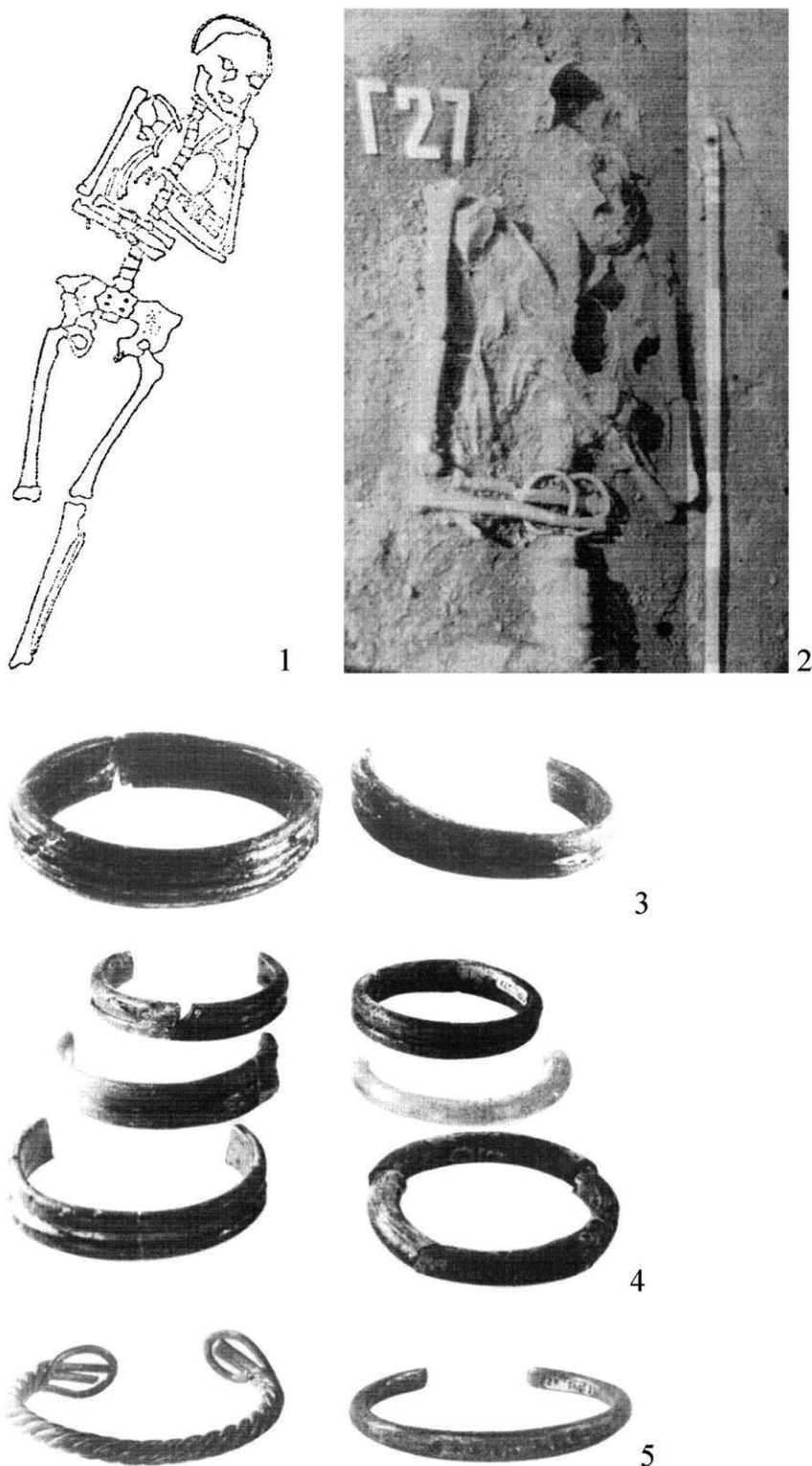
Череп – на североизток, долни крайници – на северозапад, тяло – изток-запад. Положен е по гръб; лява ръка на таза, дясна – на гърдите. Липсват подбедрените кости и стъпалата от долните крайници и епифизата на дясна бедрена кост.

Погребален обред и антропологични данни

Разглежданият некропол е плосък с единствено регистриран погребален обред – трупополагане. Проучени са общо 30 гроба от средновековния некропол при с. Гълъбник⁹. Качественият анализ на тези гробове е силно затруднен от няколко обективни причини: 1) Значителен е броят (10) на нарушените или напълно унищожени от земеделска техника гробове¹⁰; два от тях са иден-

⁹ Вероятно гроб № 16 (обр. 21) е от ранножелязната епоха. Той обаче е включен в описанията и общия брой гробове от некропола, тъй като е без инвентар и при проучването му е „заведен“ към средновековния некропол. Впоследствие обаче (близо до него) е открит друг гроб с инвентар от ранножелязната епоха.

¹⁰ Няма установени случаи на нарушения от вкопаване на по-късни гробове.

Обр. 32. Гроб № 27. 32 2. Гроб № 27 – детайл – разположение на накитите. 32 3. Гроб № 27, гривните от раменната кост на лявата ръка. 32 4. Гроб № 27, гривните от лъчевата кост на лявата ръка. 32 5. Гроб № 27, гривните от лъчевата кост на дясната ръка

Fig. 32. Burial № 27. 32 2. Burial № 27 – a detail – the location of the personal ornaments 32 3. Burial № 27, the bracelets found on the left humerus. 32 4. Burial № 27, the bracelets found on the left radius. 32 5. Burial № 27, the bracelets on the right radius

Обр. 33. Гроб № 28

Fig. 33. Burial № 28

тифицирани само по открития гробен инвентар, в един случай е запазена само горната част от скелета, при два други – само долната, пет гроба са идентифицирани по части от крайници. 2) Някои гробове не са проучвани изцяло (напр. гроб № 5), тъй като са попадали в профилите на праисторическото селище. 3) Археологическите разкопки на некропола са били проведени отдавна, поради което част от актуалните рубрики не може да бъдат попълнени.

Костният материал е със средна към добра запазеност. Със сигурност само при един случай (гроб № 24 – детски) има разпадане на костите.

Гробовете от некропола са единични. Има съмнение само за №№ 24 и 25 дали не са общ двоен гроб, но наличната документация не ни позволява да бъдем категорични.

Скелетите са открити на дълбочина от 0,10 до 0,55 м. Има две изключения от това правило. Първото е при гроб № 16, където скелетът е намерен на дълбочина 0,80 м, но този гроб едва ли е от Средновековието. Второто е при гроб № 30¹¹, непубликуван до момента. Гробът е на дълбочина 0,80 м. Поради по-голямата дълбочина е идентифицирана гробната яма, която има форма на неправилна елипса (обр. 35). Очевидно този гроб е извън обичая и погребението е извършено встрани от некропола. Няма следи от нарушение, ямата е добре очертана, границата ѝ е под коленете и липсват стъпалата и подбедрените кости на скелета. На левия крак липсва и епифизата на бедрената кост¹².

Всички регистрирани до момента погребения са извършени чрез трупополагане с обща ориентация запад-изток. Покойниците са поставени с главата на запад и крака на изток.

Седем от скелетите са ориентирани изток-запад, при останалите отклоненията достигат до 35° към севера и до 20° към юга (по магнитен азимут). Преобладава отклонението в северна посока. Отклоненията може да се интерпретират като сезонни. Тоест смъртността е била по-висока през зимното полугодие.

Трупополагането винаги е извършвано по гръб. За девет от погребенията имаме данни за положението на черепа – при четири от случаите той е с лицева част на юг, а при пет – на север. За скелетите в останалите гробове няма конкретни данни за положението на черепа, но при някои от тях (съдейки от фотодокументацията) може да бъде предположено, че лицевата част на черепа е насочена нагоре, без да бъде обръщана встрани.

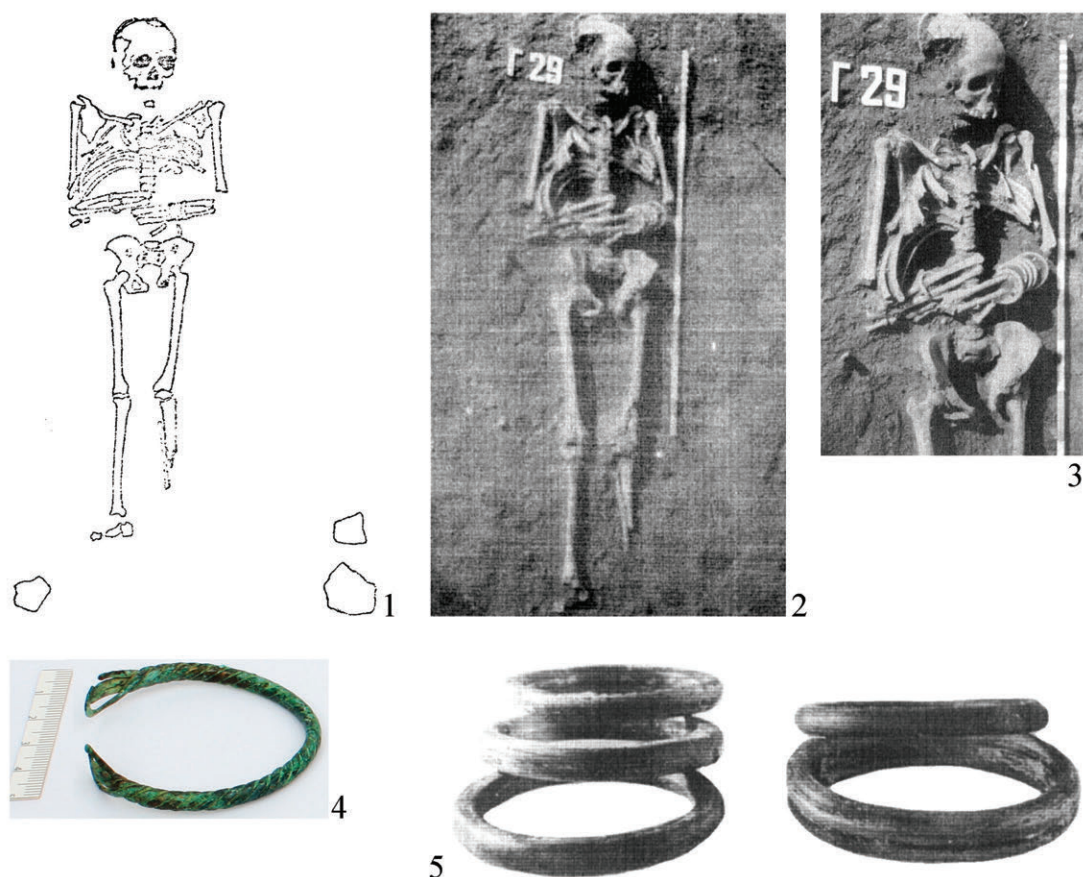
Ръцете на покойниците обикновено са полагани в свито положение и лежат на гърдите или върху коремната област. Забелязват се следните положения:

Ръце, кръстосани на таза, като лявата е върху дясната (едно от най-често срещаните положения – при пет гроба).

Дясната ръка е положена върху гърдите, а лявата – върху корема (вариант на това положение на ръцете е когато дясната е положена върху корема, а лявата – върху таза, тоест отново дясната е по-високо разположена от лявата; друг вариант е, когато ръцете са поставяни на гърдите една до друга, като дясната е по-високо (към черепа) разположена от лявата).

¹¹ Информацията и документацията за този гроб е на А. Бакъмска, която го е проучвала. Той се намира на по-голяма дълбочина и е открит през 1983 г., след като е била проучена останалата част от некропола и се е смятало, че няма повече гробове.

¹² Според проучвателя на гроба, скелетът е открит в неестествена позиция, с отворена мандибула. Възможно е смятаният за мъртъв индивид да е дал индикация за живот по време на погребението и да е бил заровен жив, „за да не вампиряса“. Крайниците са отрязани преди заравянето, тъй като размера на гробната яма отговаря на размера на скелета.

Обр. 34. Гроб № 29. 34 3. Гроб № 29 – детайл – разположение на накитите. 34 4. Гроб № 29, гривна на китката на дясната ръка. 34 5. Гроб № 29, гривните от лявата кост на лявата ръка
Fig. 34. Burial № 29. 34 3. Burial № 29 – a detail – the location of the personal ornaments. 34 4. Burial № 29, a bracelet on the wrist of the right arm. 34 5. Burial № 29, the bracelets on the left radius

Дясната ръка е положена на корема, а лявата – на гърдите (вариант на това положение е, когато ръцете са поставяни на гърдите една до друга, като лявата е по-високо разположена от дясната; друг вариант е, когато дясната е поставяна на таза, а лявата – на корема).

При един случай (гроб № 9) дясната ръка е поставена върху корема, докато лявата лежи изправена покрай тялото.

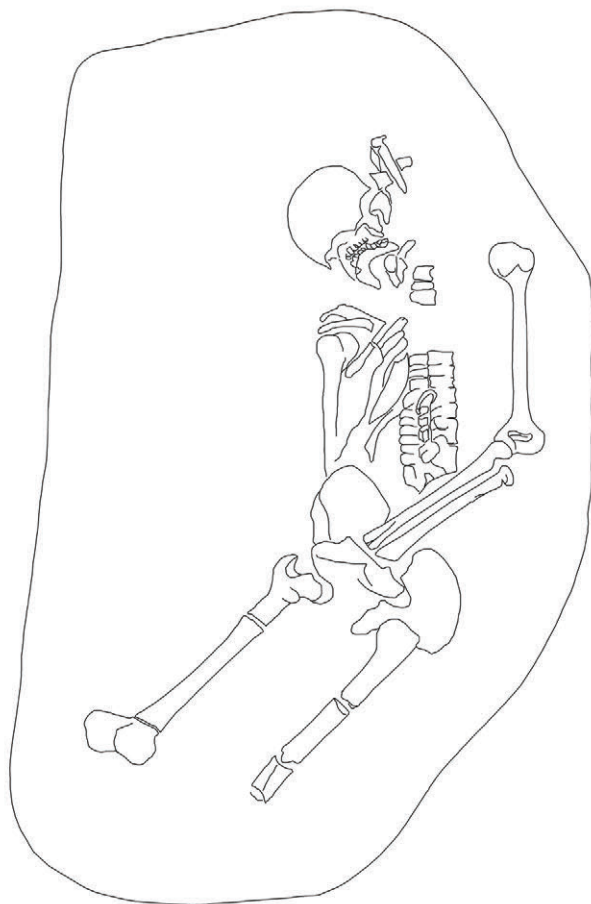
В повечето случаи краката на погребваните са в изпънато положение. Изключение прави отново гроб № 9 – левият крак е свит в коляното и гроб № 17, където краката на починалия са свити х-образно в колената.

Ориентацията и положението на скелетите позволяват да се предположи, че сред населението има утвърдена християнска погребална обредност.

Процентът на гробовете с открит в тях гробен инвентар е сравнително висок – при единадесет случая покойниците са полагани в гробовете с личните си вещи (открити са само накити). В гроб № 14 е намерена желязна игла (обр. 19 3), която е открита в областта на устната кухина. Вероятно тя е била функционална част от облеклото на починалия¹³. За три от гробовете няма сигурни данни (поради съвременни нарушения) дали в тях е имало гробен инвентар. В останалите тринадесет гроба инвентар не е открит.

При част от гробовете са отбелязани известни отклонения от християнския погребален обред, но е трудно да се прецени доколко те не са причинени от съвременни нарушения.

¹³ Има етнографски свидетелства за използването на игли при закопчаването на мъжки шапки и ризи.

Обр. 35. Гроб № 30
Fig. 35. Burial № 30

Два гроба са с частично ограждане на гробната яма със средно големи камъни, които са поставени на известно разстояние един от друг, така че образуват част от елипса (гробове с №№ 2 и 13). Липсват достатъчно ясни данни дали става въпрос за определен обред или за конструктивен елемент от гробната конструкция, но съдейки от фотодокументацията второто не изглежда особено вероятно. Възможно е частичното ограждане на трупа с камъни да е обусловено от конкретен ритуал (Гатев 1985, 123-124; Петрунова 1998, 69).

Подобни ограждания на гробната яма с камъни (изцяло или частично) са регистрирани и при средновековните некрополи в Перник, Кюстендил, Одрец (Чангова 1983, 179-181; Спасов 1999, 57; Дончева-Петкова 2005, 16).

В голяма част от гробовете липсват части от скелета – длани, китки, ходила, а в два случая – липсва прасеца на левия крак на починалия. Едва ли всички случаи могат да бъдат обяснени с изтъняване на костите и съвременно нарушаване на терена. Съдейки от останалите проучени гробове липсващите длани и кости от китката би трябвало да бъдат разположени върху гърдите или в областта

на корема на починалия. Ако тяхното отсъствие е било причинено от съвременна интервенция, тогава биха пострадали и ребрата или таза на скелета, които в част от случаите са напълно непокътнати. Вероятно, липсата на длани, китки и ходила не се дължи на по-късни нарушения или лоша запазеност на костите, а е следствие от съзнателно провеждан ритуал по членовредителство. Етнографските примери свързват насичането на дланите и стъпалата с обреди, извършвани срещу вампирясване. Според някои автори има и археологически данни за подобни обреди от някои средновековни некрополи (Петрунова 1998, 68-69). Най-разпространеното противодействие срещу превъплъщаването е посмъртната мутация (частичното нарушаване на целостта на мъртвото тяло или скелета), като най-често среща се ампутацията на стъпалата (Петрунова 1998, 68-69). Обикновено е било ампутирано лявото стъпало – наблюдение потвърдено и от проучването на средновековния некропол в с. Прибой, Радомирско (Чохаджиев, Чолаков 2006, 132). Подобни примери има и от други некрополи от региона (Чангова 1983, 181; Спасов 1999, 58).

Празни гробове или препогребвания на мъртвите в рамките на некропола не са установени. Тяхното съществуване обаче не е изключено, тъй като гробовете се откриват в орницата, където не е възможно да се очертаят гробните ями.

Дължината на скелетите в некропола, когато е възможно нейното установяване, варира от около 130 см до максималната 167 см. Преобладават стойностите между 152 и 155 см.

В некропола са погребвани индивиди от различни полове и възрасти.

На 23 скелета е направена антропологическа експертиза (Чолаков, 1-5). Според д-р С. Чолаков серията в расово-типологично отношение е метисна между монголоидната и европеидната раси, като монголоидните белези са силно изразени (Чолаков, 4).

Гробен инвентар

В единадесет гроба (над 1/3 от проучените) е открит гробен инвентар (обр. 8 4-6, 11, 12, 13 3, 14 3, 18 4, 20 3, 24 4, 26 4, 32 3-5, 34 4-5). Състои се само от накити – гривни от стъкло, бронз и желязо, бронзови обеци и стъклени мъниста.

Първо ще разгледаме накитите, украсяващи ръцете.

Най-богати са гроб № 3 (18 гривни – 15 стъклени и 3 бронзови и бронзов пръстен), гроб № 27 (12 гривни – 10 стъклени и 2 бронзови), гроб № 7 (7 стъклени гривни) и гроб № 29 (7 гривни – 5 стъклени и 2 бронзови).

Тук трябва да се отбележи една характерна особеност – във всички гробове от некропола стъклените гривни са на лявата ръка, а бронзовите – на дясната.

Сред накитите преобладават стъклените гривни. Най-често срещани (23 на брой) са едноцветните гривни от тъмносиньо/ черно непрозрачно стъкло, тъмнозелено, както и светлосиньо/ зелено полупрозрачно и тъмножълто също полупрозрачно стъкло (обр. 8 4, 12, 24 4, 26 4, 34 5). Те са с кръгло, полукръгло или елипсовидно сечение. Били са широко разпространени, срещат се в голям брой селища и некрополи от цялата страна от периода IX – XIV век (Гатев 1977, 41).

Канелираните гривни (17 на брой) са с правоъгълно или полукръгло сечение, със заоблени ръбове. Те са изработени от тъмносиньо/ черно, тъмнозелено полупрозрачно стъкло (обр. 8 4 – горе, ляво; 12, 26 4, 32 3-5). Лицевата им страна по дължината на обръча има различен брой плитки или дълбоки канелюри. Пет от гривните са инкрустирани с по една или две нишки от червено или сребристойащо стъкло. Този тип гривни се намират в Пернишко (Чангова 1992, 146, обр. 132:1-3), Кюстендилско (Писарова 1985, 50), Хасковско (Аладжов 1971, 137), от Дядово (Borisov 1989, 329), Ковачево (Гатев 1985, 147), с. Три водици, Пловдивско (Джамбов 1972, 295) и се датират в XI – XIV век.

Гривните, украсени с надлъжни нишки от лицевата страна, са 6. Изработени са от тъмносиньо/ черно, тъмнозелено и светлосиньо/ зелено полупрозрачно стъкло (обр. 34 5 – дясно, долу). Имат елипсовидно, правоъгълно или триъгълно със заоблени ръбове сечение. Върху лицевата им част има различен брой разноцветни нишки, които са изтеглени заедно с основата. Подобен вид гривни са известни от Пловдив (Гатев 1985, 147), Кюстендил (Спасов 1999, 63), Севтополис (Чангова 1972, 116), Старозагорски минерални бани (Буюклиев, Влашка 1973, 14) и други. Техните хронологически граници са между XI – XIV век.

Витите гривни са 4. Направени са от тъмносиньо/ черно и светлосиньо/ зелено полупрозрачно стъкло (обр. 8 4 – ляво, долу; 11). Сечението им е кръгло. Изработени са чрез полагане на различен брой керемиденочервени или сребристойащи нишки върху стъклената пръчка. Тези гривни се срещат у нас от края на X – началото на XI, до XIV век. Подобни са намерени в Перник (Чангова 1992, 146, обр. 132:1-3), Дядово (Borisov 1989, 296), Кюстендил (Спасов 1999, 64), Караново (Кънчев, Борисов 1981, 61), Плиска (Антонова 1964, 68), Любеново (Аладжов 1971, 141), Хасково (Аладжов 1993, 101) и други.

Всички метални гривни са отворени. От бронзовите най-често се срещат усуканите (8 на брой). Те са направени от два сгънати и усукани тела. Краищата им завършват с петлици (обр. 8 5 – горе, ляво; 11, 14 3 – дясно, 26 4 – горе, дясно; 32 5 – ляво, 34 4). Този вид гривни са широко разпространени. Появяват се в началото/ средата на XI век и са често срещан накит в некрополите до XIV в. Откриват се главно в християнски некрополи (Въжарова 1979, 372). Подобни гривни са известни от Перник (Чангова 1992, 136, обр. 126:1-4), Кюстендил (Спасов 1999, 62) и много други.

От гривните с изтънени и заоблени краища, наподобяващи стилизирани змийски глави, са намерени 5 броя. Те са с правоъгълно сечение, украсени с врязани линии и вдлъбнати точки. Подобни са известни от Перник (Чангова 1992, 137, обр. 127), Ковачево (Гатев 1985, 126), Ловеч (Гатев 1977, 40), Преслав (Гатев 1977, 40), Плевен (Гатев 1977, 40) и други. Датират се в края на X – XII век (Григоров 2007, 68).

Намерени са и две гривни, изработени от бронзова пръчка със сплеснати и разширени кра-

ища. Имат правоъгълно сечение. Украсени са с врязани линии и вдлъбнати точки. Такива са известни от Ловеч (Гатев 1977, 40), Перник (Чангова 1992, 136), Любеново (Гатев 1977, 40) и други и се датират от XI до началото на XIII век.

Желязната гривна е без украса, с правоъгълно сечение. Такива са известни от Старозагорски минерални бани (Гатев 1977, 40), Ловеч (Гатев 1977, 40) и други. Там те са датирани в X – XI век.

Сред накитите за ръцете са намерени и два бронзови пръстена. Единият е с елипсовидна плочка, получена от разширение на самата халка (обр. 8 б). Върху нея е изобразен стилизиран ангел/ Архангел (?) с разперени криле (Ђуровић 2012, 85). Подобни пръстени се срещат в Сърбия – Добрача (Гарашанин, Гарашанин 1956, 191-203, обр. 14/ц), Белград (Bikić 2010, 63), Мириево (Бајаловић-Бирташевић 1960, Т. X/8), Чачак (Радичевић 2001, 33-34, обр. 4/6-7), Рашка (Поповић 1999, 245, обр. 203/13, кат. 383), днешна република Македония – Кръстеви (Манева 2000, 75, обр. 60), Прилеп (Манева 1992, 197, обр. 20/5) и България – Ловеч (Георгиева, Пешева 1955, обр. 40/3). В Сърбия те са датирани в периода XII – XIII (Ђурић 1992, 276, Т. III/3; Радичевић 2001, 34, обр. 4/6-7; Миленковић 1996, 145), а в Македония: XI – XII в. (Манева 1992, Т. 85: 54/28, 31/35, 45/13, 45/16, 45/17; Ђуровић 2012, 85), като най-сигурно са датирани екземплярите от Мириево и Кръстеви – в XII век (Ђуровић 2012, 85), но подобни пръстени се срещат и в по-късни комплекси (Ђуровић 2012, 86).

Другият пръстен има правоъгълна плочка, получена от разширение на самата халка (обр. 13 з). В средата на плочката има правоъгълна бронзова пъпка, заобиколена от набодена украса с приблизително правоъгълна форма. Макар и не идентичен, но подобен е пръстена от Градец, Сърбия, датиран в XI век (Ђуровић 2012, 75, Кат. 53). Пръстени с подобна форма и украса се срещат от X до XIII в. (Ђуровић 2012, 75-76).

Към накитите, украсяващи главата и шията, спадат обеците и стъклените мъниста.

Стъклените мъниста (45 броя) (обр. 20 з) произхождат от гроб № 15 (детски, разбит). Преобладават тези с елипсовидно сечение. На цвят са зелени, тъмносини и жълти. Само едно мънисто е с цилиндрична форма, прищипнато по средата и сребристо на цвят. Тези мъниста изчезват към края на XI в., докато от зелено стъкло – след средата на XII в. Подобни мъниста са ни известни от Перник (Чангова 1992, 145-147), Абланица (Въжарова 1979, 287), Кюстендил (Спасов 1999, 61) и други места.

Обеците (3 броя) са от обикновена бронзова халка (обр. 18 4 – дясно; 26 4, горе, дясно). Произхождат от три гроба. Всички са от обла бронзова тел, с косо отрязани краища. Те са широко разпространени и се срещат в некрополите от X – XI в. (Гатев 1977, 33).

Датировка

Сравнението на данните от погребалните обреди и гробните съоръжения с хронологическите граници на гробния инвентар дават основание некрополът да бъде датиран от XI до първите десетилетия на XIII в. Наличието на XI в. се подкрепя от открития керамичен материал в предполагаемото селище на населението, погребвало своите мъртви в този некропол (обр. 4 и 5).

По количество там преобладава керамиката от XI в., а по форма – гърнетата (обр. 4 1-4). Повечето са изработени от глина с примеси от пясък и слюда на ръчно гърнчарско колело. Стените са груби и недостатъчно изпечени. Украсата е нанесена по раменете на съда (обр. 4 1-3) и се състои предимно от успоредно врязани хоризонтални и вълнообразни линии в различни комбинации, а при съдовете с една дръжка украсата е нанесена и по устието, под устийния ръб (обр. 4 4).

Между находките се откроява и фрагмент от паница (обр. 4 7), който ни дава целия профил на съда – обърнат пресечен конус, вътрешността на който е украсена с плитко врязани хоризонтални линии, образувани при въртенето на колелото. На дъното на паницата има релефен знак – две концентрични окръжности. Подобни съдове са намерени в Пернишката крепост (Чангова 1992, 89), Цар Асен (Димитров 1993, 90, табл. VIII), Плиска (Балабанов 1992, 166) и се отнасят към втората половина на X – началото на XI век.

При разкопките са намерени и фрагменти от съд (обр. 4 б) със златиста ангоба (вероят-

но амфоровидна стомна) и кана (обр. 4 5) с допълнително изгладени стени. Каната е от добре пречистена глина, изработена на бързовъртящо се крачно колело, след което е обмазана с фина глина и е добре изпечена. Такива съдове са известни от Перник (Чангова 1992, 77), Мелник (Цветков 1989, 127) и други.

Единственото оръдие на труда – фрагментиран железен обков на лопата (обр. 4 8), е намерено североизточно от некропола. Той намира най-близък паралел с подобни обкови от Перник (Чангова 1992, 11), Дядово (Borisov 1989, 82) и други.

Намерено е и оръжие – фрагмент от железен връх на копие (обр. 4 9).

Заклучение

Вкопаният в с.м. Гълъбник некропол се намира в непосредствена близост до проучени средновековни ями (Чохаджиев 1981, 13; Чохаджиев 1982, 9; Карамфилова 1983, 140-141) и негативна структура, подобна на вкопана сграда. Това е доказателство, че некрополът и селището са се развивали паралелно, в непосредствена близост, върху единствената незаблатена площ в района. Тази ситуацията наподобява организацията на селището и некропола, вкопани в селищна могила Дядово (Borisov 1982, 62-63, Т. I) и под днешния град Сандански (Златков 2017, 154, 155, обр. 1). Очевидно в периода XI – XIII в. е характерна организацията на некрополите в непосредствена близост до селищата.

Самият некропол при с. Гълъбник заема важно място сред археологическите обекти в района на Горна Струма. Сред проучените до момента средновековни некрополи от района на Горна Струма (Перник, Радомир (с. Прибой) и средновековен Велбъжд) този е най-богат по отношение на гробния инвентар. Преобладаващата част от намерените накити са характерни за епохата и се срещат в редица некрополи от България, Македония и Сърбия. Съдейки от количеството на гробния инвентар и от проучените до момента средновековни некрополи в района, може да се предположи, че хората, погребвали своите близки в този некропол, са били сравнително заможни.

Малкият брой открити гробове, простите гробни съоръжения и липсата на вертикална стратиграфия говорят за краткотрайния характер на некропола. Подобно предположение се потвърждава и от отсъствието на застъпване между гробовете, липсата на данни за препогребване на кости, както и от отсъствието на по-голямо синхронно селище в района. Вероятно некрополът е бил дело на население със сравнително висок жизнен статус, което не е оставило по-трайни следи в местността поради недълготрайния си престой там.

Цитирана литература:

- Аладжов 1971: Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. – Известия на българските музеи, I (1969), 1971, 133-154.
- Аладжов 1993: Д. Аладжов. Средновековен некропол в Хасково (XII–XIV в.). – Известия на музеите от Югоизточна България, 16, 1993, 77-112.
- Антонова 1964: В. Антонова. Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. – Археология, VI, 2, 1964, 45-52.
- Бајаловић-Бирташевић 1960: М. Бајаловић-Бирташевић. Средњевијековна некропола у Миријеву. Београд, 1960.
- Бакъмска 2014: А. Бакъмска. История на археологическите проучвания на селищната могила Гълъбник (1979–1993). – Известия на РИМ – Перник, 2, 2014, 43-59.
- Балабанов 1992: Т. Балабанов. Жилища покрай северната и източната крепостни стени на Плиска. – В: Плиска-Преслав, 5. Шумен, 1992, 146-169.
- Борисов 1982: Б. Борисов. Средновековно селище и некропол върху селищната могила до с. Дядово (Разкопки през 1982 и 1983 г.). – В: EXPEDITIO THRACICA, 5. София, 1983, 4-104.
- Буюклиев, Влашка 1973: Хр. Буюклиев, Ст. Влашка. Средновековен некропол при Старозагорските бани. – Музеи и паметници на културата, 3, 1973, 12-16.
- Въжарова 1979: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България. София, 1979.
- Гарашанин 1956: М. и Д. Гарашанин. Средновековно српско гробље у Добрачи. – Старинар, V-VI, 1956, 191-203.
- Гатев 1977: П. Гатев. Накити от погребения от XI-XII в. – Археология, XIX, 1977, 1, 30-46.

- Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от 12 век край с. Ковачево, Пазарджишки окръг (Разкопки и проучвания, 12). София, 1985.
- Георгиева, Пешева 1955: С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. – Известия на археологически институт, XX, 1955, 498-541.
- Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (VII-XI в.) (Дисертации, 1). София, 2007.
- Джамбов 1972: Хр. Джамбов. Накити от средновековен български некропол край с. Три водици, Пловдивско. – Известия на археологически институт, XXXIII, 1972, 291-297.
- Димитров 1993: Д. Димитров. Керамика от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – Добруджа, 10, 1993, с. 90, табл. VIII.
- Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одрци. Некрополи от XI в., Т. 2. София, 2005.
- Ђурић 1992: Ђурић Ј. Накит из средњовековне збирке археолошког одељења Народног музеја Ужице. – Ужички зборник, 21, 1992, 271-282.
- Златков 2017: М. Златков. Град Сандански през Средновековието по писмени и археологически данни. – В: In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos (Годишник на Националния археологически музей, т. 13). София, 2017, 153-177.
- Карамфилова 1983: Ем. Карамфилова. Средновековен некропол върху праисторическо селище до с. Гълъбник, Пернишки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 140-141.
- Кънчев, Борисов 1981: М. Кънчев, Б. Борисов. Средновековен некропол при с. Караново, Сливенско. – Известия на музеите от Югоизточна България, IV, 1981, 47-64.
- Манева 1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопје, 1992.
- Манева 2000: Е. Манева. Крстevi, средновековна некропола. Скопје, 2000.
- Миленковић 1996: М. Миленковић. Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу. – Viminacium 10, 1996, 125-146.
- Митова-Джоновa 1983: Д. Митова-Джоновa. Археологически паметници в Пернишки окръг. София, 1983.
- Пенин 2000: Р. Пенин. Природна география на България. София, 2000.
- Петрунова 1998: Б. Петрунова. Некрополите от XIII-XVII в. като източник за практикуването на обредите против превъплъщаване. – В: Конфесия и фолклор. София, 1998, 67-76.
- Писарова 1985: В. Писарова. Средновековни гривни от Окръжния исторически музей Кюстендил. – Археология, 1985, 3, 48-55.
- Поповић 1999: М. Поповић. Тврђава Рас. Београд, 1999.
- Радичевић 2001: Д. Радичевић. Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку. – Зборник радова Народног музеја, 31, 2001, 23-37.
- Рачев 2003: О. Рачев. Средновековен некропол от с. Гълъбник, Пернишки окръг. – Известия на Исторически музей Кюстендил, 10, 2003, 113-116.
- Спасов 1999: Р. Спасов. Средновековен некропол в района на базилика № 7 от Пауталия. – В: Известия на Исторически музей Кюстендил, Приложение I, 1999, 56-116.
- Цветков 1989: Б. Цветков. Керамика. – В: Мелник, I. София, 1989, 120-159.
- Чангова 1972: Й. Чангова. Средновековно селище над тракийския Севтополис XI-XIV в. София, 1972.
- Чангова 1983: Й. Чангова. Перник, II. София, 1983.
- Чангова 1992: Й. Чангова. Перник, III. София, 1992.
- Чолаков: С. Чолаков. Антропологични данни за скелетите от средновековния некропол при с. Гълъбник, Пернишки окръг. – В: Непубликуван ръкопис, личен архив на автора; копие – във фонда на РИМ-Перник.
- Чохаджиев 1980: М. Чохаджиев. Разкопки на праисторическото селище до с. Гълъбник, Пернишки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1979 г. София, 1980, 21.
- Чохаджиев 1981: М. Чохаджиев. Разкопки на праисторическото селище до с. Гълъбник, Пернишки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, 12-13.
- Чохаджиев 1982: М. Чохаджиев. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник, Пернишки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 9.
- Чохаджиев 1983: М. Чохаджиев. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник, Пернишки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 5-6.
- Чохаджиев 1984: М. Чохаджиев. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник, Пернишки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 12-13.
- Чохаджиев, Чолаков 2006: М. Чохаджиев, С. Чолаков. Средновековен некропол в двора на църквата „Света Богородица“. – В: Приноси към българската археология, т. 3-4. София, 2006, 119-140.
- Ђуровић 2012: И. Ђуровић. Средњовековни накит: из збирки Народног музеја Крагујевац. Крагујевац, 2012.
- Bikić 2010: V. Bikić. Vizantijski nakit u Srbiji. Beograd, 2010.
- Borisov 1989: B. Borisov. Dyadovo. Vol. 1. Mediaeval Settlement and necropolis (11-12 Century). Tokyo, 1989.
- Mihaylov 2016: Ph. Mihaylov. Features of the Culture of the Upper Struma During the Early Iron Age. – In: Thracia, XXI. Sofia, 2016, 169-188.
- Pavuk, Čochadžiev 1984: J. Pavuk, M. Čochadžiev. Neolithische Tellsiedlung bei Galabnik in Westbulgarien. – Slovenska Archeologia, XXXII, 1984, 195-228.

Опит за идентификация на погребания в гроб № 72 от богородичния манастир в местността „Френкхисар“ на средновековната столица Търновград

Хитко Вачев

Регионален исторически музей – Велико Търново, ул. „Никола Пиколо“ № 6, Велико Търново 5000; h.vachev@mail.bg

About the Identification of the Person Buried in Tomb N 72 in the Holy Virgin Mary Monastery in Frenk-Hissar Neighbourhood of the Mediaeval Capital City of Tarnovgrad

Hitko Vachev

Regional History Museum – Veliko Tarnovo, 6 Nikola Pico Str., 5000 Veliko Tarnovo, Bulgaria; h.vachev@mail.bg

ABSTRACT

Remains of a church dated back to the Second Bulgarian Kingdom (13th–14th century) were unearthed in 2014 in Frenk-Hissar neighbourhood, situated to the east of the Tsarevets Hill in present-day town of Veliko Tarnovo, during rescue archaeological excavations.

The church consisted of an altar, *naos*, *narthex*, *exonarthex* situated to the west, a gallery situated to the north, a chapel to the east and a room abutting the southern wall. The plan of the building and the unearthed artifacts allow to suggest that it was a monastery church. The hypothesis is that it is part of the monastery assemblage of the Assumption of the Holy Virgin Mary mentioned by written sources.

A tomb dated back to the late 14th century was discovered to the north of the church. The person buried there was placed in a semi-seated position. It is known that in the Orthodox world such tombs were built for senior clerics. This provides grounds to suggest that the buried person was a member of the senior clergy in the late 14th century.

Key words: Middle Ages, Christian monastery, Christian necropolis

При спасителни археологически проучвания проведени през 2014 г. в местността „Френкхисар“, намираща се източно от хълма Царевец във Велико Търново са разкрити архитектурните останки на църква от епохата на Второто българско царство (Вачев, Петракиев 2015, 653-656). По план тя се състои от олтар, наос, притвор, екзонартекс от запад, галерия от север, която на изток завършва с параклис и долепено към южната стена помещение. Установените общи размери на постройката са дължина 19,7 м (при хипотетична възстановка на апсидата) и ширина около 14,5 м. От олтарния тракт е запазена северната част на източната стена, която има дължина 1,10 м, както и част от северната страница с дължина – 0,62 м на предполагаемата тристенната апсида.

Наосът е еднопространствен, без членения и има вътрешни размери: дължина – 6,30 и ширина – 4,40 м. Северната му стена е запазена на ниво субструкция, докато южната има височина на суперструкцията 0,38 м. Върху вътрешната част на южната и западната стени са запазени фрагментарно стенописни останки от цокълния фриз. Незначителни останки от зография се

констатиран и върху северната стена. Подът на наоса е бил покрит с керамични тухли с размери 0,32 x 0,32 x 0,03 и 0,32 x 0,16 x 0,03 м положени върху хоросанова замазка с дебелина 0,05 м. На дълбочина 0,23 м от регистрираното подово ниво е установено наличието на по-ранен под. Той също е бил настлан с тухли върху хоросанова подложка.

Притворотът е конструктивно свързан с наоса и има размери: дължина на северната стена – 5,20 м, дължина на южната стена – 5,40 м и ширина – 4,35 м. Стените му на ниво суперструкция са с различна степен на запазеност: южна – 0,20 – 0,67 м, западна – 0,67 – 0,72 м, северна – 0,10 – 0,56 м. Притворотът и наосът се съобщават посредством вход с ширина 0,99 м. Върху южната и северната му страници са запазени следи от стенописна украса. В централната част на западната стена е оформен вход с ширина 0,92 м. Върху страниците му има останки от стенописни цокълни фризове изпълнени по различно време. Към западната, северната, южната и северната част на източната стена на притвора са долепени на fuga бордюри с ширина 0,60 м и височина 0,65 м. Техните хоризонтални и вертикални лица са покрити със стенописна украса. На северната стена на притвора, от северозападния ъгъл в източна посока е оформен аркосолий с дълбочина 0,11 м и дължина 2,37 м. Впоследствие той е зазидан при изграждането на споменатите бордюри в притвора. Субструкцията на стените на наоса и притвора имат дебелина 1,20 м, а суперструкцията – 1 м.

Екзонартексът има дължина 2,70 м и ширина 8,70 м. Върху вътрешното лице на западната му стена има частично запазени останки от стенописната украса. Височината на запазената суперструкция е 0,20 – 0,54 м. Субструкцията му има дебелина 0,80 м.

Северната галерия се простира по цялата дължина на постройката и има ширина 2,10 м. Съдейки по запазените архитектурни останки в северозападния ъгъл, дебелината на стените е 0,80 м за субструкцията и 0,62 м за суперструкцията. Вероятно в източния си край галерията е завършвала с параклис, за което съдя по запазената част от дъговидната извивка на апсидата на ниво субструкция.

Южно от обема на църквата е била изградена постройка, долепена на fuga към стената. На този етап на проучване е трудно да се каже какво е нейното предназначение, като размерите ѝ са: широчина – 2 м и дължина – 8,50 м.

Подовите на галерията, екзонартекса и южното помещение са били настлани с керамични тухли с размери 0,32 x 0,32 x 0,03 м. В западната част на галерията е разкрит зид, който е успореден на северните стени на църквата и галерията. Той е частично запазен и има размери: дължина – 4,20 м, дебелина – 0,70 м, а височината в отделни участъци е 0,08 – 0,14 м. Фундаментът му лежи на дълбочина 0,06 м под нивото на тухлената настилка. По северната, западната и южната му страници има останки от стенописна украса. В западната част на галерията, в пространството между разкрития зид и северната стена на църквата е разкрит зид с размери 1,20 x 1,70 м. Той има конструктивна връзка със северната стена на притвора, а върху северното му лице се констатиран останки от стенописна украса.

Субструкцията на храма е изградена от ломени камъни обилно залети с хоросан. Като сполции са употребени части от две антични колони. Суперструкцията е оформена посредством редова зидария, изпълнена от дялани варовикови блокове с размери 0,42 x 0,20 x 0,18 м, а емплектонът е от необработени средно и дребно форматни камъни обилно залети с хоросан. В градежа на сградата са използвани тухли, вероятно оформящи редуващи се пояси. Размерите на използваните тухли са 0,28 x 0,14 x 0,04 м. За украса на фасадите са използвани керамопластични елементи в две разновидности – панички и четирилистници. От своя страна, в зависимост от цвета на използваните глечи, се установяват други две разновидности на декоративните панички. Едните са покрити с тъмнозелена, а другите със светлозелена глеч. За изпълнение на сводовите конструкции на същинската църква е използван бигор. Съдейки по откритите материали екзонартексът и галерията са били засводени с тухлени сводове.

Във вътрешното пространство на храма са проучени 22 гроба. Те са ситуирани в наоса, притвора и екзонартекса. Погребенията са извършени в съответствие с християнските погребални практики, отклонения от тях не са установени.

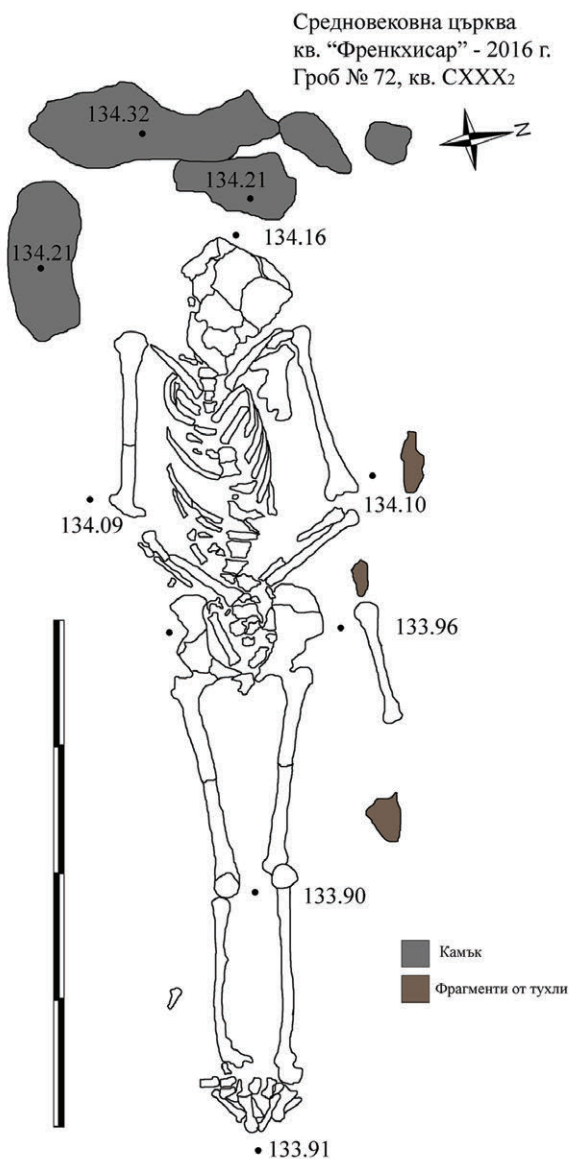

Обр. 1. Гроб № 72 – поглед от юг
Fig. 1. Burial № 72 – view from the south

В югоизточния ъгъл на притвора е разкрита тухлена гробница. Тя е вкопана в терена на дълбочина 1,04 м, и е ориентирана с посока запад-изток. Източната, северната и западната и стени са изградени от тухли споени с хоросан. За южна стена е използвана субструкцията на притвора. Подът ѝ е постлан с керамични плочи с размери 0,25 x 0,25 x 0,03 м. В гробното съоръжение е погребан женски индивид, съдейки по откритите материали: масивен златен пръстен с аметист, два масивни златни наушника, сребърно позлатено копче. Върху гръдния кош и под главата е установено наличието на текстилни останки изпълнени от златосърмен текстил. Съдейки по констатираната в гробното съоръжение ситуация, тухлената гробница е била двукамерна. Двете камери са били разположени една над друга. При иманярска интервенция е унищожена горната камера и целостта на погребания в нея индивид. В гроб № 8 са разкрити скелетните останки на индивид от мъжки пол. До дясното му ухо е открита масивна златна обеща. Под главата на погребания в гроб № 9 индивид от мъжки пол е поставена тухла с надпис. Върху нея са изписани 1 – 4 стих от Евангелието на Йоан (Попконстантинов, Вачев 2016, 417-420). Установено е, че такъв тип паметници обикновено се поставят под главата на погребани висши духовници. В подкрепа на това виждане се явява оформеният в непосредствена близост до гроба аркосой. В гроб № 13 е погребан индивид от мъжки пол. Върху гръдния му кош и при двете лакътни кости е установено наличието на 38 позлатени сферични копчета. Върху гърдите са локализирани останки от златосърмен текстил. Погребенията в тези гробове са извършени в периода XIII – XIV в.

Откритите материали в няколко други гроба, разположени също в притвора, дават основание да считам, че погребенията в тях са извършени в хронологическите граници на XV – XVII в.

На този етап на проучване могат да бъдат изказани следните предварителни виждания по отношение строителната история на паметника (Вачев, Петракиев 2016, 421-427). Разкритият християнски храм е функционирал през столичния и следстоличния период на Търновград (XIII – XVII в.). Първоначално, в началото на XIII в. е била издигната църква състояща се от олтар, наос и притвор. Около средата на XIII в. по неизвестни засега причини църквата е била разрушена. Изградена е отново през втората четвърт на XIV в. При това изграждане към възстановените олтар, наос и притвор са пристроени галерия от север завършваща с параклис в

Обр. 2. Гроб № 72 – ситуация

Fig. 2. Burial № 72

е със злак и обилно се напоява от изтичащи се води, водната ѝ хубост наслаждава очите, преди да наслади вкуса. Тя е обрасла с всякакви плодовити дървета и е пълна с различни цветя, а над нея се нахожда гъста и пространна гора. В тази местност беше храмът на приснодевата Христова майка и Богородица. Ежегодно в нея се събираше народът от целия град заедно с жените и децата. По обичая празнуването траеше осем дни. (Динсков, Куев, Петканова 1978, 432).

Анализът на сведението показва, че става дума за големия църковен празник Успение Богородично, който се празнува на 15 август и според църковния календар се отбелязва в продължение на осем дни. Това е категорично указание, че църковният храм е посветен на Успение Богородично. В споменатия писмен източник не става дума за манастир, но косвен извод за наличието му може да се направи на база сведението, че църквата е извън града, и се посещава масово от столичното население на храмовия ѝ празник.

В частично проучените пространства западно и северно от църквата е установено наличието на некропол. На този етап на проучване са регистрирани две основни фази във функционирането му – през XIII в. и от XV в. насетне. Разкрити са и два гроба, погребенията в

източната си част, екзонартекс от запад и помещение от юг. Разкритите архитектурни останки дават основание да се предполага, че по време на този строителен етап екзонартексът и северната галерия са били оформени като открита аркада стъпваща върху пилони. Те са били изградени от редуващи каменни и тухлени пояси. Впоследствие пространствата на аркадата са били зазидани, а вътрешността на помещенията е била изцяло изписана. Фасадните части на църквата и архиволтите над аркадата са били украсени с керамопластични елементи в две разновидности – четирилистници и панички. Храмът е продължил да функционира и през следстоличния период, докога точно обаче, отговор ще дадат бъдещите археологически проучвания.

Изследванията на този етап ми дават основание да считам, че след възстановяването на църквата през втората четвърт на XIV в. тя е изпълнявала функциите на манастирски католикон. Взимайки под внимание топографското разположение на храма, архитектурно-композиционното му решение и открития подемен материал допускам, че проучваният паметник е манастирът за който се споменава в Похвалното слово за патриарх Евтимий писано от Григорий Цамблак. В него се казва: „Край град Търново се простира една местност, отделена от него само на една река. Тя е открита отвсякъде, пълна

които са извършени през XIV в и по-точно към самия край на това столетие. Единият от тях, с пореден № 72, е обект на настоящото съобщение.

Гробът е разположен северно от църквата и отстои на 2,60 м от фасадата на галерията. Ориентацията му е идентична с тази на храма. Вкопан е в терена на дълбочина 0,95 м. От западната страна гробната яма е оградена с камъни с приблизително еднакви размери – 0,22/0,27 x 0,10/0,14 x 0,05/0,07 м. В така оформеният участък от гроба е положен черепът на покойника, който е леко извит към лявото рамо. Погребеният възрастен индивид от мъжки пол има дължина 1,72 м. Тялото е положено по гръб, ръцете са поставени една над друга върху долната част на коремната област, долните крайници са изпънати (обр. 1). Особено в случая с разглеждания гроб идва от положението на скелета, който е в полуседнало положение. Разликата между нивото на гроба в частта, където е положен черепа и тази, върху която лежи тазът на погребения е 0,26 м (обр. 2). За да заеме покойникът споменатото полуседнало положение, гробната яма от средата нататък в западна посока е предварително удълбочена с 0,26 м, като тазът е поставен точно до ръба на вкопаването.

Тук резонно възниква въпросът за причините, поради които гробната яма е оформена по споменатия начин с цел погребеният в нея покойник да е в полуседнало положение. В православния свят изграждането и оформлението на гробни съоръжения с такава форма е свързано с погребването в тях на висши духовни лица. Според ритуалната практика, те трябва да са в седнало или полуседнало положение (Попконстантинов 1992, 270). Тази традиция се свързва с преданията за Петър Александрийски и Йоан Златоуст, според които, след кончината си те са били поставяни на епископския си престол (Чокоев 2013, 159-160). Впоследствие се изпълнява част от ритуали и едва след това архиерейт се полага върху маса. При тези промени, поради неизбежното сковаване на трупа, частично се запазва седналото положение на тялото. При поставянето върху масата това се е компенсирало чрез повдигане на горната част на тялото с помощта на възглавници, а при полагането в гроба – посредством по-голямата му дълбочина в централната част или изграждане на възглавница. При археологически проучвания на средновековни обекти са разкрити няколко гроба, оформени по споменатия начин, в които са погребани лица, принадлежащи към висшия църковен клир. В гроба на чъргубия Мостич има трапецовидна вдлъбнатина, за да може приселият приживе духовен сан сановник да бъде погребан като висше духовно лице (Попконстантинов 1992, 268-274). В диаконикона на храма „Св. Никола“ в Мелник е разкрит гроб, в който към края на XII – началото на XIII в. е погребан епископ (Миланова 1998, 65-67). За да заеме трупът полуседнало положение, главата и торсът са били положени върху подготвен за целта насип. В западната част на гробницата в църквата „Св. Йоан Продром“ в Кърджали, приютила тленните останки на неизвестен по име митрополит е иззидана възглавница от тухли, за да може тялото да заеме полуседнало положение (Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999, 5-16). В гроб № 12 от некропола при църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси през XVII в. е погребан някой от викарийните епископи на Търновската митрополия (Вачев 2008, 170-172). При изсичането на гробното съоръжение в скалата му е придадена такава форма, за да може положеният в него покойник да заеме положение в съответствие с изискванията за погребение на висши църковни дейци.

Писмени сведения от късносредновековната епоха също документират наличието на подобна практика при погребване на духовни лица. В своя пътепис от края на XIV – началото на XV в. Ханс Шилтбергер пише следното за Балканите: *„Когато умре някой свещеник, поставят му всичко, което се полага на свещеник, който ще служи литургия, полагат него в гроба на стол и го покриват с пръст.“* (Шилтбергер 1971, 81).

Представените аналогии по отношение формата на разкритото гробното съоръжение в дворното пространство на Богородичния манастир в местността „Френкхисар“ на средновековната столица Търновград и установеното полуседнало ритуално положение на покойника ми дават основание да предположа, че погребеният индивид принадлежи към висшия клир на българската православна църква от края на XIV век.

Цитирана на литературата:

- Вачев 2008:** Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“. Велико Търново, 2008.
- Вачев, Петракиев 2015:** Х. Вачев, Ил. Петракиев. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал „Френкхисар“ на столичния Търновград. – В: Археологически открития и разкопки през 2014. София, 2015, 653-656.
- Вачев, Петракиев 2016:** Х. Вачев, Ил. Петракиев. За манастирите посветени на св. Богородица в Търновград и тяхната локализация (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 421-427.
- Динев, Куев, Петканова 1978:** П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1978.
- Миланова 1998:** О. Миланова. Погребение в църквата „Св. Никола“ в Мелник. – Археология, 1998, 1-2, 65-67.
- Овчаров, Коджаманова, Чокоев 1999:** Н. Овчаров, Д. Коджаманова, Ив. Чокоев. Митрополитска гробница в църквата „Св. Йоан Продром“ в Кърджали. – Минало, 1999, 2, 5-16.
- Попконстантинов 1992:** К. Попконстантинов. Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич – В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 268-274.
- Попконстантинов, Вачев 2016:** К. Попконстантинов, Х. Вачев. Надпис върху тухла с евангелски текст от средновековния манастир в местността „Френкхисар“ – В. Търново. – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 417-420.
- Чокоев 2013:** Ив. Чокоев. Архиерейски литургични одежди от средновизантийския период. Идентификация на археологически текстил от Кърджали. Велико Търново, 2013.
- Шилтбергер 1971:** Х. Шилтбергер. Пътепис. Редакция, предговор, бележки Вера Мутафчиева. София, 1971.

Ключови думи: Средновековие, християнски манастир, християнски некропол

Печати на I италийски и XI Клавдиев легион от района на Ловеч

Румен Т. Иванов

Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, ул. „Съборна“ № 2, София 1000;
rumenvily@abv.bg

Stamps of *Legio I Italica* and *Legio XI Claudia* from the lovech region

Rumen T. Ivanov

National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria;
rumenvily@abv.bg

ABSTRACT

Approximately four years ago, a workshop for antiquities forgery was discovered near the village of Leshnitsa, Lovech region. A significant number of bricks and flat roof-tiles (*tegulae*) (approximately 70 in number) was found all bearing the stamps of two legions from the territory of Lower Moesia Province (*Moesia Inferior*) – *legio I Italica* and *legio XI Claudia*. These legions were regular military and tactical units in the province until AD 376-378. After the Gothic War, important changes took place affecting the quantity, the composition and the structure of the military contingent along the Lower Danube. The legions' intensive activities required huge amount of construction materials. Distinct or unclear stamps can be seen on some of the bricks and the tiles. They either mark the military unit only or the unit and the name of the producer or the person responsible for the production.

The bricks and the tiles I examined were almost intact, but a large number had their corners broken. After a careful study of the “production”, it became evident that while one part of it was authentic, another part was is modern imitation. The differences were distinguished by following certain criteria. A thin or a thicker (not thicker than 5-6 mm) layer of mortar covered the authentic bricks. Imprints left by domestic animals were also visible. Undoubtedly, these bricks were ancient buildings' remains. The authentic artifacts had cracks and abrasions and small parts were missing. The depth of the stamps varied, and some letters were difficult to distinguish. In contrast, the modern imitations were well shaped in moulds; the metal stamps were of good quality, and there was no mortar on the bricks. However, the temperature of firing was close to the original, explaining the right colour of the bricks and the tiles imitations. The color was also determined by the clay resources in the region. In general, the colour of bricks and the roof-tiles varied between brown-red to pale-red. Many of them were marked by three lines of finger tracks, running diagonally over their upper surface.

Most of the stamps belonged to *Legio I Italica*. The imprints, both positive and negative, differed in size as did the letters. Their depth differed as well, varying from 2 to 3 mm. The stamping was fast and the pressure on the unfired clay was not uniformed. The original stamps were made from wood. Some stamps were made from metal, but it is impossible to ascertain whether they were authentic or forgery. The stamps were not always placed in the center of the bricks or the roof-tiles. A small amount of the production was stamped as a rule. The stamps were rectangular, and some were in *tabula ansata*.

It has to be pointed out that during the process of firing millimeters are lost from the bricks and the roof-tiles; the difference may reach 1-1.5 cm. These are the studied artifacts:

1. Round bricks for *pilae* of *hypocaustum* installation: d = 18.5 cm, thickness 8.5 cm; stamp – 13 x 3.2 cm; d = 19 cm, thickness 8.5 cm; stamp – 13 x 2 cm.
2. Square or almost square bricks for *pilae* of a hypocaust:

- 17.5 x 17.5 x 8 cm; almost all stamps listed below have the following sizes: 13 x 3 cm; 18 x 17.5 x 8 cm; 19 x 18 x 7.5; 19 x 18 x 8; 19 x 18 x 8; 19 x 18.5 x 8; 19 x 18.5 x 9.5; 19.5 x 19 x 8;
3. Square bricks: 26.5 x 26.5 x 5 cm; 26.5 x 26.5 x 5.5; 26.5 x 26.5 x 7.5;
 4. Rectangular bricks (questionable origin): 27 x 13 x 4 cm, stamp – 14 x 2.6 cm; 27 x 13 x 4, stamp 14 x 2.7;
 5. Bricks *Lydion*: 42.5 x 28.5 x 6.5 cm; stamp 12 x 2.7 cm. The text belongs to *Legio I Italica*; 42.5 x 28.5 x 7; stamp 12 x 2.8; 42.5 x 28 x 7; stamp 13 x 3/3.5 cm;
 6. Bricks (*Lydion – cuneati*).

The *cuneati* are bricks with square or more often rectangular shape. The thickness of both ends is different. They were mainly used for the construction of vaults. This is the first time such type of artifacts have been encountered.

The vaults found at *Ulpia Oescus* (near the village of Gigen, Plevan region) were made from standard bricks, but the mortar which bound them served as *cuneati*. The sizes of the presented artifacts are as follows: 40 x 26 x h1 – 5, h2 – 7.5 cm (Fig. 8); 48 x 27 x h1 – 5, h2 – 8. The stamps are 13 x 4 cm large, and they are of a very high quality, undoubtedly made in a metallic mould. The bricks are considered authentic due to the mortar on their surface.

In addition to stamps of the two military units, another type was also discovered – *AL SOL* – perhaps meaning *AL(a) SOL(ensium)/AL(ae) SOL(ensium)*? Such stamps were common in *Dimum*, *Svishtov*, *Novae* and *Pliska*. However, reliable information from 1st and 2nd century has not yet been found to confirm the existence of this military unit. Did such unit exist in this period? Can we date these artifacts to the 3rd century? Was the stamp a private or a military marking? However, it has to be pointed out that in a later period, two cavalry units of *limitanei* are recorded in *Notitia Dignitatum* – XXXIX: “Sub dispositione viri spectabilis ducis Scythiae...Cuneus equitum Solensium, Capidava; XL: “Sub dispositione viri spectabilis ducis Moesiae Secundae ... Cuneus equitum Solensium, Dimo”. Similarly, in the Late Antiquity, a lot of military units shared the names or part of the names of earlier period military units.

The stamps should not be read in the Nominative case – *LEG(io) I ITAL(ica)*; *LEG(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis)*, and not *LEG(io) XI C(laudia) P(ia) F(idelis)* but in the Genitive case. Thus, the proposed interpretation is *LEG(ionis) I ITAL(icae)* – (production) of *Legio I Italica*.

In general, the stamps of *Legio I Italica* are dated back to the 2nd century, and those of *Legio XI Claudia* are dated back to the first quarter of the 2nd century.

The question that arises is where the bricks and roof-tiles with stamps come from. The author suggests that they came from the region of *Novae*, situated near the modern town of *Svishtov*. A lot of similar production was found during the archaeological excavations at the legionary camp, the *canabae*, the *vicus* and neighbouring territory. Most of the production belonged to *Legio I Italica*, and only a small amount to *Legio XI Claudia*. Single artifacts bear the stamp of *Alae Solensium*. Although a part of the bricks and roof-tiles from the *Lovetch* region are undoubtedly a forgery, it is beyond any doubt that they are imitations of authentic artifacts.

Key words: Roman period, *I Italian legio*, *XI Claudia legio*, stamps

Преди около четири години край с. Лешница, област Ловеч бе открито ателие за имитация на антики (обр. 1). Всред тях има не малко тухли и плоски покривни керемиди (*tegulae*) (около 70) с щемпели на два легиона от ареала на провинция Долна Мизия. Първи италиейски легион се настанява в Нове (*Novae*) в източната част на Свищов (в м. Стъклен или още Паметниците) вероятно в 69 г. или няколко години по-късно. Единадесети Клавдиев легион пък окончателно усяда в Дуросторум (*Durostorum*) (днес под центъра на Силистра) в 106 г. (за историята на двете военни части вж.: Filow 1906, *passim*; Forni 1962, *passim*; Sarnowski 1988, *passim*; Kerpic 1988, *passim*; Velkov, Alexandrov 1988, 271-276; Ivanov 1997, *passim*; Иванов 1999, 90-91, 93-94; Иванов 2002, 240-247). Тези легиони съществуват като постоянни военни и тактически формации тук до 376 – 378 г., когато след Готската война настъпват сериозни промени в количеството, състава и структурата на военния контингент по Долния Дунав. Легионите извършват огромна трудова дейност, за която са нужни много строителни елементи. Върху част от про-

Обр. 1. Карта на съвременна България с по-важните антични селища и района на Ловеч – Нове (по Румен Иванов)

Fig. 1 A map of present-day Bulgaria with the main ancient sites and the area of Lovech – Novae (after R. Ivanov)

дукцията се забелязват отчетливо или по-неясно печати. Те отбелязват само военната част или освен нея, и името на производителя или отговорника за продукцията.

Показаният ми материал от строителна керамика е почти изцяло запазен¹. При някои бройки има отчупвания в края на ъглите. При внимателен анализ на „продукцията“ се вижда, че част от нея е автентична, а другата е съвременна имитация, меко казано. Разликите може да се познаят по следните белези. Върху оригиналните тухли има тънък пласт хоросан или по-дебел (до 5-6 мм). Също се забелязват и следи от домашни животни (обр. 2). Несъмнено те са взети от руини от антични строежи. При истинските артефакти има отчупвания, „ожулвания“, различна дълбочина на печатите, неясни букви при слагането на щемпелите.

Обр. 2. Тухла със следи от хоросан и стъпало на домашно животно (фото Виолета Воева)

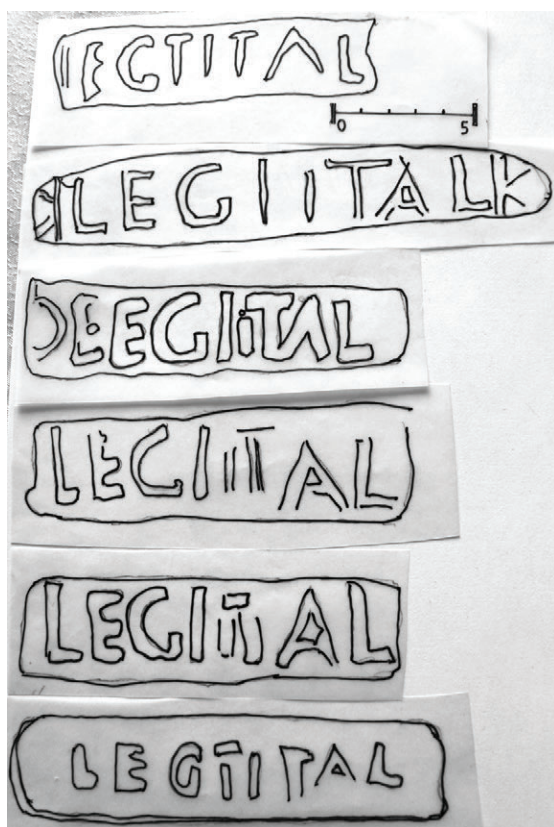
Fig. 2. A brick with traces of mortar and a foot print of a domestic animal (photo by Violeta Voeva)

¹ Тухлите се намират в НИМ и ми бяха предоставени от д-р Гаврил Лазов, комуто благодаря.

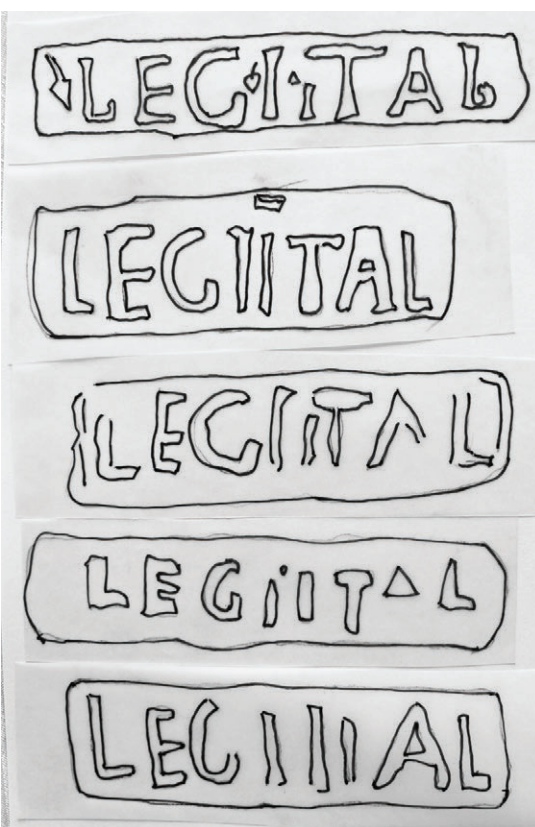
Обр. 3. Пръстови линии по диагоналите на тухлите (фото В. Воева)
Fig. 3. Finger lines along the bricks diagonals (photo by V. Voeva)

Имитациите се открояват с добри форми от сега направени калъпи, печатите са метални и качествени, няма хоросан по тухлите². Иначе в цветово отношение – температурата на изпичане е докарана до някогашната. Разбира се, цветът зависи и от глината в района. Общо взето тухлите и керемидите имат кафяво-червеникав и бледо-червен цвят. Може би имитациите са малко по-светли!? Върху много от тях има по три реда бразди от пръсти, които преминават по диагонал върху лицевата им част (обр. 3). Този вид действия нямат еднозначно тълкуване. Според едни проучватели тези вдлъбнатини

Обр. 4а. Типове печати на Първи италиейски легион в позитив (по Р. Иванов)

Fig. 4a. Types of stamps of Legio I Italica, positive (after R. Ivanov)

Обр. 4б. Други печати на Първи италиейски легион в позитив (по Р. Иванов)

Fig. 4b. Other stamps of Legio I Italica, positive (after R. Ivanov)

² Според доц. Евгения Генчева, проучвател в Нове, при изследваната от нея строителна керамика, печатите са направени от дърво. В други провинции има и метални и дървени щемпели, както и метални гребени за поставяне на орнаменти (Blumlein 1926; Brodribb 1987).

служат за по-добра спойка при зидане, а други са на мнение, че иде реч за някаква украса.

Печатите са основно на Първи италиейски легион³. Те са в позитив и негатив (обр. 4, 5). Различават се както по размерите на рамките, така и по големината на буквите. Дълбочината им също е различна: 2 – 2,5 – 3 мм. Поставянето е ставало бързо и с различна тежест върху неизпечената глина. Изработени са от дърво. Има и метални печати, но при някои не знаем тяхното изработване сега ли е станало или не! Поставянето им невинаги е по средата на тухлата и керемидата. Обикновено се подпечатва малък брой продукция. Ако суровият формиран материал е подреден в няколко редици, то обикновено се щемпелуват всяка първа от реда. Може и по-голяма бройка да мине през проверяващия, но обикновено зависи от настроението и желанието му. Това лице е прекият отговорник за продукцията или началникът, който е на смяна. Печатите са правоъгълни, като някои от тях са в *tabula ansata*.

Трябва да отбележим, че при изпичането се губят милиметри от размерите на тухлите, дори понякога до 1 – 1,5 см. Ето и на какъв материал попаднахме:

Кръгли тухли за пиле (*pilae*) от хипокауст (*hypocaustum installation*) (обр. 6):

d – 18,5 см; деб. – 8,5 см; печат – 13 x 3,2 см

d – 19 см; деб. – 8,5 см; печат – 13 x 2 см

Квадратни или почти квадратни тухли за пиле от хипокауст:

17,5 x 17,5 x 8 см; почти всички печати по долу имат размери 13 x 3 см

18 x 17,5 x 8 см

19 x 18 x 7,5 см

19 x 18 x 8 см

19 x 18 x 8 см

19 x 18,5 x 8 см

19 x 18,5 x 9,5 см

19,5 x 19 x 8 см

Квадратни тухли:

26,5 x 26,5 x 5 см

26,5 x 26,5 x 5,5 см

26,5 x 26,5 x 7,5 см

Правоъгълни тухли (съмнителен произход):

27 x 13 x 4 см, печат – 14 x 2,6 см

27 x 13 x 4, печат – 14 x 2,7 см

Тухли „Лидион“ (*Lydion*)

Тази тухла е изработена първоначално в Мала Азия и по-точно в района на Лидия

Обр. 5. Печати на Първи италиейски легион в негатив (по Р. Иванов)

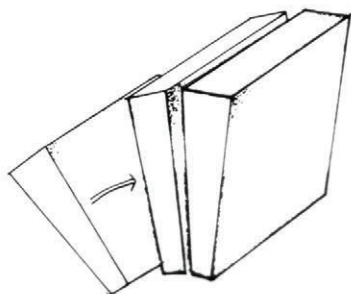
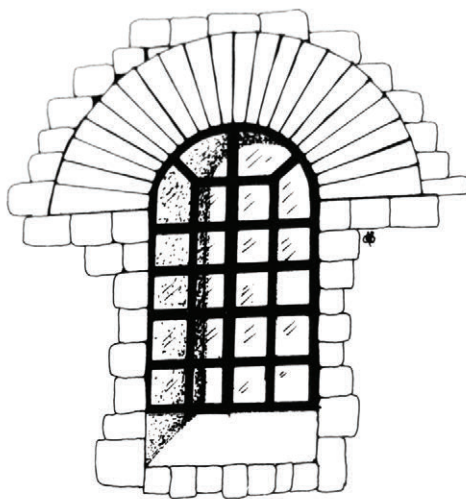
Fig. 5. Stamps of Legio Italica, negative (after R. Ivanov)

³ За печатите на легиона вж. Sarnowski 1983, 17 sqq.

Обр. 6. Кръгли тухли за колонки за хипокауст (фото В. Воева)

Fig. 6. Round bricks for columns of a hypocaust (photo by V. Voeva)

Обр. 7. Tun cuneati (no G. Brodrribb 1987)

Fig. 7. Cuneati type (after G. Brodrribb 1987)

(Brodrribb 1987, 37-38). Много по-късно прониква на Апенините, в областта Етрурия. Оттам е известна и като „Етруска тухла“. Според Гай Витрувий Полион (Vitruv., II, 3,3) дължината спрямо ширината трябва да са в съотношение максимум $1\frac{1}{2}:1$ римска стъпка (най-вероятно към 29,6 см). Обикновено размерите варират в следните габарити: 43 x 31 x 8 см; 42 x 30 x 8 см; 42 x 30 x 7,5 см; 42 x 28 x 5,5 см; 41 x 29 x 6 см; 41 x 28 x 5,5 см; 40 x 29 x 5 см. Има и тухли с по-голяма дебелина, два пъти повече от приетата. Те напомнят на древната „Минойска тухла“. За нас този тип е най-стабилен в строителството. Използва се в строежите на крепостни стени, арки, базилики, храмове, терми. Те са много стабилни и естествено тежки – достигат до 20 кг.

Тук са открити следните размери Лидион:

42,5 x 28,5 x 6,5 см; печат – 12 x 2,7 см. Текстът е на Първи италиански легион.

42,5 x 28,5 x 7; печат – 12 x 2,8 см

2,5 x 28 x 7; печат – 13 x 3/3,5 см

Тухли „Лидион“ (Lydion) – cuneati

Кунеатите са тухли с квадратна или по-често с правоъгълна форма. Дебелината им в двата края е различна. Те се използват предимно за изработването на сводести конструкции (Brodrribb 1987, 43-45) (обр. 7). Ние попадаме за първи път на такъв вид строителна керамика. При сводести конструкции в Улпия Ескус (при Гиген, обл. Плевен) тухлите са стандартни, но хоросановите фуги между тях изпълняват ролята на кунеати (Иванов 2002, 46-47).

При нашия случай параметрите са:

40 x 26 x h1 – 5 см, h2 – 7,5 см (обр. 8)

48 x 27 x h1 – 5 см, h2 – 8 см

Обр. 8. Tun cuneati от района на Ловеч? (фото В. Воева)
Fig. 8. Cuneati type from the Lovech region? (photo by V. Voeva)

Обр. 9. Печат „AL SOL“ (фото В. Воева)
Fig. 9. "AL SOL" stamp (photo by V. Voeva)

Обр. 10. Тухла с печат на Единадесети Клавдиев легион (фото В. Воева)
Fig. 10. A brick with a stamp of **Legio XI Claudia** (photo by V. Voeva)

Печатите са 13 x 4 см и са направени много качествено, несъмнено от метален калъп. Тухлите са оригинални, защото по тях има полепнал хоросан от строежа, откъдето са извадени.

Освен печати на двете военни части е открит и един друг тип – AL SOL – вероятно AL(a) SOL(ensium)/AL(ae) SOL(ensium) (обр. 9)? По принцип такива щемпели има от Димум, Свищов, Нове и Плиска (Sarnowski 1983, 39; Biernacki et al. 2013, Vol. I, 201; Tomas 2016, 52, 191). За I и II в. няма никакви сигурни данни засега. Имало ли е тогава такава военна единица? Хипотетично се отнасят към III-то столетие. Дали става дума за частни или военни маркировки!? Все пак трябва да се знае, че по-късно в Notitia Dignitatum, Or. са регистрирани две конни части от лимитанси (limitanei) – XXXIX: „Sub dispositione viri spectabilis ducis Scythiae... Cuneus equitum Solensium, Capidava” (Под разпореждането на знатния дукс на Скития...отряд солийски конници в Капидава); XL: „Sub dispositione viri spectabilis ducis Moesiae Secundae... Cuneus equitum Solensium, Domo” (Под разпореждането на знатния дукс на Втора Мизия...отряд солийски конници в Димум). Трябва да отбележим, че през Късната античност много военни части носят изцяло или частично имената на такива от предходна епоха.

Печатите се разгъват в генетив – LEG(ionis) I ITAL(icae), т. е. (производство) на Първи италиейски легион, а не в номинатив – LEG(io) I ITAL(ica); LEG(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis), а не LEG(io) XI C(laudia) P(ia) F(idelis). Щемпелите на Първи легион се отнасят най-общо във II век, а на Единадесети в първата четвърт на II в.

Възниква въпросът откъде идва тази строителна керамика с печати? Нашата хипотеза е, че става дума за района на Нове при Свищов. От легионния лагер, канабите, викуса и околността произхожда значително количество подобна продукция. Разбира се огромното количество е дело на Първи италиейски легион. Все пак там има и малко екземпляри и на Единадесети Клавдиев легион (обр. 10) и единични на Солийската ала. Макар и част от продукцията от Ловешко да е сега произведена, то несъмнено са се ползвали оригинали за подражание.

Цитирана литература:

- Иванов 1999:** Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.
- Иванов 2002:** Р. Иванов. Дислокация на римските легиони по долни Дунав през епохата на Принципатата. – Годишник на департамент археология, IV-V, 2000, 240-247.
- Blumlein 1926:** H. Blumlein. Bilder aus der Römisch-Germanisch Kulturleben. München 1926.
- Brodribb 1987:** G. Brodribb. Roman Brick and Tile. Gloucester, 1987.
- Filow 1906:** B. Filow. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. Leipzig, 1906.
- Forni 1962:** G. Forni. Legio. – In: Dizionario epigrafico di antichità romane, IV, fasc. 40. Roma, 1962.
- Ivanov 1997:** R. Ivanov. Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Durticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main, Bd. 78, 1997 (1999), 467-640.
- Keppie 1988:** L. Keppie. The Making of the Roman Army. From Republic to Empire. London, 1988.
- Sarnowski 1983:** T. Sarnowski. Die Ziegelstempel aus Novae. – Archeologia (Warszawa), 34, 1983 (1985), 17-61.
- Sarnowski 1988:** T. Sarnowski. Wojsko rzymskie w Mzzy Dolnej i na północnym wybrzeżu morza Czarnego. Warszawa, 1988.
- Tomas 2016:** A. Tomas. Inter Moesos and Thrace. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st – 6th Centuries AD). Oxford/Warszawa, 2016.
- Velkov, Alexandrov 1988:** V. Velkov, G. Alexandrov. <Venatio Caesariana>. Eine neue Inschrift aus Montana (Moesia Inferior). – Chiron, 18, 1988, 271-276.
- Vitruv.** Marcus Vitruvius Pollio. De architectura (Libr. II, 3,3).
- Zahariade 1999:** M. Zahariade. How and when the legio XI Claudia arrived in Lower Moesia. – In: Roman Frontier Studies, Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, 1997, édit. N. Gudea. Zalau, 1999, 599-607.

Ключови думи: Римски период, I Италийски легион, XI Клавдиев легион, печати

Бележки по повод на разказа на турския
пътешественик Евлия Челеби от 1652 г.
За вещицата от с. Чалъкавак
(дн. с. Риш, Шуменско) или за един непознат
обичай от днешните български земи

Николай Марков

Национален исторически музей, ул. „Витошко лале“ № 16, София 1618; markovn@abv.bg

Notes on the Story of the Turkish Explorer Evliya Chelebi Written
in 1652 about the Witch from the Village of Chalakavak (Present-day
Village of Rish, Shumen Region) or about an Unknown Tradition
from the Present-day Bulgarian Territories

Nikolai Markov

National Museum of History, 16 Vitoshko Lale Str., 1618 Sofia, Bulgaria; markovn@abv.bg

ABSTRACT

The paper is aimed at analyzing the story written by the Turkish explorer Evliya Chelebi about his “adventure” in the village of Chalakavak in 1652. It describes a Bulgarian witch who turned herself into a hen and the local children into chickens. The previously accepted explanation was that Evliya Chelebi had dreamed the event or had been deceived by the Bulgarians who wanted him to leave their village as soon as possible. This paper suggests that he had witnessed a long forgotten winter masquerade festival/parade. It was probably similar to the performance of *koledari/survakari*, during which people perform a ritual play or a traditional festival wearing disguise. It is similar to the *Brezaya* ritual still performed in some regions of present-day Northeastern Bulgaria. In the *Brezaya* ritual, a woman is disguised as a large beaked bird. The study presents the development of the “hen with chickens” symbol and its historical and religious aspects. It is suggested that the ritual performance witnessed by Evliya Chelebi should be interpreted as an evidence for magical and protective activities of the people living in the village of Rish, performed most probably at Christmas time.

Key words: Ottoman period, Bulgarian customs, Witch

Преди няколко месеца, при работата ми по друга тема, пред погледа ми попадна познатият, но необяснимо поне за мен, подминаван с мълчание от нашите учени разказ на Евлия Челеби за „приключението“ му в с. Чалъкавак. Представеният тук негов превод е извършен по английското издание „An Ottoman Traveller. Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi“ от 2011 г. в превод на Робърт Данков и Суйонг Ким, в което интересуваният ни текст е на с. 103-104; за усъвършенстването му е ползвано и истанбулското издание на пътните му бележки от 1652 г. „Evliya Çelebi Seyahatnamesi“. Cilt 3-4, s. 290-291¹. Ето съдържанието на този прелюбопитен текст:

¹ На колежката си Цвета Райчевска, която беше така добра да коригира превода ми, изказвам най-горещата си благодарност.

„Приключение на Евлия многогрешния: В планинския Балкански регион гостувах с моите хора в къщата на един българин. Разположихме се с удоволствие край огъня в една стая, и ето какво видях: През вратата влезе една стара жена с грозно лице и разрошена коса. Без да се стеснява тя седна край огъня. Започна да ругае на своя си език. Както разбрах, моите хора отвън направили някои непристойни жестове и щения. Извиках хората си и когато ги предупредих, те ми отвърнаха: „Не знаем за нищо такова“. После при тази жена дойдоха седем деца и бърборейки на български се наредиха около огъня. За мен не остана място. „Странна работа“, си казах и започнах да наблюдавам отстрани.

Около полунощ бях събуден от някакви стъпки. И какво видях? Видях, че старицата взе малко пепел от огнището и я натърка върху вагината си. Тогава тя изрече заклинание над пепелта, останала в ръката ѝ и я разпръсна над седемте малки момчета и момичета, които лежаха голи до огнището. И седемте се превърнаха в пилета и започнаха да пиукат „чип-чип“. Сетне тя поръси главата си с пепелта от ръката си и в същия миг се превърна в голяма квачка, която кудкудякаше „кудкудяк-кудкудяк“. Тя излезе през вратата, сподирена от седемте пилета, вървящи точно зад нея. Уплаших се и извиках: „Ей, момчета“; моите хора се събудиха и се притекоха. Гледат – от носа ми тече кръв! „Бре, каква е тази работа! Излезте навън и вижте каква е тази връя!“ Те излязоха навън и видели, че онази квачка и пилетата влезли между конете и те се развързали и се хапят един друг. Обаче, конете харесват кокошките и свинете, защото те не боледуват от скрофула и не прихващат кокошинки (когато имат такива гадинки). Затова няма подковачница без кокошки и воденици без свине. Но сега конете просто се разкъсваха един друг, така че трябваше да дойдат селяни неверници от селото и да ги привържат. А вещицата-кокошка с пилетата тръгна на друга страна. Моят слуга ми разказа следното: „Гледам, един неверник се изпика и пръскайки пикня върху кокошката [и пилетата], онези осем кокошки се превърнаха отново в жена и човеици деца. Мъжът, който ги препика ги отведе с удари настрани. Гледахме след тях, тъй като мястото, където отидоха, беше църквата им. Той предаде жената на попа, а попът я прокле и анатемоса.“ В това ми се закле моят слуга. Мюезинът на Айнтаб Мехмед ефенди и слугите на главния ми водоносец (matarci) свидетелстваха, че са видели кокошката да се превръща в човек.

Онази нощ до сутринта, дали от страх или от кипналата ми кръв, кръвотечението от носа ми не спря. От него се отървах едва на сутринта. После попитах слугите, мюезина и водоносца [за случилото се]. „Заклеваме се, че кокошките станаха хора щом онзи българин се изпика отгоре им. Ако искаш да доведем този българин“. Казах им „Добре, хайде доведете го“. А българинът се засмя и рече: „Господине, тази жена е от друг сой. През зимата тя става вещица за една нощ веднъж годишно, но тази година се превърна в кокошка. Тя не вреди на никого“. И [като каза това,] той си отиде.

Такова беше приключението, което се случи на този многогрешен бедняк в гореспоменатото село Чалък-кавак, от което щях да си загубя ума.²

Този текст, който е бил разглеждан поне на два пъти в научната литература, е бил представян с известни уговорки, изключително като свидетелство за практикуваната от българите през периода магия. Осмислянето му обаче налага да се извърши по-задълбочен анализ, тъй като изглежда и в този случай се сблъскваме за пореден път с известие, за което изглежда трябва да се съобразим с максимата „Нищо не е такова, каквото изглежда на пръв поглед“. Очевидно е, че за подобни магически практики, достойни за въображението на Апулей, вярата, в които несъмнено била споделяна от многобройни жители, както на късната Римска империя, така и на цяла Европа от Късното средновековие, не може и да си мисли. И все пак, какво всъщност е видял Евлия Челеби? Сънувал ли е „събитието“ или е бил излъган от българите, за да напусне по-бързо селото им, както е предположено от Глиша Елезович още преди повече от половин век (Елезовић 1951, 116) или е присъствал на „реално“ магическо действие, както се стреми да

² С минимални разлики, разказът на Евлия Челеби в превод на сръбски, е публикуван и от Елезовић 1951, 114-115.

ни убеди 30-тина години по-късно Татомир Вуканович (Vukanović 1989, 13)? Ето въпросът, на който ще опитам да дам отговор.

На първо място трябва да се отделят онези елементи от разказа, за които Евлия Челеби е бил непосредствен очевидец, от онези, които са му били преразказани от другите. Това не затруднява, защото той самият най-добросъвестно е разграничил двата типа сведения. От разказа му се разбира, че той е присъствал на настаняването на старата жена и на децата около огнището на къщата. В състояние на полусън обаче и очевидно в полумрак, поради угасването на огнището, за което свидетелства загребването на студена пепел от жената, той видял превръщането им в кокошка и пилета. Усецането му за нереалност на тази метаморфоза е било подсилено и от обстоятелството, че той е бил изглежда болен, което довело до обилното кръвотечение от носа му. Оттам насетне, разказът за случката се основава на твърденията на слугите му, както и на специално доведения пред него българин, който препикал кокошката и пилетата. Всъщност елементите от събитието, за което той самият е бил непосредствен очевидец са твърде малко – лягането на участниците около огнището и превръщането им в кокоше семейство, видяно от него в полусънно състояние. Всички останали елементи – разходката на кокошката и пилетата между пощръкелите коне, препикаването им от българина, действие, което възвърнало човешкия им облик, отвеждането им в църквата и анатемосването им от местния поп са преразказ на твърденията на слугата му. За това, че навън се разхождали кокошка и пилета, превърнали се в хора свидетелствали и други присъстващи.

Какво освен това прави впечатление в този разказ? Събитието се случило през зимата (дата не е посочена, но Евлия Челеби е бил в Чалъкавак най-вероятно е към края на декември, тъй като на път за Сливен той отпътувал от Бабадаг на 1. XII. 1652 г.³), времето е уточнено – около полунощ. Особено важно е свидетелството на разпитания българин, който заявил, че през цялата година, а именно през зимата, жената ставала вещица само за една нощ и тя не вредила на никого. Всъщност вещица ли е била тази жена?

Реалността е изглежда като че ли по-различна. Да си припомним само ритуалните кукерски игри, познати по цялата територия на българите. Те се състоят веднъж годишно, на различни дати, но най-често именно през зимата около Коледа. Основното действие на участниците им е маскирането, т.е. превръщането им най-често в някакви животински образи. По всичко изглежда, че Евлия Челеби е станал жертва на собственото си суеверие. Той изглежда е видял елементи от някакви маскарadni зимни игри (най-вероятно коледари/сурвакари, някакъв празник подобен на тутраканската и силистренската *брязя*, където мъж или жена се маскира като птица с голям клюн⁴), които допълнени от разказите на незлобливо присмиващите му се българи го довели до описание на странното му приключение. В тези игри по традиция участват деца; начерняването на лицата и ръцете (поръсването с пепел, описано от Евлия Челеби) било често практикувано, а шумът, с който ритуалът обичайно бил съпътстван със сигурност е подплашил конете, отразено от пътешественика. Идеята за подобно объркване между ритуали и вещерство не е нова. Преди малко повече от четвърт век италианският изследовател Карло Гинзбург обосновал убедително подобно виждане (Ginzburg 1989, 319)⁵. Събраните от него десетки сведения за различни карнавални игри, го довеждат до заключението, че това са имен-

³ Разстоянието между двете населени места е към 400 км, а при зимни условия не е могло да се пътува твърде бързо. Каквито и сметки да се правят, Евлия Челеби е бил в Чалъкавак през втората половина, с най-голяма вероятност към края на м. декември.

⁴ Според М. Арнаудов обичаят *брязя* бил преминал у българите в Свищовско и Тутраканско от румъните (Арнаудов 1972, 77-78). За *брязя* у българите виж по-подробно у Арнаудов 1972, 32, 34, у румъните на 65 и сл., както и на 110-112. Арнаудов приема, че обичаят кукери е бил пренесен в по-късно време, вер. към края на XVIII в., от пришълци от Тракия към Североизточна България, където до това време те не били познати (Арнаудов 1972, 72-73). Ако е така обаче, как и кога те са стигнали до Влашко и Молдованско, откъдето впоследствие те (поне *брязя*) според него били възприети от населението южно от Дунав, в Свищовско и Тутраканско? Очевидно е, че обяснението за разпространението и развитието на тези обичаи на Балканите, където движението на големи групи от хора през вековете било нещо обичайно, не бива да бъде толкова много опростявано.

⁵ Ползвам преизданието на труда му от 1995 г., както и американското издание от 1991 г.

но онези реликтові ритуали на членове на различни евразийски общества, в средата на които е изкристализирала представата за средновековното вешерско сборище, добре познатия сабат (Ginzburg 1989, 161-185; Ginzburg 1991, 182-204).

Тъй като формата, в която се представя разказанието от Евлия Челеби ритуал не ми е позната от други описания, смятам за необходимо да дам някои бележки и по нея. Отправната точка за анализа ми този път ще бъде упоменатата в разказа връзка между нея и църквата. За подобни връзки между балканските маскарadni ритуали и църквата разполагаме с многобройни известия⁶. Сюжетът квачка/кокошка и седем (или повече) пилета е изключително добре познат още от древността. Това е и причината поради която не мога да приема предположението на Глиша Елезович, че Евлия Челеби е сънувал или е бил излъган от българите. Ако беше така, едва ли сънят му би имал точно този облик (а и Евлия проявил достатъчно здраво чувство, за да разпита и другите присъствали за реалността на видяното от него) или българите биха „изиграли“ точно тази сценка, която със сигурност не била случайна. По всичко изглежда, че този твърде древен сюжет, чрез посредничеството на юдаизма (по-подробно у Metzger 1964, 245-248) и впоследствие на произлязлото от него християнство, се разпространил с определена символна стойност между народите на Близкия Изток и на цяла Европа. Ще проследя накратко развитието му.

Евангелското сравнение на Христос с кокошка, която „събира пилците под крилете си“ (Мат. 23, 37)⁷ е в основата на алегоричното представяне на църквата като кокошка със седем пилета (по-подробно у Grabar 1962, 32-33; Mezoughi 1987, 53-63). Добро потвърждение за ранното възприемане на този символ намирам в късноантичен текст, с коментар на Евангелието на Матей. Ето какво се чете в него:

„Той (Матей, б. м.) сравнява кокошката с църквата. И действително, подобно на пиленцата, които като търсят храната си щъкат напред-назад, а после се събират, призовани от кокошката, и отново се разпиляват, търсейки храна, и пак се събират от майчиния си зов, така е и с Божия народ: като се поддават на слабостта на плътта и на светските желания, хората съгрешават и пак грешат, но тяхната майка, църквата, чрез гласовете на своите свещеници, се старее веднага да ги събере и да ги приласкае към себе си, понякога чрез неодобрение, понякога чрез сладки думи, прилични на зов. И подобно на кокошката, която непрестанно вика своите пиленца, за да предотврати чрез непрестанния си зов разпръскването им, така и свещениците не трябва да щадят думите си, за да предпазят чрез своите ревност и постоянство от отклоняване хората, объркващи пътя в безгрижието си. Подобно на кокошката, която не се задоволява само да топли като свои и пиленцата, изоставени от други птици, така и църквата се стреми да събере около себе си не само християните, но оживотворява с топлината на вярата си и всички езичници или евреи, които са ѝ поверени, възражда ги чрез кръщението, храни ги със словото си и ги обича с майчина любов. И наистина, всеки път, както казахме, когато се борят еретици и православни и Господ иска да прибере първите под истината на крилата си, които са истината на двата Завета, всеки път, когато им се четат думите на пророците и на апостолите, те не се държат като пиленцата на кокошката, която е църквата, а като дивите пилета на кръвожадният ястреб или онези на сокола, които не само не приемат истината на двата Завета, но се нахвърлят върху кокошката, т.е. върху църквата, изтръгващи и разпръсващи нейните пиленца, като я нападат с клюновете си. Всеки път тя иска да ги събере, но те не желаят това.“⁸

В християнското изкуство алегорията се превърнала и в атрибут на милосърдието (напр. у Didron 1861, 60, 62). В тази връзка трябва да припомним и добре познатата група от кълвящи зрънца кокошка и пиленца, съхранявана в катедралата в Монца, за която се приема обичай-

⁶ Виж описанията на такива ритуали напр. у Wace 1913, 248-265.

⁷ Виж още Ис. 31:5. (Както птици – пиленцата, тъй Господ Саваот ще покрие Иерусалим, ще защити и избави, ще пожали и спаси.). За други библейски текстове (Пс: 36,7; 57,1; 61,3; 63,7 и 91,4) с подобен характер виж и у Metzger 1964, 247. Виж още и многобройните примери с текстове от произведения от светите отци, изброени от Mezoughi 1987, 61-62, ns. 26-34.

⁸ Днес се приема, че автор на текста е най-вероятно ариански писател от VI в. (Псевдо-Хризостом). Преводът е направен по изданието му от Mezoughi 1987, 58

но, че е дело на златар, работил в края на VI век (обр. 1). Макар и сравнително рядко, групата била изобразявана и върху други произведения, образци на християнското изкуство. Ще я видим върху люнета от катедралната църква в Монца (обр. 2). Срещаме я и в много по-късни произведения, напр. върху барелеф от бял камък в музея в Ключни (от средата на XVI в.), в един от алегоричните барелефи на базиликата Нотр-Дам дьо Фурвиер в Лион от XIX в. (обр. 3), дори във витраж на построената в началото на XX в. базилика „Св. Тереза“ в Лизийо (Франция), изработен от Пиер Годен (обр. 4) и поне върху още стотина християнски паметника⁹, от които може би особено интере-

Обр. 1. Групата с квачката и седемте пиленца, съхранявана в катедралата на гр. Монца

Fig. 1. The group of the hen and the seven chickens kept in the cathedral of Monza

Обр. 2. В началото на XIII в. групата на квачката със седемте пиленца от Монца била представена и на люнет в катедралата, където тя се съхранява и до днес

Fig. 2. In the early 13th century, the group of the hen and the seven chickens from Monza was also represented on a lunette in the cathedral, where it is kept until present

⁹ Виж събрани изображения на 14 паметника от късната античност до XV в. у Mezoughi 1987, 53-63.

Обр. 3. Алегоричният барелеф, украсяващ базиликата Нотр-Дам дьо Фурвиер в Лион бил изработен през XIX в.
Fig. 3. The allegorical bas-relief decorating the Basilica of Notre-Dame de Fourvière in Lyon was sculptured in the 19th century

Обр. 4. Витраж от базиликата „Св. Тереза“ в Лизию, изработен в началото на XX в.
Fig. 4. A vitrage in the Basilica of St. Thérèse in Lisieux made in the early 20th century

сен е декориран керамичен фрагмент от късноантичния период, открит във френския гр. Оранж (обр. 5) (Cabrol, Leclercq 1948, 1669, Fig. 10504). Върху всички познати ми произведения на християнското изкуство, броят на пиленцата варира, но като че ли най-често са били представяни именно седем пиленца, точно оня брой, който се споменава и от Евлия Челеби.

В юдаизма символът на кокошката с пиленцата имал и друго развитие. При коментарите на названието на вавилонското божество Сукот-Бенот, споменато в книгата Melakhim (Царства) от втората част (Nevi'im) от еврейската свещена книга Tanakh (еврейската Библия)¹⁰ равините я уподобявали на „кокошка с пиленца“: „*Нашите равини, светла им памет, казват, че Сукот Бенот била кокошка, тъй като се говорело, че асирийците обожествявали изображението на кокошка, наречена Сукот-Бенот. Това било така, защото наричали това животно Siessii, означаващо буквално „онази, която мъти“; ето защо те наричали кокошките Сукот, иначе „онези, които мътят и закрилят“, а Бенот обясняват като название на малките ѝ, която тя обичайно мъти и покрива с крилата си.*“¹¹ — ще се прочете в коментирания труд

¹⁰ В православната Библия текстът се намира в 4 Царств. 17:30, а в католическите е при 2 Rois 17/30.

¹¹ Прецитирам по Droixhe 2007, 46.

върху Петокнижието (Torah) равинът на Нарбона Давид Кимши, създаден около 1200 г.¹² (обр. 6, 7, 8).

Изглежда, че още през Ранното средновековие, ако не и по-рано, била направена и друга любопитна връзка, според която библейската Сукот Бенот на вавилоняните била идентифицирана като женското божество Зарпаниту (Zēr-bānītu) (Toorn, Becking, Horst 1999, 821-822), т.е. именно като онова божество, на което служенето се изразявало в добре познатата от разказа на Херодот ритуална проституция¹³. Оттам до развитието на представата за Сукот Бенот като за демон, крачката не била голяма. Името ѝ ще срещнем в списъка на демоните у Закария Висконти (Vicesomite 1600, 713), а в по-късни записи го намираме изопачено на Сукор Бенот, название на мъжко божество, командир на евнусите на Велзевул и демон на ревността (Migne 1848, 592). Всъщност представата за кокошката като демонично същество вероятно била доста по-стара. В записите от процес срещу вещици, публикувани от главния съдия на общината Сен-Клод в графство Бургундия Анри Боге през 1602, четем, че някоя си Франсоаз Съокретен изповядала, че „Дяволът я бил опознал плътски четири или пет пъти, понякога под облика на куче, или под този на котка, или под образа на кокошка и че семенната му течност била твърде студена.“ (Voguet 1602, 5). Несъмнено, поради същата суеверна представа жителите на селата в община Булзикур (С. Франция), вярвали, че „От сутрин до вечер под клоните на един дъб в гората при Булзикур кокошка с пиленцата си

Обр. 5. Квачка с пиленца, керамичен фрагмент от късната античност, намерен в гр. Оранж (Cabrol/Leclercq, fig. 10504)

Fig. 5. A broody hen with chickens, a Late Antique pottery sherd found in Orange (Cabrol/Leclercq, fig. 10504)

Обр. 6. Зооморфна алегорична композиция, представяща божеството Сокот Бенот според юдейските представи за него (no Athanasii Kircheri *Œdipus Ægyptiacus*. T. I. Roma. 1652, p. 360)

Fig. 6. Zoomorphic allegorical composition representing the Jewish vision of Sukkot-Benot deity (after Athanasii Kircheri *Œdipus Ægyptiacus*. T. I. Roma. 1652, 360)

¹² В коментарите върху същия пасаж равинът Саломон бен Исаак (Раши), живял през XI в. записал „Сукот Бенот: прилича на квачка с пилетата си.“

¹³ Виж подробните анализи на десетките известия за тази връзка у Атанасий Кирхер (Kircher 1652, 354-362), в която е представена и връзката между това женско божество и съзвездие Пляди (известно на европейските народи, както и у нас в миналото под названието Квачката); виж също и у Jurieu 1704, 689-694; виж също и у Hannay 1922, 387-389.

Socoth-Benoth.

Обр. 7. Божеството на самаритяните Сокот Бенот
(no Calmet, A. Dictionnaire historique...
de la Bible. T. IV. Paris. 1728, ill. après p. 312)

Fig. 7. The Samaritan deity Sukkot-Benot (after Calmet, A. Dictionnaire
historique... de la Bible. T. IV. Paris. 1728, ill. après p. 312)

функция на изображението на кокошка с пиленца у нас е била възприятието ѝ като пазител на укритите съкровища. А нима и произходът на черковнославянския глагол **закрили**ти (закрилям) не възлиза тъкмо към тази представа¹⁴!

На бройката на пилетата – седем, няма да се спирам. Проблемът с т. нар. мистични числа е бил многократно разглеждан в научната (и не чак дотам) литература. Изкушавам се обаче, именно по този повод да преразкажа събитие от житието на св. Бега създадено вероятно на границата на XI и XII в. Тази богоревнива франкская принцеса, живяла през VII в., възнамерявала да издигне манастир. Затруднявал я обаче въпросът с избора на мястото, на което да го построи. Бог ѝ го посочил по следния начин: Докато Бега пребивавала в гр. Сей на р. Мозел, един от свинарите ѝ загубил една бременна свиня. Той я търсил напразно в продължение на дълги дни. Най-накрая я открил, заобиколен от седем прасенца. По това време, излезлият на лов в същия район франкски владетел Пипин Ерсталски намерил в гората една дива кокошка,

кълвяли зрънца. Дъбът бил съвсем наблизко до пропаст, която скривали само разлистените клони на дървото. Ако непредпазлив, чужд за района човек опитвал да улови кокошката и пиленцата ѝ, те побягвали без да му дават възможност да ги хване и така той ги преследвал до пропастта, в която падал. Той не могъл да излезе оттам, защото ставал плячка на зловредните феи, които се криели в нея.“ (Sébillot 1896, 655).

Любопитно е, че въпреки несъмнено демоничния характер на Сукот Бенот, в суеверните представи на европейците, били съхранени отчасти и едни от първичните ѝ/му функции. Дори в по-новите издания, където името на демона на ревността е записано с еронираният Сукор-Бенот се чете, че той се грижел за затворените пространства, за ключалките, за решетките на прозорците, бил пазител и на неприкосновените места (Nahema-Nephthys, Anubis, 2012, статия Succot-Benoth).

Вероятно тази представа за Сукот Бенот е в основата и на нашите иманярски поверия, според които зооморфният символ – кокошката и пиленцата, се споменават особено често, предимно като „нишани“ за укрити съкровища¹⁴.

По всичко изглежда, че една от ранните

¹⁴ Известията от подобен характер изобилстват в литературата. Тук ще посоча само три от работите, които имам под ръка, а именно разработката на Хаджийски 1940, 339-340, където като рисунка е представено и примитивно изображение на кокошка; един от разказите, събрани от Къжелов 1992, 31, където става дума за издълбано в скалата изображение на квачка с дванадесет пиленца; както и един от митовете, включен от Деспинов 1992, 49-50. В общи линии с тази ѝ функция кокошката с пилетата (la chioccia e i pulcini d'oro) се явява и в десетки митове и легенди от Италия; кокошката и пилетата са златни, разбира се.

¹⁵ Формата не съществува в българския етимологичен речник. В замяна на това я намираме именно с това значение в Slovník 1958, 645: zakrýti (křídly); закрыть (крыльями); (mit Flügeln) zudecken; (alis) contegere.

Обр. 8. Кокошка с пилета, фрагмент от миниатюра от еврейската Библия (т. нар. Библия Червера), изработена около 1300 г., съхранявана в Националната библиотека в Лисабон (Ms. Il. 72, fol. 442v) (no Metzger, Th. Fig. 1)

Fig. 8. Hen with chickens, a fragment of a miniature of the Jewish Bible (the so-called Cervera Bible), made ca. 1300 and kept in the National Library of Portugal in Lisbon (Ms. Il. 72, fol. 442v) (after Metzger, Th. Fig. 1)

закриляща с крилата си седем пиленца. Поразена от съвпадението на повтарящата се мистична цифра седем, света Бега не се колебала повече и построи манастира си на това място¹⁶.

За съжаление, колкото и примери да бъдат приведени за символния характер на образа на квачката, закрияща седемте пилета, без намирането на преки паралели за подобни ритуални действия у нас (или поне на реликтови следи от тях), не бих могъл да бъда категоричен в твърдението си, че странното преживяване на Евлия Челеби трябва да се приема като свидетелство за магично-предпазни действия на жителите на с. Риш, изпълнени с най-голяма вероятност в дните около Коледа. За утвърждаването на тази представа е необходимо да се открият и други свидетелства с подобен характер, ако не у нас, то поне на Балканите.

Цитирана литература:

- Арнаулов 1972: М. Арнаулов. Студии върху българските обреди и легенди. Т. II. София, 1972.
Деспинов 1992: Ив. Деспинов. Иманярска тетрадка. София. 1992.
Елезовић 1951: Г. Елезовић. Вещица у Чал'к Каваку у Бугарској. Привидење или обмана Евлије Челебије? – Зборник радова. Књ. XIV. Етнографски институт. Књ. 2. Београд. 1951, 109-117.
Къжелов 1992: Ив. Къжелов. Иманяри. Севлиево. 1992.
Хаджийски 1940: Ив. Хаджийски. Психология на нашето иманярство. – Философски преглед, кн. 4 (септември-октомври). 1940, 325-346.
Boguet 1602: Н. Boguet. Discours des sorciers. Lyon. 1602.
Cabrol, Leclercq 1948: F. Cabrol, Н. Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Т. XIV². Paris. 1948.

¹⁶ Изследователите на християнската символика ще прозрат веднага смисъла на „чудото“ – всъщност сам Бог обещал чрез него благоденствие и защита на проектирания от св. Бега манастир. Със сигурност легендата обаче е била създадена поне няколко века по-късно, когато манастирът действително процъфтявал. Впрочем, той процъфтява и до наши дни – това е абатството при днешния белгийски град Анден (Виж подробно разказана тази легенда у Ryckel 1631, 15-18, по-специално 16-17).

- Didron 1861:** Didron Ainé. Iconographie de la Charité. – Annales archéologiques. T. 21. Paris, 1861.
- Droixhe 2007:** D. Droixhe. Souvenirs de Babel. La reconstruction de l'histoire des langues de la Renaissance aux Lumières. Bruxelles, 2007.
- Ginzburg 1989:** C. Ginzburg. Storia notturna. Una decifrazione del sabba. Einaudi. Torino, 1989.
- Ginzburg 1991:** C. Ginzburg. Ecstasies. Deciphering the Witches' Sabbath. New York, 1991.
- Grabar 1962:** A. Grabar. Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien. II. Les mosaïques de pavement. – Cahiers archéologiques. **Fin de l'Antiquité et Moyen Age**. XII. 1962, 115-151.
- Hannay 1922:** J. B. Hannay. Sex Symbolism in Religion. London, 1922.
- Jurieu 1704:** P. Jurieu. Histoire Critique des Dogmes et des Cultes, bons & mauvais, qui ont été dans l'Eglise depuis Adam jusqu'à Jesus-Christ, où l'on trouve l'origine de toutes les idolatries de l'ancien Paganisme, expliquées par rapport a celles des Juifs. Amsterdam, 1704.
- Kircher 1652:** Athanasii Kircheri... Œdipus aegyptiacus. T. I. Roma, 1652.
- Metzger 1964:** Th. Metzger. Note sur le motif „poule et poussins” dans l'iconographie juive. – Cahiers archéologiques. **Fin de l'Antiquité et Moyen Age**. XIV. 1964, 245-248.
- Mezoughi 1987:** N. Mezoughi. „Gallina significant sanctam ecclesiam”. – Cahiers archéologiques. **Fin de l'Antiquité et Moyen Age**, XXXV, 1987, 53-63.
- Migne 1848:** Migne Dictionnaire des sciences occultes. T. II. Paris, 1848.
- Nahema-Nephthys, Anubis, 2012:** Nahema-Nephthys [alias D. Kindermans], Anubis [alias F. Desmedt]. Le Prince de ce Monde. Précis de démonologie occidentale et Dictionnaire des démons. Éditions Jourdan. Waterloo, 2012.
- Ryckel 1631:** J. G. A. Ryckel. Vita S. Beggæ, ducissæ Brabantiae Andetennensium, begginarum, et begarrdorum fundatricis. Louven, 1631.
- Sébillot 1896:** P. Sébillot. Les forêts. Légendes des forêts de France. – Revue des traditions populaires. T. XIII, N° 12. Paris, 1898, 642-661.
- Slovník 1958:** Slovník jazyka staroslověnského. I. Praha, 1958.
- Toorn, Becking, Horst 1999:** K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst. Dictionary of Deities and Demons in the Bible. Brill. Leiden-Boston-Köln, 1999.
- Vicecomite 1600:** Z. Vicecomite. Complementum Artis exorcisticæ cui simile nunquàm visum est... Venezia, 1600.
- Vukanović 1989:** T. Vukanović. Witchcraft in the Central Balkans I: Characteristics of Witches. – Folklore. Vol. 100, No. 1. London, 1989, 9-24.
- Wace 1913:** A. J. B. Wace. Mumming Plays in the Southern Balkans. – Annual of the British School at Athens. N° 19. Session 1912-1913. London, 248-265.

Ключови думи: Османски период, български обичаи, вещица

ISSN 1310-7976 (print)
ISSN 2603-3410 (online)

ISBN 978-954-9472-56-1 (print)
ISBN 978-954-9472-57-8 (online)